

Ћи 7
1956:8

С Р П С К А А К А Д Е М И Ј А Н А У К А

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА ССXLVI

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

КЊИГА 8

Уредник

академик П. С. ЈОВАНОВИЋ

Управник Географског института САН

Д-р МИРОСЛАВ Д. ПОПОВИЋ

**КРАГУЈЕВАЦ
И ЊЕГОВО ПРИВРЕДНО ПОДРУЧЈЕ**

— ПРИЛОГ ПРИВРЕДНОЈ И СОЦИЈАЛНОЈ ГЕОГРАФИЈИ
ГРАДА И ОКОЛИНЕ —

Примљено на III скупу Одељења природно-математичких наука САН., 6-VI-1955 г.

БЕОГРАД
1956

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES

MONOGRAPHIES

Tome CCXLVI

INSTITUT DE GÉOGRAPHIE

№ 8

Rédacteur
P. S. JOVANOVIĆ
Membre de l'Académie
Directeur de l'institut géographique de l' A. S. S.

Dr MIROSLAV POPOVIĆ

KRAGUJEVAC ET SA RÉGION ÉCONOMIQUE

— Contribution à la géographie économique et sociale de la ville
et de ses environs —

Accepté à la III séance de la Classe des sciences mathématiques et naturelles
de l' A. S. S., le 6 juin 1955

БИБЛИОТЕКА
ГЕОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
"ЈОВАН ЦВИЈИЋ"

И. Број 142/1956

БЕОГРАД
1956

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

ПРЕДГОВОР	1
УВОД	3
Положај области и насеља — Време и разлози постанка насеља	

ОПШТИ ДЕО

ПРИРОДНЕ ОСНОВЕ И ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ УСЛОВИ ПРИВРЕДЕ ГРАДА И ЊЕГОВЕ ОКОЛИНЕ	
I ПРИРОДНЕ ОСНОВЕ	7
Рељеф и грађа — Клима — Хидрографија — Врсте земљишта — Рудно богатство. Зависност привреде од природне основе	
II ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ УСЛОВИ — ЗАВИСНОСТ ПРИВРЕДЕ ОД ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИХ ЧИНИЛАЦА	28
1. Село и град у турско доба и за време аустријске окупације (1718—1739) (Период натуралне привреде)	29
Појаве у околини (29): Становништво — Друштвено-економски развој — Карактеристика привредних грана Појаве у граду (41): Градске функције — Заметак и ширење вароши	
2. Село и град док је Крагујевац био престоница земље (1818—1841) (Период првобитне акумулације капишала)	45
Појаве у околини (46): Пораст становништва — Друштвено-еко- номски чиниоци — Стање и развој привредних грана Појаве у граду (51): Измена структуре градског становништва — Градске функције (административно-управна, културно-просветна, политичка, привредна) — Изградња и уређење вароши	
3. Село и град у времену од оснивања Тополивноце до изградње же- лезничке пруге (1851—1887) (Период остварења новчане привреде и преовлађивања робне производње)	56
Појаве у околини (57): Пораст становништва — Узроци и после- дице јачања тржишта — Јачање земљорадње — Опadaње сто- чарства — Измена географске средине — Пропадање породичних задруга и даље ситњење поседа — Почетак пропадања сеоских	

заната — Деловање зеленшког капитала — Стање земљорадње, воћарства, виноградарства и сточарства

Појаве у граду (64): Пораст броја становништва и даље промене његове професионалне структуре — Градске функције (административно-управна, културно-просветна, политичка, привредна) — Даље топографско ширење вароши

4. Село и град у времену изградње железничких пруга: Лайово — Крагујевац (1887) и Крагујевац — Краљево (1929) (Период књишталитичке производње) 70

Појаве у околини (71): Презадуженост села и улога зеленшког капитала — Распадање породичних задруга — Поседовни поредак — Парцелисање газдинства — Релативна пренасељеност — Пропадање сеоских заната — Појава већег броја сеоских дућана — Појава земљорадничких задруга — Стање и развој пољопривреде: ратарство, воћарство, виноградарство, сточарство и споредне сточарске гране — Шумарство — Настајање дисхармоније између природних могућности и друштвених потреба — Прилагођавање привредних грана природној основи

Појаве у граду (105): Пораст броја становника — Материјално јачање града — Улога и значај града (административно-управна, просветна, културна, политичка, привредна) — Урбанизација вароши

5. Село и град у периоду социјалистичког преображаја (Период административних мера у планској привреди) 122

Становништво (122). Појаве у околини (126): Промене у поседовном поретку — Социјалистички преображај села — Структура земљишног фонда — Стање и развој привредних грана: ратарство, воћарство, виноградарство, сточарство и споредне сточарске гране — Трговина — Занатска и остала привредна предузећа — Допунско привређивање и домаћа радиност

Појаве у граду (180): Град за време окупације — Промењена улога града и његове функције (административно-управна, социјална, здравствена, културно-просветна, политичка, привредна) — Изградња и урбанизација вароши

ПОСЕБНИ ДЕО

ГРАДСКА ПРИВРЕДА

ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ И УОБЛИЧАВАЊЕ ЗОНЕ ПРИВРЕДНЕ ГРАВИТАЦИЈЕ	203
Зона пијаце	209
зона радне снаге	212
зона сировина	213
ПОЉОПРИВРЕДА	214
ЗАНАТСТВО	231

ТРГОВИНА	264
Пијаца и вашари (панађури)	264
Трговачка мрежа	282
Угоститељство	329
ИНДУСТРИЈА И ГРАЂЕВИНАРСТВО	336
I ИНДУСТРИЈА	336
1. Метална индустрија	337
2. Прехранбена индустрија	356
а) Млинска индустрија	356
б) Конзервна индустрија	361
в) Индустрија пива и леда	372
г) Индустрија тестенина	374
3. Кожарска индустрија	375
4. Текстилна индустрија	381
5. Индустрија хартије	382
II ГРАЂЕВИНАРСТВО	387
ЗАКЉУЧАК	395
ЛИТЕРАТУРА	401
KRAGUJEVAC ET SA RÉGION ÉCONOMIQUE	403

ПРЕДГОВОР

Досада је врло мало објављено радова у нашој литератури о комплексним привредно-географским проучавањима појединих крајева и области. Тим пре таквих радова, који истовремено, у узајамности, проучавају два проблема — град и његову околину. Чак ни иначе одлична Цвијићева географска школа није поклањала довољно пажње привредно-географским проучавањима, како је то с правом запажено на једном месту. И оно мало објављених радова из ове гране географске науке, написаних било од стране географа или економиста, скоро редовно не решавају правилно запажене проблеме, пошто — они први — најчешће падају под утицај географског детерминизма, при чему са извесном вулгарношћу третирају поједине економске категорије и проблеме (који разумљиво, прате сваки привредно-географски рад), док се — они други — најчешће задовољавају да сувопарном анализом статистичких података прикажу једну област, а ако и употребе физичко-географске факторе, онда је то неповезана и неорганска целина са осталим делом рада.

Радном колективу Одељења економске географије Географског института САН добро су познати сви ти недостаци, и он је ставио себи у задатак да их у будућим радовима постепено савлађује и отклања. У светлу тих чињеница треба посматрати и овај рад: он је, с једне стране, извршење конкретног задатка — проучавање једне области са њеним центром — а, с друге, он претставља, заједно са досад објављеним радовима од стране Географског института САН, један скроман прилог методу и задацима економске географије.

У овом свом раду, да бих поткрепио његову основну замисао, тј. који су све фактори деловали да у појединим фазама привредног живота града и његове околине настане баш онаква привреда каква је на одговарајућем месту анализирана, или, најопштије речено, како је човек у тим привредним периодима користио физичко-географске чиниоце који га окружавају, ја сам изнео једну обимну документацију, у већем проценту досада необјављену. За раније периоде њу су ми пружили многи предратни привредници из града и околине (у виду својих забележака и усмених казивања), а за период од ослобођења наопамо, по одлуци својих одбора, поједини руководиоци Обласног народног одбора Области крагујевачке, Градског народног одбора и народних од-

бора срезова гружанског и крагујевачког; користио сам, такође, и необјављени архивски материјал који се налази у Градском музеју у Крагујевцу, Занатској комори у Крагујевцу и ранијем Удружењу трговаца за град Крагујевац и срезове гружански, крагујевачки и лепенички, захваљујући одзиву на који сам наишао код руководиоца ових установа. Сви су они желели да ми омогуће да дам што вернију привредно-географску слику њиховог града и ближе околине. Ја им и на овом месту најтоплије захваљујем. Потребном савешћу и вољом, са својим скромним знањем, ја сам се трудио да удовољим тим њиховим жељама и настојањима.

На крају, желим да истакнем да овај мој рад обухвата период од постанка насеља па до краја 1951 године, у којој сам вршио наведена испитивања.

М. П.

У В О Д

Положај области и насеља. — Област, у којој је Крагујевац у одређеним друштвено-историским условима постао привредно и административно-управно средиште, налази се у средишњем делу Шумадије и чини прелазну област између високих предела на з., јз., ј. и ји., где се наслања на планине Рудник, Јешевац, Котленик, Гледићске Планине и Црни Врх, и ниских, на с., си. и и., ка којима је и отворена. Она захвата највећи део Рудничке Шумадије и ограничена је овим областима: Јасеницом, Таковом, Подибром, Левчом, Белицом и долином Велике Мораве, са којима је везана многим путевима који воде речним долинама и благим превојима и преседлинама. Према томе, са привредне тачке гледишта, ова је област на прелазу између сточарско-воћарских и земљорадничких крајева. Захваљујући управо тој основној одлици свог положаја, као и осталим веома повољним природним условима, ова област је веома погодна за разнолики привредни живот и људску делатност. У извесним друштвено-историским тренуцима она је имала одлучујућу улогу у ослобођењу Српства испод вишевековног ропства, а потом, још дуго низ година, из ње су потицале и многе значајне акције ради остварења и других великих идеала.

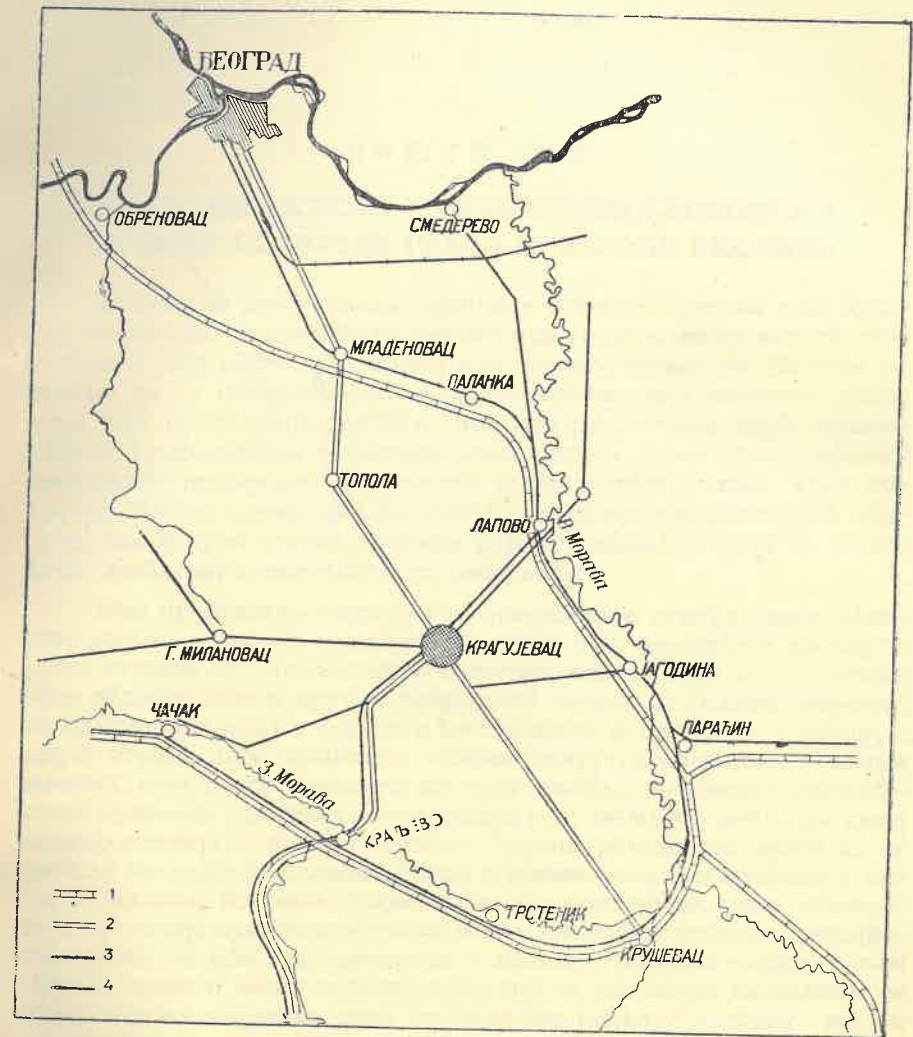
Центар ове области — Крагујевац — налази се у југоисточном делу истоимене котлине, тамо где у ток Лепенице упиру три повијарца — Становљанско Поље, које се, идући ка сз. благо и заталасано издиже ка Рудничком масиву, Метино Брдо, крајњи изданак Црног Врха и Господарево Брдо, последња тачка Гледићских Планина, — између којих је Лепеница издубила своје корито и створила себи пут у правцу си. све до ушћа у Велику Мораву. Највећи део насеља, које се налази на 183 м надморске висине, лежи „на левој страни ове реке, и шири се по веома благо нагнутој заравни, у коју се растањила крајња подгорина онога сплета од брда, што се од Рудника на ову страну упутио. С десне пак стране, подгорина Црног Врха припрла је готове у саму обалу реке, те тако оставила мало простора за ширење саме вароши“ (1, с. 825).

Време и разлози постанка насеља. — Крагујевац се као насељено место релативно доцкан јавља. Прве помене о њему налазимо у једном тефтеру прихода турског Смед-

ревског санџака из 1565 године, у коме је забележен под именом Караговинца. Доцније, у првој половини XVII века, помиње га турски географ Хаџи-Калфа у својим путничким белешкама из Србије под именом Караџофца; ту је забележено да се насеље налази „на путу београдском, на линији јагодинској, стацију на страну... и од Цариграда 19 дана“ (2, с. 5).

С обзиром на значај који је имао још од свога постанка, потребно је сазнати зашто се Крагујевац тако доцкан јавља. Такође треба указати и на оне факторе, природне и друштвено-историске, који су условили да се он појави управо на том месту.

Пре појаве овог насеља, јавља се као средиште плодне Лепеничке жупе најпре Градац, а нешто доцније Петровац. У суседној жупи Грузи јављају се као центри два града-тврђаве: Борач и Честин. У условима живота наше средњевековне државе, постојање ова четири насеља као центара двеју жупа имало је свог оправдања: они су својим природним положајем штитили приступе жупама од могућег нападача. Када је турски завојевач коначно савладао српску средњевековну деспотовину, отпали су разлози за даље постојање ових градова-тврђава. Сада се појавила потреба за стварањем једног центра који ће бити административно, војно и економско средиште за ширу околину. У прилог подизању једног оваквог центра ишле су и ове околности: најпре, доласком Турака путеви који су, везујући градове-тврђаве, ишли планинским странама и гребенима, сада се спуштају у речне долине и воде пречим правцем. Разлози администрације, безбедности, трговине и уопште управљања, оправдавали су овакву преоријентацију. Затим, благо и лако проходно развође између сливова Лепенице и Грузе везивало је ове две мање природне целине у једну већу. У једној тако проширеној природној целини, почев од Рудника, Јешевца и Котленика, на з., па до Велике Мораве, на и., није било ниједног центра који би одговарао новоствореним условима. Најзад, и ови привредни моменти били су одлучујући за стварање новог центра: ту где је насеље настало, укрштају се многи путеви који воде у разне правце и који, преко речних долина и благих превоја, везују ову област са суседним и више удаљеним областима. Затим област у којој ће се појавити нови центар добија, у условима продирања Турака ка Средњој Европи и оријентације трговине у смеру ј.-с., посебан значај: служећи као транзитна, она знатно скраћује пут, како онај који иде долином Велике Мораве ка ј., тако исто и онај којим се долином Западне Мораве избија на Велику Мораву и одлази на с. (ск. 1). И, на крају, некадашње знатно богатство Лепенице водом, на којој су биле подигнуте бројне воденице, обиље извора и могућност снабдевања добром пићаћом водом, плодна поља и питоме њиве, ливаде и пасишта, као фактори узимају своја одговарајућа места у осветљавању питања који су чиниоци били одлучујући при избору места за оснивање новог центра.

Ск. 1. — Транзитни положај Крагујевца:
1, друм II реда; 2, аутопут; 3, железничка пруга; 4, друм I реда.

I. ПРИРОДНЕ ОСНОВЕ

1. Релјеф и грађа. — За област у којој се налази Крагујевац карактеристично је да је на прелазу из високе Шумадије у ниску, па се тај прелаз осећа како у правцу з.-и., тако и у правцу ј.-с. У њој се могу издвојити планински предели Рудника, Јешевца, Котленика, Гледићских Планина и Црног Врха; затим, побрђе, које захвата велике делове сливова Лепенице и Груже, благо рашчла-

Ск. 2. — Релјефна карта околине Крагујевца
1. 100—250 м; 2. 250—550 м; 3. 550—1000 м.

њено хидрографским системом ових токова. На простору од Ки-којевца, Рогојевца, Дреновца па до Вучковице ово побрђе је предвојено развођем поменутих сливова. Трећи, најнижи појас увлачи се уз долине Лепенице, Петровачке Реке и делом уз Гружу (ск. 2).

Планински предели. — Напред наведене планине углавном претстављају мање-више раскомадане оквире Крагујевачке и Гружанске котлине.

Источне и југоисточне падине Рудника, почев од Белог Поља (1098 м) дисциране су клисурастим долинама Каменичке Реке, Црнућаре и Сврачковачке Реке. Све оне дубоко секу Брезовачку и више површи (13, с. 163). Изворишни делови поменутих токова, нарочито Каменичке Реке, одликују се веома стрмим странама, на којима је развијен интензиван денудациони процес.

Идући ка ј., долином Груже, која се пружа правцем з.-и., одвојена је планинска област Рудника од Јешевца. На последњем се може пратити једна благо заталасана површина отприлике у висини око 650 м, са које се дижу и нека знатнија узвишења (Црни Врх 921 м, Буковик 880 м). У масив Јешевца дубоко залази долина Бсрачке Реке; заправо, овај део слива Груже карактерише се јаком дисекцијом и фином текстуром релјефа, тако да даје ути-сак дивљине.

Простор Бумбаревог Брда означен је ниском преседлином (око 350 м), која раздваја масиве Јешевца и Котленика. Северо-источна страна Котленика, на којој се истиче Велики Врх (748 м), одликује се мноштвом кратких или дубоких долина.

С леве стране Доње Груже издижу се стране Гледићских Планина, које су такође рашчлањене кратким и стрмим долиницама (Дебељак, Липничка Река, Честинска Река, Врбетска Река, Сибнички Псток и Закутска Река) и изворишним крацима Чукојевачке Реке. Слеме ових планина, правца зиз.-иси., сачињавају ове узвишице: Кољено (625 м), Коњ (745 м), Велики Вис (788 м), Иверак (777 м) и Велики Кременац (657 м). Иначе, цела ова планинска маса одликује се перјастом текстуром и снажнијом дисекцијом релјефа него што је то код Јешевца. Нарочито се истичу долине Трошничке Реке и Ждраљице, чије се стране одликују мноштвом ситних денудационих облика (јаруге, урвине, вододерине).

С десне стране Ждраљице настаје област Црног Врха, који има углавном североисточни правац. „Највиши његови врхови налазе се у југозападном делу; међу њима су најзначајнији: Црни Врх (919 м) и Стражара (670 м)” (19, с. 16). Овај планински предео прелази ка си. у дуге косе, које се спуштају ка Великој Морави.

Побрђе. — Други морфолошки члан гравитационог подручја Крагујевца, углавном између 250—550 м, претставља прелазни појас између планинских и низиских предела. Он је подељен сливовима Груже и Лепенице углавном у два дела.

У северном делу Горње Груже, на подручју села Бара, Враћевшнице, Доње Црнуће, Коњуше, Гривца, Забојнице, Дубраве, Брњице и Каменице, развијена је површ од 410—420 м. У овом

нивоу уклопљена је површ од 310—330 м. „На њој су село Кусовац, цело Бечевичко Поље њој припада, доњи крај Радмиловића (Пољци) лежи на њој, а продужава се на ј. до испод Жуна и Гунцата. Иста се површ простира и даље на и.; али од источне је половине предваја данашње развође Груже и Рибеза, које почиње од Книћских коса, па иде благом преседлином између Кнића и Драгушице“ (13, с. 158—160). Даље, њоме су претстављени простори села Брњице, Забојнице и један део Вучковице.

У описаном делу слива Груже ове површи просечене су магистралним токсом, који у северном делу има правац з.-и., а од Љуљака скреће ка ј. и задржава тај правац све до Жуна. У горњем току Груже истиче се једно долињско проширење на простору од Браћевшнице до Љуљака; низводно је клисурасти део који је нарочито изражен између Авале и Ковиљаче, док се низводније, до Топонице, ова клисура нешто проширује. Од Топонице до Жуна опет се налази на велико ерозивно проширење, где се спуштају Борачка Река и Ђуревац и неки други мањи токови. Најзад, од Жуна па до ушћа Рибеза, изграђен је клисурасти део Тузачког Напера.

Доњи слив Груже, од Кнића до Витковца, знатно је сужен у односу на горњи, јер је стиснут планинским масама Котленика и Гледићских Планина. Виша површ (410—420 м) слабо је изражена у овом делу слива. Најбоље је очувана између Липничке и Честинске Реке, а може се пратити и према селима Љубићу и Голочелу (13, с. 160). На простору целе Доње Груже у овој је уклопљена, такође сужена, нижа површ (310—330 м); на њој су изграђена насеља Љубић, Врбета, Закута и др.

Долина Груже, укључујући и Рибешку, има углавном меридијански правац пружања.

Северозападни део гравитационог подручја, у атару Чумића, означен је развођем између сливова Лепенице и Раче. Нагиб последњег слива усмерен је од з. ка и., а рељеф се углавном одликује површи од 310—330 м, која је осредње рапчлањена.

Слично су дисципирани источни и југоисточни огранци Рамаћских Висова, у изворишним деловима Лимовца и Угљешнице. Ту се паралелни токови, правца сз.-ји., упућују ка меридијанској долини Кутловске Реке и просецају уске делове површи од 410—420 м. Међутим, изворишни делови Драчке (правца сз.-ји.) и Грбичке Реке карактеришу се живљом дисекцијом рељефа.

Све косе, правца сз.-ји., које прате дуге токове Лимовца и Угљешнице, као и Петровачке Реке, означавају благо заталасан терен, претстављен површи од 310—330 м.

Десна страна Лепенице, у простору Драгобраће, Вињишта, Грошнице и Белошевца, чини прелаз од Гледићских Планина ка Крагујевачкој котлини. Наиме, мада овај простор висински припада побрђу, ипак се по живој дисекцији рељефа више приближује планинском пределу.

У непосредној близини Крагујевца, на и., изражено је развође између сливова Лепенице и Осанице, на линији Ботуње—Букоровац; ту је површ од 410—420 м дубоко просечена долином Осанице и њених притока, које се спуштају са јужне стране Црног Врха. Источно од Ботуња назире се делови површи од 310—330 м.

Општи нагиб магистралног тока слива Лепенице упућен је од јз. ка си.

Н и з и с к и п р е д е л и. — Најнижи појас испитиване области углавном је омеђен изохипсама од 100—250 м.

Уз долине Груже и Рибеза овај појас обухвата углавном алувијалну раван и део површи од 210—245 м. Управо, код Равног Гаја очуван је део ове површи. Алувијална раван најшира је у просторима Гружанског (2—3 км) и Закутског Поља, док се у Губеревачкој сутесци знатно сужава.

Низиски појас Крагујевачке котлине претстављен је алувијалном равни Лепенице и Петровачке Реке и површи од 210—245 м.

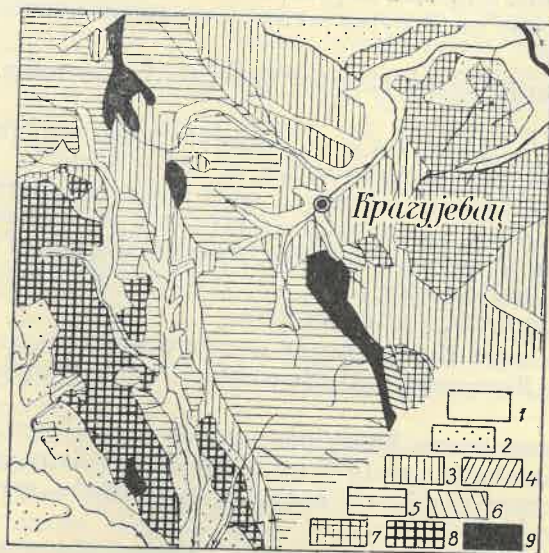
Алувијална раван Лепенице широка је на простору од Крагујевца до Бадњевца око 1—2 км. Она се код Бадњевца, у сутесци, нешто сужава, да би се даље, према Морави, поново проширила до 3 км.

Простори Петровца, Цветојевца, Ресника, Сипића, Црног Капа и Била (239 м), западно од Лапова, с леве, и атари Ботуња, Црног Врха, Жировнице, Кијева, Доброводице, Баточине и Брзана, с десне стране Лепенице, претстављају лако заталасан терен, који захвата површ од 210—245 м. На овој површи местимце су очувани и делови површи од 310—330 м, нарочито с десне стране Лепенице. Лева притока Лепенице теку долимама благих страна, а углавном имају правац сз.-ји.

Гравитационо подручје Крагујевца карактерише се великом разноврсношћу у геолошким формацијама (ск. 3). Њихово распрострањење биће изложено по основним целинама, које су издвојене у горњем опису рељефа.

П л а н и н с к и п р е д е л и. — Југоисточна страна Рудника углавном се састоји од пешчарских слојева. Тако је код Браћевшнице пешчар састављен од одломака кварца, глинца и лискуна, који су глиненим или лапорним цементом слемљени. Источни огранци Рудника, на простору Рамаћских Висова, села Влакче, Шења, М. Врбице па до Чумића, састављени су од кретајских песковитих глинаца и вапороца. Планинска област Јешевца изграђена је од разних варијетета риолита и дацита. Највиши делови Котленика састоје се „од вулканских стена из племена андезита. Код Витановца има и лабрадорита, у Пајсијевићу дацита... Вулканске стене пробиле су кроз кретајски терен, састављен

највише од шкриљастих глинаца, а нешто и од једрих кречњака“ (4, с. 66—84). Венац Гледићских Планина претстављен је кретацејским стенама, поглавито глинцима. Терен Црног Врха озна-

Ск. 3. — Геолошка карта околине Крагујевца
1. алувијум; 2. доњи плиоцен; 3. неоген; 4. горњи олигоцен; 5. доња креда; 6. палеозоик (без ближе одредбе); 7. микашисти и амфиболити са прелазима у гнајс; 8. андезити, дацити, риолити и њихови туфови; 9. серпентин.

чен је углавном гнајсевима, микашистима и амфиболитима. Негде су ови шкриљци прожети моћним жицама кварца (код села Г. Комарице).

Побрђе. — Горњи слив Груже уклопљен је углавном у кретацејској формацији. Простори заравњених брда између Коњуше, Љуљака, Гривца, Забојнице, Дубраве и Брњице састоје се од кречњака, проривених еруптивним жицама, преко којих је слој језерске глине и пескова. Међутим, шира околина села Бара изграђена је од жућкастих језерских глина, које леже преко поменутих старијих стена шумадискe формације (13, с. 158—159). Атари Бечевице, Топонице, Кусовца, Радмиливића, Драгушице, Рашковића, Кнића, Вучковице и других села која су поређана поред Груже претстављени су нестеним седиментима. Од Кнића, преко Туцачког Напера, па идући североисточном и источном страном Котленика, терен је састављен од андезита и дацита. Код Губеревца има и правих аргилошиста (4, с. 84). Побрђе у пределу села Честина, Врбете, Сибнице, Закуте и Петропоља означено је

углавном кретацејским шкриљцима, а у деловима ка Гружи неогеним наслагама.

Терен, који углавном претставља развође између сливова Лепенице и Груже, састављен је од стена разноврсног петрографског састава. Тако је простор Рамаће обележен песковитим глинцима и лапорцима, као и масивом серпентина. Даље, атари Кнежевца, Бара и део Кикојевца леже на неогеној подлози. Идући ка ји. од Кикојевца, Кутлова и Рогојевца, пружа се серпентински масив, који даље прелази у кретацејски терен (глинци, лапоровити кречњаци, пешчари и рожњаци). Последњи захвата атаре села Дреновца, Вучковице, Голочела и Липнице.

Изворишни део Угљешнице, у атару Добраче, претстављен је неогеним слојевима у којима преовлађују беличасти врло меки лапори (5, с. 190). Терен Угљаревца обележен је серпентинским масивом, који раздваја кретацејске творевине Рамаће и Влакче. По Ј. Жујовићу „у Трнави су слојеви сарматског кречњака, глине и лапора, обогаћени једним доста дебелим слојем лигнита. Испод њих се наслагала плава и песковита глина, која може медитеранскоме кату припадати. А изнад њих су слојеви песка и лапора, који најмлађем делу неогена припадају... Тако је и по Чумићу“ (4, с. 73—74). Кретацејске формације (глинги, лапоровити кречњаци, рожњаци и пешчари) чине основу терцијерних терена у атарима Грбице, Шљивовца, Поскурице, Драче, Драгобраће, Вињишта и Трошнице. Северни и средишни део слива Лепенице одликује се неогеним селиментима (6, с. 55). Предео од Д. Комарице до Бадњевца и Баточине претставља изданке кристаластих шкриљаца Црног Врха.

Низиски предели. — У сливу Груже овај предео је углавном претстављен алувијалном равни, а у Лепеници алувијалном равни Лепенице и Петровачке Реке и других притока. Предео Лапова и Брзана означен је алувијалном равни Велике Мораве.

Сем тога, атари Ресника, В. Крчмара, М. Крчмара, Јарушице, Сипића па до Црног Кала претстављају заравњен терен кристаластих шкриљаца (4, с. 76).

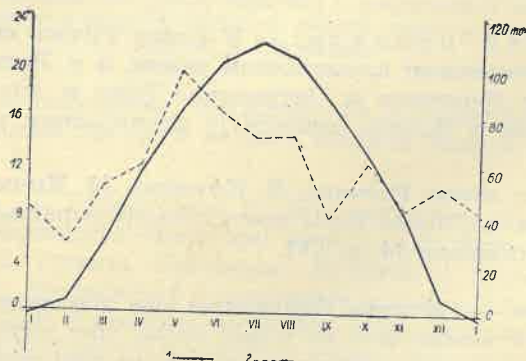
2. Клима. — Околина Крагујевца има претежно тип умерено континенталне климе, али се у њој осећа, због упућености рељефа према с. и си. и оголићености терена на тим странама, утицај источно-континенталне климе, који све више подлеже ублажавајућем дејству орографског момента уколико се више иде ка западним југозападним и јужним крајевима гравитационог подручја. Тако, уствари, клима овога краја, која се формирала као резултат сукоба углавном два климатска типа, у основи претставља транслатациону климатску зону, чија је једна од најважнијих карактеристика отсуство стабилности. Њене најважније особине, од

којих је у зависности читав привредни живот овог краја, а пре свега пољопривреда због њене зассталости и екстензивности, биће дате приказом средње месечне температуре ваздуха, апсолутно најниже и апсолутно највише температуре, температурних сума, позних пролећних и раних јесењих мразева, средње месечне висине падавина, суше и ветрова.

Према подацима метеоролошке станице у Крагујевцу за период од 1925—1940 године, температуре су овако распоређене:

Температуре	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Средња месечна	-0,2	0,8	5,8	11,5	16,3	20,1	22,4	21,0	17,3	12,4	8,0	1,2
Апс. најнижа	-22,6	-30,7	-26,5	-6,6	-1,3	4,4	7,0	5,8	0,3	-4,0	-7,2	-24,8
Апс. највиша	20,3	19,4	27,5	31,0	33,6	36,3	41,7	39,8	37,1	34,6	28,8	20,4

Из ових података се види како у околини Крагујевца средња годишња температура износи 11,4°C. Лета су топла (21,2°), а зиме прилично хладне (0,6°). Разлика у топлоти лета и зиме износи 20,6°C. Најхладнији је месец јануар (-0,2°), а најтоплији јул (22,4°), те разлика између најхладнијег и најтоплијег месеца износи 22,6°C. Апсолутни максимум температуре, пак, достиже

Сх. 4. — Климатски дијаграм Крагујевца
1. температуре; 2. атмосферски талози.

41,7°C, а минимум -30,7°C, што значи да апсолутно колебање температуре износи 72,4°C. Карактеристика је климе овога краја да је август топлији од јуна, септембар од маја, октобар од априла и новембар од марта; то показује како овде влада дуга јесен, која

обично захвата и другу половину месеца новембра. То је она позната јесен у Шумадији, тада благој и пуној зрелих плодова и живописних боја, о којој је Цвијић писао: „Та готово мека јесења клима у Шумадији у потпуној је хармонији са великим земљишним таласима и са дугачким и благим линијама терена, које се губе далеко на хоризонту. Као потопљен у млаке и лаке магле, шумадиски предео, затворено плавог тона, добија у јесен изглед развучен и нејасан, без оштрих линија; облици земљишта као да на ивицама ишчезну и губе се у сивкастој магли“ (7, с. 63) (ск. 4).

За пољопривреду је од нарочитог значаја истаћи када почиње вегетациони период и колике су температурне суме. Због тога се ниже даје преглед средњих датума, дужине раздобља и количине температурних сума (8, с. 92):

Средњи датуми са средњом дневном температуром од						Број дана са средњом дневном температуром \geq			Темпер. суме за период од када је ср. дн. темп. била \geq		
5,0°		10,0°		15,0°		5,0°	10,0°	15,0°	5,0°	10,0°	15,0°
први	последњи	први	последњи	први	последњи						
10-III	27-XI	7-IV	1-XI	7-V	29-IX	262	208	145	4.050	3.631	2.845

Овај преглед показује како у овом крају вегетациони период дуго траје: за све усеве биљне производње он износи преко 8,5 месеци, а за винову лозу нешто мање од 7 месеци; а затим, он говори како овде термички потенцијал има високу вредност, тако да се околина Крагујевца може сматрати једном малом топлотном оазом, у којој су испуњени услови за гајење разних ратарских култура, винове лозе и воћа, и у којој просечне количине температурних сума могу да задовоље потребе не само оних култура које се редовно гаје, већ и других пољопривредних култура и усева који имају веће захтеве. Али, вредност овако повољних температурних односа може знатно да умањи пад температуре на 0°C и за време вегетационог периода, као што је то и на овој табели изложено:

Рани јесењи мразеви		Позни пролећни мразеви	
Средњи	Екстремни	Средњи	Екстремни
31-X	4-X	5-IV	6-V

Ови подаци говоре како последњи мразеви могу наићи чак и у првој декади месеца маја, када нарочито захватају низиски.

појас и ниже побрђе, чему је узрок спуштање хладнијих ваздушних маса са висине у низину. Како су јесењи месеци топлији од пролећних, први мразеви долазе тек крајем октобра, мада, као екстремна појава, температура може пасти на тачку смрзавања и у првој пентади истог месеца. Та чињеница да се рани јесењи мразеви обично јављају у трећој декади октобра са пољопривредног гледишта може се углавном сматрати као повољна околност, пошто до тога времена могу благовремено да сазру сви позни усеви као кукуруз, воће и винова лоза; али, као екстремна појава они могу нанети осетне штете пољопривреди. С друге стране, позни пролећни мразеви из првих дана месеца априла не претстављају са гледишта пољопривреде неку нарочиту опасност за ратарске усеве, али могу причинити велику штету поврћу, воћу (нарочито ако падну у доба цветања и заметања плода) и виноградинама; као екстремна појава позни мразеви, пошто могу наићи чак и у првој половини маја, наносе знатне штете и ратарским усеви.

На дужину вегетационог периода и на развитак културних биљака и воћа утичу, поред температуре, и количине падавина. Према подацима метеоролошке станице у Крагујевцу за период 1925—1940 године, годишња количина падавина се креће од 513,2 до 1,054,6 мм; средња вредност у овом периоду износи 677,2 мм. Али, ове вредности се односе на низиске пределе. Међутим, идући ка з., јз. и ј. гравитационог подручја, ка планинским пределима, количина талого расте; тако, према подацима кишомерне станице у В. Пчелицима (380 м апс. вис.) прелазни појас (побрђе) прима годишње око 707,5 мм талого, а, према подацима кишомерне станице у Аџиним Ливадама (562 м апс. вис.), брдовито-планински појас добија око 769,3 мм. Како је за пољопривреду, као и за целокупни људски живот, још важније да се зна каква је расподела количине атмосферских талого по месецима, то се она износи на следећем прегледу:

Станице	Средње количине падавина по месецима											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Крагујевац	42,4	32,8	54,6	59,3	92,5	84,8	53,0	54,4	39,6	60,8	47,3	54,7
В. Пчелице	51,0	46,1	53,6	66,1	84,6	81,6	58,5	53,3	40,1	57,7	54,1	60,8
Аџине Ливаде	54,9	40,8	55,1	66,9	98,9	92,0	57,4	63,3	43,0	72,0	57,4	67,6

За свака два месеца вегетационог периода падавине су овако rasporeђене:

Станице	Месеци					Сума
	III—IV	V—VI	VII—VIII	IX—X		
Крагујевац	113,9	177,3	107,4	100,4		499,0
В. Пчелице	119,7	166,2	111,8	97,8		495,5
Аџине Ливаде	122,0	190,9	120,7	115,0		548,6

Из ових података се види да је распоред падавина доста повољан за све биљне културе; пошто највише талого пада у мају и јуну, тј. у време када су биљке у расту. Од укупне количине талого, пролеће добија 30%, лето 28%, јесен 23%, а зима 19%. Али, извесни чиниоци знатно умањују вредност изложеног кишног режима и чине га недовољно поузданим, што има врло неповољан утицај на развој пољопривредних култура. То су природа кише, особине земљишта и количина испаравања.

Наиме, интензитет и густина кише, како на један кишни дан тако и на један час, највећи су крајем пролећа и почетком лета, када она често пада у облику јаких пљускова. Такву кишу усеви не користе довољно, пошто она брзо отиче, нарочито са земљишта стрмијих страна; поред тога, овакве кише често ломе нежне делове биљака, спирају и односе оранице и засипају обрађена поља грубим материјалом.

Вредност талого је у зависности и од педолошког састава земљишта. У низиским пределима, где су од врста земљишта заступљени алувијум и смоница и где је издан ближе површини, талого је довољно и усеви га добро користе. Међутим, више побрђе, које је претстављено гањачом и њеним деградираним типовима, и брдовито-планински предели, са својим скелетним земљиштем, знатно слабије користе талого, једно што су то терени са стрмим странама са којих се вода брже слива, а друго што су физичка својства ових земљишта таква да слабо задржавају влагу; услед тога, сушних година на овим земљиштима усеви веома подбаце.

Али, кишном режиму крагујевачке околине нарочито смањује вредност испаравања, које је најинтензивније током летњих месеци, како се то види и из следећег индекса суше:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	год.
52	36	41	33	42	34	20	21	17	32	31	58	32

У зависности од расподеле падавина и распореда температуре по месецима, могу се извући неки пољопривреду веома значајни закључци у погледу сувости климе овог краја. Овде је, наиме, друга половина зиме сува (пошто тада пада најмање талога), а пролеће и почетак лета кишовити. Апсолутни максимум кишних периода је у мају, а у њему је и апсолутни минимум сушних периода. Сушни периоди имају већу частину од кишних у току лета и преко јесени, па доста суво време преовлађује још од јуна. Најзад, значајно је истаћи да је прелаз од кишног времена ка сушном доста нагао. Ове особине климе веома негативно делују на вегетацију, а то се нарочито испољава код околних делова, које често страдају од ране суше, иако су у мају и почетком јуна имале довољне количине талога (9, с. 100).

И ветрови, као елементи климе, играју значајну улогу у привредном животу овог краја. Међу њима се нарочито својом величином одликује западни ветар, који доноси кишу. Источни ветар — кошава — током лета ређе дува и тада је његово дејство слабо, док су у осталим годишњим добима његове честине и брзина нешто веће. Овај ветар наговештава суво време и не наноси неке штете, сем зими, када изазове јаче расхлађење, односи снежни покривач и завејава путеве. Јужни ветар током зиме доноси знатне користи, пре свега што утиче на повећање температуре и што изазива благу зиму. Док током зиме позитивно утиче на усеве и воћке, током лета овај ветар повећава температуру, потпомаже јаче испаравање, суши земљиште и усеве, те наноси знатне штете. Северни ветар — северац — појављује се у виду хладних таласа. Током зиме он доноси јаче мразеве и измрзава усеве; лети расхлађује земљиште и успорава ницање и напредовање усева. Дешава се да услед његовог дејства у пролеће кукуруз доста закасни у порасту; стрникама и воћкама наноси мање штетних последица.

Поред значаја који ветрови имају за пољопривреду, они због тога на посредан начин утичу и на привредни живот центра области — Крагујевца. Али, непосредно, дејство западног ветра, због његове честине, од нарочитог је значаја за град, пошто су услед тога његово топографско ширење и размештај његове индустрије упућени ка и. и си., како би се избегле по насеље штетне еманације.

После анализе основних карактеристика климе крагујевачке околине, може се рећи да је она, заједно са већ описаним рељефом, била од пресудног утицаја на типове пољопривредне производње, пошто је омогућила да се, поред ратарских усева, са успехом гаје и воћке, којима је потребна знатна количина сунчане топлоте и светлости. Тако се и може објаснити што се у једној таквој области, где доминирају кукуруз и пшеница, поред осталог воћа у особито великим размерама гаји и шљива, па и винова лоза, чија се заједница иначе не запажа скоро ни у једном

другом крају, и што на вишим теренима постоје повољни услови за травну вегетацију (пашњаке и ливаде) и за развој шуме (14, с. 403).

Али, повољне особине климе знатно су умањене чињеницом њене сувости, тако да се правилна, потпуна и благовремена обрада земљишта поставља као један од основних проблема пољопривреде крагујевачке околине, како би се што више прикупило влаге и конзервирало у земљишту. Ово тим пре што у околини града нема неких токова богатих водом, који би послужили за наводњавање.

3. Хидрографија. — Приликом испитивања привреде извесног насеља и области неопходно је потребно упознати се са низом питања и проблема из хидрографије. Одговор на ово питање у којој мери ови значајни физичко-географски фактори учествују у привредном и осталом животу једног краја. Стога је потребно знати: који су и какви водени токови за које је насеље заинтересовано; какав је режим ових токова и колике су енергетске резерве, па, у вези с тим, какав је степен њиховог коришћења и, уопште, каква је могућност њиховог искоришћавања; проблеме наводњавања и поплава; колики је плавни терен, који су узроци поплава и колика је њихова дужина трајања; проблем бујица и њихов утицај на осиромашавање тла; најзад, за насеље тако значајно, животно питање — његово снабдевање пијаћом водом.

За привредни живот Крагујевца велики значај има река Лепеница са својим притокама. Али су и многи други градски проблеми, пре свега комунални и здравствени (чистоћа града, водовод, канализација), у зависности од ове реке, пошто се Крагујевац налази на њој, на њеном четрнаестом километру од извора.

Особине слива реке Лепенице нису нарочито повољне¹. Пре свега, облик слива је лепезаст, на чијој се периферији налазе све највише тачке (450—650 м надморске висине) скоро на истој удаљености од Крагујевца; из овога се закључује да слив узводно од града претставља једну полулевкасту котлину на чијој најнижој тачци лежи Крагујевац и да вода из целог слива скоро једновремено дотиче. Затим, просечан нагиб падина у горњем делу слива износи око 40°, нарочито код десне притоке — Грошничке Реке. Даље, проценат пошумљености је врло мали и, уколико има шуме, она је ретка, те не чини сметње отицању воде. Најзад, са изузетком делимичних партија кречњака и серпентина на брдима и алувијалних наноса у долинама на изласку реке из брдских крајева, на целој површини слива одмах у подлози ора-

¹ Дужина реке Лепенице износи 59,9 км, а површина њеног слива 295,90 км².

нице и хумуса налази се компактна чврста и врло мало пропу-
стљива иловача, која безначајно и споро упија воду.

Овакве особине слива реке Лепенице утичу на то да највећи
део атмосферских талога отиче по површини, а да се само мали
део упија у земљу. Кад падне јака киша са кратким трајањем,
због облика и орографије слива, малог процента упијања воде у
земљу и малог процента испаравања, долази до великих вода
које се већ после 1—2 часа са целог горњег дела слива скупљају
и сустижу да као огромна бујица пројуре кроз град и разлију
се по равници испод Крагујевца¹. Тако Лепеница скоро сваке го-
дине, упрочеће (услед наглог отапања снега или честих и јаких
киша) или улето (због провале облака), плави од Јовановца до
ушћа један појас који понегде иде у ширину од 1 км, док цела
плавна површина износи нешто испод 1.500 ха. Иако је плавно
земљиште под водом свега 10—15 дана, оно је ипак отргнуто од
оранице и претворено у ливаде, пошто би иначе поплаве, нарочито
оне које се дешавају кад сазревају пољски усеви, доводиле
до далекосежних штетних економских последица.

Река Лепеница и њене притоке не обилују водом. При јачим
сушама, Лепеница проноси кроз Крагујевац око 30 сек./л воде,
а Ждралница, на пример, при најнижем водостању 5 сек./л воде
(10, с. 28). Овај податак, уз чињеницу да у околини Крагујевца
нема неких јачих извора², говори о следећем: најпре, да река не-
ма довољне количине воде да снабдева све потребе насеља. (а
овај се недостатак са ширењем насеља све више осећа), пошто је
— према наводу др М. Т. Луковића — за градске потребе неоп-
ходно око 80—100 сек./л воде; ово животно питање је регули-
сано тек изградњом водојаче. Затим, из горњег податка се закључује
да река не може да послужи као извор за неку знатнију
енергију; она служи за покретање десетак мањих поточара, које
често због несташнице потребне воде и не раде. Најзад, наведени
податак показује да река не може да служи ни за наводњавање
већег обима, пошто наводњава — по једној приближној процени
— површину од око 600 ха.

Иако се проблем бујица озбиљно поставља само код десне
притоке — Грошничке Реке, чему су ишле на руку пре свега осо-
бине њеног слива³, може се рећи да је он и значајан и велики, и

¹ Приликом катастрофалне поплаве која се догодила априла 1910 год. и
која је причинила праву пустош у граду и дуж реке, Лепеница је имала —
према подацима Министарства пољопривреде — 920.000 сек./л воде; поплава је
трајала 48 часова.

² Према др М. Т. Луковићу, извори у Дивостину са најрационалнијом
каптажом не би могли дати више од 6—8 сек./л воде, у Трмбасу око 2 сек./л
а извори на Жежељу свега од 0,1—0,3 сек./л. Чак и у даљој околини Крагу-
јевца ретки су извори који за време суше дају више од 2 сек./л воде.

³ Слив Грошничке Реке припада врло брдовитом терену. Ову карактери-
стику му даје јака дисецираност рељефа и велики нагиб падина (средњи нагиби
падина су око 30°, док извесни њихови делови, чија површина износи $\frac{1}{8}$ целог
слива, достижу чак и до 40°.

да је уско повезан са проблемом снабдевања Крагујевца водом.
Наиме, због уништавања шума и заоравања крчевина и ливада
у циљу зираћења, што је нарочито било интензивно током окупа-
ције, 1941—1944 године, на теренима слива ове реке бујице су
узеле маха; њихов штетан рад озбиљно је угрозио живот Крагу-
јевца, и он се огледа у снашању бујичног наноса из зоне дену-
дације у акумулациони басен (из кога се врши снабдевање града
водом), тј. одражава се у смањењу кубатуре акумулационог баса-
на. Тако је запремина акумулационог басена смањена од 2.171.700
м³, колико је била кад је басен саграђен (1938 г.) на 1.851.400
м³, што ће рећи да засута запремина износи 320.300 м³, односно
да је басен засут за 14,8% или да проценат годишњег засипања
износи 1,16%. Ову појаву рељефно ће осветлити следећа два по-
датка: прво, са сваког километра у сливу годишње се спира
1.020 м³ наноса, и, друго, однос еродираниг наноса према води
која се слива износи 1 м³ воде: 7,55 кг наноса, што значи да сва-
ки кубни литар воде која се слива носи 7,55 кг еродираниг наноса¹.

О практичној страни штетног рада ових бујица биће доцније
више речи.

4. Врсте земљишта. — Околина Крагујевца одликује се мно-
гим врстама земљишта, што даје посебан значај овом крају
(ск. 5). Захваљујући томе, овде постоји могућност гајења разно-
врсних усева и воћа, а на вишим положајима има изврских ли-
вада и пашњака.

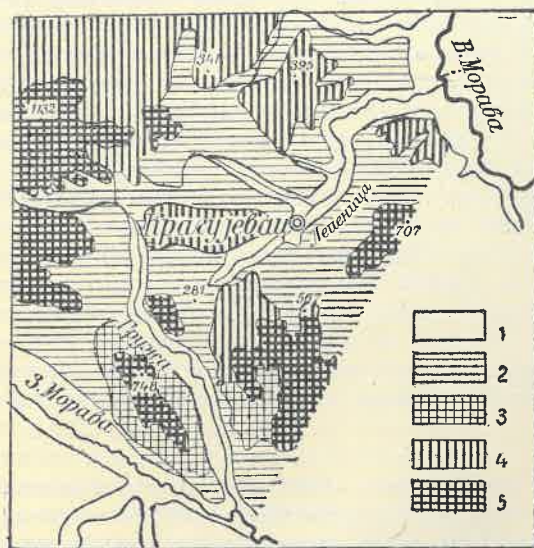
Слив има облик правоугаоника који се приближује квадрату. Однос ширине
слива, која износи око 5 км, према дужини слива, која износи око 7 км (до
улива у језеро), врло је неповољан за сливање воде у реку, пошто постоји
могућност сустизања и нагомивавања водених маса које дотичу из појелиних
притока. Због оваквог облика слива вода нема могућности да се постепено
извлачи, те главни ток реке често набујава.

Слив Грошничке Реке припада формацији доње креде где преовлађују
пешчари; затим се јављају кречњаци, филитни глинене шкриљци са сочивастим
умецима калцита, конгломерати и типски флиш. Све су стране издробљене јаким
тектонским поремећајима, а слојеви су јако убрани у синклинале и антиклинале,
те су већином коси или вертикални. Такве су стене лако подложне површинском
распадању под утицајем атмосферичке воде и пружају врло слаб отпор деструктивном
раду ерозије. Слој земљишта над стеном је плитак, а местимично спран до стене.
Састоји се од чистих честица стене измешаних са глиновитом пескушом, због
чега је денудациони рад на оголелом земљишту јако изражен. Под утицајем
површинске ерозије стварају се бразде, које се проширују у володерине и
заједно су са спираним површинама главни снабдевачи водотока бујичним
наносом.

Падавине су доста правилно распоређене; средњи годишњи талог износи
између 700—800 мм, и број кишних дана је доста велики. Интензитет кише је
приличан и износи око 6 мм на дан. Највећи дневни максимум био је 19-V-1932 г.
и износио је 100 мм за 50 минута, што даје интензитет кише од 2 мм за један
минут, а овај је способан да изазове појаву бујичних вода. Највеће падавине
долазе крајем пролећа или почетком лета, када се дешавају поводњи.

¹ Цифарске податке о засипању језера добио сам у Хидротехничком
институту САН.

Дуж Лепенице и Груже и њихових притока заступљен је алувијум (речни наплав, кумсак) — врста земљишта које у поређењу с другим врстама долази на прво место по плодности. Али,

Ск. 5. — Педолошка карта околине Крагујевца

1. алувијални наноси; 2. смоница; 3. подзол; 4. гањача; 5. скелетно земљиште.

баш због те особине ово земљиште није за гајење свих њивских усева. Нарочито жита не подносе ову јаку земљу, јер лако полежу; исто тако алувијум није много подесан ни за гајење воћа. Најбоље на овој земљи роди кукуруз, а у много мањој мери се иста користи за гајење поврћа. Плавни терени су најчешће под ниским ливадама. Најраспрострањенија врста земљишта, а друга по плодности, јесте смоница. Ова се примећује као земљиште црне боје, а налази се чим се пређе појас алувијума и наиђе на прве благе или нагле косе. С обзиром да је ово земљиште постало од муља некадашњег језера, оно је врло тешко, збијено и непогодно за обраду. И поред тога што овом земљишту умањују вредност његове физичке особине, пошто је или сувише влажно или, пак, исто тако одвише суво па стога и тврдо, оно даје у ратарству велике приносе. Смоница је врло подесна за све врсте њивских усева, нарочито за кукуруз и пшеницу, а исто тако и за воћке, особито шљиве и крушке. Тамо где престају површине смоница, наилази се на земљиште жућкасте и кестењасте боје: то су гањаче. Како гањаче заузимају у распореду увек положаје изнад смоница, то су оне познате као праве пшеничне земље, мада на њима успевају добро и сви остали њивски усеви, а, сем тога, исто тако шљива, крушка и винова лоза (14, с. 404—405). Из-

над терена гањача, као и на многим стрмим, ерозивним и денудационим теренима, налазе се скелетна земљишта, боје материнске стене, која садрже, поред fine земљишне масе, и доста ситног и крупног комађа стена. Ова су земљишта обично под шумом и пашњацима и ту се не могу срести плодне њиве, пошто немају потребне дебљине растресите масе (11, с. 95—96).

Изнети распоред врста земљишта и њихове особине у уској су повезаности и складу са рељефом овога краја. Тако је у низиским пределима, дуж река, распрострањен алувијум, у прелазном појасу смоница и гањача, док се највиши делови планинског предела одликују скелетним земљиштима. Због тога и можемо запазити, за Крагујевац тако значајну чињеницу, да се у његовој околини, у којој добро успевају сва жита и воће и где има добрих њива и пашњака као основице за сточарство, могу издвојити крајеве који се, у поређењу са осталим крајевима, одликују овом или оном пољопривредном граном, иако она ту није искључиво заступљена.

5. Рудно богатство. — Крагујевачка околина није особито богата рудама, те не спада у ред рударских области. Уколико ових и има, то је, углавном, у оним планинским пределима, на крају зоне која Крагујевцу гравитира, који су и иначе слабо повезани са главним саобраћајним артеријама које воде у град. То се, пре свега, односи на северозападни крај који је, претстављен границама рудничког масива, био познат још за време Римљана као рударски предео.

Тако се у атару села Рамаће, у серпентинској маси, налази компактно рудиште гвожђа, које се на месту званом Стрњак протеже у дужини 400 м и ширини око 120 м. Руда је лимонит са 52% гвожђа, 2,35% хрома и нешто мало мангана, без сумпора и фосфора. Гвоздене руде има око 1,600.000 тона. На 60 м одавде налази се рудиште од 8 м дебљине, у коме има у већим количинама магнетита. Чисту компактну руду лимонита налазимо 1 км даље идући ка з., на путу од Рамаће ка Каменици. У овом крају, даље, има појава хромових руда (хромита), магнетита и, на контакту серпентина и кречњака, никла. Како у атару овог села, тако и у суседној Каменици налазе се велике количине кречних бречија, које би се с успехом могле искористити за израду уметничких и техничких предмета, пошто се лако и лепо глачају.

У околини села Кутлова, Добраче и Липовца, која чине јужну границу оне зоне Страгари-Кутлово, у којој се образовао један засебан азбестни центар, у серпентинској маси, нађена је ова руда врло доброг квалитета: врло се лако рашчешљава, пошто су јој влакна паралелна међу собом, еластична је и мекана. Боје је сивозелене до беле. Азбест беле боје је мек као свила и рашчешљава се у сувом стању. Пробе ове азбестне руде су показале да се може употребити као ватростални материјал, као и

за различите хемиске индустрије и лабораторије, у електротехници, за прекривање авионских резервоара, као и за гас-маске. Према једној процени инж. Тишејстора, који је 1934 године вршио истражне радове за рачун тадашњих власника, у околини Кутлова рудна маса се простире у дужину 900 м, у ширину 1—0 м, а у дубину само 60 м. На основу овога, он је дао њену резерву од 8,100.000 м³. Бели влакнасти азбест који се налази у околини села Добраче, на брду званом Умка, мештани копају и употребљавају за филтрирање вина.

У атару села Влакче има неколико налазишта гвоздене руде, од којих је по квалитету и квантитету највеће оно на југозападнјој падини брда Ковиловице. Ако се изврши процена на основу изданака рудног слоја који се може пратити на дужини од преко 1,5 км, а узимајући дубину од свега 50 м (колико је истражним радовима несумњиво утврђено), онда видљива количина руде износи преко 2 милиона тона. У истом селу, на југозападном делу терена брда Столице, има појава манганских руда, што претставља продужење оне манганске зоне која се на ову страну пружа почев од атара Великог Шења. Најзад, по М. Ђ. Милићевићу, у Влакчи има и азбеста (12, с. 229—230).

Лигнита има у атару села Трнаве (12, с. 229—230).

Код Драче, у брду Кременцу које је, као и његова ближа околина, склопљено од кретацејских наслага налази се манганова руда. Како се ова руда пружа у дужину 30 м, у ширину 4 м и у висину 35 м, резерва целе масе износи 4.200 м³, односно 12.600 тона манганове руде. Даље, на простору између Драче и Рогојевца, у једном сивом кречњаку, налази се моћан склад гвоздене руде (4, с. 80).

У атарима села Липнице и Голочела, услед постепеног претварања модрих, модросивих, каткад и потпуно црних кретацејских лапоровитих кречњака, изазваног распадањем пирита, формиране су велике гипсне масе, за које је заинтересована пре свега индустрија цемента (16, с. 87—88). Источно од ових села, а између села Вињишта и Грошнице, М. Ђ. Милићевић је забележио да се „находи гипса“ (12, с. 229—230).

У пределу Гледићских Планина јављају се оолитске руде гвожђа и лигнит. Тако, у атару села Гледића, на месту званом Кречана, захвата ова руда, релативно доста чиста и састављена претежно од крупних оолита, један простор у дужини од 150—200 м. У атару села Честин—Врбета, по извесним већим блоковима, изгледа да је жица веома мекана и доброг квалитета. У пределу Сибничке Реке забележени су трагови лигнита (12, с. 229—230).

Најзад, у метаморфним теренима Црног Врха, изграђеним претежно делом од микашиста и амфиболита, јављају се на великом броју места у атару села Г. Комарице кварцне масе. Чи-

сте партије ове руде могле би се употребити као добар материјал у индустрији стакла¹.

Напред је истакнуто да се, на основу досад познатих података о рудном благу све области, од исте не може очекивати да послужи као озбиљна сировинска база. О досадашњем коришћењу овог блага биће касније речи.

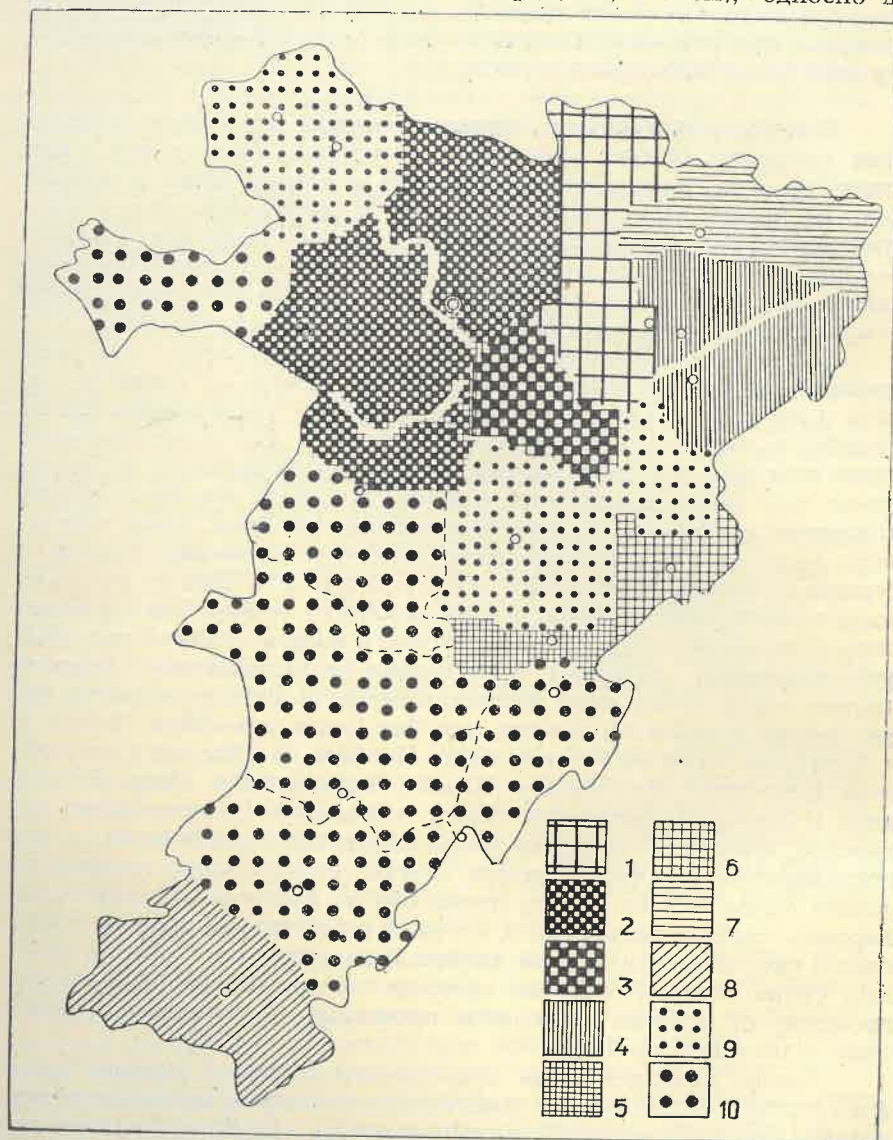
Зависност привреде од природне основе. — Пошто су проучене природне одлике крагујевачке околине, што се пре свега односи на рељеф са врстама земљишта и климу, може се закључити да је ово један веома погодан и, у претежном делу, пољопривредни крај. Такав карактер још се више уочава кад се истакне да у околини града нема неких знатнијих водених токова или налазишта угља, који би послужили у енергетске сврхе, нити, пак, већих рудника, који би служили као сировинска база.

Она општа одлика рељефа крагујевачке околине — да је то прелазна област од високих предела ка ниским — имала је одраза и на општу привредну карактеристику: то је предео где се сусрећу и укрштају сточарство и воћарство, као пољопривредне гране које на ј. и з. дају знатне дохотке земљораднику, са ратарством, које се овамо упутило полазећи са с. и си. (ск. 6). Међутим, приликом описивања конфигурације тла околине града, истакнуто је да се оно одликује разноликошћу: долинама, благим и стрмим косама до знатно високих положаја. Због тога су и услови за пољопривредну производњу разнолики и бројни. Тако у низиским пределима поред Велике Мораве и њених притока преовлађује интезивна ратарска производња са наглашеним гајењем крупне стоке. После ових низиских предела долази прелазни појас, нешто удаљен од долине, али без јачих узвишица. Такав је у Лепеници терен од Ресника па до Церовца, а у Гружи у атарима села Дивостина, Драгобраће, Кнића, Радмиливића, Бара, Бучковице и Борча. У прелазном појасу подједнако је заступљено ратарство, сточарство и воћарство, а поред ових местимично и виноградарство. У појасу брдских терена, чија је горња граница за гајење усева и воћа нешто преко 550 м, добро је развијено воћарство, слабије ратарство и, с тим у вези, гајење крупне стоке, пошто свој недостаје обилне сточне хране; овде се у знатној мери гаји ситна стока. Изнад ове границе, све до највиших предела, простиру се шумска земљишта, прошарана пашњацима и голетима и по којом нивоом.

Дакле, конфигурација тла, погодна клима и плодне врсте земљишта условљавају у овом крају разностран пољопривредни живот. Све те природне погодбе пружају могућност човеку не само да може себе да исхрани и снабде разним пољопривредним

¹ Податке о залихама појединих рудних маса нашао сам у фондovima Завода за геолошка истраживања при Влади ФНРЈ и Влади НРС.

производима, већ и да има извесне вишкове. Та је чињеница један од битних услова да се у овом крају, а што је најприродније у његовом привредном центру, може појавити трговина пољопривредним производима (воћем, житарицама, стоком), односно да

Ск. 6. — Пољопривредна карта Области крагујевачке

1. ратарство-сточарство-воћарство-виноградарство; 2. ратарство-воћарство; 3. воћарство-сточарство-ратарство-виноградарство; 4. ратарство-сточарство; 5. виноградарство-сточарство; 6. виноградарство-ратарство; 7. сточарство-ратарство; 8. сточарство; 9. ратарство-воћарство-виноградарство; 10. воћарство-сточарство.

се могу појавити разна индустријска предузећа за прераду ових производа (млинска индустрија, конзервна индустрија).

Најзад, физичко-географске погодбе овог краја, које се огледају у оној особини рељефа да је испресецан многим долима разних праваца и богат благим превојима и преседлинама преко којих је овај предео везан са удаљеним природним и привредним целинама, нарочито истичу значај ове транзитне области, а посебно, њеном центру омогућавају да постане веома значајно управно средиште.

Да видимо поближе који су то путеви који пресецају овај крај и колико они значе за Крагујевац и његову околину.

Најзначајнији је онај пут који иде правцем с.-ј. Ова саобраћајна артерија, полазећи од Бара, Будве, Котора па долином Рашке, Ибра и Груже, везивала је Јужно Приморје са Београдом и Подунављем и тиме различите привредне целине приближавала једне другима. Овим путем, Зетским друмом (како се у Средњем веку називало), ношене су српске сировине на которски трг, где су имале бољу прођу него и у самом Дубровнику: њиме су Которани долазили у српску земљу по великим трговачким пословима и одлазили у мађарске земље; најзад, њиме су обично Мађари продирали, идући ка Косову или Расу (56, с. 257—258). У периоду колског саобраћаја, овај ће пут нарочито бити важан за Крагујевац; он ће тада, због рудничке пречаге која се на северној страни Гружанске котлине диже те ствара замашне препреке колском саобраћају и због рађања једног већег привредног средишта, већ од села Груже скренути ка Крагујевцу и, пошто прође кроз ово насеље, отићи даље на север.

Ову главну саобраћајну артерију појачале су још неке побочне линије, повезујући се са овом главном. То су, пре свега, линије Чачак—Крагујевац и Горњи Милановац—Крагујевац. Ове су саобраћајнице, својевремено, много допринеле привредној снази Крагујевца, јер су производи почев од ужичких предела овим путевима доношени на крагујевачку пијацу. Интезивном саобраћају са ове стране допринели су и главни превоји код Бумбаревог Брда и Вучковице, односно лако проходни горњоврбавски превој и снижено развође код Кикојевца (13, с. 157).

Исто тако, главну саобраћајну артерију појачавају и ови путеви: Крушевац—Рековац—Крагујевац; и Светозарево—Ратковић—Крагујевац. Само, док је први ипак више локалног значаја, са првенственим циљем да повеже привреду Левча са крагујевачком пијацом и да споји два удаљена центра, дотле је крај Светозарево—Крагујевац деоница оне велике саобраћајнице Београд—Ниш, која даје изузетан значај главним саобраћајним чворовима на њој, од којих је један Крагујевац.

Остали путеви: Рача—Крагујевац, Лапово—Крагујевац, Чукојевац—Гледић—Крагујевац, Чумић—Пајазитово—Поскурице—

Крагујевац, и Светозарево—Црни Врх—Крагујевац јесу локалног значаја, са наменом да служе привредним, административно-управним и културно-просветним потребама становништва града и околине. Налазећи се скоро целом својом дужином на територији која чини зону привредне гравитације града Крагујевца, ови путеви, са своје стране, доприносе снази овог привредног центра, везујући успутна насеља са њим.

II ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ УСЛОВИ

Зависност привреде од друштвено-економских чинилаца

Истакнуто је какве могућности пружа природа људима за њихов привредни живот у овом крају. Али, они нису увек и на исти начин користили дата природна богатства. Степен развијености производних снага увек је одлучивао како ће то искористишћавање природне основе изгледати. Другим речима, то значи да се привредни живот јављао као резултат деловања природне основе, с једне, и друштвено-економских услова, с друге стране.

Дакле, привреда Крагујевца и његове околине резултат је обостраног деловања физичко-географских и друштвено-економских услова у одговарајућим фазама друштвено-историског живота. Напред је истакнуто каквим се физичко-географским условима одликује овај крај; друштвено-економски односи, пак, за разлику од природних, мењали су се веома брзо под утицајем како оних чинилаца који се односе на читаву земљу (државу), тако и под утицајем оних локалних фактора, који делују — због специфичних околности — само у овом крају, а који су резултат узајамног деловања града и његове околине.

Кад се посматра привредни живот града и околине кроз призму деловања тих општих друштвено-економских услова, могу се запазити три велике привредне епохе, које снажно дају своја обележја томе животу, а које се преливају једна у другу без оштрих граница. То су периоди натуралне, капиталистичке и социјалистичке привреде. Али, када се изврши анализирање привреде у свакој од ових епоха, приметити се — због деловања оних специфичних, локалних друштвено-економских услова — да се могу издвојити следеће фазе кроз које су прошли град и његова околина у свом привредном животу:

1) привредне прилике у турско доба и за време аустриске окупације (1718—1739);

2) привредне прилике у времену док је град био престоница земље (1818—1841);

3) привредне прилике у времену од оснивања Тополивнице до изградње железничке пруге (1884);

4) привредне прилике у времену изградње железничких пруга: Лапсво—Крагујевац (1887) и Крагујевац—Краљево (1929) и

5) привредне прилике у периоду социјалистичког преображаја.

Све изнете фазе у привредном развоју града и његове околине одликују се оним великим, одлучујућим друштвено-историским збивањима која се сусрећу у развоју сваког друштва и привреде. Само, локални друштвени фактори могу дати појавама специфична обележја, могу њихово настајање убрзати или успорити. Тако, првој фази привредног живота града и околине углавном одговара период натуралне привреде, другој — период првобитне акумулације капитала, трећој — период остварења новчане привреде и преовлађивања робне производње, четвртој — период капиталистичке производње, и петој — период социјалистичког начина привређивања¹.

У даљем излагању биће говора како је човек користио, по изложеним фазама привредног развоја града и околине, дата природна богатства. Из тог излагања видеће се који су све фактори деловали код уобличавања привреде у њеном историском развоју. Методолошки, у овом — другом — одељку дати су по фазама они друштвено-економски чиниоци, који су условљавали појаву одговарајуће привреде и на селу и у граду, као и приказ привредног живота, односно приказ стања производних снага у околини града, док су за град карактеристични моменти за његов привредни живот само наглашени. У посебном, другом делу рада исцрпно је дата искључиво привреда самог града.

1. СЕЛО И ГРАД У ТУРСКО ДОБА И ЗА ВРЕМЕ АУСТРИСКЕ ОКУПАЦИЈЕ (1718—1739)

— Период натуралне привреде —

Појаве у околини

а. Веома повољни природни услови којима се одликује ова област, а који се огледају пре свега у погодној клими и плодним врстама земљишта, привукли су људе да се овде настане још у преисториско доба, о чему нам сведоче многе ископине из тога времена. И доцније, кроз столећа, ова је област била настањена, делећи друштвено-историску судбину са осталим областима које су се налазиле у овом делу Балканског Полуострва. Она је била

¹ И овде треба приметити да у привредној периодизацији не може бити речи о одређивању строгих рокова до којих траје одговарајући период, нити се, пак, може тражити да се у потпуности подударе изложени периоди кроз које су прошли град и његова околина са општом привредном периодизацијом. Но напомиње се да изложене фазе привредног живота града и околине у највећем проценту садрже све оне најбитније одлике опште привредне периодизације са којом су у горњем тексту повезане.

под влашћу Римске Империје и Византије, њу су пустошили Бугари и Мађари и организовали српски средњовековни владари. До доласка Турака у ове крајеве, за чије се доба почиње први пут помињати насеље Крагујевац, ова област, организована у две жупе — Лепеницу и Гружу, била је богата и настањена бројним становништвом, које се бавило сваковрским пољопривредним радом. Иако малобројни, подаци и извештаји о тадашњем стању овог краја говоре о лепотама, питомини и плодности његовог земљишта, о бројним и добро настањеним селима, о разноврсности биљног и животињског света, најзад о лепим особинама становништва. Тако, пролазећи кроз овај крај 1432 године, Бертрандон де ла Брокијер запажа његова сваковрсна богатства и бележи да овде има свега што је човеку за живот потребно (57, с. 129). Међутим, сама структура наше средњевековне феудалне државе, засноване на хијерархиском односу класа и издиференцираности на повлашћену и потчињену класу са свим последицама које из тога произилазе, значила је негативну за даље постојање такве државе и таквог друштвеног поретка. Надирање Турака и, као последица тога, слом државе и друштвеног уређења, значило је само убрзавање процеса, који се због изнетих околности већ био зачео.

б. За друштвено-економске прилике и стање производних снага овог краја, као уосталом и целе земље, пад српских земаља у турске руке био је судбоносан. Прва последица била је страховита одмазда у крви, коју је завојевач извршио над преосталим српским живљем, углавном над масом оног неповлашћеног становништва савладане деспотовине, пошто су властела и угледнији људи пребегли у угарске земље. Убијања у масама, пљачке и одвођења у ропство били су повод да становништво напусти плодне њиве и равнице, да се повуче у планину и настани у збегове.

Доласком Турака, дотадашња административна организација земље била је разбијена, и Крагујевац постаје седиште једне од дванаест нахија Београдског пашалука. Исто тако, завојевач је увео и свој аграрни систем. Села Сараново, Грошница, Домуз Поток и Багрдан била су мукадско добро (султански спахилук), чији су станонци, Срби, били дужни да плаћају царски порез на земљу и на личност, главницу од сваког ожењеног лица, од сваке свадбе (девојаштво), од умрлог старешине породице (мртвина), затим од ситне стоке, од баште за поврће, од воденице, казана и трмака (15, с. 192; 29, с. 321). Остала села Крагујевачке нахије била су приватни спахилуци, а српски живаљ, који је настањивао та села и обрађивао земљу, давао је десети део свих земаљских производа својим господарима.

Оваква подела земље, уз разгранати порески систем (порез у новцу, данак у крви, порез у земаљским производима, порез у радној снази и царине), борбе и разарања, стална пролажења вој-

ске која успут ништа не штеди, уопште један систем у коме се спахија појављује као непосредни угњетач и експлоататор, морали су довести до таквог стања да је привреда била сасвим примитивна, радови занемарени а народ осиромашао. Укратко, производне снаге су биле слабе и крајње неразвијене: због несигурности, самовоље, необезбеђености и немогућности потпуног искоришћавања продуктивности свога рада у области земљорадње, као и услед учесталих бекстава испред турског завојевача, народ, и иначе страховито проређен, организован у своје породичне задруге као социјално-привредне јединице, поседујући сасвим примитивна техничка оруђа, више се бавио сточарством него земљорадњом. Друштвени услови овог периода оставили су дубоког трага на поједине привредне гране: земљорадња, која је била заступљена само са неколико усева (овас, јечам, раж, конопља, просо, хељда, нешто пшенице), са примитивним пољопривредним оруђима која су сами сељаци правили од дрвета (ралица, мотика, срп), без икаквих агротехничких мера које су и иначе тада биле непознате, са двопољним и крајње екстензивним системом, што је све доводило до брзог исцрпљивања земље и давања из године у годину све слабијих приноса — таква земљорадња не само да је била слаба и примитивна, већ су често слабе жетве изазивале глад и епидемије које су повећавале смртност. Иако се становништво знатно више бавило сточарством, ни оно није било на некој висини. Како ради исхране, тако и ради добијања потребних сировина за разне домаће радиности, бројно је преовлађивала овца, па за њом коза; говече се држало углавном за обављање пољских радова. Огромне шуме, које освајају овај крај баш у овом периоду, углавном од пропаста деспотовине па до Прве сеобе под патријархом Чарнојевићем, и које тако снажно, готово одлучујуће делују на целокупни живот ондашњег живља, као и богате испаше, пружале су могућности за пчеларство. Ручне радиности по селима пратиле су овакве постојеће услове и биле њихов одраз: у оквиру породичних задруга, користећи сировине које су му биле при руци (дрво, конопља, вуна, кожа, лој, рогови, восак) одвијали су се поједини сеоски занати и радови за задовољавање свих потреба ове натуралне привреде.

Читав овај крај и прилике у њему остављали су мучан утисак на странце, који су изузетним пословима овуда пролазили. Тако, Мехиор Безолт, који је пратио царског изасланика Хенриха од Лихтенштајна на путу за Цариград 1584 године, износи да је овај крај тако пуст да се становништво једва могло видети. Такође су занимљива и запажања Џона Бурбурија, поготову она која се односе на привредно стање. Пролазећи на свом путу кроз ове пределе, он каже да се често може читав дан путовати, а да се једва угледа по једно село; свуда унаоколо „виде се простране шуме и поља са врло богатим њивама, или сасвим пушта или као

најпростији пашњаци, па и стоке има тек овде-онде која незнатна гомилица“ (17, с. 96—97).

Супротност између села и града, околине и њеног центра, све се више испољавала или заоштравала. Становништво овог краја гледало је на Крагујевац само као на центар турске феудалне власти, на место где је концентрисан читав апарат државне управе, која је служила једино за угњетавање и експлоатисање села безбројним порезима, обавезама и другим дажбинама. И становништво села показало је својим отпором да турску власт сматра као насиље над собом. Бројни хајдуци у шумама, потпомагани од масе народа за ту сврху организоване у побратимства, нападали су сваком приликом Турке и борили се против насилника, као осветници својих погажених слобода и човечанских права (18, с. 40). Осим тога, народ је вазда ступао у борбу на страни противника Турака, пошто је његова територија по правилу била поприште великих обрачуна, што је довољно да покаже како је он увек гледао прилику да и делом подигне свој глас, без обзира на последице које ће наступити, а које су увек биле далекосежне. Један такав случај јесте и турско-аустријски рат од 1689—90 године, када је ова област прво опустела, а одмах потом, као последица Прве сеобе, поново насељавана српским елементом, који је овде нашао себи прибежиште и поуздано склопиште у густим и неприступачним шумама. Према испитивањима Т. Радивојевића, овај крај су тада населили углавном досељеници из Старе Србије (у најпретежнијем делу са Косова), а потом из Црне Горе, Топлице, Јабланице, Старог Влаха и Босне (19, с. 206).

в. Догађаји и последице који су наступили у вези са аустријско-турским ратом од 1716—18 године били су поражавајући по Србију, а посебно по овај крај. Пре напуштања ових области, Турци су их немилосрдно и варварски пустошили, да би спречили надирање аустријске војске. Читав земља давала је утисак пустоши која се састоји из самих брда и шума; и сама моравска долина, којом је водио царски друм, претстављала је „пусте крајеве Србије, готово сасвим покривене шумом“. Становништво се разбежало, насеља су скоро опустела, а привреда се готово умртвила. Од свих крајева највише је у сваком погледу страдала крагујевачка нахија (20, с. 16).

Као што је поменуто, становништво је због оваквих прилика било страховито проређено. Према извештају грофа Најперга, поднетом Дворском ратном већу 1718 године, у крагујевачкој нахији опустелих насеља било је 164, а насељених само 38 са 149 домова (20, с. 18). Крагујевац је био затечен као пусто насеље, што је разумљиво кад се зна да је, као средиште нахије и свеколике локалне власти за исту, био настањен искључиво Турцима. Ако бисмо узели да је један сељачки дом, односно породица, тада

могао имати 6—7 душа, значи да је цео дистрикт бројао око 1.000 становника или 0,6 становника на 1 км². Следећих година разбегло становништво почело се полако враћати својим огњиштима, а Крагујевац, некад турску варош, сад постепено насељава српски елемент из околине. Тако је, према попису из 1721 године, у крагујевачком дистрикту било 196 породица (сесија) (21, с. 72).

Услови за живот нису били ништа повољнији него под Турцима; штавише, материјално исцрпљивање, систематски и само за ту сврху организовано, чинило је живот са привредне тачке гледишта још мучнијим, чему су — уз овај главни узрок — доприносили наведена страховита ратна пустошења, тадашње веома тешко финансиско стање Аустрије, проузроковано многобројним ратовима које је водила, честе неродне и гладне године, монополисање читаве трговине под надзором аустријске администрације, и, најзад, стално затворена граница према Турској и обустављање промета са овом земљом.

Систем и организација власти имали су за сврху да послуже привредном поробљавању земље. И то се спроводило у три вида: преко цивилне управе, војске и народне милиције (хајдука). Читав земља је била подељена на једанаест дистрикта (округа, нахија), од којих је један био крагујевачки. На челу дистрикта стајао је провизор, чији је делокруг био доста знатан. Њему је помагало неколико чиновника, уз кметове, кнезове и оберкнезове, као претставнике локалне власти (села, кнежине, дистрикта). Читав овај апарат гледао је само свој лични интерес. Састављен од људи најгорег моралног квалитета, најобичнијих авантуриста, алкохоличара и, уопште, људи сумњиве прошлости, такав апарат живео је паразитски, не дајући становништву никакве противуслуге. Ево како су, према ондашњим званичним извештајима, изгледали провизори: „многи... имају велике салаше, на којима држе много рогате марве и другу стоку. Неки од њих приграбили су државне винограде, а неки воденицу. На овим имањима раде сељаци, или бесплатно или уз врло незнатну награду; тргују вином које купе од сељака, па стога често остане државни десетак непродан; сељаци им жито раде работом; провизоровим коњима сељаци морају бесплатно давати сено; сваки провизор држи у кући 2—3 сељака, који му бесплатно раде; од сељака узимају тзв. мали десетак (од купуса, зеља, белог и црног лука) и као десетак од прасади и кокошију, било у новцу, било у натури; све путне трошкове исплаћује провизорима дистрикт.... Ни њихови подређени чиновници и службеници нису заостајали за њима“ (20, с. 67). Ништа боље народ није пролазио ни од припадника војске, који су, нешто гарнизонирани у Крагујевцу а нешто растурени по селима, били права беда за становништво, пошто су живели на његов рачун (20, с. 74). Ако је ико од српског живља могао бити задовољан, то су били припадници народне милиције (хајдуци). Створени и организовани да штите сигур-

ност и поредак у земљи, они су живели код својих кућа, у посебним — хајдучким — селима, ослобођени, бар за прво време, свих дација и намета, због чега је њихов део терета био преваљен на сељаке, који су живели ван ове организације у својим, како су се тада називали, коморским насељима¹. Заповедници ових одреда народне војске, њени капетани и оберкапетани, у погледу плъачке и отимачине нису се нимало разликовали од коморских чиновника у дистрикту, који су сви били лица немачког порекла. Тако видимо крагујевачког оберкапетана Станишу Марковића-Млатишуму како, у заједници са другим хајдучким заповедником — Илијом Стратимировићем, закупљује десетак у дистриктима крагујевачком, јагодинском и рудничком по цену од 1500 форинти, мада стварно наплаћена сума далеко прелази ову (21, с. 56—57).

Уопште, разне дације, разрези и давања сваке врсте, као и начин њиховог убирања, тешко су падали становништву. Заводећи цивилну (коморску) управу у Србији, Аустријанци су углавном оставили исте порезе и намете, које су установили Турци покоравајући ове области, мада су читав систем и класификација намета били више разређени. Сада су постојале две основне врсте пореза: такса на земљиште и десетак. Прва се наплаћивала под именом контрибуције и била је искључиво војни порез; другу су грађани давали ради издржавања камералног чиновништва и покрића трошкова администрације (21, с. 44). Висина контрибуције, која је резрезивана према сесијама, била је из године у годину променљива; за крагујевачки дистрикт она је износила у 1722 години — 3.302 фор. 49 кр.; 1723 године — 2.750 фор.; 1724 — 2.300 фор.; 1725 — 2.444 фор. 30 кр.². Отприлике иста толика сума убирана је годишње и од десетка, који се састојао од попаше, таксе од кафана, таксе од риболова, пореза на воћњаке, аренде за употребу воде за воденице, аренде од касапнице, аренде од дућана, аренде од жира, аренде од казана за печење ракџије, десетка од јагњаци и јаради, десетка од пчела, десетка од прасади, десетка од вина, десетка од кукуруза, аренде арнаутске³, таксе за сечење шуме и продају државних дрва. Сви ови разнолики порези наплаћивани су искључиво у новцу, док је у природи узиман само десетак од жита — пшенице, јечма, овса (21, с. 44—45).

Због сталне оскудице у новцу, администрација је десетак давала под закуп, што је још више доприносило систематском

¹ У крагујевачком дистрикту било је 15 хајдучких и 15 коморских насеља; Крагујевац је био мешовито насеље.

² За целу земљу контрибуција је износила: 1722 г. — 105.977 фор. 4,5 кр.; 1723 г. — 98.266 фор.; 1724 г. — 81.122 фор.; 1725 г. — 87.621 фор. 30 кр.

³ Долазећи у ове крајеве на пашу стоке, Арбанаси су плаћали високе таксе: по 3 фор. од 100 брава оваца, а од коња или вола по 7 кр. Крагујевачки оберкапетан Млатишума закупљивао је и ову порезу.

осиромашавању становништва и привредном исцрпљивању земље. Арендатори су увек гледали да извуку што више новаца, тако да сељаци нису никада знали колико ће износити висина десетка. Због тога видимо како се сељаци крагујевачког дистрикта оваквим речима жале на изнето стање, молећи да им разне дације буду тачно прописане и да се одреди „шта су дужни да дају провизору и ишпану, јер је то, веле они, за њих највећа невоља што не знају шта имају коме давати. Под именом државних дажбина и провизори и ишпани наплаћивали су и колико су хтели и могли“ (20, с. 69).

Овакви услови друштвеног живота, чему је допринела и помисао носиоца власти да неће трајно остати у овим крајевима, оставили су дубока трага на тадашњу привреду, на живот домаћег становништва и његов стандард. Живећи у земуницама и колибама, саграђеним од плетера, олепљеним блатом и покривеним шашом, рогозом или сламом, по страни путева и долина, малобројно становништво, и иначе ненавикнуто на земљораднички начин живота, углавном се бавило сточарством, користећи у ту сврху богате храстове шуме и простране пашњаке. Због извозне трговине, претежно се гајила рогата марва. Земљорадња је била сасвим неразвијена и примитивна. Иако је сељак формално имао земље и на одмет, плодне и лепе њиве биле су слабо засејане, тако да је извесних година, било због суше или поплава, харала глад¹. Сејала су се сва стрмна жита (пшеница, јечам, овас, раж, хељда, просо) и кукуруз; у гајењу је највише пространства заузимала пшеница, чему је свакако био разлог обавеза сељакова да у природи испоручује овај усев ради исхране војске. Пчеларство је било једна од најразвијенијих пољопривредних грана, па се приходима од њега могао подмиривати највећи део пореза и намета. Међутим, од 1725 године трговина медом и воском била је монополисана, цене од стране компаније ниско одређене, тако да сељаци нису имали рачуна ни воље да се баве пчеларством (20, с. 88). Воћарство, виноградарство, риболов и лов подмиривали су само домаће потребе.

Трговина је носила печат стања у коме се налазила цела земља. Она је била плъачкашка, скоро сва монополисана и у рукама појединих страних компанија. Главни извозни артикли били су мед, восак и рогата стока, а увозни — једна врста грубе ткањине (аба), која је употребљавана за одећу. Становништво је иначе своје потребе задовољавало преко кућне радиности, коју су потребним сировинама снабдевали земљорадња, сточарство и шуме. Оваквом стању трговине доприносили су, са своје стране, недостатак капитала, рђаве комуникације и слаба безбедност.

Домаћем становништву су се изневериле наде да ће одласком Турака за њега наступити бољи и снажљивији живот. Кроз

¹ Нарочито су биле неродне године: 1718, 1719, 1723 и 1730.

многобројне жалбе, пресретања и убијања претставника омрзнутог чиновничког апарата и, чак, колективна напуштања села и одлажења преко демаркационе линије у Турску, народ је подигао свој глас протеста против стања и прилика у којима је живео. Свакако да су највреднија помена такозвана „дезертирања“, пошто су она значила још већу проређеност становништва, и даље опадање привредног нивоа земље. На овај су начин опустела ова села: Стубал, Рожна, Дервент, Кнић, Коначани и Преточани. Тако је крагујевачки дистрикт већ 1723 године имао 125 сесија, док их је 1721 године било 196 (21, с. 64).

Двадесетогодишња владавина Аустрије у Србији ипак је била значајна. Својом економском политиком у овим крајевима, она је значила корак напред ка бржем развоју робно-новчаних односа, који су, истина, почели овде да се оцртавају већ од XVI века као последица склапања трговинских уговора између Турске и појединих европских држава (Француске, Енглеске, Холандије и др.) и увоза европске робе у Турску преко ове транзитне области.

г. Нови рат између Аустрије и Турске, 1736—1739 године, и његове последице били су од вишеструког значаја. Са аустријском војском повлачила се и маса српског живља са својим патријархом Арсенијем IV Јовановићем, па се изван број људи растурио по густим шумама и збеговима лепеничким и гужанским, не могавши допрети до „пречанских крајева“, с обзиром да су Турци пресекли све путеве, сустизали народ, хватали га и клали. Овом масовном покрету народа, познатом као Друга сеоба, следовала су постепено мања и незнатнија насељавања ових предела. Према испитивањима Т. Радивојевића, у ове крајеве доспели су тада досељеници из многих области, међу којима једну половину сачињавају досељеници из Старе Србије, затим Црне Горе, па они из Ресаве, непосредног десног слива Велике Мораве, Топлице, Босне и Срема (19, с. 206).

Освајајући поново ове крајеве, Турци су опет завели све старе порезе, али са повећаним стопама. Међутим, то није било највеће зло. Оно што чини посебну, значајну карактеристику овог периода јесте установа читлука и појава читлук-сахибије, поред већ постојећег спахије. Читав овај процес формирања читлука пада у доба слабљења централне отоманске власти, у период сумрака турске империје. Он је вршен у највећем броју случајева насилним путем или преваром, а за народ је значао, најблаже речено, удвостручавање намета, пошто је сељак сада давао, поред десетка спахији, и деветак читлук-сахибији.

Насиља, зулуми, прогањања и злоупотребе сваке врсте били су толики да је народ врло брзо заборавио она економска еспрпљивања која су Аустријанци вршили над њим за време њихове двадесетогодишње владавине у Србији. И, чим је дошао позив за борбу против Турака, он га је прихватио. Како ратна срећа

у рату 1788—1791 није била наклоњена његовим савезницима, српски елеменат је масовно напуштао своја насеља, бежећи у Аустрију. Само у другој половини месеца јула 1788 године, како бележи Тих. Ђорђевић, превео је поп Ђорђе Николајевић из Крагујевачког округа 500 фамилија са 800 способних људи за оружје (23, с. 19).

Свиштовским миром од 1791 године, а нарочито ферманима султана Селима III од 1793 и 1794 године, који су дошли као награда Србима за њихову борбу на страни Порте против побуњених јаничара, уведени су мир, спокојство, безбедност и дате могућности за сносљивији економски живот, тако да се као последица оваквог стања и у овим крајевима јавља, пре свега, њихово постепено насељавање. Крагујевачку околину у ово доба насељавају досељеници из многих области, међу којима се нарочито истичу: Стара Србија, која даје $\frac{1}{4}$ досељеника из овог периода, затим, Тимок, Бугарска и Ресави (19, с. 206—207). Поменуто сносљиво стање, које се огледало у укидању читлука, увођењу слободне трговине, враћању кнезовима њихових старинских права, по којима су они скупљали данак и судили ситније спорове и, најзад, давањима само цару и спахији, било је под сенком разарања оног трогодишњег рата и честих епидемија куге, које су погађале овај крај, као што је то било са Крагујевцем нарочито 1793 године, када је мноштво света страдало, напустило домове и разбежало се у густе шуме (24, с. 91).

У повољнијим политичким и друштвеним условима, привредни живот је, ипак, нешто кренуо напред у поређењу са оним добом када су биле чифчије, које је значило у сваком погледу назадовање ионако крајње заостале привреде. Међутим, треба одмах истаћи да се у прво време после Свиштовског мира доста осећала несређеност и несигурност, да је народ великим делом био још по шумама или у емиграцији, чекајући да види како ће се Турци понашати, па да се одлучи да ли да се враћа кући или не, и да су путеви били у врло рђавом стању и опасни, пошто су шуме поред њих биле пуне лопова и убица, које турске власти нису могле истребити (24, с. 63—64). Те прве године по окончању рата видимо са привредне тачке гледишта једну парадоксалну појаву, као последицу ратног пустошења и несређених прилика, наиме, да се сирова кожа, восак и лој увозе из Аустрије, иако се пре рата оваква увозна трговина није могла ни замислити. Оваква је ситуација наступила због рата, када је стока у Србији била сатрвена. Слика земљорадње била је такође поразна: земља се сасвим мало и слабо обрађивала, те жита није било довољно ни за прехрану, тако да оно мало трговаца, што је овуда пролазило, није могло наћи склоништа ни хране (24, с. 63—64).

Међутим, десетогодишњи релативно миран период живота, истина повремено прекидан упадима јаничара, имао је одраза на целокупни привредни, а и остали, живот становништва. Иако је

било лепе и плодне земље и погодне климе, а, како смо видели, и увећаног броја становништва, земљорадња је једва задовољавала потребе исхране; неуки и невешти у ратарству, са примитивним пољопривредним алатом који није нимало усавршаван од доласка Турака у ове крајеве, а живећи у таквим општим приликама и у једном таквом друштвеном систему који ни сам по себи није давао никаква потстицаја за било какву већу активност, досељени становници бавили су се једном, у правом смислу речи, примитивном земљорадњом, у којој су они, верни својим навикама, углавном сејали кукуруз. Насупрот земљорадњи, која је била неразвијена, примитивна, са неразвијеном пољопривредном техником и са примитивним пољопривредним инвентаром, сточарство је у овом периоду брзо напредовало, те је оно подмиривало не само домаће потребе, већ је било и прворазредни предмет трговине овог доба. Готово читав извоз стоке ишао је за Аустрију, куда су се извозиле свиње, овце, козе, затим сирова вуна, кожа, лој, мед, шљива и огревно дрво. Али треба напоменути да су знатне количине свиња продаване млетачким и дубровачким трговцима, који су их живе или заклане и осушене, извозили у Млетке (24, с. 72). Овај полет трговине стоком имао је своје објашњење у следећем: пре свега, без поменутих фермана султана Селима III не би се ни могла замислити каква живља трговина, што значи да је то основни елеменат код објашњавања овог питања; затим, богате жирородне шуме у овом крају пружале су изванредне прилике за гајење стоке; онда, веома је важан момент да је сточарство релативно најмање било оптерећено феудалном рентом: спахија је узимао на свиње само тзв. жировнину, која је износила по 4 паре по свињчету кад не роди жир, а 6—10 пара када жир роди (25, с. 32); најзад, новодошло сточарско становништво овде је с успехом продужило своје раније најглавније занимање.

Две крупне последице карактеришу овај постепени просперитет и живљи привредни живот. Прво, у овом периоду, за ових десетак година (1791—1801) из изнетих разлога преовладала је новчана рента како у целом Пашалуку, тако и у овом крају напосе, што је крчило пут новим друштвено-економским односима. Сада, осим десетка спахијама и везиру, који се плаћао у натури (од усева), све остале обавезе сељак је плаћао у новцу (26, с. 6). Друго, развојем сточне трговине на нашем селу почиње да се врши процес класне и имовинске диференцијације. Један слој сељака, они трговци стоком, купујући стоку од „сточних“ сељака, путујући својим послом до Аустрије, на основу својих веза и економске снаге задобија глас и углед и почиње да се издваја из масе народа. Они почињу да акумулирају прве капитале на нашем селу; они држе и многе слуге које им чувају стоку, надниче, луче по селима браве, гоне волове за трговину итд. (26, с. 8). Такви су из крагујевачке околине, пре свега, Карађорђе, Младен Милова-

новић, Милоје Петровић, Петар Топаловић и др., који ће, са осталим трговцима из Пашалука, као већ познати и угледни људи бити ускоро организатори устанка, када се положија живља буде страховито погоршао и постао неподношљив.

д. Такве прилике су наступиле у првом свитању XIX века, новим доласком јаничара у ове крајеве, васпостављањем њихове власти и поновним завођењем читлучког система. Све тековине српских полуаутономних права, које су дотада од завршетка последњег аустриско-турског рата биле на снази, биле су уништене. Пре свега, организација власти сада спроведена служила је искључиво насилничким циљевима нових господара — дахија. Тако су у кнежинама, место дотадашњих оберкнезова, постављене кабадахије, а у сваком селу, место сеоских кнезова, по један субаша, „који је чинио са сељацима што му је воља“ (24, с. 313).

Међутим, нису само организација власти и повећани намети условили умртвљавање привреде која се тек рађала; они су били само један вид овог питања, које би се могло објаснити и оним разним насиљима, зулумима, сваковрсним плачкама, арањима и бацањем под мач, што су вршиле многобројне јаничарске силеције. Полазећи у ослободилачку борбу, 1804 године, маса народа тежила је да се ослободи како националног угњетавања и феудалне експлоатације турских господара, тако и да се реши њено основно животно питање — аграрно питање.

Први устанак, историски епохалан а кратак по трајању, иако значи један велики скок ка општем напретку и даљем развоју производних снага, ипак није задовољио поменуте две основне тежње које су биле одлучујуће за његово покретање. За време мирних година и извојеваних победа, као што је то нарочито било после закључених примирја од 1807 године, привреда је живнула. У вези с тим, нарочито је значајно подвући да је, у поређењу са дотадашњим временом и општом карактеристиком привреде, сада земљорадња нешто кренула напред, мада само у погледу засејаних површина, а никако у погледу подизања техничког нивоа ове привредне гране, који остаје и даље низак. Овоме је било неколико узрока: прво, као последица ратних успеха, а и Карађорђево политике у том правцу, наше крајеве насељава становништво разних и удаљених области. Крагујевачку околину у најпретежнијем делу населили су досељеници из Старе Србије, затим Тимока, Ресаве, Нишаве и Босне (19, с. 207). Разумљиво је да је сада знатно бројније становништво морало и у већем обиму да се бави земљорадњом, ако ни због чега другог, а оно бар због исхране. Али то није било једини разлог. Одласком Турака и ишчезавањем спахија, нестало је и оних значајних друштвених услова који су кочили иницијативу и гушили стимулус. За квантитативно јачу земљорадњу свакако је био значајан и систем пореза, који је тада заведен: наиме, на скупштини од

1805 године било је одлучено да се порез више не плаћа Султану, пошто је он са војском напао Србију, али је истовремено речено да се убудуће, ради издржавања војске и земаљске управе, има од сваког Србина и Турчина (који мирно живи у Србији) узимати порез у зрну од сваке десете оке: кукуруза, пшенице, јечма, овса, ражи, пасуља и сочива (15, с. 65). Овоме треба додати и ванредне намете у одређеној количини брашна, зоби и живе стоке, које су све нахије морале давати ради издржавања руске војске, када се указивала потреба (15, с. 84). Најзад, период мада краткотрајног мира, ипак се повољно одразио и на земљорадњу, па од 1807 године видимо да се преко Саве и Дунава, а нешто и у Босну, извозе: зрнаста храна, стока, шишарке, шљиве, вуна, коже и пијавице (27, с. 19).

Међутим, започето раслојавање на селу, чије клице налазе плодно тло у оном периоду једва наглашеног просперитета по закључењу Свиштовског мира, сада се наставља још више и добија „увредљивије“ облике, па се та чињеница показује као налицје оног несумњивог и исказаног моралног јединства народа у његовој ослободилачкој борби против Турака. Ратне прилике, дуготрајна експлоатација и терети које је тражила ова неумољива борба, пошто се ратовало о свом руху и круху, доводили су до тога да су сељачке масе све више сиромашиле. Прота Матеја на посредан начин износи како се већ био издвојио један ред богатих сељака, говорећи да је свака кућа у рату морала да шаље своје војнику хране што има, а „ако ли не има ништа, а оно мора бити брашно и мало соли, ако брашна нема свота, а оно кућама у кога има узму на зајам и после газди одартатују“ (25, с. 33). Насупрот овој сиротињи, током Устанка уздиже се нов слој богаташа, и овај сачињавају скоро искључиво саме вође, разни војводе, кнезови, буљубаше и друге војничке поглавице, које су се током Устанка, „...злоупотребљавајући свој старешински положај економски веома ојачали и уздигли изнад масе народа“ (25, с. 38). До своје економске моћи они су долазили присвајањем ратног плена за себе, грабљењем турских имања, монополисањем трговине и сличним (28, с. 377). Али, народу је ипак најтеже падао однос који су његове старешине имале према њему, а он се огледао: у установи „старешинског кулука“, помоћу којег су старешине нагониле становнике својих села да им бесплатно обрађују поља, у врећању његових осећања, најзад, у натурању својих људи у новом апарату власти. Говорећи о том односу старешина, Баталака истиче како се „...ови људи нису устручавали и уздржавали и јавне саблазни чинити, и тиме не само народне ране позлеђивати, које су им иноверци Турци причињавали, него су и народно „благонравије и целомудрије тровали““ (28, с. 377). А на једном другом месту, говорећи о животу старешина, каже да су се оне „...овезирили били, и начин живљења и блесак везирски упражњавати почели, а ово се никако није могло чинити без по-

вреде права човечанских, без здирања са леђа народних и без присвајања и уживања народних добара на штету општег напретка земаљског“ (28, с. 174). Иако су овакав став и однос имале готово све старешине, међу њима се поглавито у погледу грабежи и стицања имовине нарочито истичу Младен Миловановић и његов кум Милоје Петровић, она два висока функционера који су после захватања огромних турских имања постали најбогатији људи и главни баштиници Карађорђево Србије.

Историска судбина је хтела да се већ изражени отпор народних маса према новој владајућој класи, што се огледало у отказивању послушности, бунама и „ребелији“, хајдучији, прекине несрећним завршетком Првог устанка и поновним доласком Турака, који је донео катастрофалне последице: покољ, насиља, зулуме, напуштање насеља и равнице од стране српског живља и одлазак било у збегове било у аустро-угарске крајеве, и, као исход свега, замирање свеколиког привредног живота. Но то су, с друге стране, биле клице Другог устанка, који је убрзо избио и у коме су становници Крагујевачке нахије имали једну од пресудних улога.

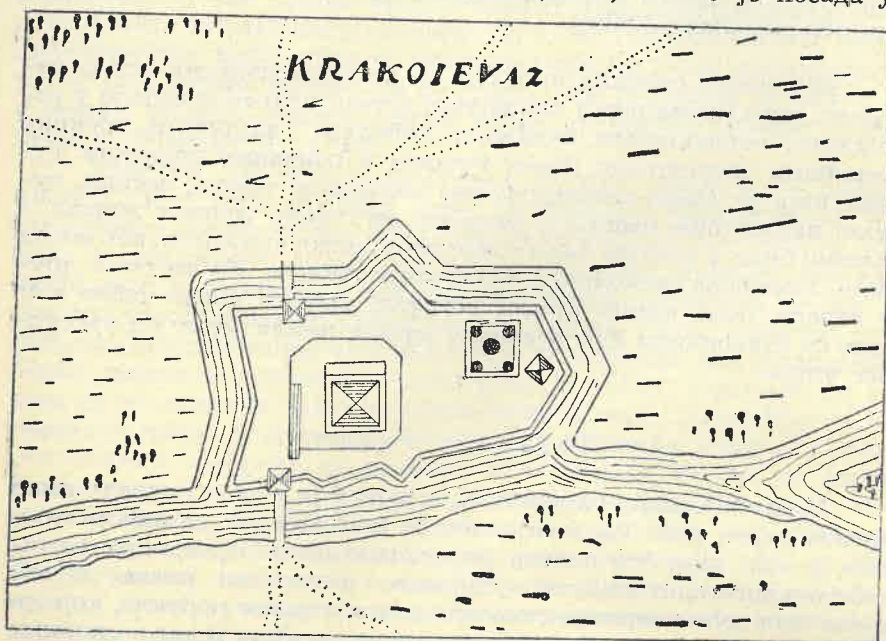
Појаве у граду

Супротно својој околини, Крагујевац је у овом периоду имао сасвим други лик. Тај његов лик је био одређен углавном тиме што је овај град био центар једне шире области, седиште административно-територијалне јединице, настањено готово за све време овог дугог периода становништвом страног порекла, које је било непријатељски расположено према српском живљу околних села. Околност да је он још од оснивања био административни центар, рађала је његове многе функције. То је, пре свега, улога града као управно-стратешког, а, затим, као културно-просветног, политичког и привредног центра. Ове, пак, функције са своје стране су доприносиле изградњи насеља и његовом топографском ширењу.

а. Раније је поменуто из којих су разлога, физичко-географских и друштвено-историских, Турци подигли Крагујевац управо на месту где се и данас налази. Али, у то прво, турско доба, он није био неки изразито значајан центар. Доста удаљен од граница империје, повучен и од главних путева, Крагујевац је био само већа турска паланка, у којој је, као средишту истоимене нахије, била концентрисана сва управна власт, с кадијом на челу (46).

Међутим, доласком Аустријанаца у ове крајеве после Пожаревачког мира (1718), Крагујевац је добио изузетан значај. За све

време своје управе (1718—1739), они су га сматрали природним средиштем целог западног краја Београдског пашалука (35, с. 6). Као веома важно стратезиско место, што је у то доба било одлучујуће због њихових односа са Турском, а поготово због близине границе која је ишла Западном Моравом, Аустријанци су Крагујевац нарочито утврдили, подижући спрам места којим се улазило у град шанац са рововима, који је био испуњен водом из Лепенице и утврђен јаким палисадима (ск. 7). Тако је посада у

Ск. 7. — Шанац Крагујевац

шанцу контролисала приступ вароши, која се налазила на обема обалама реке уз сам мост и шанац, пошто је свако морао да прође кроз њега, ко год је хтео или да уђе у варош или да из ње изађе. Дакле, то утврђење (шанац) служило је Аустријанцима и за заштиту моста и за смештај посаде која им је била потребна и за одржавање реда у том крају, и као помоћ њеном административном и финансиском особљу, чији је основни задатак био спровођење бездушнoг осиромашења малобројног српског живља.

Оваква функција Крагујевца у ово доба условљавала је постојање у граду једног већег управног апарата. На челу грађанске — коморске власти налазило се аустриско чиновништво, са провизором као најстаријим службеником у седишту дистрикта за вршење целокупне административне, судске и финансиске власти. Поред тога што је био седиште коморске власти, Крагујевац је био центар и локалне управе за лепеничку, грузанску и јасе-

ничку жупу и Крагујевачку нахију (дистрикт), с оборкнезом на челу. Али поред ове административне функције, он је био као значајно стратезиско место центар и војних власти; у његовом шанцу су гарнизонирале и извесне јединице са одређеним задатком, који је горе изнет, а уз то варош је била седиште и двеју чета народне милиције, од укупно четири, колико их је тада било у Србији. Дакле, за читавих двадесетак година, колико су Аустријанци држали ове крајеве под окупацијом, Крагујевац је био прворазредни војно-административни центар; то се најбоље види и по томе што се он тада званично називао „Шанац Крагујевац“.

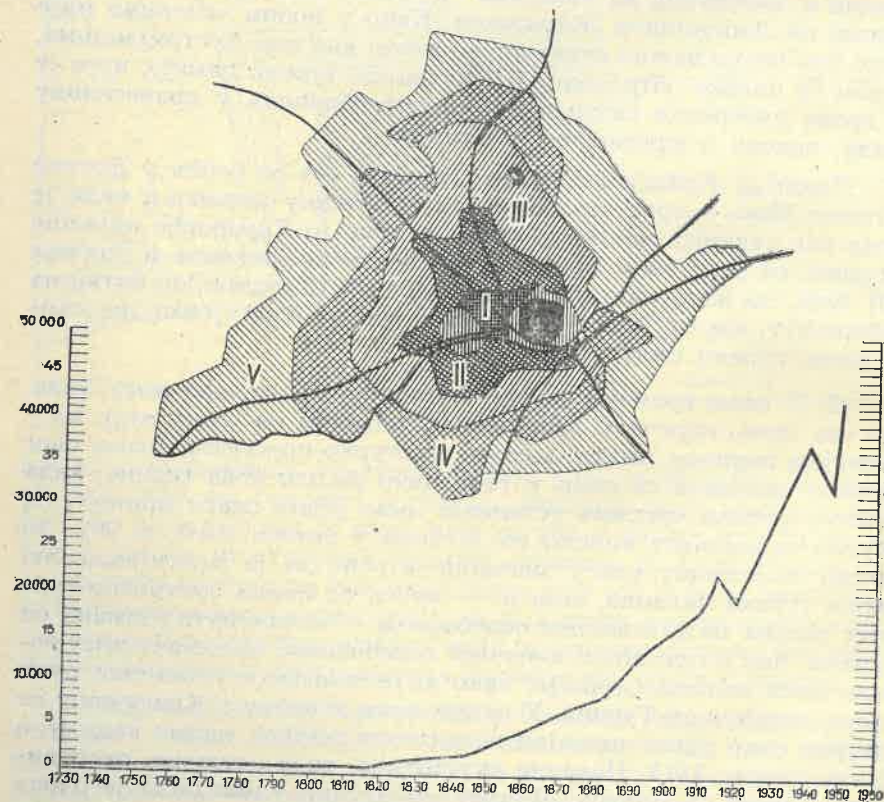
Поновним освајањем ових крајева од стране Турака, доста удаљен од границе, Крагујевац постаје мирна паланка, средиште нахије и поменутих трију кнежина, место у коме је кадија опет делио правду, а муселим чувао ред и где су многи аге и бегови подигли „беле дворове са шарамповима, парадним канијама, са алкама и звекирима на капијама“ и имали најбоље ливаде и воденице на Лепеници и Ждраљици. Како у новим условима није више био онако важно стратезиско место као под Аустријанцима, шанац се полако затрпавао, а некадашња турска џамија, која је за време аустриске окупације била преобраћена у православну цркву, поново је претворена у џамију.

Такав је Крагујевац остао углавном све до борби у Другом устанку. Иако је град ослобођен још у почетку устанка и мада је остао као седиште нахије и место у коме је Карађорђе највише боравио, он је у овом времену био без неког живота и значаја (46). Али, за њега настају нови дани од 1815 године, од битке на Таборишту, где су Турци потучени и отада Крагујевац „не памти више турску силу“.

б. У овом времену остале функције Крагујевца нису биле, као она прва, нарочито развијене. С обзиром на улогу коју ће у доцнијем периоду имати, његова културно-просветна улога овог времена огледала се само у томе што је још 1808 године, када је био у рукама српских устаника, имао једну „малу школу“, од укупно седамнаест колико их је било у земљи (15-I, с. 90). За његову политичку улогу значајно је рећи да је Крагујевац био мирна турска паланка, која је — почев од првих аустриско-турских ратова па до коначног ослобођења — четири пута узимана од Турака. Чак и приликом коначног ослобођења, за њега се нису водили неки велики окршаји, тако да је брзо пао у устаничке руке и био очишћен од Турака. У целом овом периоду у Крагујевцу се одиграо само један значајан политички догађај, наиме када је о Новој години, 1813, Народна скупштина, овде одржана, расправљала о миру са Портом. Његова привредна улога била је одраз тадашње привредне епохе — натуралне привреде — и антагонистичког односа града и околних села. Готово кроз цео овај период Крагујевац је имао известан број источњачких заната и дућана,

који су задовљавали потребе малобројног турског становништва — богаташа, спахија и других чувара окрутне власти. Само у оном кратком раздобљу, за време аустриске окупације и мирних година у Првом устанку, привреда је била нешто живља, захваљујући извесном јачању робно-новчаних односа.

в. Иако се варош разликовала од околине и по кући и по типу, она ипак није била неко велико насеље. У овом времену Крагујевац је имао изглед као и свака друга паланка: чаршија је била мала, прљава и извијуганих улица; дућани мали и са ћепенцима, куће прсте и неугледне, од дрвене грађе и слабог материјала, сламом покривене и ограђене високим плотом или зидом. Нешто боље куће имали су имућни аге и бегови, а својом солидношћу се нарочито истицала висока и од камена саграђена џамија. Заметак вароши био је поред саме обале Лепенице, код данашњег доњег бетонског моста, управо тамо где су се стицали и укрштали

Ск. 8. — Топографско ширење Крагујевца и пораст становништва
I. до 1841 године; II. од 1841—1870 године; III. од 1870—1920 године;
IV. и V. од 1920—1951 године.

многи путеви, који су из разних праваца доде допирали и даље водили (ск. 8). Ни за време двадесетогодишње владавине Аустријанаца није измењен изглед вароши, сем што је, како је поменуто, на левој обали Лепенице био подигнут шанац, због изузетног стратегиског значаја који је варош имала за новог господара, и што се почела нешто ширити, због тога што су у овом периоду варош населили многи досељеници са разних страна, тако да је она 1735 године имала 110 кућа. Крагујевачка чаршија се простирала изнад данашњег „Крста“, па је допирала доле до Лепенице и преко ње. Десно и лево од чаршије биле су куће, одвојене вртвима и баштама, кроз које су се провлачили узани и прљави сокаци (35, с. 5).

Такав изглед вароши, који је одговарао ондашњим потребама, задржао се све док она није постала, у новим друштвено-историским збивањима, прва престоница обновљене Србије.

Читава овај по времену дуг период карактерише антагонистички однос града према својој околини, који је ишао до покушаја расно-биолошког уништења српског живља од стране турског завојевача. Разумљиво је да је такво стање имало одраза на свеколики живот села. Али, својим отпором, чија је жижка био и крај о коме се говори, српски елеменат је остварио велике тековине националне слободе и самим тим, неминовно, прокрчио пут деловању значајних друштвених чинилаца, који ће бити судбоносни по даљи живот и Крагујевца и његове околине.

2. СЕЛО И ГРАД ДОК ЈЕ КРАГУЈЕВАЦ БИО ПРЕСТОНИЦА ЗЕМЉЕ (1818—1841)

— Период првобитне акумулације капитала —

Извојеване победе српских устаника приморале су Порту на давање извесних олакшица. За први тренутак ове су се огледале у томе што је Porta признала Србима да имају, поред турских, и своје старешине, да сами прикупљају све дажбине и да у Београду оснују Народну канцеларију као свој највиши суд. Ове изглед мале повластице временом ће се претворити у постепено преузимање целокупне власти од стране кнеза Милоша. То је онај велики, државотворни и историско-епохалан подухват стварања српске државности; али истовремено и догађај далекосежног друштвено-историског значаја и последица, који неминовно долазе када се припрема, крчи и утире пут капиталистичкој привреди која се тек рађа, у коју се, са постепеним напуштањем натуралне привреде, тек треба да закорачи. У овом одлучујућем историском периоду, а откада је постао престоница, Крагујевац има веома значајну улогу: он свакодневно слуша Милошеве наредбе и заповести, које брзи „татари“ из њега — центра државе — разносе

у разне правце; он посматра сва она друштвена збивања која се у њему и његовој околини, може се рећи, најитензивније дешавају; он је то место где је првобитна акумулација капитала, као предуслов капиталистичке привреде, имала најштрије видове.

Појаве у околини

а. Период који настаје одмах по закључењу споразума између Милоша и Марашлије може се окарактерисати као период консолидовања, постепеног уређења и изградње и стварања предуслова за привредно оживљавање. Први резултати оваквог стања огледали су се у постепеном насељавању овог краја, што ће се протегнути све до последњих година XIX века. Сада, одмах по примирју, бројно становништво из разних и удаљених области налази у Милошевој Србији мирни кутак за своје пребивање, а, напосе, крагујевачку околину насељавају многобројни досељеници, и то највише из Македоније, Старе Србије, Бугарске, Алексиначке Моравице, Тимока, Ресаве и Нишаве (19, с. 207). Овај процес насељавања и намножавања становништва у крагујевачкој околини лепо се може пратити на следећем прегледу (15, с. 134—135, 172—175):

Година	Куће	Пореска (ожењена) лица	Харачка лица
1815		2.462	5.006
1820	5.308	6.760	14.290
1821	5.711	7.093	12.628
1822	5.824	7.464	15.168
1823	6.090	7.606	15.624
1824	6.264	7.997 ¹ / ₂	16.265
1825	5.745	7.523 ¹ / ₂	16.641
1826	6.132	7.379 ¹ / ₂	16.926
1827	6.300	7.381 ¹ / ₂	16.254
1828	6.647	7.807	17.143
1829	6.794	7.946 ¹ / ₂	17.313
1830	7.148	8.228	17.313
1831			17.742
1832			17.966
1833			17.983

Као што се види, у овом крају целокупно становништво се за петнаест година повећавало од 15.403 на 55.332, односно са 100 на 359.

б. И поред великих пореза и разних намета који су се сада још више увећали с обзиром на потребе мешовите српско-турске управе, благодарећи позитивним странама задобијеног мира, почео

се осећати извешан привредни полет, поред изнетог пораста становништва. Већ првих година по ослобођењу почињу се по селима стварати кафане и механе, у којима се точило пиће и продавало јело и где се свет скупљао ради састанка и договарања, а доцније и ради увесељавања (15, с. 77). Такође, убрзо долази до отварања и многих дућана у којима се продавала мануфактурна и колонијална роба, а са њим упоредо видимо и торбаре како разносе робу по селима, где дућана није било. Ово несумњиво оживљавање привреде на селу наилазило је на отпор трговаца из града, па је Милош, стајући на страну свих последњих, прописивао разна ограничења за сеоске трговце и механџије, како зато да би заштитио домаћу радиност од пропадања, тако и да би одвратио свет од ленствовања по кафанама. Таква су бар образложења носиле његове многобројне наредбе из овог времена. Та разна ограничења, што се у крајњој линији све сводило на плаћање веома велике таксе за добијање „дућанског објављенија“, била су један од главних разлога да у околини Крагујевца има мали број дућана, што је са своје стране допринело, уз друге узроке, да сам град релативно брзо веома ојача и постане један од најзнатнијих привредних центара. Тако је, према подацима из 1836 године, у читавом крагујевачком округу било свега 47 разних занатских и трговачких радњи, и то концентрисаних свега у две варошице — Рачи и Баточини¹. Међутим, после доношења Устава од 1838 године, којим је проглашено начело слободне трговине, ова оживљава и на селима, иако је — истина — свако село могло имати само по један дућан ради продаје најпотребнијих ствари. Трговином су се сад почели бавити, поред првих трговаца, и чиновници, занатлије, учитељи, попови, а и многи сељаци. То је оно време кад се говорило да је „сваки ђаво постао трговац“, да се „живутски дух код нас здраво распрострео“. Тада бити трговац значило је са мало новаца купити нешто што је могуће јевтиније, па то продати у најкраћем времену и добити што више новца. У ондашњој штампи наводи се пример једног сељака „који је на једном крају Крагујевца камен соли купио, а на другом крају варошице исти камен смрвио и на мање продавао“ (41, с. 126—127).

Пољопривреда је у овом времену у извесном полету, мада је и даље носила обележје крајње заосталости и примитивности. Још дуго година по ослобођењу сточарство је било најразвијенија пољопривредна грана, што је сасвим природно, пошто је оно „једино одговарало номадском карактеру Срба, који су вековима били у покрету, скривајући се по шумама и далеко од свих путева или напуштајући своју постојбину и бежећи заједно са својим малом“

¹ Рача је имала 26 трговачких и занатских радњи (5 трговина, 1 терзија, 4 абаџије, 2 папуџије, 1 мумџија, 3 ћурчије, 1 грнчар, 6 механџија, 1 туфекџија, 1 бојаџија, 1 мутаџија); а Баточина 21 (8 трговина, 4 терзије, 3 абаџије, 1 папуџија, 4 механџије, 1 бојаџија).

(31, с. 30). Уз то, земља је мало била под њивским усевима, већ највише под шумом и пашњацима, што је чинило изврну подлогу екстензивног сточарства. Гајиле су се све врсте стоке (говед, коњи, свиње, козе, овце), али су у најпретежнијем делу биле заступљене овце и козе, тако да је овај крај у овој стоци био један од најбогатијих у Србији (15, с. 137). Међутим, иако се запажа изврстан пораст броја оваца и коза, како се то види на следећем прегледу, из његовог упоређења са порастом становништва у

Нахија	Г О Д И Н А							
	1 8 2 7		1 8 2 8		1 8 2 9		1 8 3 0	
	Оваца и коза	То- рова	Оваца и коза	То- рова	Оваца и коза	То- рова	Оваца и коза	То- рова
Крагује- вачка	144.625	4.414	150.330	4.717	147.270	5.044	144.098	5.091
	1 8 3 1		1 8 3 2		1 8 3 3		1 8 3 4	
	144.374	5.441	137.752	5.104	146.401	5.395	153.084	5.455

истом времену може се закључити да постоји извесна несразмера и да иста иде у прилог повећања броја овог последњег. Тако, док се број оваца и коза у периоду 1827—1834 године повећао са 100 на 106, дотле је код становништва пораст у истом раздобљу са 100 на 111, или, другим речима, док је 1827 године на 100 становника долазило 288 оваца и коза, дотле их је 1834 у истој сразмери било 276.

Постојећи аграрни односи¹ били су главна сметња што је земљорадња стално била на истом нивоу, примитивна, екстензивна и „што се тежачка привреда није могла развијати ни из далека према условима које је имала у угодном поднебљу и др. природом даних услова“ (29, с. 332). У претежном делу сејао се кукуруз, а пшеница само толико колико за потребе погаче и колача о слави, док су друге житарице обделаване само у оној мери колико је било нужно за домаће потребе. Од поврћа су се гајили једино купус, пасуљ и лук; кромпир се почиње сејати тек од 1821 године, и то од наредбе кнеза Милоша, издате 24 фебруара исте године нахиским кнезовима, да би ови натерали сељаке да пронађу семе од кромпира и засеју га „будући да је та ствар нама свима људима полезна, како ти и за марву употребити“. У погледу воћарства треба поменути да су виноград били сведени на најмању меру, једно што градско тржиште још није

¹ По споразуму између кнеза Милоша и Марашли Али Паше само читлук-сахибијама није дозвољен повратак, док су спахије уживале дотадашња права.

тражило ове производе, а, друго, што је виноградарство као привредна грана било доста занемарено од стране Турака, углавном због верских прописа. То је био разлог што је сељак више гајио шљиву, пекао ракију, продавао је на крагујевачкој пијаци или пио код своје куће.

И са наменом шуме у ово доба је наступио један преокрет. Док је у раније време она углавном била прибежиште српског живља кад год је искрсавала опасност, она је сада постала извор, може се рећи, свеколиког привредног живота. Пре свега, новодопло становништво, које се из године у годину повећавало, користило је шуму да би себи подигло кров над главом; поред куће, дашчаре и шиндраре, од дрвета су прављени сви алати и оруђа који су били нужни за свакидашње потребе и људи и жена, пошто су се све потребе задовољавале у оквиру патријархалних породичних задруга, будући да је процес одвајања заната од пољопривреде био тек у зачетку. Путујући овим крајем, Ото Дубислав Пирх наводи како је „...сваки у селу поред свог редовног занимања, као пастир и земљорадник, и сточар; са неколико помагача у стању је за кратко време подићи кућу. Тако је исто сваки и бравар. Браварског посла и нема готово: двориште, кућа, соба, подруми све се то затвара дрвеним бравама“ (32, с. 80). Али се тиме корист од шума није исцрпљивала; оне су биле основни услов тада развијеног сточарства, па самим тим и трговини стоком, која је толико значила за привредни напредак земље. Говорећи о богатству крагујевачке околине шумом и њеном значају за становништво овог краја, Пирх каже: „растова шуме које покривају овај део земље дају издашну храну за велике чопоре свиња. Највећи део људи и дечака... проводи целу годину у тим шумама и свраћа се до својих кућа само на кратко време. Њихов цео живот посвећен је пастирском позиву, отуда је, да се управо овде налази прави народни карактер, да се цео тип народа налази још у највећој његовој једрини, са свим његовим врлинама. Како су овде готово све мисли скупљене око напредовања свиња, то је најобичнији поздрав, кад се сретне Шумадинац у шуми: Мма ли жира? тј. Иде ли добро?“ (32, с. 183). Најзад, огромне шуме у овом крају биле су извор једног од највећих прихода, који се добијао продајом шишарки. Крагујевачка нахија била је шумом једна од најбогатијих у земљи; 1836 године у њој је скупљено 118.586 ока шишарки, па је нешто остављено за крагујевачку и топчидерску „табакану“, а нешто извезено (15, с. 358).

Једном речи, за првих петнаестак година по ослобођењу изгледало је као да се цео привредни живот полако буди из једног мучног, тешког и трагичног сна. Само, на несрећу, то није био сан већ вишевековна јава. Било је пријатно видети како се готово ни из чега рађа, истина полако, један нови живот, што је

било последица задобијеног мира и признате полуаутономности. Та слика, која се видела на селима у крају о коме се говори, зачудила је чак и странце који су случајно овуда пролазили. Тако, гроф Адолфо од Карамана, пролазећи крагујевачком околином 1829 године, бележи како се домаће становништво са села чудило видећи Франке и „татарина“, њега и његове сапутнике, али додаје даље: „...чудили смо се и ми гледајући како они добро изгледају, и како њихова села беху имућна. Поља беху лепо уређена, ливаде красне, многе воденице и стружнице, гора дивна, све то беше супротно оном што смо дотле путем виђали. Стога бесмо веома пријатно расположени“ (33, с. 25). И ма колико да извештаји многих путописаца не морају пружати потпуно верну слику о крају кроз који су прошли, из њих се ипак могу добити макар и најгрубље контуре и наговештаји. Међутим, ово несумњиво буђење свеколиког живота пратила је једна значајна друштвено-историска појава, чији су се узроци и последице нарочито испољавали у околини Крагујевца, пошто је у њему столовао кнез Милош и одавде водио велику трговину, преко које се вршила првобитна акумулација капитала, која ће непосредно довести до квалитативно нових друштвено-економских односа у једној земљи, чије су производне снаге до тога доба биле крајње неразвијене. „То је била првобитна акумулација у једној земљи, писао је на једном месту В. Маслеша, која се налазила тек на почетку новчане привреде, чије је сиромаштво било огромно, незнање очајно, заосталост страховита, цивилизација минимално развијена“ (34, с. 16). С друге стране, ова Милошева радња, коју је он вршио са њему оданим људима, доводила је до далекосежних последица и за Крагујевац и за његову околину. Она је, најпре, значила пренашање богатстава са села у град, свестрано јачање овог последњег; а, затим, она је била средство у рукама кнеза и извесних локалних народних старешина и „отмених“ трговаца, којим су сви они постизали силна богатства, која ће њихови потомци у граду пласирати углавном у трговину, а они са села у куповину земље, давање новца под зеленашки интерес, у освајање политичких позиција и сл. Да би дошли до великих богатстава, кнез и његови ортаци нису бирали средства: насиља, злоупотребе, пљачке, отимачине, зеленашење, чак и примање мита били су путеви којима се долазило до циља. На тај начин само кнез је у атару Крагујевца и у његовој ближој околини заузео огромна имања: држао је читаву долину Лепенице (где је имао богате баште), у близини цамије је присвојио „јалију“, Становљанско Поље, Кошутњак и Метино Брдо, где су биле бројне колибе и штале, служили су му за одгој стоке, у Трмбасу је имао летњиковач и колибе, уз то вазда неких чаира („Ђукин“, „Парезанов“, „Беримове“ две ливаде, „Кара-Мустафине“ ливаде, ливаде „на Петровцу“, плац „од Моласалије узет“, неке ливаде у Јовановцу итд.). Сем тога, и бројна друга имања широм читаве

земље (35, с. 21—22). Већ поменути посетилац Србије овог доба, гроф Адолфо од Карамана пише како „...од 1400 села, колико се отприлике броји у Србији, кнез Милош има око 100 њих као своју својину“ (33, с. 29). Закуп царских мукада и поседовање великих имања натерали су кнеза да се почне бавити великом трговином стоком и другим пољопривредним производима; а, да би обрадио та имања, прибегавао је употреби кулука. Сељаци из околине Крагујевца, као и других крајева, морали су кулуком сећи грађу, плести кошеве, градити оборе, заграђивати шуме, дизати конаке, косити „у беглук“ многобројне ливаде. „Како год што се у историји спомиње, писао је кнезу Вук Караџић, да су негда Срби од Ниша и од Смедерева ишли у Једрене и у Цариград, те султану косили сено, тако ће се спомињати, да су људи из Ужичке и Сокоске нахије долазили, те косили Вапој Светлости око Крагујевца..., и да су Крагујевачки ... трговци и мајстори морали затварати своје дућане, па са својим калфама и са шегртима и са свима осталим кућанима ићи, те купити сено Вапој Светлости“ (37, с. 13—14). Све до 1837 године и народне старешине злоупотребљавале су право кулука које им је кнез признао само да би им што мање давао из народне касе на име плата. Тако радећи, кнез и његови сарадници и ортаци, којих је највише било из крагујевачке нахије, дошли су до огромних имања. Милошеви приходи достизали су за оно време невероватне размере: 1816 године, када почиње да закупљује царске приходе, његов годишњи доходак износио је 391.546,16 гроша, а већ 1833 године он је нарастао, са добити из трговине, на 2,909.333,05 гроша (15-1, с. 463).

Тим путевима се ишло до формирања великих богатстава, што ће бити одлучујуће значајно за наредни период друштвено-економског развитка овог краја, када ће, стварањем могућности за бржи развој капиталистичког начина привређивања, потражња новца у једној привредно неразвијеној земљи бити велика, што ће омогућити зеленашком капиталу, до кога се већ увелико дошло описаним начином, да сада нађе плодно тло и постане главни фактор у акумулацији капитала, која ће се и даље продужити, мењајући своје путеве и видове и прилагођавајући се новим условима.

Појаве у граду

У овом временском раздобљу за Крагујевац настају пресудни дани, пошто је у 1818 години кнез Милош овамо преселио своје седиште из Горње Црнуће, планинског села испод самог Рудника, и тиме, уствари, учинио овај град првом престоницом обновљене земље. Да то учини, одлучивали су многи разлози. Најпре, Крагујевац је за то имао изузетно повољне политичко-географске услове, пошто се налазио у центру земље, одакле су кнежеве наредбе за најкраће време могле да допру до перифер-

них тачака. Удаљеност овог града од главне саобраћајне артерије, од Цариградског друма, којим су стално крстарили одреди турске војске, и његов положај у котлини опкољеној са три стране шумовитим огранцима планина, појачавали су безбедност града. Затим, Крагујевац се налазио у центру побуњених нахија, тамо где је пукла прва пушка и где је становништво, верно Милошу, било гордо на извојеване тековине; у случају какве нужде, из њега је кнез најпре могао допсти до својих верних Рудничана и потражити њихову помоћ. Најзад, Крагујевац је у то доба био једина варош у земљи која већ од 1818 године нема турских становника, што јој је давало предност над осталим варошима код избора престонице једне земље, која се постепено ослобађала вазалности и стицала суверенитет.

Та чињеница да је Крагујевац у овом периоду био престоница земље утицала је да његова дотадашња физиономија буде потпуно измењена. Град је услед тога учинио знатно већи корак у развоју од своје околине, а његове функције добиле су сасвим нова обележја. Он је постао центар из кога се ваја нови лик земље у времену далекосежних друштвено-историских збивања.

а. Пре свега, полет у животу Крагујевца огледао се у порасту броја становника. Док је 1818 године имао 193 куће са 378 пореских глава, дотле је већ 1822 бројао 283 куће са 755 пореских глава, односно са преко 2.000 свих становника (35; с. 24). Значајно је напоменути да, поред српског живља, у Крагујевац почињу долазити, на позив кнеза Милоша, разни странци да овде буду носиоци различитих позива (чиновници, занатлије, трговци, лекари). Тако је град нагло, скоро преко ноћи, по националном саставу постао од једне искључиво турске вароши углавном српска, али су се у њој могли срести на сваком кораку и припадници других националности (Немци, Чеси, Мађари, Италијани, Јермени, Цинцари, Јевреји), пошто су, због незнања и неупућености српског живља, услуге ових странаца биле неизбежне за свакојаке потребе прве престонице.

б. Околност да је постао престоница битно је утицала на административно-управну функцију Крагујевца. Сада је он постао центар целокупне управе. У њему су основане прве највише установе, које ће се доцније, премештањем престонице у Београд, тамо отселити. Он је видео прву српску владу, образовану почетком 1834 године, прве највише судске установе у земљи — Опште народни суд, Државни савет и Велики суд, који је 1840 године назван Апелациони суд. У Крагујевцу је дуго заседала Законодавна комисија, са Вуком Караџићем као чланом, којој је било стављено у задатак да преведе Наполеонове законе и из њих одабере оне одредбе које би се могле применити на српске прилике. Кроз заседања Народне скупштине, која су се у овом времену одржавала, одлучивало се о најкрупнијим народним послови-

ма: ту су донета оба устава (Сретенски устав и Турски устав), ту су прво објављена она два по Србију тако важна хатишерифа од 1830 и 1833 године. Најзад, Крагујевац је био и надаље седиште локалне управе за Крагујевачку нахију и кнежине Гружу и Лепеницу, односно — од 1834 године — Округа крагујевачког и срезова гружанског и лепеничког¹.

Али се изложеним није исцрпљивала ова функција престонице: она је била још и значајан верски, војнички и санитетски центар. Од 1823 године у Крагујевцу је седиште тада новоосноване Народне конзисторије, као највише црквене и духовне власти у земљи, а од 1831 године и Српске митрополије. Ради личне безбедности кнежеве, која је баш у околини Крагујевца била најчешће угрожавана, овде су биле смештене прва и друга пешадиска гарда, гардиски коњички ескадрон, а нешто доцније и артилерија. Најзад, у граду је током 1835 године основана аптека, и 1836 војна болница.

в. Не само административно-управна, већ и културно-просветна и политичка функција Крагујевца давале су граду значај, какав ниједна друга варош у земљи није имала. Тако, од тридесетих година прошлог века Крагујевац постаје највећи просветни и културни центар у Србији, па ће то остати, у нешто смањеном обиму, све до данашњих дана. У њему су поникле прве школе: 1833 године Велика школа (која је 1835 добила ново име „Гимназијална школа“) чији су ученици били, поред Крагујевца, и из разних других крајева земље: Београда, Јагодине, Пожаревца, Луњевице, Јадра, Слатине, Чумића и Азање², и 1838 године Лицеј. Он је био први град у земљи који је имао штампарију, „Књигопечатњу“ (1834); ту су почеле први пут редовно да излазе „Новине Србске“ (1834). У њему су били зачеци музеја, библиотеке и првог српског позоришта — „Књажеско-србски театар“ (1835); ту су се давале прве позоришне претставе и неговали музика и сликарство (47, с. 13).

Политички живот града овог периода био је управо буран. Откада је постао престоница, Крагујевац је сведок најважнијих политичких збивања која су се одиграла у земљи. Због тога што је у њему и његовој околини првобитна акумулација капитала вршена на најбезобзирнији начин, безобзирнији него ма у ком другом крају земље, што се у њему највише осећало Милошева деспотска рука и што је ту вршен најјачи притисак сваке врсте, отпор народа против такве владавине баш је овде добијао најоштрије видове. Ту се јавила 1835 године Милетина буна против Милошевог апсолутизма, која се завршила обећањем кнеже-

¹ Округ крагујевачки је обухватао три среза: јасенички, гружански и лепенички.

² В. Југословенски дневник, бр. 96, 1931 година, стр. 5.

вим да ће земљи дати устав. У њему је кнез побунио војни гарнизон против Уставобранитеља, како би се опет дочепао неограничене власти, али је доживео да ову буну угуши 1839 године „Предводителъ народа“ војвода Тома Вучић-Перишић; после те неуспеле акције кнез је био приморан да напусти Србију. Тако је Крагујевац још у овом времену постао слободарски град Србије, па ће та компонента његовог живота деловати као традиција у свим будућим збивањима која су била везана како за сам град, тако и за читаву државу. Најзад, у Крагујевцу су за све ово време одржавана заседања Народне скупштине, на којима су претресана најважнија и судбоносна државна питања. Ту је, у згради Народне скупштине, 1827 године прочитана Акерманска конвенција и, као што је речено, објављена су она два позната хатише-рифа и донета оба устава, којима је ограничена кнежева власт.

г. Све поменуте околности: да је престоница земље, да за становнике има многе странце и да су остале функције града биле више развијене него ма у којој другој вароши, утицале су са своје стране на привредни живот Крагујевца. У њему се већ од првих година запажа процес нестајања старих, источњачких заната и појаве нових, европских. Ту се отварају бројне трговачке радње, кафане, вилајетска мензулана и пошта. Градска пијаца је најјача у земљи, пошто се њен кантар издаје под закуп по тада највишој цени. У 1836 години у граду има 336 занатских и трговачких радњи. Закон тржишта већ је врло рано почео снажно да делује, а његове су се последице огледале у конкурентској борби која се водила између занатлија и трговаца и покушајима, мада неуспелим, да се та борба избегне или каналише, стварањем еснафске организације. С друге стране, начело слободне трговине вршило је утицај и на околину, пошто је сељак доносио своје производе на пијацу, која је сада почела да тражи све више његових продуката, а сам је куповао код занатлија и трговаца у граду, који су овде узели маха. Резултат овог процеса био је свејаче и снажније везивање за тржиште односно јачање робно-новчаних односа, а тиме почетак постепеног одвајања заната од пољопривреде, односно лаганог умирања ових првих као и домаће радиности.

д. У овом времену доста је измењен и спољни лик вароши, што се пре свега огледало у њеном знатном топографском ширењу. Само, док се турски Крагујевац налазио у источном делу данашњег атара града, кнез Милош је стао подизати нову варош на сасвим супротној — западној страни, „не на кршу нити литици, на којима штрче средњевековни замкови, већ на валовитом терену са два брежуљка, неједнаке висине, где поред једнога тече река, а посред другога поток, између којих се налази пролока, на терену који у минијатури потсећа на Шумадију, у којој се јавио

први покрет за слободом“ (46). Ту је кнез подигао групу зграда: три конака и неколико споредних грађевина, потребних двору. Одмах до овог језгра новог Крагујевца, по наредби кнежевој, већи број чиновника и старешина заузео је комплексе земљишта и сградио. Тако су у првим десетинама прошлог века постојали стари и нови део вароши, између којих је био празан и ненасељен простор, који је постепено — повећањем становништва — испуњен (в. ск. 8/1 на с. 44).

Мада је Крагујевац у времену док је био престоница добио знатан број зграда, нешто за смештај многих надлештава и установа, који нужно прате престоницу, а нешто за становање већег броја чиновника, најчешће странаца којих дотада у овом граду није ни било, ипак се све те зграде ни по изгледу ни по удобности нису разликовале много од оних које су у ранијем периоду градили Турци: оне су биле мале и од слабог материјала, најчешће од дрвета, покривене кровином или сламом, и поред изричитих наређења кнежевих да се куће покривају даскама и ћерамидом (49, с. 54). Па и сам кнежев конак, као и остале његове главне и споредне зграде, биле су грађене од дрвета; за шта је било сечено дрво у Соровичкој Планини. Јелина грађевина од камена, која је била подигнута у Милошево доба (1818 године), била је Стара црква.

Ипак је Крагујевац за оно доба био једна од најуређенијих вароши: са прозора његових кућа почела је, истина полако, да нестаје хартија-пенцерија и да долази стакло, његове улице скоро све су калдрисане, обале Лепенице у атару града биле су осигуране повезаним балванима, а поред реке, и с једне и с друге стране, засађени јабланови. Варош је остављала пријатан утисак. У Тироловом Земљопису из 1832 године за Крагујевац стоји да је „лепо и добро уређена варош, која може имати до 600 кућа и преко 2.000 душа“ (47, с. 7). А у једној географији из 1839 године помиње се Крагујевац као место које има: Саборну цркву, цамију, два дворца, канцеларију Совјета, лицеј, гимназију, војну и основну школу, библиотеку, касарне, два трга са дућанима и магацинима, а у околини коњски завод, зверињак и богату фарму. „Нова варош прилично је правилно уређена и скоро све су улице поплочане каменом“ (47, с. 8).

Период од нешто преко двадесет година, за које је време Крагујевац био престоница земље, био је веома значајан и за град и за околна села. Тада је измењена физиономија читаве области. Град, без Турака, почео је за ондашње прилике Србије да добија космополитско обележје, да мења читаву своју структуру; околна села, настањена искључиво српским живљем (који се стално повећавао) користила су тековине извојеване слободе и почела да добијају нови лик. Али цео овај несумњиви препород и напредак био је под сенком деловања првобитне акумулације ка-

питала, која је брзо доводила до далекосежних социјално-економских последица. А, када је већ почела да делује, она је, са законитошћу, утрла пут новом периоду друштвено-економског развоја овог краја, који по својим обележјима спада у ред најзначајнијих и најинтересантнијих.

3. СЕЛО И ГРАД У ВРЕМЕНУ ОД ОСНИВАЊА ТОПОЛИВНИЦЕ ДО ИЗГРАДЊЕ ЖЕЛЕЗНИЧКЕ ПРУГЕ (1851—1887)

— Период остварења новчане привреде и пресвлађивања робне производње —

Ступањем у живот хатишерифа од 1830 и 1833 године дефинитивно се кида с феудалним везама, па се сада отварају путеви — преко даљег развитака робне производње — капиталистичком начину привређивања, мада натурална привреда и даље живи. Битна је чињеница да су тада спахилуци укинута и да су сељаци постали праве саибије (сопственици) земаља, које су притежавали и обрађивали. То је, даље, значило да је почев од 1833 године „сељак у Србији добио својину на земљу коју обрађује; он је ту земљу од тада могао задужити, продати, купити другу, наследити итд., он је могао од тада — на што раније такође није имао право — своју земљу обрађивати како је хтео, сејати како и колико је хтео, итд.“ (25, с. 59). Али, за потпуније разумевање почетних облика капиталистичке привреде, који баш наилазе, треба имати у виду и следеће: прво, историски је значајан Милошев потез што није дозволио стварање домаћег племства и великих поседа по укидању турских спахилука 1830 године, иако је та мисао опсела народне старешине. Та ће чињеница, са своје стране, у многоме допринети будућем друштвено-економском развоју, пре свега, брзом раслојавању које ће отпочети на селу, што ће се најјаче испољити управо у околини Крагујевца. Друго, хатишерифом од 1830 године, којим су укинута турски спахилуци, било је предвиђено исплаћивање спахија, што значи да је нашем сељаку било потребно знатно новаца, а овај је био акумулиран у малом броју руку. Треће, укидање спахиског десетка и његово преобраћање у новчани намет значило је, с једне стране, потврду оног закључка да се неће ни под којим видом васпостављати ни ви спахилуци, а, с друге, оно је ишло у прилог јачању тржишта, пошто се сад овамо износе вишкови производа. Четврто, нов порески систем, са високом стопом, који са зеленашким капиталом претставља за овај период специфичан вид првобитне акумулације капитала, значио је велико оптерећење за пореског обвезника, пошто се убудуће нови намет плаћао само у новцу, који, као што је речено, народ није имао. Најзад, пето, начело слободне трговине, усвојено у уставу од 1838 године, значило је проширење круга оних који се баве трговином, пре свега,

сељака. Међутим, како је трговини био потребан кредит, у ово доба, кад он није био организован, њега је стављао на располагање зеленашки капитал. Све ове компоненте друштвено-историских збивања доводиле су до значајних последица и за Крагујевац и за околна села.

Појаве у околини

а. Повећане потребе за новцем, који је био нужан не само у оним случајевима који су малопре изнети, већ и ради набавке разних алата, инвентара, за подизање нових кућа итд., условиле су да се и сељачка радиност почне проширивати, да се поред сточарства, негованог дотле у шумама, пређе, више него дотада, и на земљорадњу. Овом основном услову у преоријентацији привреде придружила се, са своје стране, и чињеница да је становништво знатно нарасло (па је његова исхрана захтевала и више засејаних простора), као и да је свет живео у једној земљи где је већ увелико заведена безбедност, кад више не мора помишљати на свакојака бежања и збегова.

б. Све јаче увођење земљорадње истовремено је значило слабљење дотле најважније привредне гране — сточарства. Овај процес је дошао као последица интезивног крчења шума и претварања ливада и пашњака у оранице, тако да се почела губити основица за бројно сточарство. Овај процес опадања сточарства а јачања земљорадње, наиме, одвајања земљорадње од сточарства, потпомагао је, као један од фактора, проширење тржишта. Ево како се један савременик — сељак из једног села чији су производи продавани на крагујевачкој пијаци — изразио 1858 године поводом ових догађаја, који претстављају прекретницу у друштвено-економском развиту: „...има више од две трећине сељака који, због напуштања сточарства и пчеларства купују свеће, и лојане и воштане, купују сукно за гуњеве и чакшире и то не зато што се не би умеле ове ствари израдити, него зато што се нема од чега да израде“ (25, с. 64—65).

в. Утицај градског тржишта доводио је из године у годину до измене биљног покривача овог краја. Пре свега, шума је немилосрдно пустошена, и то из више разлога: крчила се ради претварања шумског земљишта у оранице; секла се ради врлика, јер што год се окрчи или захвати, то се и ограђује; секла се ради грађења кућа, које су — због деоба задруга па и инокосних кућа — ницале из дана у дан; затим се шума секла за потребе разних заната (коларског, качарског), за печење ракије и креча, за сађење винограда, за кување пекмеза и сушење шљива; најзад, шума се секла ради трговине и добијања лисника. Поводом појаве утамањивања шума, првак уставобранитељског режима

Алекса Симић, педесетих година прошлог века рекао је да је пре двадесет година (око 1830-их година) било двапут више шуме. Једном речи, шуму није нико штедео: шума је била општенародно добро, а оно што је „општенародно“ сматрало се као „туђе“ (41, с. 136—137). Дакле, са изнетих разлога, а преко секире и пљевина, највише је долазило до измене биљног покривача: шума се повлачила из нижих и плоднијих крајева ка брдовитим и планинским странама, препуштајући крчевине разним усевима; мањни шумарци остали су само по јаругама и на водопадном простору покрај река, док стихиски растурени гајеви, онда усамљена врло крупна стабла лужника, храста, јасена, јасике и клена који расту по ливадама у алувијалним равнинама, као и покоји грм по ливадама, могу једино изазвати код случајног пролазника импресију о некадашњем непрекидном и непрегледном покривачу, који се простирао преко читавог овог краја. Тржиште је условило и друге промене биљног покривача, било засејавањем крчевина новим културама, потребним граду, било јачањем појединих култура у погледу заузимања засејаних површина на штету осталих.

г. Зачеци капиталистичке производње нису довели само до промена у привредној структури и на привредном пољу. Они су их изазвали и у другим областима, пре свега у области социјалног живота. Појавом развијене робне производње и јачег тржишта, што је Крагујевац већ био, долази до пропадања породичних задруга, пошто су се села на тржишту почеле да појављују са својим производима многобројне задруге различите економске снаге, па су оне са већим бројем радних руку, више захваћене земље, већим бројем стоке и квалитетнијом земљом производеле под повољнијим условима и могле издржати борбе на тржишту, док су слабије задруге подлегале, почеле да се задужују, деле, пропадају. Читавом овом процесу пропадања породичних задруга ишли су на руку и прописи, који су тада били донешени, пре свега они из Грађанског законика од 1844 године о неприкосновености приватне својине и гарантовању свега имања и права које је појединац стекао, из којих је општих принципа произилазила она одредба по којој сваки задругар може слободно да се задужи и да располаже својим делом у задрузи, и да са пунолетношћу може увек изићи из задруге. Али, чињеница пропадања задруга није значајна само са овог, социјалног становишта, с обзиром да је она један од фактора који потпомаже стварање ситног поседа, већ такође и са привредног. У условима постојања породичних задруга, све потребе свих чланова углавном су задовољаване преко разних заната и радова, које су вршили бројни чланови задруга; сада, кад ове задруге почињу да се распадају, инокосна сељачка газдинства (родитељи са децом) нису више у могућности да својим радом подмире све своје потребе. С

обзиром да је материјална основица инокосног газдинства сужена, занати и други радски не могу више онако цветати као у задругама; услед тога, сељак мора куповати све оно што му је потребно, он је све више упућен на тржиште. Међутим, процес распадања задруга није се завршио фактом њиховог дељења; поред њих и упоредо са њима делила су се даље и инокосна газдинства, што је само значило привредно осиромашење. Уместо да новац буде улаган у производна средства, како би се повећала производност рада, он је био улаган — кад се има на уму описана појава ситњења и дробљења поседа — у непродуктивне сврхе, углавном за подизање разних нових кућа. Тако је Крагујевачки округ имао 1831 године 7.148 кућа, а 1847 године већ их је било 10.309, што значи да се број кућа повећао у овом времену са 100 на 144. Овај велики пораст броја зграда за овако релативно кратко време, што уствари значи пораст сељачких газдинстава, само је доказивао да је свако ново газдинство имало слабију економску подлогу, мање земље, мање стоке, мање оруђа, и да је започињало своју делатност већ оптерећено дугом (42, с. 41).

д. Јачање робно-новчане привреде и у граду и на селу било је плодно тло за делање зеленашког капитала, те као последицу имамо, с једне стране, упропашћавање ситних произвођача, а, с друге, концентрисање новчаног богатства у мали број руку, углавном људи из града. Тако се, услед непостојања кредитне организације, јављао зеленаш који ставља новац на располагање, а његов интерес омогућује да се један велики део вишка вредности са села пренесе у град; другим речима, да град ојача и процвета на рачун села. Иако је зеленашки капитал узео маха у целој земљи, због изнетих разлога он се највише осећао у околини Крагујевца. О овој појави „Србске новине“ у 1857 години су писале: „Има у нас ...окружија, где се народ понајвише земљоделством занима, и баш је у тим окружијама народ презадуден је жалостан обичај, да сељак, како потребује два-три-пет #, жен и у најжалостнијем стању. У једноме од ови окружија заводмах трчи у варош познатим већ црцијама, и од ови тражи новца у зајам, и то на будући плод свои усева, и то се зове на зелен. Дошавши сељак оваквом бездушном спекуланту — зеленашу — иште н. пр. 5 # у зајам, и овај му то обећа, но под условијем, да му на јесен даде 1400 ока кукуруза, рачунајући 100 ока по јелан талир... Кад дође јесен да се кукуруз зеленашу преда, сељаку или није родило, или је градом убијен, дође бедан и потужи се поверително да није у стању рату предати; овај знајући како његов дужник стои, пристане на то да сељака и даље до нове хране чека, али облигацију од 1400 ока кукуруза, или на 42 талира гласећу, замени другом од 4200 ока кукуруза или 126 талира, рачунајући 100 ока опет по један талир. И тако то иде од године до године... Пошто се поверитељ изјасни, да неће дужника даље за

дуг да чека, онда изиђе пресуда да се дуг продајом имања наплаћује. А кад се стане пресуда извршавати и имање продавати, то стоји вика, плач и кукњава жене и деце, али све бадава — пресуда мора да се изврши. У једном од ови окружија има у свакоме селу а у једноме срезу готово житеља цели села, који су без сваког имања остали, па и без кућа, те су сада пали на терет сродницима и општинама... Сада свакови један зеленаш има толико земаља, колико једва 12 и 13 сељака имају, па опет он плаћа 5 талира порезе!! И ако се овоме злу на пут не стане, за 10—20 година наплате ови зелени, који пре две-три године нису имали у капиталу ни 1000 гроша, себи читаве спахилуке, а сељаци биће њихово робље и надничари..." Затим овај лист наставља да "...постоји обичај, како се стане пореза купити, да одмах зајму спекулантима са бисагама па сељацима дају новац у зајам, но ови зачегају човечнији интерес, само на дукат по једну цванцику а често и по два месечно!! Око главне вароши ... све су земље заузели ти спекулантима" (25. с. 91—92).

Једном речи, овај период јачања робне производње и структурних промена у привредном животу који, због изнетих разлога, постаје све изразитији од тридесетих година прошлог столећа, преко зеленашког и трговачког капитала почиње да разара село и да омогућује стварање ситног поседа, тако значајног за свеколики привредни живот епохе која ће наступити, и да преноси богатства са села у град. Та појава пропадања и разарања сељачког газдинства приморала је кнеза Милоша да Уредбом од 1836 године одреди минимум земље са кућом и потребним живим инвентаром (два вола и крава), који се није смео продати за измирење дугова. Ова мера о заштити окућја са своје стране је утицала на структуру поседа све до данашњих дана, пошто је иста у Србији била на снази читавих сто година.

Када се баци један општи поглед на изложени период, у коме су преовладале новчана привреда и робна производња, које чине предуслов капиталистичке привреде, приметитиће се у поређењу са ранијим добом осетан пораст производних снага. Овај се огледао и у порасту броја становника и у јачању извесних грана пољопривреде:

а. Становништво се знатно повећало, нешто досељавањем из даљих области у ове плодне крајеве, а нешто прираштањем. Године 1847 Округ крагујевачки је имао 10.537 пореских глава, што значи укупно 70.860 становника. У поређењу са 1830 годином, оно је нарасло 1,28 пута. Мирне године и повољни природни услови за људску делатност утицали су на измену начина живота и подизања културног и животног стандарда становништва, а као спољна манифестација те појаве запажа се замена дотадашње

куће полубрвнаре-получатмаре чатмаром, а код имућнијих и зиданом кућом од ћерпича.

б. Колико год да је пољопривреда била заостала, многе њене гране су кренуле напред. То се, пре свега, односи на земљорадњу, која добија шире размере тек после коначног укидања децетка у натури, и која постаје главно занимање све већег броја становника. Напред је истакнуто како је овај период, о коме је у овом одељку реч, између осталог и период у коме јача земљорадња на рачун сточарства: разумљиво је да се ова преоријентација негативно одразила пре свега на сад јачу привредну грану — земљорадњу, да је изазивала потресе и слабе жетве. То јачање земљорадње довело је до интензивног крчења шуме, тако да су на све стране одјекивале секире по шумама као у насељу које се тек оснива. О овим тренуцима и догађајима, када се мења привредна структура нашег краја, оставио је дивну, живописну слику Ламартин, који је овуда прошао 1833 године; он је добио утисак, иако је још увек стално пролазио кроз „прави лиснати океан“, да се налази „усред шума Северне Америке, у тренутку када се рађа један народ или установљава једна нов колонија“ (25, с. 64).

Истакнуто је како је земљорадња у овом периоду била крајње заостала и екстензивна, што је било последица свих побројаних чинилаца (недостатак јефтиног земљорадничког кредита, презадуженост зеленашким интересом, непознавање нових тржишних односа, неупућеност у пољске радове, примитивна оруђа и инвентар). На тако заосталу пољопривреду падала су још и велика оптерећења, која су расла ширењем и јачањем државне организације, као што су издаци за подизање јавних грађевина, организацију просвете и војске, за изградњу путева, за плате све већег броја чиновника итд. Због тога је притисак порезима и дажбинама бивао све јачи. Ево како су у Крагујевачкој нахији расла три основна пореза (15-I, с. 428—449):

Врста пореза	Г О Д И Н Е			
	1816 гроша	1830 гроша	1833 гроша	1842 гроша
Царски харач	31.789,12	52.782,08	54.294,06	—
Чибук	—	7.029,18	7.339,32	—
Лични порез (за оба полугођа)	130.219,32	243.516,20	253.208,20	504.894,72

Као што се види, само ова три пореза нарасла су у времену од 1816 до 1842 године са 100 на 312, док остали раније описани намети, дажбине и давања у многоме повећавају тај однос пора-

ста и далеко превазилазе размеру повећања становника за исти период, што другим речима значи повећање давања по становнику.

Развијајући се под изнетим околностима, земљорадња је у околини Крагујевца, према досад необјављеним подацима из 1847 године, овако изгледала:

Врста усева	Област привредне гравитације	
	У хектарима	
Пшеница	2.473,00	
Раж	113,25	
Овас	226,75	
Јечам	425,25	
Крупник	371,00	
Хељда	3,50	
Просо	—	
Кукуруз	3.921,25	
Пасуљ	149,00	
Кромпир	73,75	
Конопља	142,25	
Купус	79,50	
Паприка	1,25	
Укупно засејана површина	7.980,75	

Изнета структура засејаних површина пружа извесне интересантне податке. Најпре, запажа се осетан пораст засејаних површина под пшеницом, иако се кукуруз и сад највише гајио (52%); док се она у претходном периоду ретко сејала, „колико за потребе погаче и колача о слави“, сада је под том културом било 32,8% свих засејаних површина под житарицама. Томе је био разлог, ван сваке сумње, утицај градског тржишта, пошто су се у Крагујевцу, још док је Милош у њему столовао, продавале, на пример, „земичке“, које се у другим нашим тадашњим варошима, сем Београда, нису могле ни замислити. Затим, пада у очи да индустријско биље такорећи није било заступљено: сејала се само конопља на малом простору (1,8%), и то више у оним селима која су била удаљенија од Крагујевца, а где су били и повољни природни услови. Тако је, на пример, под конопљом било засејано у Трмбасу 1,50 ха, у Јовановцу 1 ха, у Мечковцу 1,25 ха, а у Чумићу 6,25 ха, Книћу 15,75 ха и Вучковици 7 ха. То показује како су она села ближе граду пре напуштала своју одговарајућу домаћу радиност под утицајем градског тржишта и почела се снабдевати код трговаца у граду. За слабу и екстензивну земљорадњу говори, најзад, и податак да је повртарство било крајње неразвијено; од свих засејаних површина било је: под пасуљом 1,8%, кромпиром 0,9%, купусом 0,9% и паприком 0,01%. Укратко, површина под усевима је била овако подељена: сва стрмна жита са кукурузом 94,4%, поврће 3,8%, индустријско биље 1,8%.

Технички ниво земљорадње био је врло низак. Примитивним оруђима (дрвеном ралицом, дрвеним плугом и дрвеном мотиком) неуди сељак плитко је и невешто обрађивао земљу. За ђубрење земље није знао, па да му ђубре не би сметало он га је просто спаљивао. У погледу нивоа земљорадње, извештај о стању пољопривреде из 1847 године и у том погледу је занимљив што се у њему говори да су у атару града пре сетве њиве биле очишћена од боца и трња, док те мере на селима нису биле провођене. И број теглеће стоке, који је већ почео да опада, није био довољан за одржавање двопољног система. Разумљиво је да се све то одразило и на приносе усева, и овај је по хектару за најважније пољопривредне производе овако изгледао: кукуруз 8,50, пшеница 7,00, раж 6,30, овас 5,30, јечам 6,30, крупник 6,00, хељда 6,00, пасуљ 5,50, купус 52,4, кромпир 23,0, мц. Као што се види, приноси су били мали и варирали су према смени родних и неродних година.

Нижа таблица укупне производње најважнијих усева, као и производња по становнику показује такође како је земљорадња у овом времену била неразвијена:

Врста усева	ГОДИНА 1847	
	Укупна производња у кг	По становнику у кг
Кукуруз	3.333.062,50	
Пшеница	1.731.100,00	
Раж	71.347,50	
Овас	120.177,50	
Јечам	267.907,50	
Крупник	226.600,00	
Хељда	2.100,00	
Укупно свих житарица	5.752.295,00	81,1
Пасуљ	81.950,00	1,1
Купус	416.580,00	5,8
Кромпир	169.625,00	2,3

Воћарство и виноградарство захватила су у овом времену знатно више простора него раније. Од воћа се углавном гајила шљива, и ње је у крају о коме се говори било исте, 1847 године, 832.202 стабла, или 11,7 стабала по становнику. Већ од насељавања, шљива је сађена око пута, па је број шљивака растао стварањем нових домаћинстава и све већим увлачењем села у новчано тржиште. Но, ипак је највећих шљивака било у селима чији су атари имали брежуљкасте терене, пошто ови најбоље од-

говарају воћу. Таква су најпре била ова села: Кнић (49.300 стабала), Рамаћа (45.320), Трнава (50.000), Чумић (50.800), Десимировац (38.410) и Грошница (37.340). Виноградарство, користећи погодно поднебље и одговарајуће особине благо заталасаних предела, као и предности што му је пружало тржиште које је из године у годину јачало, знатно је напредовало у поређењу с ранијим добом. Тако је ове године у околини града било 1.024 ха под виноградима, а овима су се нарочито одликовале следеће општине: брзанска (1.000 мотика винограда), домуз-поточка (700), доброводичка (500), чумићска (500) и грбичка (477). Из података за 1847 годину види се да је ова година била врло погодна за воће и винограде, и да је једна мотика винограда дала 150 ока вина.

Прелазак на земљорадњу проузроковао је опадање сточарства, пошто се сада, због крчења шуме и претварања ливада и пашњака у оранице, почела нагло да губи основица за екстензивно пашњачко сточарство. Године 1847 у околини Крагујевца било је 10.900 ха под ливадама. Те године је у овом крају било стоке:

Врста стоке	Укупно	На 100 становника	На 1 км ²
Коња	4.306	10,1	2,6
Говеда	25.224	59,6	15,4
Свиња	70.744	167,4	43,3
Оваца	79.514	188,1	49,4
Коза	9.675	23,1	5,9
Кошница	6.092	14,4	3,6

Из поређења ових података са онима који су дати код приказивања сточарства у прошлом одељку, види се да је ова привредна грана у брзом опадању, чему су, поред утицаја природних фактора (измена у структури биљног света), допринесли са своје стране и раније изнети друштвено-економски фактори (масовно сиромашење највећег дела сељака, зеленашка задуживања, продаје због дугова итд.). Тако, док је 1834 године на 100 становника долазило 276 оваца и коза, 1847 године ових је било свега 212. То што се за ових тринаест година догодило са овцама и козама, тим пре је било и са осталом стоком, пошто је нарочито крупна стока (коњ, говече) била осетљивија на оне изнете узроке који су изазвали опадање сточарства.

Појаве у граду

Иако Крагујевац у овом периоду није више био престоница земље, иако је читав његов напредак био нагло прекинут 1841 године, када је седиште главног града било пребачено у Београд,

он је и даље, као средиште округа и већ поменуто два среза, играо значајну улогу у ондашњој Србији. Штавише, од оснивања Тополивнице, 1851 године, он је постао град са најинтересантнијом физиономијом, „друга престоница“ државе. Свакако да је томе допринело, поред ове чињенице, и та околност да је донедавно био прва престоница ослобођене земље. Тај нови лик града истовремено је пратио и пораст становништва, што се све огледало у следећем:

а. Град је у 1847 години имао 392 пореске главе или 2.800 становника. Дакле, број становника у Крагујевцу знатно је брже растао него на селу: у граду је пораст износио, у поређењу са 1830 годином, са 100 на 140, док се на селу за исто време пео са 100 на 128. Упоредо са овим порастом становништва, ишла је и измена професионалне структуре живља, тако да становници Крагујевца све више напуштају земљорадњу и почињу да се баве занатима и трговином или да се запошљавају у Тополивници. Исто тако, тај пораст становника пратио је и процес стварања грађанске класе, коју у овом периоду, поготову откада је пресељена престоница у Београд, сачињава углавном српски елемент, али се уз овај запажају и Цинцари, који држе кафане и већи број бакалница, а исто тако и две-три десетине странаца — стручних радника, углавном Француза и Белгијанаца, који претстављају прве квалификоване раднике тек основане Тополивнице.

б. За административно-управну функцију града несумњиво је много значило пресељење престонице у Београд. Тада једна по једна установа напушта Крагујевац а са њом и запослено чиновништво. Али онај изванредан политичко-географски положај града у центру државе, а тиме и удаљеност од страних утицаја, као и моменат традиције, одлучивали су да Крагујевац и надаље остане значајно средиште земље. Како је и поменуто, он постаје у овом периоду седиште Округа крагујевачког и срезова лепеничког и грузанског. Сјесени 1851 године војвода Стебан Петровић-Книћанин преместио је из Београда у Крагујевац свој гарнизон, тако да ова варош постаје и значајно средиште војне управе. И наредних година у овом граду су смештене разне установе и надлештва, које говоре о значају његове управне функције. У 1876 години, како наводи М. Ђ. Милићевић, Крагујевац има Окружно начелство и Окружни суд, седиште је начелника срезова грузанског и каргујевачког, има штедионицу, пошту и телеграф, најзад, ту је команда крагујевачке бригаде, артиљеријске управе, штаб и половина једног пешадиског и један артиљеријски пук стајаће војске (12, с. 293). Али, поред тога, у њему скоро по свим најважнијим питањима заседава Народна скупштина и доноси своје одлуке, што је подизало углед града пред другим градовима у земљи.

в. Исти разлог, пресељење престонице, само је за једно краће време нанео удар просветном и културном животу града. Захваљујући околностима да је био значајно управно средиште земље и град славне прошлости, Крагујевац већ 1845 године добија гимназију, без које је остао углавном из политичких разлога 1841 године. Године 1854 оснива се Војно-занатлишка школа, једина у земљи, која је одиграла најзначајнију улогу у стручном подизању квалификованих радника, којих тада, и још задуго, Србија није имала. Исто тако, Крагујевац је од свих вароши први добио учитељску школу (1870), чији су се свршени ученици „отисли у народ да разгоне мрак и припреме косовске осветнике“.

Међутим, културно-просветна функција града овим није била исцрпена. И по пресељењу престонице, он је — после Београда — најважнији културни центар. На место „Књажевско-србског театра“ дошле су разне дилетантске дружине, школских и нешколованих, занатлија и трговаца да — најчешће приказивањем родољубивих комада по кафанама и многим магацинима — задовоље укус Крагујевчана (дилетантска дружина Атаназија Николића, затим дружине Мите Пурце и Стеве Меникуле). Средином друге половине прошлог века у њему се јављају певачка и музичка друштва, у којима видног учешћа узимају многи радници-странци, који су били запослени у Војно-техничком заводу (Певачка добровољна пожарна дружина, Певачка дружина „Шумадија“, Музичко друштво у Крагујевцу). У њему је, најзад, неговано и сликарство, у коме радови Ђуре Јакшића заузимају највидније место.

г. Политичка функција Крагујевца давала је нарочито обедежје целокупном животу града овог периода. Већ првих година по отсељењу престонице овде се догодио веома значајан политички догађај, који је донео крупне последице, по земљу. То је онај сукоб у 1842 години, између кнеза Михаила и Уставобранитеља на Метиним Брду, када је кнез поражен и приморан да и он, као и његов отац, оде из земље. Нешто доцније, 1877 године из Крагујевца управо са Становљанског Поља, потекла је и „Тополска буна“, дигнута против непопуларног режима краља Милана, која се завршила у Тополи разарањем тополског града, и у којој је нашао смрт брат Светозара Марковића — пуковник Јеврем Марковић.

И друге политичке делатности одвијале су се у овом граду. Овде је, на Петровској скупштини, 1848 године, поздрављен изасланик Српства из Војводине прота Стаматовић, који је дошао да тражи помоћ за браћу преко Саве и Дунава, која су већ ступила у борбу против Мађара; на овој скупштини избила су нова друштвена и политичка схватања чији је носилац била омладина, која је већ имала нову политичку оријентацију и ново васпитање. На Малогоспојинској скупштини, 1859 године, дискутовало се о

слободи штампе, о преуређењу просветних завода, о промени Устава и ослобођењу од турског туторства. Две године доцније, 1861 године, на Преображенској скупштини извршена је реформа Турског устава, донети су закони и Србији је ударен темељ независног живота. На Михолској скупштини, 1867 године, поздрављен је велики успех Михаилове политике: примање градова и иселење Турака. О Духовима, 1869 године, ту је донет „Намеснички устав“, којим је замењен онај Устав из 1839 године. У згради крагујевачке Народне скупштине, 1876 године, одлучено је да се потпомогне Херцеговачки устанак и тиме угази у рат са Турском. Ту је, најзад, син Крагујевца — Јован Ристић, 13 и 14 јула 1878 године, саопштио одлуке Берлинског конгреса, по којима је Србија престала да буде вазална држава.

Од седамдесетих година прошлог века Крагујевац је био најзначајнији центар целокупног политичког и друштвеног живота у Србији, место у коме су се рађале напредне идеје и где је раднички покрет био највише развијен. Може се слободно рећи да се читава друштвено-политичка ситуација у Србији у том периоду па све до краја XIX века најбоље огледала у Крагујевцу. Томе је допринела и та чињеница, поред оних које су говориле у прилог да он постане значајан центар, да је Крагујевац, захваљујући Тополивници, имао знатан број радника, тако да је структура његовог становништва била друкчија него у другим варошима у земљи; томе треба додати да је један број радника био из иностранства, а затим, да су многи наши радници одлазили на разне специјализације у стране државе, па су и једни и други преносили у Крагујевац напредне идеје из земаља, где је раднички покрет већ увелико био развијен. Тако је у Крагујевцу већ 1875 године избила права побуна радника-странаца којима нису биле исплаћене плате за више месеци. У структури становништва града знатан проценат, поред радника, долазио је и на ђаке, пошто је Крагујевац био, као што је истакнуто, један од највећих просветних центара. Та школска омладина, састављена у великој већини од напредних ученика, још од самог почетка чинила је један део историје социјалистичког покрета у Србији. Тако је још фебруара 1874 године дошло у Учитељској школи до ђачких немира због надзорника који су уствари били шпијуни школске управе, а у новембру исте године избила је права ђачка буна због које су осморица ђака искључени, а остали су привремено напустили школу (48, с. 18). Да Крагујевац постане велики центар политичке активности Србије прошлог века, говори и та чињеница да се у њему 1873 године неколико напредних људи разних позива (чиновника, официра и др. грађана) удружило и купило Крагујевачку друштвену штампарију, у чијем је власништву, а под уредништвом Светозара Марковића, почео да излази лист „Јавност“, у коме је он износио напредне, демократске идеје и разрађивао свој програм, којим су обухваћени углавном само непосредни,

практични политички задаци, они који се — по његовим речима — могу „постићи у данашње време“ (48, с. 19). Како је Светозар Марковић „својим отровним пером нападао на најважније земалске установе“, морао је, по судској одлуци, 1874 године да оде у затвор, а „Јавност“ да престане да излази¹. У периоду до 1876 године пријатељи и сарадници Светозара Марковића покрећу још три листа са истим политичким програмом („Глас Јавности“, „Ослобођење“, „Старо Ослобођење“). Међутим, услед сваковрсних сметњи и честих полицијских забрана и последњи од ових листова — „Старо Ослобођење“ — престао је да излази током 1876 године. Најзад, међу факторима који су утицали на политичку функцију града, не сме се превидети ни утицај традиције, која је потекла, с једне стране, што је Крагујевац једно време био престоница земље, а, с друге, што се налазио усред земље, у центру побуњених нахија, чији су се становници први дигли на оружје у борби за слободу и били поносни на извојеване победе.

Стицај свих тих околности: да је повучен од граница и далеко од непријатељског ока и будног мотрења домаћих реакционарних влада, да је град са великом и славном традицијом, да има своју Тополивницу са радничтвом које је у знатном проценту већ било задојено напредним идејама, као и велики број напредне омладине, којима су се придруживали многи грађани града разних позива, да у њему стално заседа Народна скупштина која одлучује о најважнијим државним стварима и питањима, да је у њему журналистика, са друштвено-политичком нотом, више развијена него ма у ком другом месту, да је, најзад, један од највећих административно-управних и највећи културно-просветни центар земље, настањен становништвом национално свесним, физички крепким, државотворним али и бунтовним, које је своја права извојевало у борби за ослобођење испод вишевековног ропства и — доцније — разних покушаја да буде појармљен и експлоатисан од домаће буржоазије — условио је да су се у Крагујевцу збивали, поред изложених, и многи веома значајни друштвено-политички догађаји. Поменућемо само неке од најважнијих. Овај град је са изнетих разлога био седиште сејача нових социјалистичких идеја — Светозара Марковића. Из Крагујевца су његове идеје допирале до свих крајева земље, а у сачмом граду оне су хватале најдубљи корен. У Крагујевцу су се збиле, годину дана по смрти Светозара Марковића, 15 фебруара 1876 године, прве радничке демонстрације у Србији, приликом којих су крагујевачки „комунци“, праћени „бандом“ која је свирала Марсељезу, дефиловали кроз варош, носећи на челу поворке велику црвену заставу на којој је крупним белим словима била исписана реч „Самоуправа“, и кличући, на запрепашћење и страх

¹ В. Југословенски дневник, бр. 96, април 1931 год., с. 8.

многих газда из чаршије: „Живела слобода!... Живела самоуправа!“. За угушивање ове значајне политичке демонстрације, познате у политичкој историји као „Црвено барјаче“, морали су бити позвани јаки одреди војске, чији је број у граду растао, као што је и напред истакнуто, упоредо са јачањем радничког покрета. — Социјалистичке идеје Светозара Марковића, које су наишле у доба обреновићевских полицијских режима и наглог осиромашења села и диференцијације и на селу и у граду привукле су у Крагујевац многе младе политичаре, који су желели препород државне администрације, завођење законитости, економски просперитет и културни напредак. Тада су дошли у Крагујевац Аца Станојевић, Никола Пашић, Пера Велимировић, Пера Тодоровић, Андра Николић, Коста Таушановић и Светозар Милосављевић па су у сарадњи са крагујевачким политичарима Пајом Вуковићем, протом Милојем Барјактаревевићем, Милошем Марковићем, Пантом Милановићем, Радованом Филиповићем, Симицом Костићем, Јованом Буђевцем, Данилом Радојчићем, Радомиром Живковићем и Нићифором Димитријевићем започели рад на оснивању радикалне странке. Они су у периоду око 1880-их година развили живу политичку делатност, и преко многих брошура и преко своје штампе („Ослобођење“, „Независност“). Најзад, 1881 године, на Илиној Води, у близини Крагујевца, Пера Тодоровић је прочитао пред непрегледном масом народа програм странке, од кога тренутка сна настаје као програмска и од великог дела народа призната странка, која ће, нешто доцније, деценијама имати једну од главних улога у вођењу државних послова.

д. Оснивање Тополивнице претставља нову страницу у привредном животу града. Иако је у првим годинама по отсељењу престонице привредни живот био нешто замро, од овог догађаја он нагло узима маха. Отсада, извесни нови занати, повећана трговина и пијаца имају да снабдевају не само већи број становника, већ и да задовољавају свакојаке потребе новог и јединог предузећа у земљи. Тако је Крагујевац већ 1866 године имао 128 разних трговачких радњи, док их је у 1836 години било свега 13. Потребе Тополивнице, повећаног становништва, уопште једног значајног и великог центра ондашње Србије доводиле су до специјализације и диференцијације по браншама и у трговини и у занатству, а ту појаву упоредо су пратили сукоб и конкуренција између ових привредних грана и, у оквиру сваке од њих понаособ, борба између послодавца и запосленог. Најзад, за привредни живот града овог периода карактеристично је и то што управо тада, јачим развојем робне производње, српски елеменат почиње постепено да потискује цинцарски, који је дотада био скоро једин носилац привредног живота.

ђ. Чињеница да Крагујевац у овоме периоду није више био престоница утицала је за првих неколико година и на изградњу и на ширење вароши. Али, оснивањем Тополивнице и јачањем тржишта Крагујевац је добио, како је и истакнуто, знатно већи број становника, што је изазвало његову наглију изградњу. Тако се у времену од 1846 до 1884 године број кућа повећао са 639 на 1.594, а број становника са 2.376 на 9.083. Ширење вароши наставило се у истим правцима као и у Милошево време — дуж путева који су водили за Краљево, Београд, Горњи Милановац и Јагодину. Периферне тачке града биле су три познате кафане: „Прногорчева“ (на краљевачком друму), „Палигорићева“ (на београдском) и „Никодијева“ (на милановачком); ове кафане биле су свратишта сељака, који су тим путевима долазили на крагујевачку пијацу (в. ск. 8/II, на с. 44).

Период, о коме се у овом одељку говорило, донео је значајне последице и за живот околних села и за сам град. Град је, сталним јачањем робне производње, снажењем тржишта и добијањем Тополивнице, постао врло интересантно место значајних функција и са структуром становништва, коју други град у земљи није имао. Али, он снажно делује и на своју околину, изазива унутрашња померања у привредним гранама села и доприноси брзој измени социјалних односа. Заправо, може се рећи, да су у овоме периоду друштвено-економског развоја Крагујевца и његове околине приметне клице свих оних одлучујућих социјалних чинилаца, који ће бити тако значајни за уобличавање привредног и осталог живота наредне етапе развоја овог краја.

4. СЕЛО И ГРАД У ВРЕМЕНУ ИЗГРАДЊЕ ЖЕЛЕЗНИЧКИХ ПРУГА: ЛАПОВО—КРАГУЈЕВАЦ (1887) И КРАГУЈЕВАЦ—КРАЉЕВО (1929)

— Период капиталистичке производње —

Већ од шездесетих година прошлог века у Крагујевцу и његовој околини сасвим је преовладала робна производња и створили се сви услови да се нагло закорачи у капитализам. Резултати тог процеса истовремено су деловали и на селу и у граду. На селу, они су се огледали у следећем: у масовној презадужености сељака, у наглom распадању породичних задруга, у даљем ситњењу поседа, у аграрној пренасељености, у убрзаном пропадању сеоских заната и домаће радиности, у отварању великог броја сеоских дућана, у појави и јачању земљорадничких задруга и, најзад, у дефинитивном преласку са сточарства на земљорадњу. У граду, пак, преовладавање капиталистичког начина привређивања одразило се у овоме: пре свега, у далеко већем порасту градског живља него сеоског, у концентрацији богатстава односно њиховом пренашању са села у град, у порасту броја па-

нађура, у појави великог броја трговачких радњи међу којима се врши стална диференцијација и специјализација по браншама, у великом броју занатских радњи чији власници стално потискују раније занате а своје прилагођавају новим потребама и могућностима, у оснивању већег броја индустријских предузећа, у формирању првих банака, у појави нових саобраћајних средстава. Сви ови знаци, резултати и спољне манифестације капиталистичког начина привређивања добијаће, његовим све бржим развитком па до смене новим начином привређивања и новим друштвеним уређењем, све изразитије облике и то ће се одразити на све већем јачању супротности између града и села, а такође и у супротностима између друштвених класа и слојева и у граду и на селу.

Појаве у околини

а. Недостатак једне здраве кредитне организације, која би стављала сељаку на располагање новац, који је због раније изнетих околности био неопходан далеко највећем броју лица¹, довели су до тога да се он мора, хтео то или не, користити зеленашким капиталом, а овај су у Крагујевцу давали неколико познатих зеленаша², а на селу разне сеоске газде, дућаније, механције, кметови и извесни пензионери и чиновници. Истина, оновремене владе су оснивале извесне кредитне организације, али су кредите могли добити углавном имућнији људи, који су били у стању да дају одговарајуће гаранције. Ови су новац и подизали па га потом давали под зеленашки интерес. Такав је случај био и код филијале Управе фондова у Крагујевцу, основане 1862 године првенствено ради кредитне помоћи сељаку, а такође и код Крагујевачке окружне штедионице. Појмљиво је, дакле, што је за све време капиталистичког начина привређивања цвела зеленашки капитал, па су овај подржавале и многобројне локалне банке, чије су се каматне стопе пеле чак до 50%. Но, и под условом тако високе камате, приватне банке су давале зајмове само својим „партиским присталицама“, пошто је, наиме, свака локална банка у граду имала своје партиско обележје. Оваква организација кредита и могућности добијања зајмова доводиле су до масовне појаве презадужености сељака и, у вези с тим, до бројних јавних продаја. Ево конкретних података како се ова појава одражавала у околини Крагујевца:

¹ Потреба за новцем се углавном јављала због тога што је производња давала минималне и незнатне тржне вишкове, а то је био резултат деловања у претежном делу екстензивне земљорадње, ситног поседа и релативне пренасељености.

² У Крагујевцу се зеленашењем бавило више људи, али је међу свима био најпознатији Милорад Николић, зв. Влаја Ракиција, који је у времену између два светска рата, а нарочито од 1930-их година стекао огромна имања, куповао у граду многе куће и био један од најбогатијих људи у Крагујевцу.

Године	БРОЈ ЈАВНИХ ПРОДАЈА					БРОЈ П Р О Д А Т И Х										БРОЈ ДУЖНИКА					УЗРОЦИ ЈАВНИХ ПРОДАЈА								
	Извршених за рачун					Непокретних добара		Покретних добара		Непокретних добара		Покретних добара						По занимању					Узроци јавних продаја						
	Државних	Приватних поверљиваца	Државних и приватних	Уопште	Непокретних добара	Покретних добара	Непокретних добара	Покретних добара	Непокретних добара	Покретних добара	Непокретних добара	Покретних добара	Непокретних добара	Покретних добара	Непокретних добара	Покретних добара	Непокретних добара	Покретних добара	Непокретних добара	Покретних добара	Непокретних добара	Узроци јавних продаја	Узроци јавних продаја	Узроци јавних продаја					
1891	279	119	34	432	409	18	5	44	6	86	413	99	44	24	14	15	6	5	5	1	1	24	7	380	13432	273	99	8	52
1895	309	85	10	404	388	14	2	29	6	34	354	90	19	15	3	22	—	8	—	—	8	1	12	360	16404	293	88	2	21

Иако предњи статистички подаци не дају сасвим верну слику, они ипак осветљавају макар само и као појаву овај проблем презадужености сељака. Затим, ови подаци указују да се као узрок јавних продаја имања у великом броју случајева јавља неплаћање пореза, који је растао по обвезнику извојевањем државне самосталности, јачањем управног апарата, војске, спољне службе итд. О појави презадужености и о њеној последици — продаји сељаковог имања — било је све до избијања Другог светског рата врло често речи. Још 1873 године, приликом претреса Закона о окућју у Народној скупштини, одржаној у Крагујевцу, један посланик је овако говорио о последицама презадужености која је нарочито узела маха због дејства већ једног великог тржишта у околини Крагујевца: „... већ сад у срезу Јасеничком нема неколико људи који нису дужни а све остало задужило се код два-три човека, и ако се сад томе не помогне знам извесно да ће неколико села прећи у руке 2—3 човека ... Бадава ћемо говорити да смо истерали спахије из наше земље, они ће да постоје“ (25, с. 132.)

Масовна појава презадужености и јавних продаја имања, која је обухватила читаву земљу, натерала је Скупштину да малопре поменуте године донесе Закон о окућју, којим је био осигуран минимум земљишта од шест дана (јутара); наиме, овај минимум није могао бити продат због дугова. Поменути закон, који су његове присталице назвале Законом народног благостања, био је од пресудног значаја по структуруседа, па — према томе — и по производњу, може се рећи, све до данашњег дана. Међутим, тај закон је уствари допринео појави великог броја сеоских полупролетера и сеоске сиротиње, пошто је ситно газдинство осуђено, због своје минималне пољопривредне снаге, на стално назадовање и осиромашење. Ево како је уочи Првог светског рата изгледала економска снага сељачких газдинстава: (43, с. 22—40.)

Величина газдинстава у ха	Процент сопствене потрошње	Процент продаје
0—1	89	11
1—2	81	19
2—5	80	20
5—10	79	21
10—15	78	22
15—30	74	26
30—50	68,5	31,5
50—70	59	41

Ови подаци говоре да готово по правилу ситна газдинства нису могла задовољити своје потребе приходима од продаје производа. Отуда се у њиховим буџетима јавља сталан дефицит,

који се може покрити само позајмицама. О овој новчаној способности и газдинстава даће најбољу слику следећи подаци:

Величина газдинстава	Новчани доходак	Расход у новцу	Доходак мањи или већи од расхода
у ха	У д и н а р и м а		
1	72	96	- 24
2	158	164	- 6
5	290	288	+ 2
10	480	429	+ 51
15	1.000	802	+198
20	2.010	1.235	+754

Када је новчана способност ситних сељачких газдинстава тада била оваква, онда је лако схватити да је она и даље стално слабила, пошто се посед све више дробило и парцелисао, а самим тим и задуживао и сиромашно.

б. Започети процес распадања породичних задруга, чије су клице, као што је истакнуто, нашле плодно тло у периоду настајања и јачања робне производње, сада, у условима капиталистичког начина привређивања, доспева — такорећи — до завршетка. Уствари, у овом периоду процес распадања породичних задруга добија широке размере, тако да је ових задруга, са више од 15 чланова, у овом крају било пред Други светски рат нешто око 40¹. Ова чињеница, са своје стране, доприносила је све даљем ситњењу поседа и слабењу економске моћи села.

в. Даља карактеристика деловања капиталистичке привреде, која долази као логична последица предњег излагања, било је убрзано раслојавање на селу, односно нагле промене у његовој имовинској и социјалној структури. Поседовни поредак у два пописна периода је овако изгледао:

Величина поседа	1889 гол.	1897 гол.
	Било је процентуално поседа	
До 1 ха	12,3	8,4
1— 2	16,5	12,7
2— 3	14,4	12,8
3— 5	22,1	20,5
5— 8	18,2	19,4
8—10	5,9	7,9
10—15	6,9	10,3
15—20	2,2	4,0
преко 20	1,5	4,0

¹ Тако су се задржале задруге: Чоловића (из М. Врбице); Обрадовића Раковића, Милосављевића, Васиљевића, Матића (из Грмбаса); Благојевића, Симића,

И најгрубља анализа ових података говори да се на селима у крагујевачкој околини за свега осам година, колико је протекло између два пописа, извршио дубоки економско-социјални преображај. Наиме, ти подаци показују тенденцију пропадања малих поседа (све до 5 ха), док, напротив, средњи и велики поседи нагло расту. Пропадање ситних поседа (до 2 ха) наставља се и у периоду између два светска рата, па је и нови друштвени поредак — социјалистички — наследио од старог такву имовинску структуру, у којој преовлађују, како ћемо доцније и подробније видети, поседи у величини од 3—8 ха (46,3%).

г. Овај процес дробљења поседа и раслојавања села пратила је упоредо још једна појава, која би се могла назвати парцелисањем газдинстава. Наиме, и овај мали посед није био на једном простору; он је био растурен, расцепкан у парцеле, врло често веома удаљене једна од друге. Тако се, за време капиталистичког привредног система и друштвеног уређења, путем продаја, куповина, наслеђа, мираза итд. створио у имовинском поретку један прави мозаик, који је само још више погоршавао економску снагу газдинства. Та појава парцелације газдинстава узела је маха у овом крају; 1940 године, на пример, у к. о. Кнић на једног власника долазило је 7 парцела¹.

д. Ситан посед у вези са сталним умножавањем становништва доводио је до релативне пренасељености. Због недостатка земље, радне стоке и оруђа радна снага са свих ситних поседа није могла бити запослена у великом проценту; она је лежала као парлог. Отуда она ружна предратна појава на селима у овом крају: „бадавацисање“ и „вођење политике“ по сеоским кафаницама преко целог дана, уз карту и употребу алкохола (ракије). Према нашим испитивањима, чак и до 70% способне радне снаге нудило се да иде, које у наполицу које у надницу (села Бајчетина, Гледић, Брестовац); док се као просек за читав крај може узети 40%. Овај проценат најчешће је био у зависности, поред друштвених чинилаца, и од природних услова, поготову од квалитета земљишта².

ђ. Настајањем капиталистичке привреде, односно појавом једног јаког тржишта, као што је било крагујевачко, сео-

Букајловића, Милојевића (из Букуровца); Јотовића, Васовића (из Јабучја); Трифуновића, Бошковића, Лазаревића (из Теферича); Михајловића, Васиљевића (из Мечковца); Максимовића, Спасића (из Маршића); Весовића (из В. Пчелица); Максића, Нелића, Ранковића (из Г. Сабанте); Раденковића, Грујића (из Д. Сабанте); Јанковића (из Грошнице); Банковића (из Белосевца); Вуксановића (из Ждраљице); Барјактаревећа, Аксића (из Јовановца).

¹ Податак је узет у Уреду за катастар Среза грузанског.

² Тако, поменути три села (Бајчетина, Гледић, Брестовац) имају ниве најслабијег квалитета. У атару Бајчетине сусрећу се оранице од III до VIII класе. Првих класа ораница у овим селима нема. То долази отуда што су ово планинска села, где су заступљене углавном лошије врсте земљишта.

ски занати почињу нагло опадати и ишчезавати. Још до шездесетих година прошлог века на селу су сами сељаци градили и правили све своје справе, изузимајући једино гвозђарију и сечи-во, почев од шилка, који би се у врећу задевао да би се лакше и тврђе везала, па до женског вретена за предење. Не само да су сељаци сами правили виле и рогуље, лопате, мерице, котарице, кола, саонице, јармове, оишта, процепе, руде и осовине, већ су умели и својим женама градити разбоје, трлице, мотовила, на-вијаљке и витла. Затим, скоро сваки сељак је умео да прави ка-те, бурад, чаброве, бачве, и себи опанке, умео је да под конач-бе, да подигне воденицу, да топи маст, лој и восак, да лије свеће итд., док су сељанке сејале и израђивале лан и кудељу, па је саме бојадисале и преле вуну, ткале платно и сукно, плеле ча-рапе и рукавице итсл. Једном речи, до овог доба сељак је, та-корети, задовољавао све своје потребе сам, мада су сеоски за-нати почели да пропадају, како је то и напред истакнуто, ја-чањем робне производње. Сада, у новим условима, сељак је по-чес да купује највећи број разноврсних занатских производа код крагујевачких занатлија, тако да су се по селима могли срести, у времену пре Првог светског рата, само који терзија, ковач и опанчар. Између два светска рата, под утицајем перманентне кризе занатства и конкуренције у Крагујевцу, један број зан-атлија или се сели из града у село, или одмах на селу отвара за-натску радионицу сасвим малог обима, тако да је у читавом овом крају током 1940 г. било укупно 230 занатлија, и то: 53 ковача, 11 колара, 2 зидара, 24 поткивача, 56 опанчара, 33 кројача на-родног одела, 3 бравара, 10 пекара, 1 обућар, 1 кожухар, 1 крзнар, 3 ђурчије, 1 седлар, 1 трикотажер, 3 месара, 5 каменоломара, 7 столара, 1 воскар и колачар, 1 каменорезац, 8 бојација, 1 терзија, 1 циглар, 1 содација, 1 млинар и 1 воденичар. Но, треба приметити да се добар део ових заната (пекари, бравари, трикотажер, меса-ри, бојација, содација, млинар) концентрисао у четири насеља (Кнић, Гружа, Баточина, Лапово), која су већ имала карактер варошице. Јелино предузеће које није имало карактер занатске радње била је једна мала електрична централа са млином и стругаром, власништво Крагујевачке окружне банке, која је да-вала осветљење вароши Лапову¹.

е. Појава већег броја сеоских дућана јесте нарочито карак-теристична за свај период. Истина, Закон о сеоским дућанима

¹ Године 1929, Крагујевачка окружна банка (власништво бив. министра Драгутина Којића) основала је у вароши Лапову електричну централу, млин и стругару „Сретеново“. Капацитет централе је био 19.000 квч, млина 960.000 кг брашна и стругаре 300 м³. Млин и стругару покретала је електрична струја из централе. Инвенстирани капитал у ово предузеће износио је 958.805, а обртни 20.000 динара. Централа је имала 4 радника и службеника.

од 1870 године условљавао је да се дућани могу отварати по се-лима, код цркава и манастира, ако су удаљени бар „на четири сата растојања“ од вароши или варошице. Још једно ограничење био је и закон од 1891 године, којим је одређено коју робу могу продавати сеоски дућани (со, зејтин, дрвено посуђе, чивит, бру-сови, гвозђе у полугама, челик, ексери, чивије, сви алати и спра-ве за пољских и кућни рад од дрвета, од челика, и сва ситна гвоз-ђарија, црепуље, домаћа грнчарија, ножеви, виљушке, обућа, сарачлук, ужарија, игле, конци, катран, коломаз, писаћи матери-јал, свеће, тамјан, петролеј, жигице, дуван, сапун и чешљеви). Ма колико да су ова оба закона имала за циљ да заштите варо-шког трговца, по селима су се почели масовно отварати дућани за продају мешовите робе, оне чију је продају закон одобравао. Но, често подмићивањем великог дела контролних органа многе сеоске дућаније продавале су и недозвољену робу, постижући замашне промете својих радњи¹. Тако је још од овог времена па све до почетка Другог светског рата скоро свако село имало бар по једног дућанију и сеоску кафану: 1940 године у овом крају је било 114 таквих мешовитих дућана и 80 сеоских кафаница. По-ред ове појаве масовног отварања сеоских дућана, сеоску тргови-ну овог краја нарочито у времену између два светска рата, пре свега у периоду привредне кризе, карактеришу још две појаве: прво, да се велики број сеоских трговаца уствари појављује као пословођа мале филијале чија се централа налази у Крагујевцу, и, друго, да се великим извозом пољопривредних производа по-чињу бавити и поједини сељаци, конкуришући на тај начин град-ској извозној трговини. Из капитала који је добијен путем овакве трговине, а који се више пута повећао давањем под зеленашки интерес, никле су и неке мале сеоске банке (у Книћу, Лапову, Гружи, Баточини), чији је читав банкарски посао био, пошто су биле повезане и под утицајем локалних политичких првака, да купују гласове и дају новац под зеленашки интерес. Несолидне, са проблематичним пословањем, оне нису могле издржати удар-це кризе од 1928 године, па се њихова делатност у потпуности угасила већ тридесетих година.

ж. Као једна од мера која је требало да оздрави изнето ло-ше економско стање на селу, односно да притекне сељаку у по-моћ, концем XIX века у овом крају оснива се велики број зем-љорадничких задруга, које су већ у почетку окупили знатан број чланова. Прихватање ове мере у првим годинама настајања за-дружног покрета најбоље се може пратити из следећих података:

¹ На пример, трговина Н. Златића из варошице Груже имала је годишњи промет од 8—10 милиона динара у периоду између два светска рата.

Рел. број	Назив задруге по месту	Година оснивања	Број чланова
1	Бадњевац	1893	47
2	Баре	1905	—
3	Баточина	1902	14
4	Брзан	1905	—
5	В. Крчмаре	1903	13
6	Влакча	1903	13
7	Грабовац	1899	—
8	Десимировац	1902	17
9	Дивостин	1901	30
10	Добрача	1899	19
11	Драгобраћа	1903	26
12	Драча	1900	26
13	Забојница	1900	51
14	Закута	1905	—
15	Јовановац	1901	34
16	Каменица	1904	—
17	Лапово	1899	91
18	М. Крчмаре	1903	13
19	Нови Милановац	1900	20
20	Овсиште	1903	28
21	Поскурнице	1905	—
22	Ресник	1900	64
23	Трнава	1900	59
24	Цветовевац	1896	33

Између два светска рата скоро свако село у овом крају имало је набавно-продајну задругу, те је њен рад сматран од стране трговца у Крагујевцу као главна сметња развоју, чак и опстанку трговине у граду. Такво ће мишљење крагујевачки трговци имати поготову од 1937 године, када је у граду отворен магацин Главног савеза земљорадничких задруга, који је био у извесном влашћеном положају према њима (у погледу пореза, трошарине итд.).

з. Најзад, као једна од најкарактеристичнијих појава које су се догодиле на селу у овом периоду, периоду преовладавања капиталистичке производње, јесте она структурна промена која се извршила у пољопривреди: то је дефинитивни прелазак са сточарства на земљорадњу. Наиме, сада је од свих пољопривредних грана ратарство у превази, и оно се прилагођава захтевима тржишта, према чијим се потребама, и у оквиру самог ратарства, врше многобројне промене. То што се дешавало са ратарством, било је и са другим пољопривредним гранама.

Пре него што би се прешло на излагање структурних промена и њихових узрока, који су се догодили у појединим пољопривредним гранама, треба изнети услове и појаве у којима су се те промене збивале. Напред су истакнуте оне главне појаве, које су биле карактеристичне за период настајања и овладавања капиталистичке привреде, а које су одлучујуће деловале, што је

сасвим разумљиво, и на пољопривреду (преовлађивање у поседовном поретку ситног и средњег газдинства, парцелисање газдинства, аграрна пренасељеност, убрзано и дефинитивно распадање породичних задруга, масовна презадуженост сељака и бројне продаје његовог имања, појаве великог броја надничара, наполичара). Међутим, за потпуније разумевање стања и развоја пољопривреде у овом крају, потребно је дати одговор још на два питања: прво, какво је било стање инвентара пољопривредне технике и, уопште, каква је била агротехника; и, друго, укратко, какво је било опште културно стање и на којем је нивоу било знање сељаково.

Још дуги низ година по залажењу у капитализам, техничка опремљеност пољопривреде у овом крају, као уосталом и у читавој земљи, била је крајње слаба, па је пољопривреда, као привредна грана, била сасвим заостала. Масовно смењивање дрвеног плуга и ралице гвозденим плугом није ишло сувише брзо, а увођење савремених справа тражило је пре свега материјална средства, која сељак у највећем броју случајева није имао. Поред овог економског момента, треба имати у виду да су прве године овог периода биле критичне и због тога по ратарство што је оно било новина, с обзиром да је то период у коме се смењује сточарство земљорадњом. Међутим, за ову преоријентацију сељак није имао ни основне спреме; штавише, још 1874 године 93% целокупног становништва у околини Крагујевца било је неписмено. Ево како је изгледала снабдевеност пољопривредним инвентаром тих првих година капиталистичке привреде (1866 године):

Назив пољопривредног инвентара	Апсолутни број	на 100 становника	на 1 домаћинство
Ралица	2.183	3,4	0,2
Плугова	1.779	2,8	0,1
Кола воловских	5.422	8,5	0,4
Кола коњских	155	0,2	0,01

Анализа ових података говори како је пољопривреда била крајње слабо снабдевена инвентаром: на свако пето домаћинство долазила је 1 ралица, на свако десето 1 плуг, на 10 домаћинстава падало је 4 воловска кола, а тек на 100 домаћинстава 1 коњска кола. Оваква опрема показује и ниво земљорадње. Наиме: орало се ралом (стрме стране) и плугом (равнији терени), у које су била упрегнута обично 4 вола; врло се коњима, ређе говедима, на гувну, а вејало се лопатама на ветру. Њиве се нису ђубриле ни припремале за сетву, а у плодореду се смењивао кукуруз са пшеницом.

Овакво стање пољопривредног инвентара одржавало се до 70-их година прошлог века. Оснивањем Српског пољопривредног друштва, почело се већ од 1873 године са увозом из Пеште и Беча нових пољопривредних справа: ветрењача, сечка, дрљача, гвозде-

них плугова, круњача за кукуруз итд. Ових година почиње и са замењивањем „дрвених кола“¹ колима окованим и са гвозденом осовином, што ће имати последице и по интензитет промета доbara.² Најзад, од 1907 године, када је у овај крај дошла прва вршалица, настаје трећи период у развоју пољопривредних справа и машина у околини Крагујевца. Међутим, колико су модерне пољопривредне машине слабо освајале село због описаног лошег стања сељачког газдинства, најбоље се види по томе што су две фирме — заступства пољопривредних машина и справа, колико их је било у Крагујевцу³, успеваље у првим годинама по отварању да продају годишње просечно до 4 вршаће гарнитуре, а тек од 1937 године, углавном од времена када су престале да се осећају последице кризе, и до 20 гарнитуре.

Упоредо са развојем пољопривредних справа и њиховим смењивањем савременијим, повећало се и стручно сељачко знање, чему је највише допринело постојање једног оваквог центра какав је већ био Крагујевац. Наиме, као последица економске политике тога доба, почели су се доносити позитивни прописи, којима је био циљ бригаа за пољопривреду. Тако је 1897 године донет Закон о среским и окружним економима (или Закон о унапређењу пољопривреде), а 1898 године Закон о унапређењу сточарства и Закон о унапређењу воћарства. После ових прописа Крагујевац је добио неколико значајних пољопривредних установа: 1898 године — Расадник Среза крагујевачког, 1901 — Расадник Среза грузанског, 1902 — Окружни расадник „Илина Вода“, 1904 — Окружну економију. У Југославији, између два светска рата, вредне су помена ове установе: Пољопривредна школа у Крагујевцу (основана 1927 године), подружница Српског пољопривредног друштва (основана 1928 године) и Општинска економија у Крагујевцу (основана 1930 године). Последице рада ових установа на терену овога краја нису изостале: иако није створена напредна пољопривреда, она је ипак нешто коракнула од оне, каква је била до тог доба. Под утицајем њиховог рада уводе се нове пољоприв-

¹ „Дрвена кола“, која су дотле била у употреби, имала су дрвену осовину и била су без икаквог окова,

² „Дрвена кола“ носила су терет до 500 кг, док кола са гвозденом осовином могу носити и до 1.500 кг.

³ Прво заступништво („Продаја пољопривредних машина и справа, заступник фирме Вихтерли и Коварник — Никола Николић“) основано је 1931 године. До 1937 године ово заступништво је продавало годишње до 4 гарнитуре и имало годишњи промет 240.000 дин. Од те године па до рата продавало је до 15 гарнитуре и имало промет до 900.000 дин.

Друго заступништво („Продаја пољопривредних машина и справа, заступник фирме „Славија — Мотор“ — Секула Кнежевић“) основано је 1932 године. До 1937 године ово заступништво је продавало годишње до 2 гарнитуре и имало годишњи промет до 120.000 дин. Од те године па до рата продавало је 10 гарнитуре и имало промет до 600.000 дин.

Реон продаје оба заступништва обухватао је ове срезове: грузански, крагујевачки, лепенички, орашачки, опленачки, космајски, љубићски, жички и трстенички.

вредне машине и справе, ново и различито семење, нове врсте воћа и расе стоке, започиње се са извесним агротехничким мерама (чишћење њива, ђубрење, прашење, постепено увођење тројног плодореда: стрнине — окопавине — детелине и сл.). Те су мере довеле до извесног повећања приноса усева по хектару, али су сви, због ипак ниског нивоа земљорадње, увек зависили од климатских прилика. Томе треба додати да је дисхармонија, која је наступила сталним и убрзаним пропадањем сточарства у третицима просторног ширења ратарства, допринела, због оскудице у радној снази и недостатка потребне количине стајског ђубрива, постепеном осиромашењу продуктивног тла.

1. Ратарство. — Поменуто је да је дефинитивно преовладавање земљорадње главна карактеристика пољопривреде у периоду захватања капиталистичке привреде. Томе је било више узрока: пре свега, везивањем Србије за европско тржиште, што је ишло све јачим продирањем капитализма, поготову од времена изградње главне железничке магистрале Београд—Ниш (1884 године) и крака Лапово—Крагујевац (1887 године), а посебно после склапања трговинског уговора са Аустријом (1881 и 1882 године), почело се са великим извозом житарица. До царинског рата с Аустријом (1906 године) читав извоз је био оријентисан ка Пешти и Бечу, а од овог догађаја извоз је упућен за Египат, Италију, Француску и Турску, углавном преко Браиле и Солуна. Брашно се нарочито извозило у Турску. У овој чињеници, развоју капитализма и тиме везивању Србије за инострано тржиште, треба видети главни разлог у преовладавању ратарства. Овом узроку, који је био значајан за целу земљу, прикључује се још један, који је такође био општи, наиме, да са знатним порастом становништва упоредо иде и јачање земљорадње ради исхране повећаног броја људи. Али, Крагујевац и његову околину карактеришу неколико посебних момената, који су били од пресудног значаја по развој ове пољопривредне гране. Крагујевац је, наиме, при крају XIX века већ био, после Београда, највећи привредни центар у земљи; железнички крак Лапово—Крагујевац, пред којег је постојао још само један крак Смедерево — Велика Плана, привлачио је читаву западну и југозападну Србију на његово тржиште. Затим, Крагујевац је био, опет после Београда, највеће просветно, административно-управно и војно средиште земље: то је значило да је пре свега његова околина имала да исхрани како бројно радништво и велики чиновнички апарат, тако и разне јединице војске, које су овде, како ћемо доцније видети, гарнизонирале. Најзад, на развоју ратарства у овом крају посебно су утицала нека индустријска предузећа из града. Наиме, Крагујевац је још при крају прошлог века имао знатан број млинова (пет), који су, за тадашње прилике, били од највећих у земљи, а у времену између два светска рата овде је била развијена знатна млин-

ска индустрија са 4 млина, од којих су два (млин Браће Бојацић и I парни акционарски млан) били највећи у средишној Шумадији и западним крајевима Србије. Поред ове индустрије, развоју ратарства је допринела и фабрика макарона Браће Бојацић, која је трошила велике количине пшенице, а на посредан начин и Прва југословенска повлашћена фабрика за производњу поврћа, воћа и меса, Светозара Стефановића, која је још у времену пре Првог светског рата куповала у овом крају велики број стоке за производњу конзерви меса.

Утицаји свих ових чинилаца на развој ратарства најбоље ће се видети из следећих података за засејане површине, који се одnose на једну годину из периода појаве капитализма (1867 г.) из периода овладавања капиталистичке привреде (1902 г.) и на једну из периода последњих година његовог живота (1939 г.).

Област	Засејана површина (у ха)	Г О Д И Н А		
		1867	1902	1939
Г р а в и т а ц и о н о п о д р у ч њ е	Кукуруз	4.859,25	22.512	33.661
	Пшеница	3.768,25	18.463	30.235
	Овас	660,25	4.246	2.434
	Јечам	612,25	2.720	618
	Рај	205,25	42	88
	Крупник	109,50	33	—
	Просо	1,50	—	—
	Хељда	13,25	2	—
	Купус	981	445	174
	Кромпир	493,25	437	505
	Пасуљ (без др. усева)	—	409	177
	Пасуљ (са др. усевима)	—	12.959	—
	Лук (црни)	—	225	134
	Лук (бели)	—	235	—
	Грашак	—	23	16
	Сочиво	—	1	—
	Парадајз	—	—	48
	Паприка	—	—	50
	Диње и лубенице	—	—	107
	Лан	10,50	9	28
Конопља	1.613,75	384	205	
Шећерна репа	—	—	551	
Сунцокрет	—	—	—	
Дуван	86,50	—	—	
Сточна репа	—	—	173	
Укупно засејана површина	13.414,25	50.186	69.204	

Ови подаци речито говоре о насталим променама проузрокованим напред описаним разлозима. То се, пре свега, односи на величину засејаних површина: док је 1867 године сва засејана површина износила 13.414,25 ха, докле је 1902 године она износила

50.186 ха, а 1939 године 69.204 ха. Значи да се она повећала, ако узмемо 1867 годину као полазну, са 100 на 374 (1902 године), односно са 100 на 596 (1939 године). Дакле, у периоду капиталистичке привреде, засејане површине су се повећале нешто више од пет пута. Друга карактеристика капиталистичке привреде у погледу земљорадње јесу оне промене које се дешавају у вези са превагом извесних усева. Да ово поближе објаснимо. Анализом података из горње табеле види се да се од свих житарица кукуруз највише сејао. Само у првим годинама капиталистичке ере он се, у односу на пшеницу, знатно више сејао, најпре због исхране сељака, а потом и због стоке (под кукурузом је било 36,2% од целокупне засејане површине, а под пшеницом 28,1%). Међутим, касније, из изнетих разлога, површине под пшеницом знатно расту: 1902 године под кукурузом је било 44,8% све засејане површине, а под пшеницом 36,8%; 1939 године под кукурузом је било 48,7% све површине под усевима, а под пшеницом 43,7%. У погледу осталих житарица, вредно је рећи да су старе врсте жита (крупник, просо, хељда), брзо почеле да ишчезавају потискиване кукурузом и пшеницом, тако да се ова жита у времену између два рата у овом крају нису сејала. Нешто слично, мада у мањем обиму, догађало се и са осталим житима (ражи, јечмом и овсом); ове културе су се овде задржале, гајене на малим просторима, искључиво за локалне потребе — за сточну а и људску храну (1876 године све ове три врсте жита обухватале су 11% целокупне засејане површине, 1902 године — 14%, а 1939 године — 4,5%). Упоредо са све већим гајењем кукуруза и пшенице ишла је, у вези са њима, једна интересантна и веома значајна појава. Наиме, за време капиталистичке привреде, нешто због жеље за већим приносима, а нешто и као последица ратних пустошења за време Првог светског рата који је довео до несташице у семену, у овом крају појавило се много врста и сорти ових усева, које су пустиле у народ напред поменуте пољопривредне установе. Тако су старе врсте кукуруза, јарик и моравац, замениле многе нове (бели и жути зубан, американац, жути тврдунац); на место старих врста пшенице (белица-јариша и црвена-озима) дошле су бројне нове: банкут, румска црвенка, глибовка, румунска црвенка, банатска црвенка, тимочанка, селекција, профилик и блатара. Међутим, неупућеност и незнање сељаково, с једне стране, а уситњени посед са разбацаним парцелама, с друге, стихиски су одлучивали у погледу реонирања ових усева, па су се извесне сорте појављивале и на теренима који им не одговарају. Пре Другог светског рата нису вршена испитивања колика је економска штета од ове појаве, али се са сигурношћу може рећи да је она била веома знатна.

Даља анализа засејаних површина открива још неколико ствари. Прво, код повртарства су се догодиле такође извесне измене: најпре, развојем тржишта и увећањем градског живља,

у околини Крагујевца почињу се гајити, поред купуса, кромпира и лука, и многе друге врсте поврћа (пасуљ, грашак, сочиво, парадајз, паприка и бостан). Ново поврће донели су у овај крај баштовани из околине Лесковца и Врања, од којих се први јавља у Крагујевцу већ 1870 године. Потстицаја за гајење поврћа давала је још и Фабрика за производњу поврћа, воћа и меса, Светозара Стефановића, која је имала у атару града, како ћемо доцније видети, и своју економију. Међутим, и поред ових значајних друштвених фактора који говоре у прилог неговања ове пољопривредне гране, повртарство у околини Крагујевца није било развијено. Штавише, на први поглед запажа се и извесна парадоксална појава, наиме да је оно било релативно најразвијеније у време кад је тржиште било најслабије: 1867 године од све засејане површине под поврћем је било 10,9%, 1902 године — 3,5%, а 1939 године само 1,6% (са бостаном 1,8%). Неоспорно је да је одговор овој појави у томе што читава крагујевачка околина не обилује богатим воденим токовима и изворима, како је то и поближе истакнуто код излагања хидрографских прилика овог краја, но чак да су ови претераном сечом шуме и ослабили.

И у структури индустриског биља десила су се извесна мерења. Пре свега, запажа се нагло опадање гајења конопље: 1867 године она је заузимала од све засејане површине 12,0%, 1902 године — 0,8%, а 1939 године — 0,3%; ова појава најбоље потврђује оно обележје капиталистичке привреде, које је напред истакнуто при давању опште карактеристике настајања и преовладавања капитализма, наиме да у овом периоду нагло пропадају сеоски занати и домаћа радиност, чије продукте потискују својима индустрија и професионални занати. Даље треба приметити да је дуван престао да се гаји последњих деценија прошлог века због монополских ограничења, да је под утицајем индустрије шећера (Ћуприја) између два светска рата почела да се у овом крају гаји претежно у равничарском појасу, у малом обиму шећерна репа (0,8% засејане површине), најзад, да су почели да се гаје у свим малом проценту сунцокрет и сточна репа (0,3%).

Дакле, општи поглед на структуру оранице у капитализму говори како је земљорадња тада ипак била неразвијена и заостала, иако су се догодиле знатне промене. Такав општи закључак ипак ће се најбоље поткрепити изношењем података за поделу усевне површине (види тблицу на 85 стр.).

Нивоу земљорадње одговарала је и висина приноса за поједине усеве, па, према томе, и укупна производња. Но, иако су приноси варирали према годинама, наиме, иако су због техничке заосталости земљорадње били у зависности од атмосферских прилика, они су ипак, релативним подизањем нивоа ове пољопривредне гране, у извесном проценту порасли: 1902 године, на пример, са 1 ха принос кукуруза је износио 9,00, пшенице 7,10, ражи 6,40, овса 5,40, јечма 6,40, а 1939 године — кукуруза 13,40, пшенице 9,00, ражи 8,90, овса 9,90 и јечма 10,10 мц.

Структура оранице	1 8 6 7		1 9 0 2		1 9 3 9	
	Укупно ха	%	Укупно ха	%	Укупно ха	%
Под свим усевима	13.414,25	100	50.186	100	69.204	100
од тога:						
Хлебна жита	10.229,25	76,2	48.018	95,7	67.036	69,9
Поврће	1.474,25	10,9	1.775	3,5	1.104	1,6
Индустриско биље	1.710,75	12,9	393	0,8	784	1,1
Сточно биље	—	—	—	—	173	0,2
Бостан	—	—	—	—	107	0,2

С обзиром на проширење засејаних површина и изванредан пораст приноса по хектару, производња усева била је у порасту по становнику. Ево како је изгледала производња у овом периоду:

Врста усева	Укупна производња у кг			По 1 становнику у кг		
	1867	1902	1939	1867	1902	1939
Кукуруз	4,130.362,50	20,260.800	45,105.540			
Пшеница	2,647.775	13,108.730	27,211.500			
Рај	129.307,50	26.880	78.320			
Овас	349.932,50	2,292.840	2,409.660			
Јечам	385.177,50	1,740.800	264.180			
Крупник	65.700	19.800	—			
Хељда	7.950	1.200	—			
Просо	750	—	—			
Укупно свих житарица	7,717.495	37,459.050	75,429.200	121,3	374,1	542,4
Кромпир	1,134.475	1,118.720	6,226.650	17,8	11,1	44,8
Купус	5,140.440	2,340.700	4,139.460	80,8	23,3	29,8
Лук	—	405.150	1,176.520	—	4,0	8,4
Паприка	—	—	224.000	—	—	1,6
Пасуљ	—	2,565.750	352.230	—	25,6	2,5
Грашак	—	16.100	33.440	—	0,2	0,2
Парадајз	—	—	685.920	—	—	4,9
Сочиво	—	180	—	—	0,0	—

Ови подаци показују да се у капитализму целокупна производња свих житарица повећала 9,7 пута, док се за исто време становништво умножило 2,1 пут. Према томе, обрачунавајући производњу хлебних жита по 1 становнику, ова се у времену од 1867—1902 године повећала са 100 на 308, а од 1902—1939 године са 100 на 146, што значи да се стварно производња житарица повећала за цео период 4,53 пута. Међутим, и поред овог пораста

производње, мора се истаћи једна чисто економска чињеница, наиме да су производна способност и бруто принос сељачких газдинстава (ситних, малих па и средњих) били врло ниски. Ако бисмо за претставника ситног и малог поседа (којих је било до 60% свих газдинстава) узели газдинство величине 2,2 ха, а за претставника средњег поседа газдинство од 9 ха, онда видимо да је газдинство од 2,2 ха могло имати годишњи принос просечно 2.508 кг пшенице или 3.630 кг кукуруза, док је газдинство од 9 ха имало годишњи принос просечно 10.260 кг пшенице или 14.950 кг кукуруза. Просечне берзанске цене за период 1930—1939 године биле су за 100 кг пшенице 157,22 динара, а за 100 кг кукуруза 93,53 динара, што значи да је газдинство од 2,2 ха могло добити од пшенице 3.946 динара годишње, 329 динара месечно и 11 динара дневно; од кукуруза могло се добити 3.395 динара годишње, 283 динара месечно и 9,4 динара дневно. Газдинство од 9 ха могло је добити од пшенице 16.128 динара годишње, 1.344 динара месечно и 45 динара дневно; од кукуруза — 13.983 динара годишње, 1.165 динара месечно и 38 динара дневно. Овој анализи треба додати још и то да су локалне цене, по којима је газдинство продавало своје производе, увек биле ниже за преко 20% од берзанских цена, а затим, да при горњој анализи нису обрачунати и трошкови производње, које чињенице још више погоршавају производну и новчану способност описаних газдинстава (44, с. 54.)

2. Воћарство и виноградарство. — Капитализам је изазвао крупне промене и у овим пољопривредним гранама. Пре свега, код воћарства се запажа пораст у броју стабала сваке врсте воћа, како то показује и таблица на стр. 87.

Анализа ових података показује велики пораст броја стабала, пре свега шљиве, поготову у периоду овладавања капиталистичке привреде. Упоређујући године 1847¹ и 1897, види се да је тај пораст са 100 на 163, затим, да се у овом периоду гаје знатно више него дотада и јабуке, крушке, дудови и ораси. Овом развоју воћарства у околини Крагујевца има неколико узрока. Најпре, дотада је дошло због јачања тржишта у вези са сталним повећавањем градског становништва, па тиме и подмирења његових потреба. Али, поред овог узрока, који се јавља код свих оних тржишта где постоје природни услови за воћарство, за нагло јачање те пољопривредне гране у овом крају нарочито је било значајно повезивање Крагујевца са главном железничком магистралом, 1887 године. Од тих година, овај крај почињу да освајају шљив-

¹ Пошто је први попис воћа завршен тек 1897 године, узета је 1847 година као база за израчунавање индекса, иако ова година не припада периоду који се у овом одељку обрађује. Тако израчунат индекс не отступа много од реалног пораста воћарства у овим годинама капиталистичке привреде, пошто су узроци тог пораста, како је у тексту изнето, наступили знатно касније.

Област	Број стабала	Г О Д И Н А	
		1 8 9 7	1 9 3 9
Гравитационо подручје	Шљива	1,358.733	1,614.500
	Јабука	22.370	94.230
	Крушка	24.318	54.300
	Орах	19.814	22.380
	Дуња		12.255
	Кајсија		14.800
	Бресква		20.358
	Трешња		23.513
	Вишња		8.819
	Дуд	22.637	
	Укупан број стабала	1,447.872	1,865.155
	на 100 становника долази стабала		
	Шљиве	13.5	11.6
Јабуке	0.2	0.6	
Крушке	0.2	0.3	
Ораха	0.2	0.2	
Дуње		0.1	
Кајсије		0.1	
Брескве		0.1	
Трешње		0.2	
Вишње		0.06	
Дула	0.2		

ваци, користећи веома повољне природне услове који овде постоје: благо заталасано земљиште, његове физичке особине и умерену климу којима се особито одликује подгориње планина. Сада многим селима овога краја постаје главни доходак приход од шљиве и њене прераде (пекмез, сушена шљива, ракија); та села¹ постају прави мали локални центри за прераду шљиве, па се као такви повезују с великим извозничким фирмама у Крагујевцу, од којих су последњих година прошлог века биле најпознатије фирме Леополда Фефермана и Давида Бракфелда. Свега пет извозничких радњи, од којих поменуте две заузимају прва места, извозиле су годишње преко Крагујевца 2.500—3.000 вагона пекмеца од шљива, те су и ове фирме, са своје стране, давале потстицаја развоју воћарства. Доцније ћемо видети, када будемо гово-

¹ Из периода пре Првог светског рата нарочито су била позната у околини Крагујевца ова шљиварска села у којима се прерађивала шљива: Страгаре, Бадњевац, Баре, Враћевшница, Кнић, Д. Сабанта, Г. Сабанта, Бунар, Бумбареве Брдо, Бресница, Саманла, Шаторња, Влакча, Рамаћа, Клисуре, Јарменовци.

рили о градској трговини, како је ова пољопривредна грана условила појаву многих извозничких радњи (шпекулатива), које су се искључиво бавиле прерадом шљиве и продајом њених продуката. Али је свакако највећи повод већем гајењу воћа у овом крају, поглавито шљиве, била фабрика пекмеза Илије Лицикаса, основана 1897 године, коју је доцније, 1910 године, преузео Свет. Стефановић, проширио је и створио највећи предузеће у земљи за израду воћних конзерви и пекмеза. Утицај те фабрике на воћарство овог краја осећаће се отада стално све до њене конфискације. Само 1939 године ова фабрика је произвела 86 вагона конзерви компота, мармеладе и џемова разног воћа и пекмеза од шљива.

Дакле, као што показује предња табела, у периоду до Првог светског рата из изнетих разлога воћарство је нагло кренуло напред. На једног становника је долазило 14,3 стабла свих врста воћа, а на једно домаћинство 92,1 стабло, што значи да је једно домаћинство тада имало рода воћа, углавном шљиве, између 2.000—3.000 кг годишње. Међутим, између два светска рата воћарство је у извесном апсолутном порасту, док у релативном то није. Наиме, број стабала у овом периоду се повећао са 100 на 129, али је сада на 1 становника долазило 13,2 стабла. Но, нарочито је важно истаћи, због значаја шљиве за овај крај, да је она у овом времену опала по становнику: 1897 године на 1 становника је долазило 13,5 дрвета шљиве, а 1939 године — 11,6. Ова се појава може објаснити утицајем кризе која је од 1926 године захватила и крагујевачко тржиште, чему треба додати угрожавање шљивака од стране пламењаче и штитасте ваши, које се подудара баш са наступом година кризе. Опадање шљиварства у овим годинама најбоље ће приказати извоз свежих шљива и пекмеза са железничке станице у Крагујевцу, Книћу и Грузи:

Година	Извезено вагона	
	Свежих шљива	Пекмеза
1932	54	нема података
1935	27	
1936	161	
1938	197	

Године између два светска рата, нарочито од 1936 па надаље, када су почеле да се губе последице изнете кризе, од значаја су по воћарство и због тога што се, под утицајем напред изложених фактора повољних за његов развој у овом крају, почињу садити бројне сорте разног воћа. Тако се, поред пожегаче, ранке и ценирике, сорти које су се гајиле пре Првог светског рата, сада почи-

њу гајити још и ове сорте шљива: пандара, босанка, балканска царица и цар душан. Од свих ових сорти највише се гаји због својих погодних особина (меснатости и zasiћености шећером) пожегача (маџарка), коју сељак највише прерађује у пекмез, суши, пече од ње ракију или продаје на пијаци у свежем стању. Остале сорте углавном служе за печење ракије и јело. Напред поменуте пољопривредне установе у Крагујевцу почеле су у овом раздобљу да уводе и многе сорте другог воћа. Од јабука се почињу гајити ове сорте: будимка, канадска ренета, лепоцветка, стрекња, зуквара, добринка, француска кожара, зеленика, летња колачара, илињача, јонатан, златна парменка, делишес, њутон, вајнсеп. Квалитетом се нарочито истичу будимка, канадска ренета, јесења колачара, јонатан и златна парменка, те су доста тражене на тржишту. Од крушака су уведене ове сорте: домаћа деканткиња, дилова водењача, калуђерка (пасторница), француски клершо, пастрмка, вилијамова (јесења и зимска), америчка фертилити и париска грофица. Од свих ових сорти највише су тражене на пијаци калуђерка и караманка, док остале сорте служе углавном за локалну потрошњу (за печење ракије и јело), а такушу народ суши и једе преко зиме. Од трешања су заступљене: рана аршлама, мостарка рекавац, суботичка бела и шарпланинска аршлама. Због свог одличног квалитета и веома повољних особина за транспорт нарочито је тражена сорта рекавац, а поред ње и рана аршлама. Најзад, од вишања је заступљена марела, од кајсија кечкемет и псента, од бресака кинеска пљосна, халеова рана и позна и венерине груди, од дуња врањска и лесковачка, и од ораха француски франкет и домаћи.

Као што се види, јачањем тржишта почињу се произвођачи прилагођавати његовим потребама и укусу. То је довело да се поједина села почињу интензивније бавити гајењем извесних врста воћа и да се са њима појављују на пијаци. Тако су, на пример, села Ратковић, Брзан и Букоровац позната као произвођачи квалитетних јабука, Г. Сабанта, Д. Сабанта, Г. Цонуће, као произвођачи трешања, Пријавор, Закута, Честин, Губеревац, Грошница и Чумић као произвођачи крушака, Гунцати, Брзан и Бадњевац као произвођачи кајсија. Шљиву у овом крају и у периоду између два светска рата гајила су сва села, али су се нарочито тиме одликовала она села чији атари имају погодне природне услове, пре свега одговарајућу пластику земљишта, као што су то она потпланинска села у Грузи, затим села на вододелници између Лепенице и Грузе, и, најзад, оних неколико левачких села која долазе на крагујевачку пијаци.

До конца XIX века и виноградарство је у овом крају било у успону. Све оне раније изнете карактеристике градског тржишта повољно су се одражавале и на гајење винограда. У овом првом периоду виногради захватају знатно више површина, али је њихово просторно ширење увек било у зависности од пластике ата-

ра, близине градског тржишта и погодности путева. Захваљујући тим особинама, виноградима су се нарочито одликовала ова села: Брзан, Трнава, Сараново, Доброводице, Домуз-Шоток, Чумић, Грбице, Десимировац и Кнић. Напредовање винограда, у којима се гајила стара домаћа лоза, ишло је до деведесетих година прошлог века. Од 1.319,12 ха, колико је било под виноградима 1867 године, 1897 године је под њима 3.651,79 ха, што значи да је у овом периоду њихов пораст са 100 на 276, односно да су се површине под виноградима повећале 2,76 пута. Међутим, од наведених година при крају XIX века филоксера је, уништавајући винограде по читавој земљи, захватила и овај крај, па је старе домаће лозе нестало. Још од 1900-их година почело се са гајењем америчке лозе, који је задатак у овом крају преузео углавном Округни расадник „Илина Вода“. Међутим, како увођење калемљене лозе захтева инвестиције и знатне напоре при обради, то су се почели подизати виногради са родним хибридитема. Године кризе и перманентно лоше економско стање највећег броја сељака били су један од најглавнијих фактора што у овом крају између два светска рата виноградарство није знатно напредовало: 1939 године овде је било под виноградима свега 1.792 ха, што значи да је на једног становника долазило око 72 чокота, или годишње око 50—100 кг гржђа. Али, поред изложеног фактора, који је утицао на слаб развој винограда у овом крају, таме су несумњиво допринеле још две чињенице; наиме, да је у суседној области Јасеници виноградарство било знатно развијено, користећи притом веома погодне природне услове а и специфичне почвене моменте (постојање државног добра „Опленац“ и Венчачке задруге), што је такође био случај и са другом суседном облашћу — Левчом¹. Обе ове области, у којима је виноградарство било развијено на јакој капиталистичкој основи, снабдевале су и крагујевачку пијацу грождем и вином. Тако, на пример, од 60 вагона вина, колико је пре Другог светског рата трошено у Крагујевцу годишње, свега 10 вагона подмиривала су околна села, док је осталих 50 вагона увожено.

3. Сточарство. — Полет који се осетио у земљорадњи и воћарству у условима неразвијене, екстензивне земљорадње, неминуно се морао одразити на нагло опадање сточарства у периоду капиталистичке привреде. Ово брзо опадање сточарства изазвало је неколико интересантних структурних промена у овој пољопривредној грани.

Ширење засејаних површина, које су се повећале, као што је напред истакнуто, 5,16 пута, ишло је на рачун шума, пашњака и ливада, који су се крчили или разоравали и претварали у орнице. А за све то време екстензивна земљорадња није водила ра-

¹ Врло знатан утицај на развој виноградарства у Левчу и на Јухору имала је Јовачка задруга (село Јовац).

чуна како ће се надокнадити губитак који је причињен сточарству сталним смањивањем крмне базе, пошто је за читаво ово време сточно биље сејано, како смо видели, у веома малом проценту (1939 године — 0,2% засејане површине). Дакле, смањивање површина под ливадама и пашњацима била је стална појава у овом периоду: 1893 године у структури целе површине ливаде су заузимале 14,5%, а пашњаци 11,1%, док је 1939 године под првима било 10,0%, а под другима 7% свег земљишта. Та појава сталног опадања крмне базе, пропадање сточног фонда за време српско-турског рата (1876—1878 године), као и за време Првог светског рата, тешке године кризе између два светска рата и, најзад, већ раније описано лоше економско стање сељачког газдинства у овом крају, имали су за последицу опадање сточног фонда у околини Крагујевца, што се види из следеће табеле:

Област	Број стоке	ГОДИНА		
		1866	1895	1939
Гравитационо подручје	Коњи	4.338	4.531	3.315
	Говеда	35.523	36.790	26.970
	Свиње	74.542	37.983	22.820
	Овце	130.082	122.056	72.033
	Козе	2.901	6.610	5.086
	Живина			202.242
	Кошнице	5.406	8.157	10.011
	на 100 становника долази			
	Коња	6,8	4,5	2,3
	Говеда	55,8	36,7	19,3
Свиња	117,1	37,9	16,4	
Оваца	204,4	121,9	51,8	
Коза	4,5	6,6	3,6	
Живине			145,4	
Кошница	8,4	8,1	7,2	

Размера стоке и становништва на 1 км² за време капиталистичке привреде је овако изгледала:

	ГОДИНЕ		
	1866	1939	Више (+) или мање (-)
Становника	38,9	85,1	+ 46,2
Стоке (коња, говеда, свиња, оваца, коза)	151,6	79,7	- 71,9

Анализа таблице на којој су изнети подаци о апсолутном броју стоке у периоду капиталистичке привреде показује стално опадање сточног фонда сем коња, говеда и коза чији се број повећао, и то само у периоду када је овладао капиталистички начин привређивања (1895 године)¹. У релативном односу, наиме у поређењу сточног фонда са бројем становништва у одговарајућим временима, иста таблица говори како број стоке из године у годину опада. То је прва констатација о сточном фонду у крагујевачкој околини у периоду капитализма.

Друга чињеница која захтева анализу, којом ће истовремено бити дат одговор и на оно питање узрока апсолутног пораста коња, говеда и коза у попису од 1895 године, јесте изношење узрока и последица промена које су се догодиле у структури радне стоке.

Ако се упореде статистички подаци о броју стоке из претходног привредног периода кроз који су прошли Крагујевац и његова околина² са оним који су изнети у горњој табели, приметити се да се број коња у апсолутном смислу нешто врло мало повећао и да тај пораст иде све до краја прошлог века. У односу на становништво, међутим, број коња стално опада. Објашњење макар и тако малог пораста броја коња за прилично дуг период времена (1847 године било је 4.306 коња а 1895 г. 4.531 коњ) лежи у чињеници да је у том раздобљу коњ употребљаван не само за потребе пољопривреде, већ и за разне друге привредне сврхе, пошто је то период наглог јачања тржишта у Крагујевцу, које је захтевало интензиван саобраћај и транспорт, који су вршени коњима све до изградње железничке пруге. Ово ће објашњење поготову добити још јаче поткрепљење кад се истакне да је сам град 1895 године имао 661 коња од 4.531, колико их је било у читавом овом крају. То је, наиме, онај период када је Крагујевац био једно од највећих тржишта, када се из њега — као великог центра — фијакерима одлазило у разне правце по многим пословима. Међутим, од последње године прошлог века, изнето лоше економско стање сељачког газдинства условило је опадање броја коња, не само у релативном већ и у апсолутном погледу, а тај је узрок дејствовао, само још интензивније, и у периоду између два светска рата. Наиме, ситни и мали поседи, и иначе преоптерећени сувишном радном снагом, увек су морали да мисле како на исхрану људи тако и стоке, којој је крмна база, као што је истакнуто, из године у годину постајала све мања. А како је коњ захтевао и добру негу и исхрану, ситна и мала газдинства то нису могла поднети; уз то, употреба коња није тако разноврсна као говеда, без обзира што је производна способност ових последњих ниска.

¹ Период овладавања капиталистичке привреде у овом крају почињао би изградњом железничке пруге Београд — Ниш (1884) и крака Лапово — Крагујевац (1887) и трајао све до пред Први светски рат.

² В. стр. 64.

То су разлози што је коњ био потиснут и што је његово место преузело говече. И поред ниске производне способности, говече је имало вишеструки значај у пољопривреди, пошто је употребљавано за обављање пољских радова, транспорт, исхрану, одећу и ђубриво, а истовремено је било и важан предмет извоза. Сви ови моменти били су узрок што је број говеда, у овом времену када се врши промена у структури радне стоке, у апсолутном смислу у извесном порасту, док је у релативном погледу у сталном опадању. Од последњих година прошлог века па све до Другог светског рата, број говеда и у апсолутном смислу стално опада. Од овога доба па надаље, као последица сталног осиромашења и презадужености ситних и малих газдинстава, запажа се једна веома интересантна појава у промени структуре радне стоке. Отада, па за све време између два светска рата, крава почиње да потискује вола као радну стоку, иако је ова појава значила само опадање њене производне способности, а у земљорадњи, давање обележја још веће екстензивности овој пољопривредној грани. Тако, отсада крава служи и као радна стока а исто тако и за исхрану чланова газдинстава. Као крајња последица ових структурних промена код радне стоке, које су се тако интензивно збивале у овом крају за време капитализма, поготову од последњих година прошлог века па наовамо, долази до тога да велики број домаћинстава позајмљује радну стоку (краву и вола), пошто је у годинама пред Други светски рат на 5 становника долазило 1 говече.

Ово опадање броја крупне стоке имало је одраза на број и структуру ситне стоке. Посматрајући податке о броју свиња, запажа се њихово нагло опадање већ од 1866 године па све до последњих година капитализма: поменуте године је било 74.542 грла свиња, а 1939 — свега 22.820. Њиховом опадању има неколико главних узрока. Најпре, због сечења шуме изгубила се основица за екстензиван развој свињарства, пошто је нестало храстових и букових шума богатих жиром. За све то време ратарство није обезбедило потребну крмну базу која би отстранила штетне последице, које су неминовно морале доћи сечом шуме; крмно биље је мало сејано, а тржни вишкови жигарица, због напред описаних разлога, изложени су углавном у природном виду. Овим узроцима придружује се још и један веома значајан узрок. Наиме, изградњом железничке пруге начин извоза свиња се умногоме изменио: до тога доба до скела на Сави и Дунаву свиње су се гониле „пешке“, па је таквом извозу одговарало мршава свиње (30—40 кг тежине по комаду). Међутим, железница је омогућила извоз дебелих свиња (150—250 кг), пошто је њихова потражња на страним и домаћим тржиштима била велика: тадашње могућности ратарства са своје стране су доприносиле бројности грла свиња у овом крају.

Упоређујући број оваца према попису из 1847 године са бројем из доцнијих пописа (1866 године), запазиће се осетан пораст

броја ове стоке. За ових двадесетак година број оваца је у порасту како у апсолутном смислу (са 79.514 на 130.082), тако и у релативном (са 188,1 на 204,4 — на 100 становника). То указује како је у условима сталног осиромашења највећег дела сељачких газдинстава овца почела да замењује краву у исхрани становништва, мада се тиме није исцрпљивала корист коју је она пружала. Ђена вуна и кожа биле су неопходне сваком домаћинству. Тај пораст је, наиме, ишао све до оне границе која је била условљена економским моментима и природном основицом (пространим пашњацима и ливадама). Чим је ова граница достигнута, број оваца почиње да опада и у апсолутном и у релативном смислу. Наглим нестајањем пашњака и ливада, што се догађало — као што је речено — нарочито између два светска рата, ишло је и брзо опадање броја оваца, тако да их је 1939 године било 72.033, односно 51,8 на 100 становника.

Иако коза у крагујевачкој околини није нарочито гајена, подаци о кретању њеног броја, са своје стране, одражавају економске прилике на селу, а истовремено указују на екстензиван карактер сточарства у овом крају. Тако, док се код све стоке од последњих година прошлог века осећа знатно опадање, код коза то није случај, па се чак запажа изванредан пораст. Тек између два светска рата долази до малог опадања њиховог броја.

У овом периоду, тачније од последњих година прошлог века, а нарочито у времену између два светска рата, за сточарство овог краја догодили су се веома значајни догађаји. То је био период у којем је код све стоке извршена смена старих домаћих раса новима. Томе су били многобројни разлози: пре свега, ту замену је захтевало јако и познато крагујевачко тржиште, чији су трговци стоком закључивали многе трговачке уговоре и вршили бројне лиферације за удаљена европска тржишта, нарочито од изградње железничке пруге; узрок овој замени је била фабрика за производњу поврћа, воћа и меса Светозара Стефановића, којој је нарочито била потребна расна и квалитетна стока за израду конзерви и меса, те је, захваљујући тим особинама и солидности израде, ово предузеће било од највећих и најпознатијих у земљи. Исто тако, на увођење квалитетне стоке у овом крају утицале су и кланице у Јагодини и Великој Плани, које су се из ових крајева снабдевале стоком. Најзад, треба приметити да су и раније поменуте пољопривредне установе у Крагујевцу одиграле значајну улогу у подизању и неговању расне стоке, заједно са многим сточарским задругама које су у овом времену основане (у селу Брзану, Доброводици, Кијеву).

Тако се одмах после Првог светског рата, скоро због потпуног страдања коња старе домаће расе „лепеничког соја“, који су своје кости оставили у гудурама Албаније или поубијани на Војуши и на Крфу због страховите заразе сакагије, почело са гајењем коња махом из Тракенске ергеле, који су примљени из Немачке на име репарација. Шумадиско обласно коло јакача из

Крагујевца умногоме је допринело развоју коњарства у овом крају, па је парењем са пастувима из државне ергеле „Љубичево“ добијен полукрвни енглеz. Већи број сељака куповао је коње у Банату, Бачкој и Срему, те су се између два светска рата у крагујевачкој околини сретали, поред полукрвног енглеза, и нониуси и други хладнокрвни коњи. Прилагођавајући се теренским приликама, полукрвни коњ се настанио претежно у равничарским крајевима, а липицанер у брдским.

До Првог светског рата у овом крају се углавном виђало говече домаће расе (тзв. сиво говече), помешано овде онде са швајцарским говечетом. Између два светска рата сиво говече се задржало само у планинским селима, док је у равничарским пределима скоро ишчезло, уступајући место чистокрвном швајцарском и сименталском говечету, нарочито крави одличних особина. Најзад, разни економски моменти били су повод да су у овом крају гајене разне расе свиња (манголица, јоркширска, многе немачке оплеменеене свиње, моравка), али је највише било мелеза. Од свих пољопривредних установа које су се налазиле у Крагујевцу највише је увођењу и подизању расне стоке у овом крају допринела Пољопривредна школа, која је у ту сврху одржавала многе популарне течајеве.

Све ове многобројне промене које су се збиле у структури стоке, њихови узроци и последице, изазвали су потпуни преображај у начину исхране и подизања стоке у крагујевачкој околини. За непуних 50 година, колико је прошло од времена када је кроз овај крај пропутовао Пирх, од полуномадског сточарења, које нам овај пруски племић описује, прешло се, најпре, као прелазна фаза, на сточарење „у потесима“, „у зимовницима“ и „по становима“, да би се, најзад, што одговара периоду између два светска рата, увелико смањен број стоке чувао око кућа, по заборанима, ливадама, стрновима, у воћњацима и покрај путева. Мали је број газдинстава имао своја трла и чаире, док су се „станови“ могли на прсте избројати, и то само у планинским селима.

Оваквом подизању и чувању стоке одговарала је и њена исхрана. Док је било богатих букових и храстових шума и страних пашњака и утрина, жира и сена је било довољно. Кукуруз се само толико давао стоци, колико да се омами да не подивља (45, с. 14). Међутим, нестанком шума и смањивањем простора под пашњацима и ливадама, стоци се почиње давати, уместо жира и сена, паша од кукуруза, слама, сено, лисник, јечам, овас, кукуруз, нешто детелине и другог крмног биља. У условима екстензивне земљорадње, где су безначајне површине биле под крмним биљем, и преовлађивања ситног и малог поседа, постојала је врло ниска и сасвим незадовољавајућа производња квалитетне сточне хране. Али, оно што је највише наносило економске штете јесте појава несразмере у величини и квалитету крмне базе у појединим временским периодима. Наиме, док се за време сезоне паше стока још некако и исхрањивала, током зиме

квалитетно слаба храна (кукурузовина, слама, лисник, нешто сена), често и недовољна, доводила је до тога да је стока у ово годишње доба живела на рачун својих телесних резерви и излазила из зиме са смањеном тежином. Због тога се у овом крају у времену између два светска рата могла видети једна веома интересантна појава, наиме, да богатија газдинства, поготову из села у близини железничке пруге, гоне своју стоку током зимских месеци на прехрану у Војводину.

Од осталих сточарских грана треба поменути: живинарство, пчеларство, ловарство, свиларство и рибарство.

Живинарство. — Јачањем градског тржишта и преовлађивањем ратарства над сточарством, ова је пољопривредна грана знатно ојачала, па је живина постала и предмет извоза. До Првог светског рата у овом крају је гајена само тзв. домаћа кокош. Од другог периода гајене су још и ћурке, а у малом обиму пловке и гуске, и то углавном у селима покрај река.

Између два светска рата почиње се у овом крају гајити, поред домаће кокши, и расна живина (граорка, плимутрок, легхорн, виандор, род-ајланд и др.). Поред пијаце у Крагујевцу, на подизање квалитетнијих врста утицала је и станица за прераду и извоз живине у Великој Плани, која се снабдевала перади и из овог краја. Увођењу расне живине у овом периоду нарочито је допринео својим великим и угледним живинарником Милутин Недељковић, привредник из Крагујевца, а у том правцу су радиле и напред поменуте пољопривредне установе у граду.

Пчеларство. — Некад веома развијена привредна грана, пчеларство је за време капиталистичке привреде нагло опало. Сеча шума, разоравање пашњака и цветних ливада, као и појава шећера у трговини били су одлучујући за назадовање ове пољопривредне гране. Међутим, јачањем воћарства у овом крају, које настаје од последњих година прошлог века, пчеларство је било у сасвим малом напретку, па се сада број кошница апсолутно повећавао, док је релативно слабо опадао: тако, 1866 године било је 5.406 кошница или 8,4 кошнице на 100 становника, а 1939 године — 10.011 кошница односно 7,2 на 100 становника.

Све до 1881 године у читавој околини Крагујевца није било ниједне ћерзонке; пчеларило се само вршкарима. Од ове године пчеларењем се почео бавити у Крагујевцу Љуба Јанковић, рачуновођа Војнотехничког завода, и то искључиво ћерзонкама. Са групом свештеника и учитеља он је почео да пропагира овакав начин пчеларства по околини. Убрзо се поред његових 40 ћерзонака појавио још један број у самом граду, а од оснивања Пчеларско-воћарске задруге у Крагујевцу (1899 године) кошница са покретним саћем почиње се све брже уводити. Пред Други светски рат 50% свих кошница било је са покретним саћем.

За све време капиталистичке привреде пчеларство није била развијена пољопривредна грана у овом крају. Нестанком некада обилне паше, оно је у овом времену задовољавало само локалне потребе, а највише је било развијено у планинским и потпланинским селима, где су услови за његово подизање ипак били најбољи (Грошница, Ердеч, Ацине Ливаде).

Ловарство. — Ова привредна грана слабо је била развијена у крагујевачкој околини. Неорганизованим ловом, у условима наглог смањивања простора под шумом, ловарство је било у наглom опадању. Око 1880-их година била је велика реткост убити чак и зеца. Та појава навела је 1887 године једну групу крагујевачких ловаца да оснује Ловачко друштво¹, које је ставило себи у задатак како да узме дивљач у заштиту да се она не убија у невреме, тако и да поведе рачуна да је што више остане за приплод за идућу годину. Захваљујући тим мерама, које су тешко крчиле себи пут, сачувана је ова пољопривредна грана од потпуног пропадања. У годинама пред Први светски рат и између два светска рата у овом крају су се ловиле разне животиње (вук, лисица, куна, дивља мачка, зец) и птице (јаребица, препелица, грлица, шљука, орао, јастреб, кобац). У лов се највише одлазило на Јешевац, Котленик, Црни Врх и Гледишке Планине.

Делатност Ловачког друштва у Крагујевцу није била значајна само због спровођења у живот изложених мера, без којих би иначе дивљач била потпуно утамањена; његова заслуга била је још и у томе што је у овом периоду предузимало кораке у сврху одгајивања корисне дивљачи. Тако је 1933 године уз сам Ловачки дом у Шумарицама подигнута на великом простору фаза-нерија а, исто тако, набављен је и већи број срна, са намером да се размноже у овом крају.

Свиларство. — Оснивањем свиларе у Лапову (1908 године) већи број домаћинства у овом крају почео се бавити гајењем свилене бубе, пошто су и природни услови за подизање дудова били веома повољни. Одгајивача свилобубе било је нарочито у селима у близини Лапова².

Појавом предузећа за израду вештачке свиле, која су се почела оснивати у великом броју нарочито у годинама по престанку кризе па све до избијања Другог светског рата, гајење свилене бубе нагло је опало. Том главном разлогу придружили су се, са своје стране, неупућеност одгајивача у рационално подизање свилене бубе, слаба обнова и контрола дудових стабала,

¹ Оснивачи Ловачког друштва у Крагујевцу били су: Лука Ивковић, Жика Јанићијевић, Вукашин Панајотовић и Ђорђе Ивановић.

² У 1926 години, Централа за скупљање свилених кокона Српског акционарског свиларског друштва сакупила је и извезла, према М. Савићу, 100.000 кг кокона.

чије је лишће због велике старости стабла постало непогодно за храну, најзад, недостатак потребних техничких средстава.

Рибарство. — Читава околина Крагујевца не обилује неким већим токовима. Када је било речи о хидрографским приликама у овом крају, истакнуто је како Лепеница и Гружа не носе неке знатне количне воде, већ, напротив, њихови водени токови за време лета толико слабе да изгледају, посматрани са виших предела, као танке змије које се провлаче кроз ове дивне крајеве Шумадије; на појединим местима ти токови чак и пресушују. Такве природне погодбе одражавале су се и на ову пољопривредну грану, те је она била сасвим неразвијена. Оно мало риба у шумадиским рекама немилосрдно је тамањено, најчешће динамитом.

Спортско друштво за риболов у Крагујевцу, основано 1929 године, ставило је себи у задатак да изврши порибливање Лепенице и Груже рибом из свог рибњака, који се налази на периферији града, у величини 5 ха. Међутим, због уништавања рибе недозвољеним средствима, резултати рада овог друштва слабо су се осећали, па су његови чланови одлазили да лове рибу у водама Велике Мораве и Ибра.

У вези са риболовом на рекама у околини Крагујевца треба поменути једну, са економске стране, врло позитивну појаву. Наиме, у времену између два светска рата у Лепеници су ловљени, почев од Милатовца па до Лапова, мали ракови, па су у нарочитом паковању извожени у иностранство (Енглеску, Белгију, Француску), а највише за Париз. За једну сезону извожено је ових ракова до 2 вагона. Наступањем ратних прилика ова је делатност потпуно замрла.

4. Шумарство. — Истакнуто је како су шуме имале неизмеран значај за свеколики живот становника овог краја, и како су оне у свакој привредној епохи, кроз коју су пролазили Крагујевац и његова околина, имале одговарајућу улогу и функцију. За време Турака, оне су биле сигурно прибежиште српском живљу у тренуцима када је претила опасност да оно буде биолошки уништено, али су, истовремено, баш познате шуме у овом крају биле и зборно место са којег се полазило у отсудан бој за ослобођење земље. Најзад, у овом првом времену шуме су биле и извор целокупног привредног живота људи, пре свега зато што су служиле као огромна крмна база развијеном сточарству. У следећој епохи, која би почињала ослобођењем земље па трајала до увлачења ових крајева у сферу развијене новчане привреде, шуме су првенствено биле сечене, да би бројно новодошло становништво подигло себи кров над главом, а, непосредно, оне су биле крчене и претваране у оранице, ради исхране тог повећаног живља. Остале користи, које су шуме пружале, биле су само последица ове основне функције, коју су оне имале у овој епохи.

За време капиталистичке привреде догодиле су се, као што смо видели, такве промене у привредном животу овога краја да се све то неминовно морало одразити на стање шума. Пре свега, већ је истакнуто како је ратарство у овом периоду било у великом полету и како је из године у годину заузимало све више простора; тај успон ишао је на рачун шума, пошто су ове крчене да би се претвориле у оранице. Тако су се оранице стално све више пеле уз планинске стране, тежећи ка развојима а захватајући притом и апсолутна шумска земљишта. Но, крчење шуме у циљу зираћења није било једини разлог њеног наглог пропадања. Раније је било речи како је и воћарство у овом периоду било у великом порасту. Веома погодни природни услови омогућавали су да се на селима у овом крају велики број људи бавио прерадом воћа (кувањем пекмеза, сушењем шљива, печењем ракије), а стимулус томе послуживало је крагујевачко тржиште преко великих извозничких фирми, које су се налазиле у граду. За обављање овог посла становништво је било упућено на шуму: само за ложење једног казана у коме се кувао пекмез дневно се трошило $1/2$ м³ дрва, а толико исто и за сушење шљиве и за печење ракије. То је такође један од главних разлога интензивној сечи шуме, пошто се из крагујевачке околине годишње извозило, као што је поменуто, више стотина вагона прерађеног воћа. У неку руку може се рећи да је у периоду капиталистичке привреде шљива појела шуму. Нестајању шума допринела је такође и фабрика буради у Крагујевцу Илије Лицикаса, а доцније, Светозара Стефановића, за чије су потребе током четрдесетак година посечени огромни комплекси шума на Јешевцу, Рамаћким Висовима, Каменици, Гледићским Планинама и Црном Врху. Али се тиме нису исцрпили сви главни узроци девастирања шума. Обарање стабала за железничке прагове у времену изградње првих пруга у Србији, сеча и извоз дрвета за Аустрију, што је чинила окупациона управа током Првог светског рата када је потпуно посечена државна шума Рогот у близини Баточине, као и бездушно сечење шуме од стране окупационе власти, па и самих сељака, за време Другог светског рата придружују се оним факторима који су допринели да овај крај толико осиромаше шумом, због чега су у овом периоду наступиле далекосежне штетне последице, о којима ће мало доцније бити речи. Најзад, треба приметити да је шума сечена и за локалне потребе: граду је дрво било потребно за огрев грађанства, а селу за многобројне свакидашње потребе — као грађа за подизање разних објеката (кућа, помоћних зграда, ограда), за печење креча, за лисник, за огрев.

За све време капиталистичке привреде маса сељака, због слабе економске снаге својих газдинстава, налазила је у шуми скоро искључиви извор прихода. У годинама кризе и неродница била је појава нерационалне сече шуме, коју нису могле спречити никакве административне мере. Све је то довело до чињење да су старе и густе храстове и букове шуме у читавом овом

крају нестале. На место њих, на знатно смањеном простору, углавном по планинским странама Црног Врха, Гледићских Планина, Јешевца, Каменице и Рамаћских Висова, дошле су младе шуме, али не више онако компактне по врсти дрвета као оне раније. У овим новим шумама је распрострањен граб (са 34%); у чистим састојцима он се јавља свега са 9,8%, а у мешовитим (у смеси са храстом, буквом, јасеном, цером и др.) са 24,2%. Од врста грабова преовлађује црнограбић, за њим црни граб, а мањим делом бели граб. Квалитет стабала је доста слаб. То су претежно ниске шуме, које су делимично претворене у шикару. Друго место по распрострањењу заузима буква (са 27%); она се претежно јавља у чистим састојцима (19%), а мањим делом у мешовитим (8%). Делимично је семеног порекла, а већим делом пањача. Особине буковог дрвета у шумама овог краја нису повољне: узраст стабла је претежно слаб, правност слаба, гранатост велика. Здравствено стање старијих стабала је лоше; скоро сва старија стабла су суховрха. У мешовитим састојцима буква се највише јавља са грабом а ређе са цером. Храст (китњак и ситна и крупна граница) заузима око 18% површине. У чистим састојинама савсем се мало налази (1,2%), а у мешовитим претежно (17,2%). То су готово искључиво младе састојине, пањаче слабог до средњег узраста, местимично типа шикаре (до 10%). Јавља се у смени са цером и грабом, а ређе са црним јасеном. Од главних врста дрвета последње место заузима цер са 17% распрострањености. Јавља се само у мешовитим састојинама, а све друге одлике има као и храст.

Од осталих врста дрвета наилази се у мањој мери и појединачно на клен, глог, дивљу крушку, црни јасен, јавор и липу. По крај путева и међа, као и на слабим и ерозивним земљиштима у овом периоду, а нарочито од 1930-их година, сађен је багрем, који служи становништву за задовољавање свакојаким потреба (за огрев, за грађу, лисник, за исхрану пчела итд.).

У вези са територијалним распрострањењем и стањем шума у крагујевачкој околини, као последица свих напред изнетих узрока, постављало се стално у овом периоду привредног живота једно врло значајно питање: колико су, наиме, шуме биле у стању да задовољавају свакидашње потребе становништва. У том погледу овде се оштро издвајају два предела. Један на з., јз., ј. и ји. од Крагујевца, претстављен планинским теренима огранака Рудника, Јешевца, Гледићских Планина и Црног Врха, чији су становници увек могли да подмире потребе у дрвету; они су се, чак, појављивали на крагујевачкој пијаци са товарима дрва за огрев (напр., становници села: Гледића, Бајчетине, Аџиних Ливада итд.). Други предео ове простране области која у привредном погледу гравитира Крагујевцу, углавном онај који се налази на с., си., и и. од њега, претстављен питомијом и равнијом пластиком земљишта, скоро сав је претворен у терене њивских култура; разбацани гајеви и забрани овде нису били у могућности да у потпуно-

сти подмире потребе за дрветом свих становника. Та чињеница упућивала је становнике, овог, може се рећи обешумљеног, краја на планинска и потпланинска села да се тамо снабдевају „гором“; а како су планинска села оскудевала у кукурузу, размена добара за све ово време некако се јављала као неминовност.

*

На предњим странама је било речи о насталим променама у структури привреде села у околини Крагујевца за време трајања капитализма, као и о узроцима тих промена. Остаје да се додирну још два веома значајна проблема, који се баш у овом привредном поретку рађају и уобличавају, а који су од толиког значаја за привредни и друштвени период који ће потом наступити. Наиме, прво је реч о поремећају оног односа који мора постојати између природне основе, односно природних богатстава, с једне, и њиховог искоришћавања од стране човека, с друге стране. Друго питање о коме такође треба говорити, а које је исто тако као и прво уско повезано са настајањем и даљим развојем капиталистичке привреде, јесте утицај природних фактора на географски размештај у пољопривреди. У крајњој линији, од одговора на ово питање може се очекивати да се прикаже са којим се производима појављују поједина села на крагујевачкој пијаци.

1. Истакнуто је како је главно обележје овладавања капиталистичке привреде било дефинитивни прелазак са сточарства на земљорадњу, односно избијање ове последње на прво место. Напред изнети чиниоци неминовно су захтевали такву преоријентацију. Али, полазећи тим путем, човек је, у условима деловања и захтева капиталистичке привреде, прекорачио границу дозвољенога. Својим радом он је створио дисхармонију која мора постојати између природних услова и друштвених потреба. Наиме, напредак који је учињен у земљорадњи и воћарству могао је ићи углавном само на рачун шуме, а у много мањем обиму и на рачун ливада и пашњака. Такав пут је био и неминован и разуман све донде док није створена она дисхармонија о којој је мало пре било речи, то јест док оранице нису почеле да захватају и апсолутна шумска земљишта. А као што је речено, шума је јачањем капитализма све више и све неодговорније сечена. Тала су почеле да наступају далекусежне штетне последице: на место некадашње шуме, атари већег броја села добили су многе оголићене и неплодне површине услед сталног спирања ораница, снашања бујичног материјала и затрпавања плодних поља (Рамаћа, Каменица, Велики Шењ, Грбица, Борач, Честин, Гуншати, Кнић, Губеревац, Закута, Аџине Ливаде, Бајчетина, Гледић, Сабанта, Букуровац, Гршница, Богунје, Бадњевац, Пајазитово), земљиште је почело да добија све лошије особине и да постаје неплодно због сталног испирања креча, услови за гајење кукуруза, шљиве и јабуке много су се погоршали, пошто је због сече шума

увелико смањен хигроскопичитет ваздуха, најзад, реке, потоци и извори су из истих узрока толико ослабили да се то већ почело увелико осећати у привредном животу овог краја. Свим овим најбитнијим штетним појавама, које су настале у капитализму због нарушавања потребне хармоније између природних могућности и друштвених потреба, треба придружити и ону, а наиме да је сеча шуме у сливу Грошничке Реке, која је била нарочито интензивна током окупације, 1941—1944 године, довела у питање нормално снабдевање Крагујевца пијаћом водом, пошто су се у сливу ове реке развиле јаке бујице и почеле да снашају у акумулациони басен знатне количине спраног материјала, засипајући вештачко језеро и смањујући његову запремину¹.

2. Под утицајем јаког тржишта какво је Крагујевац постао у овој привредној епохи читава привреда у овом крају, а посебно пољопривреда, изменила је своју унутрашњу структуру. Све пољопривредне гране доживеле су, као што смо видели, и квантитативне и квалитативне промене. Али, приликом свих тих промена које су се догађале у изложеним условима, читава пољопривреда прилагођавала се природним погодбама предела о коме се у овом раду говори, пре свега разноликој пластици и врстама и особинама земљишта. На тај начин, формирала се приградска привреда Крагујевца, у којој се поједини крајеви ипак одликују извесним пољопривредним производима, макар само и својим квалитетом, мада се не може рећи, баш због сложене конфигурације тла, да је била извршена каква стриктна реонизација култура.

Тако, иако се кукуруз, индустриско и сточно биље као и поврће гаје и на оним теренима где им нису загарантовани максимални приноси, до чега је у овом привредном периоду долазило због уситњеног поседа и, тиме, жеље сопственика газдинства да са свог имања задовољи све своје потребе, — гајење ових усева ипак је највише везано за низиске терене (100—250 м), где је земљиште квалитетно и где је осигурана влага за успешно напредовање усева и доношење највећих приноса. То су сви ниски терени поред река: у Грузи оваквим земљиштима се нарочито одликују атари села Кусовца, Радмилићи, Драгушице, Топонице и Кнића, а у Лепеници су изложене особине земљишта највише изражене у атарима села Јовановца, Цветојевца, Милатовца, Ресника, Бадњевца, Баточине, Лапова и Брзана. Овај низиски појас, полазећи од Велике Мораве на з., провлачи се кроз долине и долинице и све више ишчезава уколико се одлази даље ка з. и сз., ка планинским пределима, да би се ту његов траг скоро потпуно изгубио (села: Коњуша, Г. Врбава, Г. Црнућа, Каменица, Рамаћа, Велики Шењ, Пајазитово, Чумић, Светлић, Влакча, Овсиште,

¹ В. стр. 21.

Трнава); та чињеница указује и на интензитет и опадање гајења влажних култура. Висококвалитетно сточарство прати овај низиски појас. Центар сточарства је у близини Велике Мораве, где се нарочито истиче говече у расном и у квалитетном погледу, а такође коњ, свиња и перад (Баточина, Лапово, Брзан). Идући на з. и сз., квалитет стоке постепено опада, тако да је у оним планинским пределима најслабији. Она пак села, која поред брдских терена имају у доњем атару и равније терене, поред слабо квалитетне стоке имају појединачно и нешто боље крупне стоке (на пример: Чумић, Трнава). Али, кад је реч о стоци, овде се првенствено мисли на говече и коња. За овцу, напротив, услови су сасвим обрнути: што ближе и., терени су све више њивски, пашњака је сва мење, па су и услови за опстанак овце све слабији; и, супротно, што ближе з., наилази се све више на утрине и пашњаке, негде, истина, и на мањим површинама, па је овчарство све јаче, да би на з., у селима која леже у подножјима и на обронцима планина, оно било најјаче развијено. Распоређеност свиња и њихово гајење не показује велике разлике између источног и западног краја. Само, док су услови за гајење свиња у свим деловима гравитационог подручја углавном испуњени, они су ипак погоднији у источном крају, да би у крајњим планинским селима били нешто слабији. Услови за гајење перади углавном су исти као и за гајење свиња.

Привредна карактеристика прелазног, средњег појаса (250—550 м) јесте да у њему нема обиља вегетације које постоји у појасу низиских терена. У овом прелазном појасу квантитет пада испод линије приноса у оним низиским теренима. И овде се може гајити све као и у претходном појасу, али се не остварују овако високи приноси. На пример, принос кукуруза у зрну у претходном појасу износи просечно по хектару око 3.500 кг, док је у овом око 1.500 кг, детелине 4—6.000 кг у сувом стању, а овде до 3.000 кг. Минус у приносима настаје услед слабијег режима воде у земљишту. Али, баш тај слабији режим допушта да су се ту настаниле културе које не трпе презасићеност у влази, као што су пшеница, шљива и винова лоза. Зато у овом појасу, поред кукуруза, видимо пшеницу, воћњаке шљива и другог воћа, а често и винограде. Реон пшенице је слабији спуштајући се ка низиском појасу, јача ка центру прелазног појаса, најјачи је у центру овог појаса, а ка брдовито-планинском појасу почиње да слаби исто онако као и према низиском. У близини низиског појаса слаби га присуство влаге, а у брдовито-планинском слабији квалитет земљишта. Воћарство у овом појасу заузима завидно место, али треба приметити да је шљиву често потискивала пшеница, као што је то случај у Лепеници (троугао Бадњевац—Крагујевац—Крчмаре). У западним крајевима, због сталнијих приноса, ово је потискивање било слабије.

Појас брдовито-планинских терена (550 м па навише) удаљен је од подземне воде, а и квалитет земљишта је слаб (напри-

мер села: Ацине Ливаде, Бајчетина, Гледић). Али, како и овде земљишта могу имати различите положаје (стрме, равне и др.), то и овде има терена под ораницама, који се обрађују и засејавају, мада их је знатно мање него у прелазном појасу. Управо овај последњи је најпогоднији за житарице, док је у брдовито-планинском појасу гајење жита проређено. Међупростори су под воћем, поглавито шљивом, затим знатно ређе под виноградима, а највише под пашњацима, шумом и ситногорицом; на више места налазе се камењари. У овом појасу квантитет приноса ратарских усева нижи је него у прелазном појасу. Зато овде и квалитет стоке опада, изузев овце којој утрине и пашњаци олакшавају опстанак. Воће и винова лоза дају нормалне приносе и доста квалитетне производе. Слично овци у сточарству, овас у ратарству претставља културу, која за свој опстанак користи брдске терене и даје задовољавајуће приносе, изузев изразито сушних лета.

Дакле, ако би се испитало на који се начин пољопривреда прилагођавала природним погодбама крагујевачке околине у времену када је тржиште почело да тражи далеко више него дотадашњених производа, чак и нових, онда би се запазило следеће: полазећи од највиших терена ка нижим, видеће се да су овас и овца нашли своје право место у брдовито-планинском појасу. Шљиви и виноградима најбоље је одговарао прелазни појас. Пшеница је захватила цео прелазни појас и зашла у виши и у нижи, истина нешто у проређеном стању. Кукуруз, сточно и индустријско биље и поврће у најјачој мери су заузели низиски појас, слабије се срећу идући ка вишем, да би им се траг изгубио негде на самом почетку брдовито-планинског појаса. Док су у сточарству овци припали највиши терени, дотле су говече и коњ нашли најбоље услове у низиском појасу, а такође и свињче. Идући ка прелазном, а нарочито ка брдовито-планинском појасу, услови за гајење говечета постају слабији и оно опада и у тежини и по квалитету. Најзад, напуштањем низиских терена бројно стање свиња спада, али не и квалитет; у брдовито-планинском појасу, пак, опада и број и квалитет. Отступање од овог прилагођавања природним чиниоцима, која нису баш ни малобројна, указују само да узроке тим појавама треба најпре потражити у већ изложеним друштвеним условима, пре свега у унутрашњој структури и економској снази ситног сељачког газдинства.

Овакав географски размештај у пољопривреди остварио се с обзиром на висинске разлике. Али је на пољопривредну производњу утицао још један фактор — удаљеност места производње од главног места потрошње, од тржишта. Тако су се поједина села, користећи изразито повољне географске услове, а потстакнута од стране градског тржишта, почела да баве у овом периоду производњом нарочито квалитетних пољопривредних производа. Села Горња Сабанта, Доња Сабанта и Голочело позната су као произвођачи, поред осталог воћа, квалитетних трешања, за шта

су користила кречњачке терене који су неопходни за квалитетан род овог воћа. Десиминовац, Чумић, Драча, Дреновац, и Шљивовац почели су се бавити производњом квалитетног грожђа, имајући за то изразито повољне природне услове (пластику ата-ра са присојним странама, одговарајући квалитет земљишта и друге природне погодбе). У долини Лепенице села Корман, Јовановац, Цветојевац, Маршић, Ботуње, Милатовац и Бадњевац нарочито су позната по производњи поврћа. Најзад, села Јовановац, Маршић, Мечковац, Петровац, Дивостин, Станови и Грошница, која се налазе недалеко од града и користећи повољне комуникације за тржиште, почела су се бавити више него друга села производњом и продајом млека у Крагујевцу.

Појаве у граду

Период капиталистичког начина привређивања и друштвеног уређења био је веома значајан за свеколики живот Крагујевца. У њему је он постао једно од највећих привредних средишта Србије, велики просветни, културни и управни центар, место у коме је више него другде развијен интензиван и интелектуални живот; у њему, такође, град је доживео велику изградњу и прве зачетке урбанизације. Једном речи, у овом периоду Крагујевац је материјално јачао и имао велики просперитет. Буџет његове општине за 1905 годину износио је 240.615, за 1911 — 524.072 и за 1930 — 9.105.633 динара. Насупрот њему и у поређењу са њим, околна села далеко су заостајала за својим центром. Тако, например, иако је Крагујевац био један од највећих просветних центара земље, у селима његове околине неписменост је достигала, како је и истакнуто, поражавајући проценат. Док је град био за тадашње прилике велики здравствени центар, у његовој околини број оболелих од туберкулозе био је знатан; најзад, док се Крагујевац изграђивао по регулационом плану, село је било запуштено, блатњаво, без добрих комуникација, електрике и са кућама саграђеним од ћерпича, мада су многа газдинства, нарочито она најимућнија и ближа граду, почела да зидају куће од цигле и камена, да их патошу даскама и да подижу споредне економске зграде. Материјално јачање Крагујевца вршило се углавном на рачун села, пошто се за све ово време у њему стално вршило акумулирање богатстава, односно њихово пренашање са села у град. Иако се овај процес због природе вођења предратне статистике не може пратити током целог периода трајања капитализма, ипак и подаци из првих година овог привредног поретка, који су објављени у другој свесци „Држа-

вописа Србије“ од 1863 године, убедљиво говоре о томе како је село почело нагло да заостаје за градом. Ево тих података:

Место, предео	Укупно становника	Процењено имање у дукатима	На сваког становника долази дуката
Крагујевац	4.879	191.903	39
Околина града	48.139	915.295	19

Ови подаци показују како је у периоду настајања капитализма вредност имања сваког Крагујевчанина била двапут већа од вредности сељаковог имања. Међутим, изградњом града, подизањем бројних индустријских предузећа и оснивањем многих трговачких и занатских радњи и банака ова је размера увелико поремећена на штету села. Та супротност између села и града са своје стране је утицала и на формирање менталитета становника села, а овај се огледао у њиховом често шпекулантском ставу на пијаци и неповерењу, најчешће политичком, према градском „капутлији“.

Напредак Крагујевца и његов унутрашњи живот овог времена огледали су се у следећем:

а) Иако се становништво у овом крају знатно намножило у периоду капитализма углавном као последица природног прираштаја, знатно већи пораст становништва осетио се у самом граду. Посматрајући општи пораст целокупног становништва Крагујевца и његове околине, запажа се да се оно више од двапут повећало (са 100 на 218, узимајући године 1874 и 1931); међутим, у истом раздобљу, код градског становништва то је повећање са 100 на 408, а код сеоског са 100 на 196, што се види и из ниже таблице, на којој је дат пораст становништва у апсолутним цифрама:

Год.	Укупан број становника	О д то г а		Процент становништва		Густина насељености на 1 км ²
		у граду	на селу	у граду	на селу	
1874	63.614	6.663	56.951	10,4	89,6	38,9
1895	100.112	13.867	86.245	13,8	86,2	67,4
1931	139.041	27.208	111.833	19,6	80,4	85,1

Ово несразмерно повећање броја становника у граду у односу на село има своје објашњење у следећем: Крагујевац је и у овом периоду био веома значајно административно-управно, војно и културно-просветно средиште, за оно време са бројним чиновничким апаратом, великим војним гарнизоним и многим ученицима разних школа, којих у том времену није било нигде у земљи, сем

у Београду. Поред тога, Крагујевац се баш у овом периоду развио у велики привредни центар земље, захваљујући пре свега својој Тополивници, која је стално запошљавала добар проценат његовог становништва, па затим и другим привредним предузећима. То су били разлози сталном порасту градског живља, који се повећавао било досељавањем са села (углавном из краја који се у овом раду испитује), било долажењем са стране, често и из иностранства, било, најзад, природним прираштајем. У првом случају, у град је долазио или богатији сељак, да би овде проширио своје послове и удобније живео, или сељачка деца ради учења заната и трговачких послова, или пролетаризовани и пауперизовани сељаци, који су сишли у град нагнани бедом да ту потраже какво запослење (обично као бесправне калфе, помоћници, слуге, пандури и тсл.): у другом случају, пак, у град су пристизали по потреби службе разни чиновници и војна лица, а у знатном броју и висококвалификовани радници из појединих крајева државе, чак и из иностранства, који су били позивани на рад у крагујевачку војну индустрију.

б. У читавом овом периоду Крагујевац је био значајно управно средиште земље. При крају прошлог века, он је делио друго место са још једним значајним центром — Нишом. Али, и надаље, он је био знатно административно-управно средиште, седиште округа и два среза, место где су била концентрисана многа надлештва, углавном она која је за ранији период поменуо М. Ђ. Милићевић. Међутим, оно што карактерише управну функцију у последњим годинама XIX века јесте појава у граду нових јединица војске које су се некако множиле упоредо са јачањем радничког покрета, који је овде био јачи него ма где у земљи. Тако је у 1896 г. од војних установа и јединица било у граду: Штаб Команде Шумадијске дивизијске области, Шумадијски пешадијски пук, Шумадијски возарски ескадрон, Шумадијска болничарска чета, Стална гарнизонска управа, Стална војна болница, Стална марвена болница, Стално профијантско слагалиште, Штаб пуковске окружне команде, Ш Коњички пук, Управа Војно-техничких завода¹. Но, свакако да је у овом времену једно од најзначајнијих надлештава у Крагујевцу била железничка станица, која је чинила крајњу тачку једног веома важног железничког коака који се везивао за главну железничку магистралу, и који је био услов што је крагујевачка пијаца постала сабирно место за производе читаве западне и југозападне Србије.

Крагујевац је остао окружно место све до 1923 године, када постаје, по новој административно-територијалној подели, седиште Шумадијске области² и, истовремено, седиште округа крагу-

¹ В. Државни шематизам Краљевине Србије — гол. 1896.

² Шумадијску област сачињавали су Округ крагујевачки (са срезovima: лепеничким, грузанским, јасеничким и крагујевачким) и Округ руднички (са срезovima: таковским, качерским и моравским).

јевачког и рудничког и срезова гужанског и крагујевачког. Од 1929 године, када су образоване бановине, Крагујевац први пут од свога постанка није седиште највеће административно-територијалне јединице. Он је отада па све до 1941 године само седиште срезова гужанског и крагујевачког. У њему су се тада налазила ова надлештва и установе: Окружни суд, Државно тужиоштво, Срески суд, Суд Општине града Крагујевца, Начелства срезова крагујевачког и гужанског, Пореска управа, Шумска управа, Пошта, телеграф и телефон, Окружни уред за осигурање радника, Дом народног здравља (са бактериолошком станицом, амбулантом за кожно и венеричне болести, школском поликлиником, антирабичним и хемиским одељењем), Бановинска болница, Шумадијска стална војна болница, Штаб Шумадијске дивизијске области, Крагујевачки војни округ, Команда места, Касарна 19 Пешадиског пука „Војвода Путник“, Артилериски пук „Танаско Рајић“ и Управа Артилериско-техничког завода. Несумњиво да је овај моменат, везан за административно-територијалну поделу, допринео са своје стране опадању привредне снаге града и знатном ограничавању области која је њему гравитирала.

в. Просветни и културни живот Крагујевца овог времена давао је граду специјалну боју. Поред дотадашњих просветних установа, током 1891 године град је добио, другу у земљи, Вишу женску школу, а 1904 Женску учитељску школу. У периоду до Првог светског рата Крагујевац је имао још две просветне установе: Трговачку школу (од 1890) и Општу занатску школу (од 1898). Овде су долазила на школовање деца већ од Аранђеловца, Младеновца, Горњег Милановца, Краљева, Рековца и Смедеревске Паланке, док су ученици Војно-занатлиске школе били из свих крајева ондашње Србије. У исто доба у граду се оснива и један низ културно-политичких друштава, која су била одраз националних и грађанских стремљења оновременог друштвеног уређења (Културно омладинско друштво „Шумадија“, Коло српских сестара, Крагујевачко женско друштво). Овакав, за оно време интензиван културно-просветни живот града, са којим је упоредо ишао и политички, створио је од осамдесетих година прошлог века од Крагујевца један такав духовни и идејни центар, чији се утицај веома осећао не само у границама ондашње Србије, већ и ван ње. Велика и светла прошлост града, његов тадашњи живот и стремљења и његова повученост од граница земље инспирисали су многе младе јавне раднике да раде на томе да Крагујевац учине једним правим културним средиштем државе.

Док је за време окупације током Првог светског рата у граду замрла свака културно-просветна делатност, по ослобођењу он опет постаје значајан културни и просветни центар. Између два светска рата у њему су постојале исте школе које и при крају прошлог века, само са веома повећаним бројем ученика и из уда-

љених крајева. Од 1927 године почела је са радом Пољопривредна школа, која је, како смо видели, била један од најзначајнијих чинилаца за пољопривредни живот гравитационог подручја Крагујевца. Године 1943, пошто је укинута Војно-занатлиска школа, отворена је Средњотехничка школа, а 1944 Трговачка академија. Али, како су многа већа места добила своје школе, просветна зона града се нешто смањује, тако да у Крагујевац долазе на школовање почев од Враћевшнице, Рековца, Лапова, Раче и Тополе; за Војно-занатлиску школу у овом периоду су се бирали по извесном критеријуму и кључу кандидати из целе Југославије, пошто је ова школа била једина у земљи.

У периоду између два светска рата, иако у новој држави са сасвим другим границама, у новим политичко-географским условима, Крагујевац остаје и даље културно средиште и центар друштвеног живота, мада је изгубио онај значај који је имао нарочито од осамдесетих година прошлог века. Од 1923 године он има своје Градско народно позориште (које се приликом оснивања звало Академско позориште), а поред њега и Позориште Соколског друштва (од 1929), а од 1930 године и Позориште питомца Војно-занатлиске школе. У њему је широку делатност већ од 1922 године развијао Народни универзитет. У овом раздобљу он има два биоскопа, Народну библиотеку (једну од најстаријих у Србији), Радничко културно-просветно друштво „Абрашевић“ и пет певачких хорова. Исто тако, у граду су постојала и разна друштва са социјалним, хуманим, националним и културним циљевима (Друштво „Милосрђе“, Друштво за сузбијање туберкулозе „Потпора“, Друштво „Књегиња Зорка“, Месни одбор Црвеног крста, Пододбор Удружења резервних официра и ратника, Шумадијско обласно коло јахача „Кнез Михаило“, Јадранска стража, Хришћанска заједница младих људи, Девојачки дом, Соколско друштво). Иако су носила печат друштвеног система у коме су основана, ова друштва су била покретач многе активности у Крагујевцу.

г. Сви већ раније поменути чиниоци, који су у претходном периоду били пресудни за политичку функцију Крагујевца, били су значајни за политички живот града и у овом времену. Али, оно што је нарочито допринесло политичкој улози Крагујевца у периоду капиталистичког начина привређивања и друштвеног уређења јесу све оне противречне појаве, које су се у овој привредној епохи рађале и уобличавале, а које су своје спољно обележје добијале у борбама које су се водиле између разних класа, привредних бранши, послодавца и запосленог, а такође и у разним политичким опредељењима грађана.

Из свих тих разлога, Крагујевац је у последњим годинама прошлог века и у првим годинама новог играо једну од најзначајнијих друштвено-политичких улога. У њему су живу делатност развила на политичком и културном пољу два еминентна

претставника ондашње млађе генерације — Јован Скерлић и Јаша Продановић, као угледни чланови Самосталне радикалне странке, од којих је први хтео да учини Крагујевац политичким и културним средиштем земље. — У овом граду Социјал-демократска партија имала је најјаче упориште, па је овде изабран њен први посланик — Д-р Михаило Илић, а доцније Драгиша Лапчевић и Триша Кацлеровић. Ова странка са својим листом „Радник“ играла је врло видну улогу у политичком животу града. — Ту су биле јаке економске организације радника (синдикати), које су стално водиле борбу за остварење својих права, па се међу многобројним штрајковима истиче, током 1907 године, нарочито штрајк опанчарских радника, у коме су ови тражили 10-часовно радно време, запошљавање преко синдикалних организација, признавање права на организовање, укидање рада на акорд и слободно достављање радничке штампе у радисницу; после шестонедељног штрајковања, у коме је учествовало 120 радника, оно је завршено њиховом потпуном победом. — У Крагујевцу су такође и сукоби између полиције и војске, с једне, и радника, с друге стране, били најчешћи и најжешћи, међу којима је свакако најзначајнији онај који се догодио на Петров дан 29 јуна 1904, о рођендану краља Петра (познат као „Крагујевачки кравал“), и онај приликом прославе 1 маја 1911 године, када је дошло до борби између војске и радника.

У Крагујевцу су се, најзад, највише осећали народне жеље и стремљења, у њему су се ковале жеље будућег народног живота, из њега је уистини потекло много великих жеља, важних и значајних мисли, пошто све оно што се није могло или није смело предузети и учинити у Београду, на домаку непријатељског ока, предузимало се и чинило овде, у средишту државе. Крагујевац је био још 1903 године најзначајнији центар четничке акције, која је себи ставила у задатак ослобођење српске браће испод турске власти. У њему је, у 1902 години, основано тајно ђачко удружење „Југословени“, које је радило на буђењу свести о братству и јединству свих Југословена. Он је, 1912 године, сав у националном заносу, дочекао 200 хрватских студената, који су — у времену најцрњег терора бана Цуваја — дошли из Хрватске да ту, у срцу земље, покажу заједничким непријатељима да је и Србима и Хрватима једини пут братска љубав и слога у борби за народно ослобођење. Због свега тога, некадашња Аустро-Угарска је сматрала Крагујевац као место у коме се води најживља пропаганда против ње, у коме се кују завере против њеног опстанка. У оптужбама из 1914 године, у меморандуму достављеном европским силама, поред „бомби из крагујевачког завода“ оптужује се и активност Соколског друштва и Народне одбране; наводи се да се овим удружењима у Крагујевцу увелико излази у сусрет, све им се чини што затраже, почев од команданта дивизије, директора гимназије, претседника суда и др. и да ова удружења проповедају мржњу против „опасног, немилосрдног, халап-

љивог непријатеља са Севера, који је милионима српске браће одузео слободу и права и одржава их у ропству и ланцима“¹.

Тако је Крагујевац, безмало током читавог XIX века, имао најзавидније место у друштвено-политичком животу ондашње Србије. У новој држави, између два светска рата, он је задржао онај углед, који је уживао као напредан и борбени град, за шта су били одлучујући структура његовог становништва (у којој велики проценат заузимају радници и школска омладина) и традиција, везана за његов целокупни живот у прошлом веку. Већ 1920 године, на првим општинским изборима, комунисти узимају општину у своје руке, а 1921 године, на изборима за Народну скупштину, Крагујевац даје једног посланика комуниста. За све време између два светска рата у Крагујевцу се, с једне стране, води непринципијелна и себична партиска борба владајућих грађанских странака, док, с друге, маса слободарског народа онемогућава сваки покушај да оне у њему постигну било какав политички успех. Тако је на великом опозиционом збору, 1935 године, маса од око 25.000 људи исказала своје незадовољство према политици ЈРЗ. У борби против Конкордата Крагујевац се сјајно држао, а 27 март 1941 године и априлске дане он је сачекао у револуционарном расположењу. Коначно, већ од првих дана по уласку непријатеља у град, у Крагујевцу се припрема оружани устанак, а августа 1941 године, у гасожену Војно-техничког завода одржава се партиски састанак чланова КПЈ на коме је разрађен план о првим диверзијама и одласку радника у оружане одреде. Та велика и светла прошлост Крагујевца, његова традиција, борбеност и готовост да се увек одупре свакој претњи и тиранији, која је још једном била потврђена и у првим данима за време окупације током Другог светског рата, биле су несумњиво узрок оној нечувеној погибији његових грађана, која се догодила у октобарским данима 1941 године.

д. Упоредо са изложеним функцијама града ишла је и његова привредна функција. Заправо, захваљујући многим већ истакнутим чиниоцима, пре свега железничкој прузи, Крагујевац је постао, после Београда, најпознатији привредни центар земље. Тај привредни полет града огледао се за дуги низ година у цветању трговине, јачању пијаце и панађура, доброј проћи занатских производа и услуга, појави и јачању индустрије и оснивању банака.

1. Већ од првих година капиталистичког привредног поретка трговина је узела великог маха. Тај полет се све до година привредне кризе испољавао у сталном порасту броја трговачких радњи, у појави неколико јаких ангро увозничких и извозничких фирми, најзад у сталној специјализацији по браншама, што је нарочито одликовало трговину овог периода, поготову од послед-

¹ В. Југословенски дневник, бр. 96, април 1931 год. с. 5.

њих година прошлог века. Наиме, под утицајем тржишта, на место трговина мешовитом робом почеле су да се оснивају разне трговачке радње у којима се продају само артикли једне бранше (мануфактурне, гвожђарске, стакларско-порцеланске, бакалске итд.). Још једна карактеристика трговине овог периода, која је његовим освајањем постајала све изразитија, била је појава многих нових радњи којих дотада у граду није било¹. Оне су имале да задовољавају, заједно са осталима, с једне стране, потребе већ увелико умноженог становништва, а, с друге, Војно-техничког завода, пошто су скоро све бранше биле уско пословно повезане са овим предузећем, док је извесним трговачким радњама (на пример агентурама) рад са њим чак било и једино пословање. У овом првом периоду градска пијаца и панађури били су се толико оснажили да су на крагујевачку пијацу пристизали производи читаве западне и југозападне Србије, док се промет вашара из године у годину повећавао и у погледу вредности и промета и у погледу броја продатих грла крупне стоке. Тај успон крагујевачке трговине ишао је углавном све до година привредне кризе. Тада су пијаца и вашари умногоме изгубили од свог значаја, а број дућана је опао. Тако, док је у Крагујевцу током 1924 године било 362 трговачке радње, у 1932 години њих је град имао 175. Тек излажењем из година привредне кризе број дућана је почео нешто да расте, али он никада није достигао онај број из 1924 године.

Читав овај пораст градске трговине, њене промене и њено прилагођавање тржишту, нису ишли без потреса. Он се огледао у великој конкурентској борби која се водила и у оквиру трговачких радњи једне бранше и у борби између самих бранши. У тој борби једни су пропадали и напуштали свој позив, тражећи најчешће ухлебље у Војно-техничком заводу, други су тек живота-рили, док је само неколицина њих излазила из ње ојачана. Све те супротности у трговини овог доба, које су се испољавале нарочито од појаве привредне кризе па надаље, имале су своје спољне, видљиве знаке и у разним резолуцијама и протестима, које су крагујевачки трговци упућивали у одбрану својих сталешких интереса одговорним органима против разних фабрика које су отварале у граду своје продавнице, против занатлија које се бесправно баве и трговином извесних артикала, сеоских дућана који продају робу коју по одговарајућим прописима не би смели, торбара, који разносе робу по граду, набавно-продајних задруга које су у погледу пореза биле у повлашћеном положају према њима, против доношења прописа о скупочи, ликвидирања сељачких дугова и свих других појава и мера, које су пратиле оновремени привредни живот.

2. Градско занатство овог периода такође је бројно јачало и доживљавало унутрашње промене, али је његов значај као привредне гране опадао. Највећи број старих заната још првих година ове привредне епохе био је потиснут новима, који су све већом диференцијацијом привредног живота, брзим повећањем становништва и подизањем културног и материјалног нивоа имали да задовољавају разне потребе градског живља. Том јачању заната и појави нових бранши нарочито су допринеле ове две околности: прво, Крагујевац је у овом времену имао, како је и истакнуто, велико тржиште на коме су произвођачи и из знатно удаљених крајева продавали своје производе, углавном пољопривредне, а куповали разне занатске продукте или гражили њихове услуге; друго, захваљујући Војно-техничком заводу, који је проширивао своју делатност из године у годину, у граду су се почели јављати извесни занати чак и у знатном броју, пре свега грађевинске бранше и бранше обраде метала (бравари и машинбравари, столари, грађевинари, зидари и тесари, лимари, молери и фарбари, инсталатери водовода, електричари итд.). Тако се у времену од 1904 до 1940 године број занатских радњи повећао од 420 на 479, а број бранши од 44 на 58. Али оно што је још значајније то су она структурна померања, која су извршена у овој привредној грани: нестанак и опадање извесних заната, а јачање других и појава нових. У новим условима нестало је терзиског заната, сапунције, четкара, ножара и др., пошто су морали да уступе место или новим занатима или фабричкој роби; из истих разлога опао је и значај друге групе заната (опанчара, обућара, стаклорезаца, бојација, лончара). С друге стране, подизањем стандарда градског живља и јачањем градске привреде јавили су се многи нови занати или су неки од њих почели да добијају све већи значај (већ поменути занати грађевинске бранше и бранше обраде метала, модискиње, штрикери, јорганције, штампари, педикери, кино-оператери, козметичари итд.).

За све време свог живота у периоду капиталистичке привреде, занатство у Крагујевцу је проживљавало тешке тренутке. Први удар је дошао добијањем самосталности и обавезом Србије да изгради железничку пругу, када је страна фабричка роба прекрила тржиште и почела да потискује многе занатске израђевине. Економска политика Србије, која се у конкретном случају огледала у доношењу Закона о повластицама индустријских предузећа (1873 године), такође је негативно утицала на занатство. Али је, свакако, градско занатство највише било погођено у времену опште кризе, која је донела крупне последице: одјављивање и тиху ликвидацију угашених занатских радионица, опадање привредне делатности занатлија, пад цена њихових производа, честе случајеве шпекулативне наплате било за порез било за допринос за осигурање радника, смањивање радничких надница, велики пораст броја бесповних мајстора, опште опадање рентабилности занатских предузећа.

¹ Агентуре, продавнице аутомобила, музичких инструмената, крзнене робе, намештаја, сатова, златне и сребрне робе и т. сл.

У досад изнетим појавама и условима, који су давали своја обележја занатству у Крагујевцу током периода који се овде обрађује, вршила се стално оштра имовинска диференцијација у редовима занатлија. Све те појаве, даље, доводиле су до стварања супротности како између самих занатлија — између богатијих мајстора и ситних занатлија, — тако и између калфа и шегрта, с једне, и мајстора, с друге стране. Те супротности, пак, доприносиле су јачању радничког покрета у Крагујевцу, где су идеје Светозара Марковића биле узеле највише маха.

3. Оснивање већег броја индустријских предузећа даје посебно обележје овом привредном поретку. Наиме, један број привредника са капиталом до којег је дошао углавном акумулирањем из трговине, оснива ова предузећа, од којих једна имају да задовољавају потребе повећаног тржишта, а друга да служе као допуна крагујевачкој војној индустрији. Јачање индустрије у Крагујевцу види се из следеће табеле¹:

Година	Укупан број индустријских предузећа	Износ инвест. капитала у дин.	Вредност производње у динарима		Број запослених радника		Коњских снага	
			Укупна вредност	На 1 становника	Укупно	На 1 предузеће	Укупно	На 1 предузеће
1880	2	330.000	935.000	106,2	25	12,5	10	5
1910	7	2.710.000	6.650.000	363,3	374	53,4	303	43,3
1940	18	57.450.000	114.590.000	3.015,5	1.066	59,2	1.286	71,4

Анализа предњих података показује да је 38% предузећа основано до Првог светског рата, а 62% у периоду између два светска рата. Али, баш оних седам предузећа основаних до 1910 године претстављала су главна и највећа индустријска предузећа у Крагујевцу (Прва југословенска повлашћена фабрика за производњу поврћа, воћа и меса, фабрика пекмеца, фабрика буради и фабрика бонбона — Светозара Стефановића, Млин Браће Бојацић, 1 парни акционарски млин, Фабрика кожа — В. Фиале, Фабрика кожа — Сергија Савића, Циглана — Љубе Ранђеловића, Парни млин — Аризовића и Буњака). Та појава оснивања најјачих индустријских предузећа у овом периоду сасвим је разумљива, пошто је већ истакнуто како је то период овладавања капитализма у Крагујевцу, пре свега, период цветања његове трговине из које су се формирала потребна средства за оснивање ове индустрије. Даља анализа предњих података показује како су се капацитет и продукција предузећа стално повећавали, а такође и органски састав

¹ На предњој табели нису исказани подаци за Војно-технички завод.

капитала, који се огледао у повећању погонске енергије и износу инвестиционог капитала на једног радника. Поред ове анализе, потребно је истаћи још две одлике крагујевачке индустрије: прво, у њој уопште није учествовао страни капитал, наиме она је била чисто национална, и, друго, у њој се стално вршио у извесном смислу процес концентрације.

Насупрот овој појави јачања индустријских предузећа, положај њихових радника је био исто тако тежак, као и калфа и шегрта запослених у занатима. Плате су биле сувише мале и недовољне за живот радника и његове породице, у Војно-техничком заводу — као и другим предузећима — дуго се одржавало 11-часовно радно време, застој у примању плата у Заводу је био врло честа појава (а то је било плодно тло за деловање зеленашког капитала), отпуштања са посла су се често догађала и била стална претња радницима, хигијенски услови рада и опште здравствене прилике у граду били су веома неповољни, тако да је око 13% становништва боловало само од туберкулозе, од којих претежно радници и чланови њихових породица. Те супротности између власника предузећа и запослених радника, заједно са свима другим противречним појавама које су се запажале код свих слојева и класа у граду, добиле су своје спољно обележје у њиховој различитој политичкој оријентацији, у интензивној борби разних политичких странака, преко којих се водила оштра борба класних интереса.

4. Јачање робне производње и стварање од Крагујевца великог привредног центра условљавало је појаву првих приватних банака у граду. Чињеница да у граду није било кредитне организације, која би могла да одговори новим условима привредног живота, само је још више истицала значај појаве и делатности банака¹. Тако се први приватни кредитни завод појавио у 1885 години, а у првој деценији XX века њих је већ било 7. Као што се види, оснивање и јачање банкарских предузећа одговара периоду преовладавања капиталистичке производње, периоду свакодневног отварања нових трговачких радњи, диференцирања бранши, велике извозне трговине, ницања значајних индустријских предузећа. Између два светска рата банкарство у Крагујевцу карактеришу следеће две појаве: прво, фузија извесних банака и, друго, оснивање нових. Мада је и у овом периоду остао

¹ Истина, у Крагујевцу су још пре појаве прве приватне банке постојала два државна кредитна завода: 1862 год. у њему је основана филијала Управе фондова, а 1870 год. Крагујевачка окружна штедионица. Међутим, ограничена средства, сврха за коју су се кредити давали и поступак око њиховог добијања нису могли да одговоре захтевима, које је постављао привредни полет града у овом периоду.

исти број банака, њихови су капитали ојачали, како се то види и из следећих података:

Година	Број банака	Главница у динарима
1890	3	601.200
1912	7	2.641.200
1939	7	15.000.000

Тешке привредне прилике које су наступиле у периоду кризе из темеља су потресле крагујевачке банке. Улагачи су изгубили веру у банке и формално су опседали банчине шалтере, тражећи повраћај својих улога; а како та вера није никада повраћена, средства банака су у великом проценту била смањена, што је утицало на њихово даље пословање. Читав рад готово свих банака свео се на давање зајмова са зеленашком каматом (често и до 50%) и на политичка уцењивања, која су се нарочито испољавала пред изборе, пошто је свака од њих носила уско партиско обележје и била моћно оружје у политичком животу града.

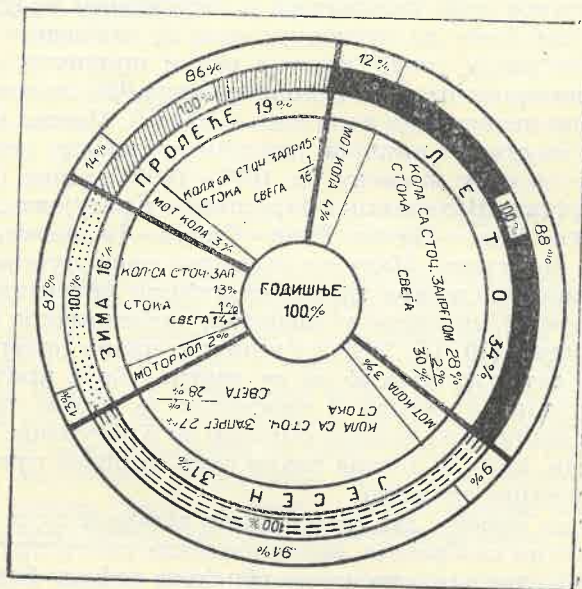
5. Нагло јачање робне производње које је наступило у овом периоду доводило је до битних промена у структури још једне привредне гране — саобраћаја. А, када су наступиле, оне су са своје стране утицале на даље јачање и бржи развој читавог привредног живота.

Претходни друштвено-привредни период оставио је овоме у наслеђе онакав саобраћај какав је одговарао његовим потребама: мрежу путева (крченика), изграђених народним кулуком још док је кнез Милош имао своју престоницу у Крагујевцу, по којима су се споро и са тегобом кретале кириције са разном робом и дрвена-волујска кола, без шина и гвоздених чивија; превоз путника вршио се неколиким „каруцама“, а од 1866 године и поштанским колима — дилижансом, са арњевима од мушеме, кожним седиштима и федерима. У овом времену коњског и колског саобраћаја Крагујевац је имао 31 рабацију и кочијаша, који су вршили превозну и отпремничку службу, па су чак својим услугама учествовали и приликом коначног отсељења Турака из Ужица, 1862 године.

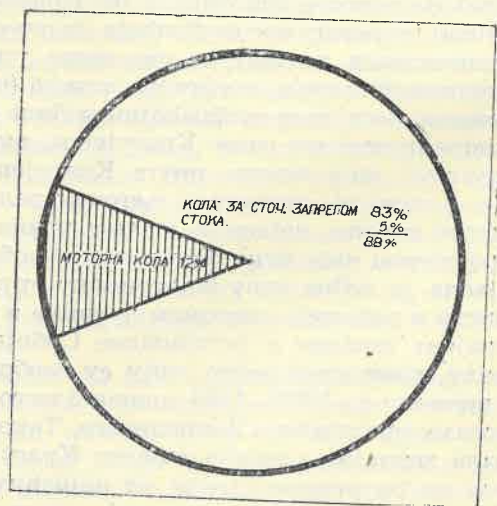
Прве измене ове слике саобраћаја догађају се већ почетних година капиталистичког социјално-привредног поретка. На место старих крченика, почели су се од 1864 године изграђивати „художествени путеви“, који су били „патосани и шљунком насути на три фата у ширину“ и имали пропусте (мостове) и обезбеђене обале. У Крагујевцу су се стицала четири оваква друма: Београд—Топола—Крагујевац—Краљево—Рашка, Крагујевац—Г. Милановац, Крагујевац—Крушевац, и Крагујевац—Страгаре. Сам промет на њима био је далеко интензивнији него дотада. С обзи-

ром на стални пораст робне производње, значајно је истаћи да су дотадашњи пренос робе караванима и неокованим волујским колима почела све брже да потискују кола са гвозденом осовином која се у овом крају уводе, како је већ и поменуто, од сепедесетих година прошлог века и која су могла да преносе трипут више терета од неокованих кола (око 1.500 кг). Мрежа саобраћајница и даље се стално ширила, пратећи привредно јачање Крагујевца, тако да су у времену од 1882—1895 године изграђени још и ови путеви: Наталинци—Јарушице—Крагујевац, Крагујевац—Бумбарово Брдо—Чачак, Рача—Сипић—Бадњевац, и Сипић—Црни Као—Баточина. Мада су изградња ових путева и појава нових превозних средстава знатно омогућили интензивнији промет добара, тек је пуштање у саобраћај железничког крака Лапово—Крагујевац (15. III. 1887 г.) учинило прави преврат у привредним односима, допринело да се знатно убрза прелаз из натуралне у новчану правреду и омогућило да у овај преображај, који је за средишни део државе полазио из Крагујевца, буду увучени и крајеви, који су дотада знали само за рђаве путеве као за једино саобраћајно средство.

У периоду између два светска рата догађале су се даље промене у структури саобраћаја, нарочито после реконструисања, заправо изградње два модерна друма обрађена асфалт-бетоном, који су се стицали у Крагујевцу: Београд—Топола—Крагујевац—Јагодина—Ниш, и Крагујевац—Краљево. Од предаје ових друмова саобраћају (1926—1929 године) промет на њима је постао знатно живљи (тако да је на деоници Младеновац—Крагујевац дневни интензитет саобраћаја износио 600 тона, а на деоници Крагујевац—Јагодина 300 тона), караванског саобраћаја скоро сасвим нестаје, а за превоз производа почињу се све више употребљавати, поред кола са сточном запрегом, и моторна возила (ск. 9 и ск. 10). Али, док је изградња свих ових саобраћајница била један од предуслова већ познате привредне снаге Крагујевца, пуштање у саобраћај једне друге — железничке пруге Крагујевац—Краљево (22. XII. 1929 г.) — само је допринело његовом релативно брзом опадању, а, с друге стране, појави и јачању нових центара. Од овог времена Крагујевац није више био велики саобраћајни чвор, као што је био када је добио прву железничку пругу, из кога су бројни фијакеристи и рабације одвозили путнике и разну робу и до удаљених крајева западне и југозападне Србије¹; сада је он постао, мање-више, транзитно место, чију су саобраћајну функцију вршили у времену од 1930—1940 године 5 ауто-такси предузећа, 14 фијакерских предузећа и 3 шпедитера. Тако је железничка пруга одиграла значајну улогу у животу Крагујевца: најпре, она је допринела да он постане један од највећих привредних центара земље, са пространом облашћу која му гравитира, а потом, четрдесет година доцније, она је учествовала у ограничавању те области и била један од пресудних чинилаца за опадање привредне снаге града.

Ск. 9.— Структура саобраћаја по годишњим добима (1932 године)

Ск. 10.— Структура возила (1932 године)

ђ. Свестрани напредак Крагујевца овог времена утицао је и на његово даље топографско ширење и уређење. У овом периоду оснивају се читави нови крајеви у Ердоглији, Палилули, Вашаришту и Сушици. На месту некадашњег „Букиног чаира“ подиже се железничка станица, а читав онај крај с леве стране железничке пруге, од станице па до старе пиваре, на коме је била Спалајковићева леденица и један велики овчји тор, звани Ставрин тор, почињу постепено да освајају углавном радничке куће (в. ск. 8/III, на стр. 44).

Крагујевац је једна од првих вароши која је добила регулациони план. Усвојен 1891 године, већ 1904 према њему Крагујевац уводи први у Србији градски водовод, а 1909 подиже нову кланицу снабдевену водоводом и канализацијом. Године 1910, ондашњи општински одбор је израдио план о извођењу радова на уређењу и унапређењу града. Он је обухватао и извршење ових великих радова: регулацију реке Лепенице у варошком реону у циљу обезбеђења вароши од поплава; израду новог водовода (или проширење постојећег); израду канализације; увођење електричног осветљења; извршење регулација улица; калдрмисање варошких улица; израду два стална моста преко реке Лепенице; подизање јавних грађевина (на пример, новог општинског дома, сиротињског дома, пијачне зграде, градског купатила); подизање радничких и сиротињских станова; израду водожаке у Сабаначкој Клисури и увођење трамвајског саобраћаја¹.

Између два светска рата, захваљујући великом проширењу Војно-техничког завода, Крагујевац се нагло повећао и по броју становника и по броју кућа. Док се од 1866 до 1921 године становништво повећало за 59%, а број кућа за 43%, у времену од 1921 до 1940 године то је повећање код становништва за 60%, а у истом проценту и код зграда. Због пораста броја радника запослених у Војно-техничком заводу, подигнуте су у овом раздобљу три радничке колоније: 1920 године, на Пиварском Брду, тзв. „Весина колонија“ са 100 кућа; током 1928 године подигнута је на име репарација на Становљанском Пољу радничка колонија („Стара колонија“), са 384 стана у укупној вредности од око 32,000.000 динара; најзад 1937/38 године на месту где је некада био Ставрин тор, из средстава пензионог фонда радника Војно-техничког завода подигнута је и трећа радничка колонија („Нова колонија“), са 250 зграда, односно са око 500 станова. На тај начин, периферне тачке вароши су знатно псмакнуте (в. ск. 8/IV). Поред тога, и у самом ужем и ширем центру подигнут је већи број модерних грађевина.

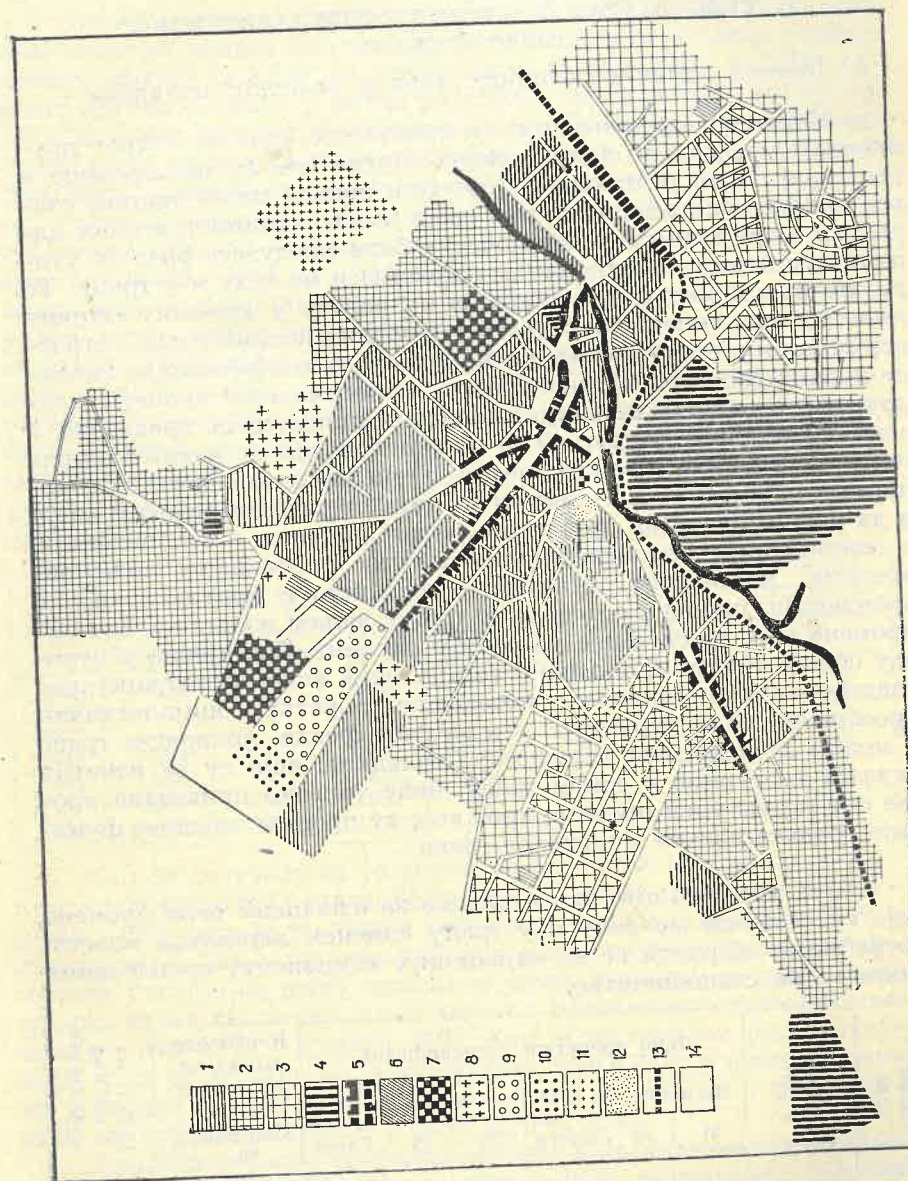
У овом периоду доста је урађено и на урбанизацији вароши: Лепеница је регулисана у реону града и уместо некадашњег

¹ В. чланак: Десет година у служби општине, Глас Шумадије, бр. 143, година 1933.

Милошевог кеја, саграђеног од дрвених балвана, дошао је модеран бетонски кеј; подигнута је водојажа на Грошници и тиме је варош обезбеђена пијаћом водом; канализација је само делимично спроведена (за одвођење површинских — кишних вода); цела варош је добила електрично осветљење; подигнуто је више јавних грађевина (сиротињски дом, пијачна зграда, раднички станови) и три бетонска моста преко Лепенице; уређени су градски паркови и скверови. Варош је добила, у поређењу са ранијим добом, модеран изглед. Старих турских кућа и дућана са ћепенцима почело је нагло да нестаје већ од осамдесетих година прошлог века, а између два светска рата једва се могла наћи која грађевина из Милошевог доба (Амицин конак, конак кнеза Дене). Кривудавих и узаних турских сокака такође је нестало, а дуж просечених и уређених главних путева, који су са разних страна доводили у град, били су поређани као у низу многобројни дућани са разном робом и кафане; у ове радње навраћали су по правилу сви они сељаци који су дотичним путевима долазили у град. И индустрија је захватила земљиште које јој је најбоље одговарало: извесна индустријска предузећа, углавном она која троше сировине биљног порекла, саграђена су на прилазима града, да би на што бржи и једноставнији начин дошла до тих сировина, које су претежним делом туда пристизале; друга, пак, подигнута су у близини железничке станице, пошто је тај моменат био веома важан за њихов што рентабилнији рад (ск. 11).

Међутим, иако је у овом времену знатно учињено на уређењу и урбанизацији насеља, темпо изградње и уређења није био онако видан као код других великих градова наше државе. Уз то, за све ово време Крагујевац је био нездраво место пуно прашине, са многим противречним појавама у урбанизацији које су се нарочито истицале поређењем центра града са периферијом (изглед куће, недостатак тротоара, воде, осветљења).

Ако би се, после извршене анализе настајања и деловања капиталистичке привреде у Крагујевцу и његовој околини, после изношења свих оних промена које су се догодиле у овом крају, извео један кратак осврт на овај друштвени и привредни период, онда би се могло рећи да је он значао — у поређењу са ранијим добом, крупан корак ка развоју производних снага, ка порасту продуктивности рада. Али, с друге стране, он је у себи носио све оне противречне појаве о којима смо говорили, а које су захтевале од новог друштвеног уређења и облика привређивања да приступи њиховом постављању, решавању и отклањању на један принципијелно сасвим други начин.

Ск. 11.— Урбанистичка структура Крагујевца

1. станбена зона (густо насеље); 2. станбена зона (ретко насеље); 3. станбена зона (са зеленилом); 4. индустрија; 5. трговина и занати; 6. школе; 7. пијаче; 8. здравствене установе; 9. паркови; 10. спортско игралиште; 11. гробље; 12. историске знаменитости; 13. железничка пруга; 14. празни терени.

5. СЕЛО И ГРАД У ПЕРИОДУ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ПРЕОБРАЖАЈА

— Период административних мера у планској привреди —

Корените промене које су наступиле сменом старог друштвеног уређења у целој држави обухватиле су истовремено и овај крај. Иако је привреда још дуго носила многе трагове старог начина привређивања, пре свега имала административни карактер, мере које су још у почетку биле предузете брзо су утирале пут новим продукционим односима и на селу и у граду. То су, на првом месту, они прописи о прелазу у државну својину имовине проглашених и осуђених народних непријатеља, о аграрној реформи, о одузимању ратне добити, о конфискацији имовине разних саботера и шпекуланата, организациони прописи о задругама, о национализацији приватних привредних предузећа, о земљорадничким задругама, о реорганизацији државних органа привредне управе. Све ове следио је још читав низ исто тако значајних прописа, који су имали за циљ да разраде основну идеју и да регулишу читав привредни живот (прописи о валоризацији, о ликвидацији земљорадничких дугова, о оснивању пољопривредних машинских станица, о откупима и контрахирању, о арондацији, прописи о ценама и др.). У даљем излагању, све оне промене које су се збиле на селу у околини Крагујевца у периоду обнове и административног социјализма биће посматране кроз следеће одељке: промене у поседовном поретку, социјалистички преображај села, структура земљишног фонда, привредне гране у новим друштвеним условима. Последице, које су са изнетих разлога наступиле у самом граду, биће укратко приказане кроз све оне структурне промене кроз које су прошле поједине функције града и његове привредне гране.

Али, пре него што би се прешло на изношење ових промена које су се збиле на селу и у граду изменом карактера власти, потребно је осврнути се на најважнију компоненту производних снага — на становништво.

Област — град	Површина у км ²	Број присутног становништва						Вишак одн. мањак од последњег пописа		1948 г. на 1 км ² има становника
		По попису из 1948			по попису из 1931			Апсолутан бр.	о/о	
		М	Ж	Свега	М	Ж	Свега			
Гравитационо подручје	1.632,31	70.880	77.364	148.244	69.122	69.619	139.041	+ 9.103	7	90,9
Сам град	26,24	15.200	16.212	31.412	14.816	12.392	27.208	+ 4.204	15	1.197,1

Према попису становништва из 1948 године, који је за овај крај изнет на горњој табели, број становника се повећао у апсолутном износу за 9.103, упоређујући га са подацима из 1931 године; другим речима, у истом раздобљу тај пораст је са 100 на 107. Но поред овог основног закључка, анализа предње таблице указује још на неке значајне моменте у вези са становништвом. Пре свега, иако се и у овом раздобљу становништво повећало, тај пораст је мањи него ма у ком периоду раније. Главни разлог тој појави јесу она велика страдања која је народ претрпео током окупације, 1941 до 1944 године, расно-биолошко уништење људи, које је непријатељ поробио широм целе земље, а нарочито у овом крају, пошто је Крагујевцу — симболу српске револуционарности, традиције, славе и отпора — била одређена највиша цена у крви: само на дан 20 и 21 октобра 1941 године стрељано је у атару града преко 7.000 људи. На не велики пораст становништва утицала је, свакако, и та чињеница да је још током рата смртност била већа од рађања а да је наталитет постепено почео да расте од завршетка рата, — како се то види и из следећих података¹:

Година	Број рођених			Број умрлих			Разлика између рођених и умрлих
	Мушких	Женских	Свега	Мушких	Женских	Свега	
1945	624	628	1.252	979	752	1.731	-479
1946	—	—	2.032	—	—	1.648	384
1947	—	—	2.414	—	—	1.683	731
1948	1.393	1.219	2.612	159	809	1.668	944
1949	1.550	1.302	2.852	896	811	1.707	1.145
1950	1.554	1.441	2.995	830	793	1.623	1.372
1951	1.503	1.342	2.845	887	843	1.730	1.115

Ако би се узело да је просечан годишњи природни прираштај становништва у целој области која данас гравитира Крагујевцу 1.090, онда је та област 1948 године требало да има 157.571 становника². Даља анализа таблице о апсолутном броју становништва указује на једну чињеницу веома значајну за привредни живот; из ње се, наиме, види како од целокупног становништва женског има 52%, а мушког 48%. Али је тај податак још значајнији, када се истакне да је мушкараца мање баш у оним годинама у којима је радна способност највећа (в. табелу о становништву по групама старости и полу на стр. 124).

Као што се види, на године највеће и најинтензивније радне способности (од 15—60 година) отпада 64% целокупног станов-

¹ Искazани подаци о наталитету односе се на град Крагујевац и срезове гужански и крагујевачки.

² Повећање становништва у овом крају углавном се врши природним прираштајем. Само, док ово важи за села готово без резерве, у граду један минималан проценат повећања отпада и на досељавања са стране (разна запослења у граду). Но та чињеница никако не може бити да утиче на горње тврђење.

ништва; али, баш у тој старосној групи број женског становништва је већи и достиже онај проценат који је горе изнет. Исти они разлози који су били пресудни по пораст становништва утицали су и на изложену структуру становништва по полу.

Упоредо са порастом становништва, ишла је и густина насељености. Тако, док је 1931 године на 1 км² био 85,1 становник, 1948 године већ их је било 90,9¹. Ако би се од овог броја изузело

Област	БРОЈ СТАНОВНИКА							
	од 0—14 година				60 и више			
Гравитационо подручје	м.	ж.	Свега	%	м.	ж.	Свега	%
	19.390	18.788	38.178	26	6.331	9.168	15.499	10
	од 15—60 година				УКУПНО			
	м.	ж.	Свега	%	м.	ж.	Свега	%
45.159	49.408	94.567	64	70.780	77.364	148.244	100	

градско становништво, па исказала само просечна густина насељености по селима, онда би она износила 72,6 становника. Међутим, треба приметити да ова пространа област, која гравитира Крагујевцу, није подједнако насељена. У равничарском појасу и на почетку прелазног појаса, где је квалитет земљишта најбољи и где су плодови најразноврснији и приноси највећи, густина насељености је највећа по 1 км² (Брзан — 120 становника по 1 км², Корман — 116,1, Кнић, Драгушица, Рашковић — 82,5); што се више удаљујемо од прелазног ка брдовито-планинском појасу, густина становништва опада, саобразно привредним приликама дотичних села (Коњуша, Брестовац — 61,7, Гледић, Бајчетина — 40). Уколико, пак, има отступања од ове опште појаве, њихово објашњење треба потражити у друштвено-историским и економским узроцима, пре свега у страдању становништва током рата (на пример села: Ресник, Трмбас, Теферич, Грошница, Мечковац). Иначе, агломерација становништва по селима је сла-

¹ Густина становништва НР Србије износи 75,5 становника на 1 км².

ба, како се то види и из ниже таблице, на којој је показана бројност становништва по општинама:

Број општина које имају становника						
до 1000	1000—1500	1500—2000	2000—2500	2500—3000	3000—4000	Преко 4000
10	21	20	6	6	3	1

Дакле, највећи број општина има становника између 1.000—2.000, а само једна (Лапово), која у административно-територијалном погледу има ранг вароши, броји 7.819 становника¹. Крагујевац, са 31.412 становника (21,2%), као највећи привредни и административно-управни центар једног великог подручја, претставља најконцентрисанију агломерацију.

Ма колико да је Крагујевац запослио у појединим привредним гранама знатан број сеоског становништва, структура по занимањима овог последњег није се битно изменила у поређењу са предратном. Према попису из 1948 године, у целој области је било привредно-активних становника 100.429, или 67% целокупног становништва. Од тога је долазило на поједина занимања:

Занимање (социјалне групе)	Цела област		Област без града (гравитационо подручје)	
	Апсолутни број	%	Апсолутни број	%
Радници и ученици у привреди	8.981	9,0	3.214	3,9
Службеници и намештеници	6.634	6,6	1.581	1,9
Пољопривредници	77.791	77,5	77.333	92,3
Занатлије	1.114	1,1	518	0,6
Трговци	335	0,4	67	0,0
Слободне професије	63	0,0	22	0,0
Приватници	621	0,7	108	0,2
Пензионери	1.771	1,8	248	0,3
Лица издржавана од државе	2.919	2,9	686	0,8
Укупно привредно активних становника	100.429	100,0	83.777	100,0

¹ НО вароши Лапова обухвата у административно-територијалном погледу Лапово (варош) и Лапово (село).

Као што се види, у читавом овом крају становништво се највише бави пољопривредом (77,5%). Овај проценат, пак, знатно се повећава ако се посматра структура занимања становништва самог гравитационог подручја (92,3%). Та чињеница са своје стране показује да је ова по пространству велика област, изузимајући њено средиште, искључиво пољопривредна, да у њој нема ниједног већег привредног предузећа (индустрије, рудника), које би запослило знатнију радну снагу. Онај број радника и ученика у привреди (3,9%) и службеника и намештеника (1,9%), који постоји у изложеној табели, претставља уствари запослено становништво са села у крагујевачкој индустрији, установама и предузећима; то су, углавном, становници оних села која се налазе на прузи или у непосредној околини града, који свакодневно одлазе у Крагујевац на рад. Најзад треба напоменути да један сасвим мали проценат становништва, углавном околних села, налази запослења у Лапову (пре свега у ложионици, а и у локалним предузећима) и Баточини (у локалним предузећима).

Напред је истакнуто како се становништво овог краја повећава готово једино путем природног прираштаја. Досељавање са стране овде је безначајно. Становништво ове области претставља компактну етничку целину. Иако оно води порекло, као што смо видели, из различитих и удаљених крајева, захваљујући друштвено-историским збивањима и згодном географском положају, претставник ове етничке целине се одликује, изнад свега, државотворношћу, родољубљем, политичком мудрошћу, разбојитошћу и физичком снагом. Сам Крагујевац такође је настањен претежно српским живљем (94,0% целокупног становништва), највише становницима из Груже и Лепенице. Но један мали проценат пада на друге југословенске народности (4,5%) и припаднике осталих народности (1,5%), који су овамо или позивани или дошли да траже запослење.

Појавае у околини

а. Промене у поседовном поретку. — Већ од првих дана ослобођењу са мерама, које су имале револуционарни карактер, дошло је до знатних померања у поседовној структури земљишта. Она је у 1951 години овако изгледала (види табелу на 127 страни):

Како наведени подаци говоре, све оне раније истакнуте појаве које су карактерисале период капитализма и промене које су наступиле сменом тог друштвеног уређења највише су се одразиле на структури ситног и великог поседа: у поређењу са пописом из 1897 године и један и други су опали. Тако, ситан посед је опао са 21,1% на 16,7%, а велики са 18,3% на 14,4%. Само су узроци њиховог процентуалног опадања различити и за један и за други посед. Ситан посед је, у условима деловања економских

Величина у ха	Број газдинстава		У 1897 год. било је % газдинстава
	Апсолутни број	%	
До 0,5	48	0,2	— ¹⁾
0,6 - 1	997	5,0	8,4
1 - 2	2.284	11,5	12,7
2 - 3	2.922	14,7	12,8
3 - 5	4.967	24,9	20,5
5 - 8	4.261	21,4	19,4
8 - 10	1.577	7,9	7,9
10 - 15	1.814	9,1	10,3
15 - 20	621	3,1	4,0
20 и више	438	2,2	4,0
Укупно	19.929	100,0	100,0

закона капитализма, како смо то и видели, стално бројно опадао, док је велики растао. Промене које су наступиле у социјалистичком друштвеном поретку и мере које су их изазвале и пратиле, пре свега аграрна реформа, условиле су опадање броја великих поседа. Само аграрном реформом обухваћено је 329 поседа са 2.509 ха². Насупрот томе, мали и средњи посед имају тенденцију пораста, тако да преовлађује посед од 3—8 ха (46,3%).

Ако се баца један кратак поглед на структуру поседовног поретка у условима социјалистичке изградње, може се закључити: аграрна реформа из 1945 године допринела је ликвидирању капиталистичких односа у пољопривреди, тиме што је земља дата ономе ко је обрађује. Али, с друге стране, она је омогућила даље ситњење и дробљење поседа, јачу аграрну пренасељеност и све друге последице које ова појава повлачи за собом. Баш таква структура поседовног поретка наметала је мисао да се на селу мора поћи другим, новим путем, пошто се изградња социјализма не може остварити без социјалистичке пољопривреде.

б. Социјалистички преображај села. — У периоду који се у овом одељку обрађује социјалистички сектор пољопривреде у крагујевачкој околини сачињавали су државни и задружни пољопривредни сектор. Први је обухватао шуме (сем приватних забрана) и имања Земаљског института за пољопривредна истраживања у Крагујевцу, Расадика среза гружанског и крагујевачког и градског пољопривредног добра „Економија“. Други,

¹ Приликом пописа газдинстава у 1897 години, нису била посебно исказана газдинства величине до 0,5 ха. Прва категорија газдинства обухватала је посед до 1 ха.

² Податке о ефекту аграрне реформе добио сам у Секретаријату за привреду Извршног већа Народне скупштине НР Србије.

задружни сектор, чинила су на првом месту добра оних земљорадника који су ступали у радне задруге, а потом један мали број задружних економиста при задругама општег типа.

Свакако да је од свих ових појава најзначајнија удруживање сељака у сељачке радне задруге, у један нови вид организације пољопривредне производње. То удруживање сељака у овом крају почело је још првих година по ослобођењу, тако да је СРЗ „Шумадија“ у селу Реснику једна од најстаријих у целој ужој Србији, али се нарочити пораст осетио током 1949 и 1950 године. Он је овако изгледао:

Год.	Број СРЗ	Број домаћинстава	Број чланова домаћинстава						Земљишни фонд СРЗ	
			Укупно			Старијих од 16 год.			Укупно	Од тога оранице
			М	Ж	Свега	М	Ж	Свега		
1946	1	269			1.164				1.780	1.176
1950	64	2.338	7.261	8.402	15.663	5.077	5.776	10.853	21.814	11.978

Када се напред исказаном задружном сектору дода посед државног сектора (13.206 ха укупног земљишта, одн. 521 ха оранице), онда се уочава следеће: социјалистички сектор у околини Крагујевца у овом периоду обухватио је 8,5% домаћинстава са 9,6% чланова свих пољопривредних домаћинстава; од укупног земљишта 21,5%, односно 16,2% ораница¹. Ова појава и јачање социјалистичког сектора у пољопривреди одражавала је тенденцију стварања великих социјалистичких пољопривредних газдинстава, која би примењивала све последње тековине агрономске науке и створила могућности за повећање продуктивности рада и развитак производних снага пољопривреде овог краја, где постоје тако погодни природни услови за њен свестрани напредак.

Не мањег значаја за социјалистички преображај села је и јачање земљорадничких задруга општег типа. У поређењу са предратним стањем, оне су ојачале и по броју продавница и по броју чланова. Док се пре рата могла наћи и по која општина без њих, од ослобођења, а нарочито од 1949 године, свака општина без изузетка има ову задругу, а током 1950 и 1951 године њу су добила скоро сва села². С друге стране, и број чланова задруге се повећао: док је пре рата поједина задруга обухватала просечно око 40% домаћинстава у селу, по ослобођењу ове задруге су учланиле од 85—95% домаћинстава.

¹ Државни сектор обухвата 8,1% укупне површине, односно 0,7% ораница; задружни сектор 13,4% укупне површине, односно 15,5% ораница.

² У 1951 години од 128 села која гравитирају Крагујевцу 103 имају земљорадничке задруге; значи да је овим задругама обухваћено 80,4% села.

Делатност коју су ове задруге развиле разноврсна је и важна. Оне су прихватиле и организовале целокупно трговачко пословање на селу, а многе од њих имају и произвођачку делатност. На тај начин, скоро сав привредни живот села одвија се преко њих. А како земљорадничке задруге обухватају сем привредне и друге делатности на селу (културно-просветну, здравствену итд.), оне претстављају значајан фактор у социјалистичком преображају села.

в. Структура земљишног фонда. — Данашње гравитационо подручје Крагујевца заузима површину од 163.231 ха. На обрадиву површину долази 107.330 ха, или 65,9%, на пољопривредну површину 118.250 ха, или 72,6%, и на продуктивно тло 154.822 ха, или 95,1% целокупне површине; према томе, на неплодно земљиште отпада 8.407 ха, или 4,9%¹. Структура целе ове површине земљишта по категоријама коришћења овако изгледа:

Област	СТРУКТУРА ЗЕМЉИШНОГ ФОНДА (у ха)									
	оранице и баште		воћњаци		виногради		ливаде		пашњаци	
Гравитационо подручје	ук.	%	ук.	%	ук.	%	ук.	%	ук.	%
	77.538	47,7	16.634	8,3	2.954	1,8	13.204	8,1	10.920	6,7
	рибњаци		баре и трстици		шумско земљиште		неплодно земљиште		укупна површина	
	ук.	%	ук.	%	ук.	%	ук.	%	ук.	%
—	—	49	0,0	36.523	22,5	8.407	4,9	163.231	100	

Значајно је видети колико пољопривредно становништво има земље, а, посебно, колико има појединих површина ове по категоријама коришћења. На једног пољопривредног становника у крагујевачкој околини долази 1,40 ха укупне површине, према 1,78 ха у НР Србији, односно 1,72 ха у ужој Србији; тај моменат указује на већу насељеност гравитационог подручја Крагујевца. У погледу поседовања ратарских површина, воћњака и винограда пољопривредник у околини Крагујевца просечно боље стоји од сопственика ових површина у другим крајевима уже Србије,

¹ НР Србија заузима територију од 8.649.030 ха, од чега ужа Србија 5.427.212 ха. У НР Србији на обрадиву површину отпада 5.400.000 ха, или 63% укупне површине, а на ужу Србију 58,3% укупне површине.

а слабије ако се узме просек за целу НР Србију. Тако, овде долази 0,66 ха оранице на 1 пољопривредног становника (према 0,74 ха за целу земљу, односно 0,58 ха за ужу Србију) и 0,14 ха воћњака и винограда (према 0,06 ха за целу земљу). Овај податак говори о висини и пореклу дохотка пољопривредника у околини Крагујевца. Међутим, у погледу ливада и пашњака овај крај стоји испод просека за целу земљу (0,20 ха према 0,27 ха); ово показује да је база за екстензивно сточарство у овом крају много ужа од просечне базе целе НР Србије. Од укупне површине под шумама се налази 22,5%, према 19% под шумама НР Србије; ако се шумске површине сведу на број становника, излази да у околини Крагујевца на 100 становника долази 24 ха шуме према 25 ха за целу земљу, односно 33 ха за ужу Србију; ови подаци указују на степен обешумљености овог дела земље, о чијим је узроцима и последицама раније већ знатно било речи.

Однос земљишног фонда и пољопривредног становништва није најповољнији по ово последње; на 100 ха обрадиве површине (ратарске, воћарске и виноградарске) долази 125 пољопривредних становника, а када се овим површинама додају још ливаде и пашњаци, онда на 100 ха живи 100 пољопривредника. Упоредијући изнете податке са просеком за целу земљу, види се да је стање земљишног фонда овог краја неповољније, док је, напротив, у односу на ужу Србију оно знатно боље¹. У првом случају та чињеница наступа због тога што поседовање ратарских површина у Војводини повећава републички просек, а у другом због конфигурације терена, која углавном условљава структуру земљишног фонда, и запослења једног процента радне снаге у крагујевачкој привреди.

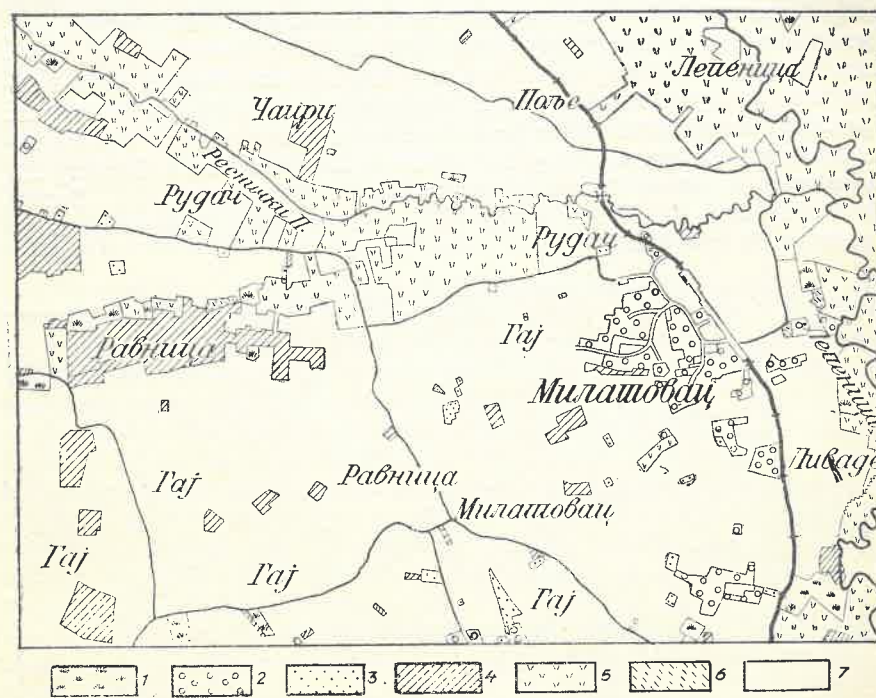
Довде је изнета општа слика структуре површина и поседовања земље у гравитационом подручју Крагујевца. Међутим, у тој пространој области она није свуда иста. Она се мења и прилагођава облицима рељефа, од кога је и условљена, управо онаквој земљишној површини каква је у почетку овог рада описана². Тако, ако се посматра колико хектара долази на једног пољопривредног становника укупне површине, долази се до следећих резултата: у Баточини 0,62, Лапову 0,86, Брзану 0,95, Ботуну 1,26, Лужницима 1,39, Чумићу 1,52, Вучковици 1,46, Пајсијевићу 2,00, Борчу 2,28, Губеревцу 2,29 и Гледићу 2,54. Ови резултати показују да су равничарски предели и они на почетку прелазног појаса по правилу више насељени од брдовито-планинских; другим речима, они указују како насељеност опада уколико се приближујемо северо-западним, западним, југо-западним и

¹ На 100 ха обрадиве површине (ратарске, воћарске и виноградарске) долази у НР Србији 120 пољопривредних становника, а у ужој Србији 148; ако се овим површинама додају ливаде и пашњаци, онда је на 100 ха републички просек 89 пољопривредних становника, а у ужој Србији 101.

² В. стр. 8 — 11.

јужним крајевима гравитационог подручја, који су претстављени — као што је већ истакнуто — планинским пределима.

У заступљености ратарских површина такође се осећа утицај рељефа. Тако, на једног пољопривредног становника отпада хектара оранице: у Бадњевцу 1,01, Кијеву 1,36, Реснику 1,03, Ботуну 0,83, Десимировцу 0,92, Вучковици 0,84, Рамаћи 0,57, Пајсијевићу 0,40 и Гледићу 0,53. Као што се види, ораничних површина више долази на једног пољопривредника у равнијим пределима него у брдовито-планинским (ск. 12). Тако, например, по-

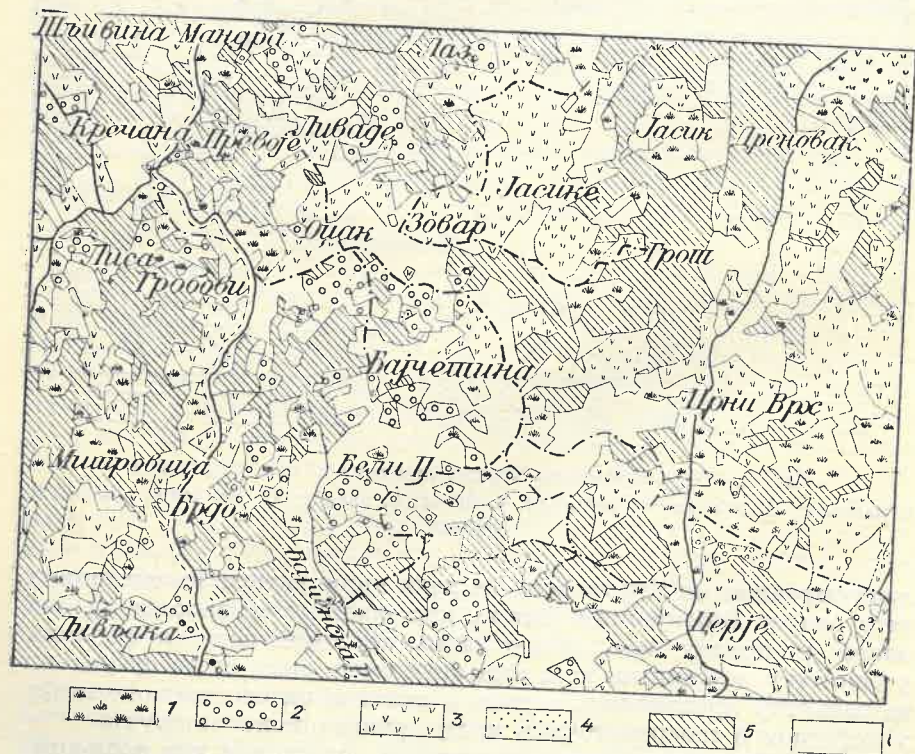

Ск. 12.— Пољопривредна карта равничарског села Милатовац
1. пашњак; 2. воћњак; 3. виноград; 4. шума; 5. ливада; 6. неплодно земљиште
7. ораница.

љопривредник из Кијева има 3,4 пута више ратарских површина него онај у Пајсијевићу. Дакле, код оранице се запажа да она опада у правцу и.-з. и с.-ј. Ако се томе дода и разлика у бонитету земљишта, која има исти смер, види се да су услови за ратарску производњу, а тиме и доходак од ове, најповољнији у источном и североисточном крају гравитационог подручја.

Супротно ораничним површинама, површине под воћњацима, ливадама, пашњацима и шумом опадају што се више при-

ближавамо равничарском појасу. Ту је, дакле, опадање у правцу з.-и., ј.-с. и јз.-си. Тако, у погледу воћњака и винограда у следећим селима долази на једног пољопривредног становника хектара: у Мечковцу 0,07, Ботуњу 0,12, Жировници 0,10, Маршићу 0,09, Јованоцу 0,07, Книћу 0,14, Горњој Сабанти 0,19, Губеревцу 0,17, Каменици 0,16, Честину 0,17 и Гледићу 0,21. Код ливада и пашњака постоји још видљивија разлика у структури атара равничарских и брдовито-планинских села. Тако, на једног пољопривредног становника долази хектара ливада и пашњака: у Брзану 0,03, Баточини 0,04, Ботуњу 0,08, Кијеву 0,04, Жировници 0,09, Корману 0,08, Десимировцу 0,13, Каменици 0,41, Борчу 0,45, Гунцатима 0,27, Губеревцу 0,41, Закути 0,55, Честину 0,42, Грошници 0,58 и Гледићу 0,77. Као што се види, планинско село Гледић има 25 пута више ливада и пашњака од равничарског села Брзана. Готово исти однос је и са шумом. Тако, на 100 становника долази хектара шуме: у Баточини 4, Жировници 8, Брзану 11, Мечковцу 8, Јовановцу 6, Драгобраћи 30, Каменици 67, Борчу 96, Губеревцу 97, Пајсијевићу 101, Честину 61, Грошници 66 и Гледићу 93 (ск. 13).

Ск. 13.— Пољопривредна карта планинског села Бајчетине
1. пашњак; 2. воћњак 3. ливада; 4. виноград; 5. шума; 6. ораница.

Поседовање земље уопште и, посебно, однос пољопривредног становништва према обрадивим површинама указују у ком је степену поједини крај ове простране области релативно пренасељен. И у том погледу добијени резултати прате, углавном, изложену општу карактеристику рељефа: у правцу и.-з. и с.-ј. аграрна пренасељеност постаје све већа. То се лепо види из ових података, који показују колико пољопривредних становника опада на 100 ха обрадиве површине (оранице, воћњаци, виногради) у појединим селима; тако је овај однос у Бадњевцу 88, Кијеву 67, Ботуњу 104, Реснику 83, Петровцу 105, Десимировцу 90, Лужницама 83, Чумићу 88, Вучковици 101, Рамаћи 140, Пајсијевићу 187, Закути 156, Честину 133, Грошници 148, Горњим Комарицама 139 и у Гледићу 132.

Као што се види из горње анализе, структура земљишног фонда у околини Крагујевца је разнострана; она се, углавном, прилагођава природним чиниоцима. Међутим, за објашњење свих оних бројних отступања од резултата изложене анализе структуре земљишног фонда треба потражити узроке у друштвеним условима, о којима смо у овом раду досада говорили.

Потребно је видети, сада, које су промене наступиле у структури земљишног фонда појавом новог друштвеног уређења. Прво, то су измене величине неких површина земљишта по категоријама коришћења, а, друго, то је појава новог власника једног знатног дела земљишног фонда.

Извесне површине земљишта по категоријама коришћења повећале су се (оранице, воћњаци, виногради), док су друге опале (ливаде, пашњаци, шуме). Уствари, повећање првих ишло је на рачун других, нарочито на рачун шуме. Тако су се оранице повећале (у односу на 1939 годину) за 10%, воћњаци за 18%, виногради за 39%; површине под ливадама су опале за 19%, пашњацима за 4% и шумама за 19%. Неоспорно је да су наређења која је издавала окупациона власт и мере, предузете у пољопривреди по ослобођењу, о којима ће доцније бити речи, условљавале ове промене.

Веома значајна чињеница у вези са земљишним фондом је сте појава социјалистичког сектора, поред приватног. Ево колико је он до 1951 године захватио земљишта:

Сектори	СТРУКТУРА ПОВРШИНЕ					
	Ораница		Обрадива		Пољопривредна	
	Укупно	%	Укупно	%	Укупно	%
Државни	521	0,7	691	0,7	1.557	1,3
Задружни	11.978	15,0	16.116	15,0	17.671	14,9
Приватни	65.039	83,8	90.524	84,3	99.073	83,8
Укупно	77.538	100,0	107.331	100,0	118.301	100,0

Основни значај појаве социјалистичког сектора, по намени и по функцији битно различитог од приватног, јесте у томе што он треба да одигра прворазредну улогу у преображају пољопривреде и целокупног живота на селу.

г. **Структурне промене у сеоској привреди.** — Мере које је социјалистичка држава предузимала у циљу регулисања новонасталих друштвених односа битно су измениле — где више где мање — структуру појединих привредних грана. Оне су се осетиле и у пољопривреди, и у трговини и занатству, и у споредним и допунским занимањима.

ПОЉОПРИВРЕДА. — Иако у капитализму није створена напредна пољопривреда, видели смо како је у њој — ипак — постигнут знатан напредак. Он се огледао у смени старог, дрвеног пољопривредног инвентара новим, гвозденим, у увођењу извесних агротехничких мера, у сејању бољих сорти усева, једном речи, у нешто повећаном приносу усева по 1 хектару; у воћарству, полет се огледао у порасту броја стабала разног воћа и у сађењу многих квалитетних сорти; најзад, сточарство је доживело замену старих, домаћих раса стоке новим, раснијим сојевима. Али, као што је напред и истакнуто, капитализам због свих оних противречних појава које смо запазили и анализирали није давао никакве перспективе пољопривреди овог краја. Дисхармонија која је настала из изложених разлога између природних могућности и друштвених потреба, стално опадање сточног фонда, раслојавање и осиромашење села, немање потребе и могућности да се запосли вишак радне снаге са села и због тога све веће испољавање проблема аграрне пренасељености, — све су то појаве са којима се пољопривреда свакодневно сучељавала, и које су говориле да је она осуђена на стагнацију, чак и назадовање. Окупација током Другог светског рата још више је допринела лошем стању пољопривреде: претеране обавезе гајења извесних усева (шећерне репе, сунцокрета) стално су доприносиле осиромашењу земљишта, сточни фонд је био у великом проценту смањен, шуме уништене, људи у великом броју поубијани.

Такво је било стање пољопривреде у тренутку ослобођења; ситуација је била још тежа, пошто се морао окончати рат. Већ током 1945 године оснивају се у овом крају пољопривредне машинске станице (у срезу гужанском и крагујевачком) и њихова је делатност у том времену веома значајна за обраду поља. Исте године донети су и прописи о откупима пољопривредних производа, а нешто доцније и прописи о контрахирању и обавезном засејавању усева, па ће све те мере имати далекосежне по-

следице за пољопривреду; ове административне мере, донете у времену када се за њих осећала прека потреба (ради снабдевања становништва пољопривредним производима, а индустрије сировинама, као и да би се добили вишкови за извоз), временом ће почети да утичу на стимулацију у пољопривреди, што ће се осетити на приносу и производњи усева и опадању сточног фонда. Укидање готово свих тих административних мера у пољопривреди током 1951 године показало је да њихово даље постојање са економске стране није оправдано.

Да би се добила што тачнија претстава о томе под каквим су се условима развијале поједине пољопривредне гране у овом периоду, потребно је укратко се осврнути на два питања: прво, каква је у овом крају снабдевеност пољопривредним инвентаром и, друго, какве агротехничке мере познаје сељак.

Предратна техничка опрема пољопривреде овог краја је била, као што је истакнуто, доста слаба. Извесних модерних пољопривредних машина није ни било (на пример самовезачице), а и других машина и справа било је у малом броју и недовољно. Тенденција ситњења поседа и, тиме, сталног смањивања његове материјалне снаге, била је пресудна код питања техничке опреме пољопривреде. Због тога је пре рата и била онако честа појава позајмљивања справа и радне стоке. Током рата, један део инвентара је уништен од непријатеља приликом многобројних казнених експедиција, које су пролазиле кроз села овог краја. По ослобођењу, целокупним конфискованим пољопривредним инвентаром, затим оним који је постао државни путем аграрне реформе, као и оним пољопривредним машинама и справама које су са стране набављене, руковале су пољопривредне машинске станице (за срез гужански и крагујевачки) и оне су одиграле веома значајну улогу у пољопривреди и социјалистичког и приватног сектора. Али је за увођење нових машина и справа, као и за бројно јачање целокупног пољопривредног инвентара у околини Крагујевца, једном речи, за неоспорно јачање механизације у пољопривреди, нарочито заслуга фондова за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде Среза гужанског и Среза крагујевачког (који су дошли са квалитативно другим задацима по расформирању пољопривредних машинских станица), а исто тако и самих сељачких радних задруга и земљорадничких задруга, које су нарочито од половине 1950 године па надаље из својих средстава набављале потребан пољопривредни инвентар. Ево каква је техничка опрема пољопривреде гравитационог подручја Крагујевца у 1951 години:

Врста пољопривредне машине и справе	Сектори			Укупно	На 100 газдин- става долази
	Др- жавни	За- дружни	При- ватни		
Трактори	4	32	7	43	0,19
Плугови	36	2.312	14.934	17.282	74,7
Ралице	2	38	219	259	1,1
Сејалице за стрмна жита	10	97	186	293	1,2
Жетелице и косачице	5	82	149	236	1,0
Вршалице	1	36	130	167	0,7
Сечке	6	97	243	346	1,5
Прскалице (виногр.)	—	—	—	3.850	16,7
Прскалице (воћар.)	—	—	—	313	1,3
Муљаче	—	—	—	303	1,3
Пресе	—	—	—	62	0,2
Гарнитуре за пекмез	—	—	—	37	0,1
Сушнице за воће	—	—	—	4	0,01
Казани за печење ракије	—	—	—	803	3,4
Запрежна кола (лака)	—	—	—	2.534	11,0
Запрежна кола (тешка)	—	—	—	9.645	41,9

При анализи горњих података, пре свега, пада у очи слаба снабдевеност пољопривреде тракторима. Тако, на 1 трактор долази у овом крају 1.467 ха оранице, према 1.020 ха у целој НР Србији. Ако се узме да један трактор може годишње да узоре 150 ха, онда се види да њихов постојећи број може свега да узоре 6.450 ха, односно свега 10% свих ораница гравитационог подручја Крагујевца. А када се има у виду чињеница да трактор служи не само код обраде земље, већ и за друге пољопривредне радове, а нарочито за превоз производа, онда се тек уочава колико је у овом крају пољопривреда слабо механизована. — Снабдевеност пољопривреде плуговима у односу на ораницне површине је доста добра. Пре свега, запажа се да је ралица готово сасвим потиснута из пољопривредног инвентара; она се задржала, са 1,4% свих плугова, само у планинским селима, док се у равничарским селима може наћи затурена испод неке стреје, ван употребе и са музејском вредношћу. Док је број плугова у односу на оранице задовољавајући, пошто на 1 плуг долази 3,6 ха ораницне површине¹, у односу на пољопривредна газдинства то није случај, пошто на 100 газдинстава долази 74,7 плугова. Значи да је један велики део газдинстава, искључиво ситних и малих, упућен на позајмицу ове најнеопходније пољопривредне справе. То је последица сталног ситњења посета и све слабије економске снаге нових газдинстава. — Однос сејалице за стрмна жита према ораницној површини показује како је у овом крају ручна сетва у великој примени, пошто постојећи број ових пољопривредних

¹ Сматра се да је нормално оптерећење плуга 5—8 ха оранице.

справа не може да омогући благовремену сетву свих жита; овде, наиме, на 1 сејалицу долази 215 ха оранице. Али се као и код свих пољопривредних машина и справа ситуација далеко погоршава када се да однос тих справа према газдинствима; тада видимо да на 100 газдинстава долази свега 1,2 сејалице. — И остале важне пољопривредне машине и справе указују на екстензивну пољопривреду и њену слабу техничку опремљеност: тако, мали број жетелица и косачица показује да се жетва стрмих усева не може да обави у најкраћем и најпогоднијем тренутку, што је нарочито значајно због приноса ових усева. Најзад, мали број вршалица знатно продужава време трајања вршаја.

И воћарско-виноградарске справе са своје стране говоре о екстензивности ових грана пољопривреде. Тако, овде долази 1 прскалица на 0,58 ха винограда, 1 муљача на 7,3 ха, 1 преса на 36 ха, 1 прскалица (воћарска) на 33 ха воћњака, 1 гарнитура за пекмез на 285 ха, 1 казан за печење ракије на 13 ха, 1 сушница за воће на 2.643,5 ха воћњака, најзад, 52,9 свих запрежних кола на 100 газдинстава, што другим речима значи да свако друго пољопривредно газдинство нема запрежних кола. Као и код ратарских машина и справа, и код виноградарско-воћарских однос према броју пољопривредних газдинстава умногоме из истих разлога погоршава ову и онако слабу слику стања техничке опреме пољопривреде околине Крагујевца; то се нарочито испољава код виноградарских справа, где је ситносопственичка структура јако наглашена.

Као што се види, изложена анализа техничке опреме пољопривреде овог краја показује да је, иако је у поређењу са предратним стањем учињем знатан напредак, ова опрема још далеко од тога да може да одговори једној напредној пољопривреди. Уствари, изношење њеног стања је истовремено и давање приказа за читаве пољопривреде.

И у питању припреме и обраде земље и нивоа знања земљорадника осетио се извештан напредак у поређењу са предратним стањем. Пре свега, преко многобројних курсева за описмењивање онај велики проценат неписмених, о коме је напред било речи, смањен је на 19% у 1948 години, а затим разна и бројна предавања, курсеви, практични опити, обиласци села од стране стручњака и други видови пољопривредне агитације пиририли су хоризонт пољопривредничког знања. У свим тим видовима пољопривредне агитације значајно место је заузимао Институт за пољопривредна истраживања у Крагујевцу. Истина, тај посао није ишао лако, пошто је у психологији сељака овог краја (као и осталих сељака који су живели у сличним условима) да новине не прима брзо и да је чак у извесном смислу и конзервативан, што је неоспорно последица оних друштвено-историских збивања у којима је живео, када је — у недостатку перспективе, — видео једини спас у својој „крпици“ земље, по цену бедног жи-

вотног стандарда и вегетирања на том парчету земље. Али, иако споро, агротехничке мере су продирале на село и постепено освајале и социјалистички и приватни сектор. Међутим, одмах се мора додати да су оне биле у зависности не само од степена знања и просвећености земљорадника, већ и од степена механизације пољопривреде. Баш тај други моменат је и више одлучивао да све предузете агротехничке мере нису задовољавале и да је пољопривреда овог краја још далеко од једне напредне пољопривреде. Тако, због недовољног броја трактора и употребе краве као радне стоке, највећи проценат оранице је слабо узоран; по једној приближној процени, дубоко зимско орање изврши се годишње за свега око 20%. Слабо спровођење у живот такве мере, као што је заоравање стрништа, указује, са своје стране, на екстензивност земљорадње; ова се мера обави овде са око 30%. Иако би се заоравањем стрништа постигла у извесној мери независност од водених талоба, сељак — у недостатку сточне хране (иако је то најекстензивнији начин исхране) — користи ова за напасање стоке до дубоко у јесен, а често и до пролећа. И сетва не задовољава у потпуности, ни у погледу квалитета ни у погледу благовремености. У недостатку потребног броја сејалица, сетва је махом ручна, што се одражава на квалитет а, посебно, што се са сетвом закасни скоро редовно за десетак дана. Али, овом узроку треба додати и то, да јесења сетва може да закасни и због сувог времена с јесени, које спречава благовремену припрему земљишта, а пролећна због претеране влажности оранице. Иста је ствар и са жетвом са којом се закашњава нешто због малог броја жетелица, а нешто и због извесне предрасуде код произвођача да усева мора да презри па да се жање, при чему се редовно у таквим случајевима губи 20—25% приноса, а толико и од квалитета.

Ни остале мере се не проводе у задовољавајућем обиму у пољопривреди овог краја. Готово по правилу коров покрај њива и путева никако се не чисти, тако да се одавде семе корова разноси по њивама. Борба против биљних болести састоји се у највећем броју случајева у запрашивању семена против главнице, док су остале мере сасвим минималне, ако не и непознате. Но, свакако да је ђубрење ораница једно од најосетљивијих питања пољопривреде околине Крагујевца. Постојећи сточни фонд у стању је да да стајњака којим се стварно може годишње нађубрити око 30% ораница, а употреба вештачког ђубрива слабо је развијена: на 1 ха оранице просечно се потроши 6,4 кг, а на 1 ха обрадиве површине 5,1 кг. Све те чињенице одразиће се, како ћемо нешто доцније видети, на висину приноса усева.

1. Ратарство. — Промене које су наступиле у читавом привредном животу по ослобођењу утицале су и на извесна структурна померања у земљорадњи. То ће се најбоље видети из анализе података о засејаним површинама, који су изнети на следећој табели:

Област	Год.	Врста усева	Засејана површина у ха	
			Укупно	%
Гравитационо подручје	1951	Кукуруз	31.988	42,7
		Пшеница	25.522	34,0
		Јечам	1.225	1,6
		Овас	2.698	3,6
		Рај	864	1,2
		Лан	7	0,0
		Сунцокрет	1.445	1,9
		Шећерна репа	1.609	2,1
		Конопља	218	0,3
		Купус	337	0,5
		Кромпир	1.343	1,8
		Лук	177	0,2
		Паприка	137	0,2
		Пасуљ	509	0,7
		Грашак	62	0,1
		Парадајз	166	0,2
Диње и лубенице	372	0,5		
Крмно биље	6.294	8,4		
Укупно:			74.973	100,0

И само летимичан поглед на изнете податке о засејаној површини показује екстензивност земљорадње у околини Крагујевца: тако, од целокупне ораничне површине сва жита са кукурузом обухватају 83,1%, индустриско биље 4,3%, поврће 3,7%, крмно биље 8,4% и бостан 0,5%. Али, када се ова структура засејане површине упореди са оном из 1939 године¹, онда се виде она унутрашња померања која су малопре поменута. Пре свега, значајно је напоменути да су површине под житарицама опале, а да су се прошириле површине засађене поврћем, индустриским и крмним биљем и бостаном; тако су у поређењу са 1939 годином површине под житарицама опале за 7%, док су се површине под поврћем повећале за 58%, индустриским биљем за 76%, крмним биљем за 97% и бостаном за 71%. Та померања у структури засејане површине дошла су, углавном, као последица административних мера, о којима је напред било речи, а ради подмирења сировинама повећаних потреба послератне индустрије, снабдевања поврћем већег броја становника у Крагујевцу и настојања поготову социјалистичког сектора (пре свега сељачких радних задруга) да пређу на интензиван начин исхране стоке.

Али су се, такође, и у структури житарица, поврћа и индустриског биља збиле извесне промене, о којима је потребно говорити.

¹ В. стр. 82.

Структура житарица показује овакве односе: под кукурузом се налази 51,3% површине под житарицама, под пшеницом 40,9%, ражи 1,3%, јечмом 1,9%, овсом 4,5% и осталим житима (просо и остала) 0,1%. Међутим, у 1939 години од свих површина под житарицама на кукуруз је отпадало 50,1% ораничне површине, на пшеницу 45,1%, јечам 0,9%, овас 3,7% и раж 0,2%. Дакле, главно померање је код пшенице, док је код осталих житарица, мање-више, безначајно. Објашњење ове појаве налази се у чињеници да је пољопривредник по ослобођењу био обавезан, као што је поменуто, да сеје на већим површинама извесне усеве (индустриско биље, крмно биље, поврће), а исто тако и у чињеници да је кукуруз у овом крају од веће користи земљораднику него пшеница (због већих приноса, исхране људи и стоке); све је то морало условити опадање само површина под пшеницом.

У структури индустриског биља догодила су се, такође, значајна померања. На првом месту, сунцокрет се у периоду од ослобођења далеко више сеје него пре рата; управо, може се рећи да се он тек од ослобођења и почео сејати у овом крају, тако да је у 1951 години заузимао 44,1% површине под индустриским биљем. Потребне за масноћама, којих је по ослобођењу недостајало, биле су повод доношењу прописа о обавезној сетви овог усева. Повећање производње шећера условљавало је сејање шећерне репе на већим површинама, па је под овим усевом у 1951 години било 49,0% површине под индустриским биљем, што претставља пораст од 65% у поређењу са предратним стањем (1939 године). Слабо учешће лана у структури површине под индустриским биљем у 1951 години (са 0,2%) и конопље (са 6,7%), односно опадање површина под овим усевицима у поређењу са 1939 годином (када је под ланом било 3%, а под конопљом 26% површине под индустриским биљем), говори о сталном слабењу домаће радиности и продирању фабричких текстилних производа на село.

У послератном периоду повећале су се површине под поврћем и бостаном, захваљујући већим потребама крагујевачког тржишта. Тако се, у поређењу са стањем из 1939 године, засејана површина под купусом повећала за 48%, под кромпиром за 62%, луком за 24%, паприком за 63%, пасуљем за 65%, грашком за 74%, парадајзом за 71% и под бостаном за 71%. Али, као што су врсте усева које се гаје остале исте као и пре рата, што указује на неразвијеност ове делатности, и само повртарство као пољопривредна грана остало је на истом нивоу; у недостатку квалитетних природних услова, оно се задржало у оним истим селима као и у ранијем периоду — поред Лепенице и Груже и њихових притока — и са истом техником обраде¹. Понека пар-

¹ И у послератном периоду поврћем се највише одликују ова села: Јовановац, Цветојевац, Милатовац, Корман, Маршић, Ресник и Балјевац. Под утицајем баштованства у Крагујевцу, ова села су увела топле леје, што је утицало на интензивније гајење раних усева. Заливање башта врши се помоћу долапа и бунара, као и вадама од воденичких јазова. Упоследње време увеле се и моторне пумпе.

цела засађена поврћем у брдовито-планинском појасу, која је могла наћи своје место покрај каквог извора или бунара, нема значаја за крагујевачко тржиште, пошто усеви с ових парцела искључиво служе за потребе појединих сеоских домаћинстава.

Изложена померања у структури засејане површине, као и мере које су их изазвале, довеле су у земљорадњи овог краја до значајних последица. Треба одмах истаћи да, иако са учињеним променама у структури оранице није битно измењен онај предратни лик земљорадње, предузете административне мере са својим последицама ипак значе покушај смене двопољног плодореда, који је најбољи одраз екстензивне земљорадње. Само се код увођења оваквих мера увек поставља питање да ли су испуњени основни услови да се оне могу предузети, тим пре што је земљиште почело све више да добија лошије особине и да постаје неплодније, док се упоредо са тим процесом смањивао сточни фонд и, тиме, могућност ђубрења ораничних површина, а употреба вештачких ђубрива још није била из више разлога у широј примени (углавном због неупућености земљорадника и доста високе цене по кг). А, као што је познато, интензивне културе (индустриско биље и поврће) брзо исцрпљују и слабе земљиште. Несумњиво да су и ове административне мере са своје стране биле повод послератном опадању приноса појединих усева.

Најзначајнија последица у ратарству, која је наступила по ослобођењу због деловања многих фактора, јесте опадање приноса и укупне производње појединих усева. Потребно је анализирати нижи преглед кретања приноса и испитати због чега је до тога дошло:

Година	В Р С Т А У С Е В А				
	Кукуруз	Пшеница	Раж	Овас	Јечам
Просек 1930/39	15,2	12,1	14,5	9,9	12,7
1939	13,4	9,0	8,9	9,9	10,1
1940	13,4	8,5	8,8	9,9	10,1
1945	11,4	6,1	4,9	3,9	6,1
1946	4,2	10,1	8,9	4,9	10,8
1947	15,0	6,7	8,9	9,5	11,2
1948	12,1	13,2	12,9	11,9	15,9
1949	13,7	14,0	12,0	7,0	12,5
1950	9,0	9,1	8,7	3,5	9,9
1951	17,5	14,9	13,1	9,9	16,8
Просек 1947/51	13,5	11,4	11,6	8,5	13,7

Као што предње кретање приноса појединих житарица показује, они су за све усеве, сем јечма, у опадању у поређењу са предратним приносима. Ако се упореди десетогодишњи предратни просек (1930/39 г.) са петогодишњим послератним (1947/51 г.), види

се да је принос кукуруза опао за 11,1%, пшенице за 5,7%, ражи за 20,0%, овса за 14,1%, док се принос јечма повећао за 7,2%. Потребно је видети који су узроци појави опадања послератних приноса и, уопште, слабих приноса житарица.

Веома смањени приноси у 1945 години били су последица ратних прилика, када пољским радовима није могла бити поклоњена чак ни уобичајена пажња. Затим, у горњој табели падају у очи још две године са изразито мањим приносима; то су 1946 и 1950 година. То су године са највећим сушама које се памте у овим крајевима. Тако, сума падавина у 1950 години износи 436,7 мм, док је за просек 1925/40 године износила, као што смо видели на почетку овог рада када смо говорили о клими овог краја, 676,2 мм. Али треба истаћи да је током 1950 године као и 1946¹, било падавина нарочито мало за време вегетационог периода, како се то види и из ниже таблице, што је био разлог минималним приносима:

Станица	Година	Висина падавина у мм за време два месеца				Сума
		III—IV	V—VI	VII—VIII	IX—X	
Крагујевац	Просек 1925/40	113,9	177,3	107,4	100,4	499,0
	1950	55,4	77,9	72,8	66,2	272,3

Ова зависност висине приноса усева од атмосферских прилика, од смена сушних година и година са довољном количином падавина, говори о заосталој и екстензивној земљорадњи, која уопште не зна за мере наводњавања, а где су и остале агротехничке мере на ниском нивоу.

Стално осиромашење тла и опадање плодности земљишта јесу један од значајних чинилаца који утичу на опадање приноса усева у гравитационом подручју Крагујевца. Ми смо о овој појави говорили када смо излагали оне противречне појаве које је донела капиталистичка привреда, када смо указали на ону дисхармонију, коју је овај начин привређивања донео, а која постоји између природних услова и друштвених потреба. Настала у овом привредном периоду из напред изложених узрока, и добијајући све оштрије форме нарочито у последњим годинама његовог живота, појава опадања плодности земљишта добијала је и у послератном периоду забрињавајуће размере, пошто је — поред оних последица које су наступиле све већим продубљивањем поманути дисхармоније између природних услова и друштвених потреба — двопољни плодоред из године у годину исцрпљивао земљиште и смањивао му плодност, док при свим тим чињеница-

¹ Станица у Крагујевцу није бележила у 1946 години податке о падавинама

ма уситњени посед, са опалим сточним фондом и — уопште — слабом материјалном основицом, није могао да поврати она некад одлична својства земљишта, било одговарајућом употребом стајњака било вештачког ђубрива.

Већ је поменуто да су и административне мере, које су ослобођењу спроведене у ратарству, утицале на висину приноса житарица. На страну чињеница да су се ове мере негативно одразиле на стимулацију, померања у структури усевне површине, са своје стране, утицала су на висину тих приноса. Јачање површина под интензивним културама (индустриским биљем, поврћем) на рачун пшенице значило је даље слабење земљишта, пошто ове културе више исцрпљују земљиште од пшенице. Једна од тих непосредних последица јесте опадање приноса пшенице, пошто је сунцокрет као предусев гори за њу од кукуруза; тиме је плодоред још више погоршан. Административне мере (као што је, напр., обавезна сетва) негативно су се одразиле још у једном погледу. Тиме што је земљорадник морао да више сеје интензивне културе, у недостатку правих терена за њихово гајење (а то је, као што је раније наведено, низиски појас), оне су се почеле померати у вертикалном смислу, ка прелазном па, чак, и брдовито-планинском појасу; то је померање могло ићи само на рачун приноса усева и исцрпљивања земљишта. Но, о том моменту, тј. избору правог места за гајење појединих усева и приносима, као последици правилног или неправилног поступања при томе, биће мало доцније више речи.

Недовољна техничка опремљеност земљорадње, пре свега недостатак потребног броја трактора, сејалица и жетелица, а затим слабо спровођење агротехничких мера, о којим је појавама напред већ било речи, такође су утицали на принос и укупну производњу житарица. Као што смо видели, само због тога што се жетва не обави на време из разлога које смо изнели, приноси опадају за 20—25%. Упоређивање приноса на државним, задружним и приватним добрима најбоље показује колико је који сектор у пољопривреди механизован и колико примењује агротехничке мере:

Сектори	Год.	ПРИНОС ЖИТАРИЦА ПО 1 ХА				
		Кукуруз	Пшеница	Рај	Овас	Јечам
Државни	1951	27,5	17,3	15,0	15,5	19,8
Задружни		16,6	15,8	13,2	10,8	16,0
Приватни		17,5	14,3	13,1	9,3	16,4

Као што ово упоређење приноса житарица са појединих сектора показује, разлике између задружног и приватног сектора су без-

значајне. Државни сектор, пак, који захвата свега 0,7% целокупне ораничне површине гравитационог подручја, исказује највеће приносе; то долази отуда што највећи део оранице државног сектора обрађује Институт за пољопривредна истраживања у Крагујевцу.

Један од значајних фактора који утиче на приносе житарица јесте избор и гајење одговарајућих сорти семена усева и гајење житарица на оним теренима који им најбоље одговарају. Треба испитати како овај проблем изгледа у околини Крагујевца.

Видели смо, анализирајући прилике у ратарству током капиталистичког периода, да је у овој привредној епохи извршена смена старих, домаћих врста житарица многобројним новим врстама и сортама. Та смена извршена је, како смо тамо рекли, непосредно после Првог светског рата. Али, у условима онако уситњеног пољопривредног газдинства са разбацаним и удаљеним парцелама какво је оно у овом крају, није се могло ни замислити гајење чистих, сортних и аутохтоних семена. Све су се те многобројне сорте убрзо по пуштању у народ измешале и дегенерисале, што је у великом степену утицало на приносе. Тако је код пшенице најчешћи случај мешавине сорти банкута и румске црвенке; међутим, како је румска црвенка касностаснија за недељу дана, настаје штета код одређивања погодног тренутка за жетву, пошто је банкут поред раностасности подложен и осипању. Дакле, у доба које је погодно за жетву банкута, румска црвенка још није зрела. Чекајући на њено сазревање, банкут презри и оспе се добрим делом и пре жетве, а још више приликом жетве, превоза и манипулације око вршидбе. Према испитивањима Института за пољопривредна истраживања у Крагујевцу, приноси по 1 ха на тај начин опадају за преко 15%. Али је најрискантнији случај гајења меша видовки и осталих сорти, на шта се наилази на теренима у доњем току Лепенице, пошто је ова сорта пшенице веома осетљива на измрзавање. После јаче зиме, усев — та мешавина сорти — остаје врло проређен, те су произвођачи с пролећа у недоумици на који начин да даље употребе површину под усевом: да ли да је преору или не, — при чему су у сваком случају велики губици неизбежни. Томе треба додати да је потребу за гајењем ове мешавине сорти у којој доминира видовка условила тежња произвођача да са истог терена, где је могућа производња касних повртарских култура, подигне два рода; с друге стране, у периоду када је цветао зеленашки капитал, што је карактерисало — како је речено — период капиталистичког друштвеног уређења, произвођач је гледао да дође што пре до хлеба, па макар он био и лошег квалитета, само да не би био бачен у наручје зеленаша. Такво стање сорти и семена оставио је стари друштвени поредак у наслеђе новом. Међутим, за ових неколико година од ослобођења у погледу отклањања ових економско штетних појава није нешто битно учињено; но, свакако, да је несумњив

успех, па самим тим и напредак, што је ова појава уочена и анализирана и што су припремљене мере за њихово постепено отклањање, пре свега, правилним реонирањем сорти усева. У том веома важном послу значајно место заузима Институт за пољопривредна истраживања у Крагујевцу. Дотле, ако се узме да се само 15% губи од приноса по хектару због горе изложених појава, годишњи губитак пшенице износи око 555 вагона (према производњи пшенице у 1951 години).

Исти је случај и код кукуруза. После Првог светског рата, када се осећала несташница у семену, добијен је са стране као помоћ бели зубан (американец), који се врло брзо измелезио са домаћим тврдуњем, тако да се у овом крају почео највише да гаји кукуруз — мешавина белог зубана и тврдуња, при чему доминира мало продуктивни тврдунац. Ево какви су односи у приносима разних сорти кукуруза (тврдунац, бели зубан, жути зубан) на различитим типовима земљишта у атару Крагујевца:

Тип земљишта	Година	СОРТА КУКУРУЗА		
		Тврдунац	Бели зубан	Жути зубан
Смоница	1949	100	113	114
	1951	100	122	130
	Просек	100	117	122
Алувијум	1950	100	129	154

Ови подаци показују како су зубани у већој мери испољили своја преимућства у влажној 1951 години. Међутим, слаба продуктивност тврдуња је дошла особито до изражаја на речном алувијуму. Ти подаци говоре, затим, колико привреда околине Крагујевца губи сваке године као последица лошег семена у сортном смислу. Но, то ће се најбоље видети ако се тај ефекат изрази цифарски, узимајући да половина целокупне засејане површине под кукурузом може бити заступљена продуктивним зубанима:

Срез	Год.	Укупна производња кукуруза (у вагонима)	Половина просека бруто приноса (у вагонима)	Повећање у %	Вишак вагона
Крагујевачки	Просек	1.580	790	17—22	134—174
Гружански	1945/51	1.795	897	17—22	152—197

На тај начин, као што се види, ова два среза, која захватају 81% целокупне површине гравитационог подручја Крагујевца, губе сваке године око 300 вагона кукуруза, што значи да је ту пољопривредников доходак сваке године умањен за око 195 милиона динара (према просечној цени кукуруза за 1951 годину)¹.

Напред је било речи о опадању приноса житарица због употребе лошег семена у сортном смислу. Међутим, поменуто је да приноси опадају и због тога што се поједини усеви гаје и тамо где им не одговарају природни услови, тј. где географски размештај култура није правилан, као и због тога што сорте појединих усева нису прилагођене природним погодбама, иако су — иначе — то терени који одговарају дотичним условима. Ево како се то одражава у околини Крагујевца.

Говорећи о географском размештају ратарских култура у околини Крагујевца², ми смо истакли како кукурузу, индустријском и крмном биљу, као и поврћу највише одговара због својстава земљишта низиски појас, док пшеница, воћњаци и виногради дају најбоље приносе у прелазном појасу; али смо и тамо напоменули да је овакав идеални размештај поремећен и да је добио многе неправилности, што се морало одразити на приносима усева. Разлоге таквој појави треба тражити у друштвеним условима, најпре у структури посела и, тиме, у аграрној пренасељености, захтевима тржишта и пластици појединих сеоских атара. Та појава опадања приноса због неодговарајућег географског размештаја култура, на коју су деловали малопре изнети фактори, вуче своје порекло у оним друштвеним условима који су одликовали капиталистички друштвени поредак; али, те појаве није нестало ни у новом друштвеном поретку, поготову што се посед све више ситнио.

Од свих култура житарица највеће се неправилности запечају у географском размештају кукуруза. Због тога, што и данас у претежном делу служи за исхрану људи, што пружа одличну сточну храну (у зрну, кукурузовини, као зелена храна преко лета и силажа у току зиме), што даје веће приносе по хектару од пшенице, и, најзад, што има велики значај као сировина за индустријске сврхе, — кукуруз је већ у периоду капитализма почео да захвата и оне терене који му не одговарају. Тим узроцима треба придружити и онај који потиче од сталног повећања

¹ Податке о последицама употребе лошег семена у сортном смислу добио сам од инж. Н. Миладиновића, управника Завода за ратарство Института за пољопривредна истраживања у Крагујевцу.

² В. стр. 102—105.

броја становника, са којом се чињеницом у условима аграрне пренасељености увек оштро поставља проблем исхране становништва; исто тако, и оне административне мере, које су по ослобођењу спроведене у ратарству, пре свега знатно смањење засејаних површина под пшеницом, на посредан су начин повећавале значај гајења кукуруза. Тако је кукуруз, када му је понестало терена у низиском појасу, почео да захвата и прелазни, па чак и брдовито-планински појас, дајући притом мање приносе. То се најбоље види из података о засејаним површинама под житарицама извесних села, која имају погодне терене за гајење кукуруза, и оних где његово територијално распрострањење није саображено природним условима:

Место	Апс. висина (м)	Засејане површине под житарицама и принос са 1 ха (у мц)									
		Кукуруз		Пшеница		Раж		Овас		Јечам	
		Укупно ха	Принос	Укупно ха	Принос	Укупно ха	Принос	Укупно ха	Принос	Укупно ха	Принос
Лапово	107	1.537	22	861	17	21	18	4	10	25	19,8
Брзан	129	909	19	477	16	7	17,4	8	12,2	21	17,1
Коњуша	475	205	10	178	13	9	14	36	9	3	16
Гледић	640	297	7	246	8	2	10	252	4	3	8

Као што се види из ових података, кукуруз у свим овим селима, а то је са безначајним изузетком скоро у свим селима гравитационог подручја, захвата највише површина засејаних житарицама; с друге стране, ови подаци показују како је он своју границу гајења помакао — преко прелазног — чак и до брдовито-планинског појаса (село Гледић), дакле преко 600 м апс. висине, при чему његови приноси у великом проценту опадају (просечно за 68%). Изложени подаци у горњој табели откривају, најзад, још две веома значајне ствари: најпре они показују колико привреда овог краја губи сваке године због неправилног размештаја култура, а, затим, колико су продуктивност и рентабилност гајења житарица, а посебно кукуруза (када је о њему реч) условљене географским моментима, пошто ове опадају — у зависности од конфигурације тла — уколико се од равничарских предела на и. и си. удаљујемо и приближавамо крајњим тачкама на з. и јз. гравитационог подручја.

Други разлог опадању приноса у вези са територијалним распрострањењем јесте неприлагођавање сорти усева природним

условима, иако иначе дотични терени одговарају тим условима. Ова се појава најбоље уочава код разних сорти пшенице, а нарочито код три најзаступљеније сорте: банкута, румске црвенке и румунске црвенке. Тако, док банкут испољава своје добре особине у потпуности само на бољим, пшеничним земљиштима¹, док на сиромашним, плитким и скелетним земљиштима постаје знатно слабији, губи својство отпорности, смањује родност и погоршава квалитет, и док румско црвенки најбоље одговарају умерено таласаста предели, пошто је она отпорнија према сиромашним земљиштима, суши и измрзавању, румунска црвенка (тимочанка, бутарка) најбоље од свих сорти користи више терене пошто је најотпорнија према мразевима, па се сусреће, долазећи од Левча, на падинама Црног Врха и Гледићских Планина. Међутим, како реонирање усева у овом крају претставља посебан проблем о коме смо већ говорили, лако је разумети да су приноси усева у околини Крагујевца сваке године знатно смањени и из овог разлога.

Углавном сви напред изнети чиниоци, који су утицали на висину приноса житарица, утицали су и на приносе индустриског биља и поврћа. У влажној, 1951 години, они су износили: лан 32,7, сунцокрет 9,8, шећерна репа 167,7, конопља 46,9, купус 164,4, кромпир 70,4, лук 60,9, паприка 57,1 пасуљ 13,5; грашак 12,3, парадајз 147,6 и диње и лубенице 81,5 мц. Из упоређивања вишегодишњих предратних приноса са послератним најзначајнијим културама индустриског биља и поврћа види се да прво бележи изванредан пораст, а друго мањи пад (в. нижу табелу):

Година	ПРИНОС СА 1 х а				
	Сунцокрет	Шећерна репа	Конопља	Кромпир	Пасуљ
Просек 1930/39 1947/51	— 7,6	117,8 124,3	6,9 30,2	58,2 57,8	11,7 11,2

Узрок овој појави налази се, пре свега, у већој стимулацији произвођача индустриског биља, нарочито шећерне репе (повољне откупне цене, додељивање сортног семена, вештачког ђубрива).

У зависности од висине приноса и величине засејаних површина кретала се и укупна производња усева. Она је по годинама овако изгледала:

¹ Банкут даје најбоље приносе у пределу Бадњевац—Крагујевац—Крчмар, па је то један одличан житородни крај.

Година	Кукуруз		Пшеница		Раж		Овас		Јечам	
	мц	Индекс	мц	Индекс	мц	Индекс	мц	Индекс	мц	Индекс
Просек 1930/39	51,164,720	100,0	36,584,350	100,0	127,600	100,0	2,409,660	100,0	784,860	100,0
1939	45,105,740	88,1	27,211,500	74,3	78,320	61,3	2,409,660	100,0	624,180	79,6
1940	45,105,740	88,1	25,699,750	70,2	77,440	60,7	2,409,660	100,0	624,180	79,6
1945	36,466,320	71,2	15,568,420	42,5	423,360	331,7	1,052,220	43,6	747,250	95,2
1946	13,434,960	26,2	25,777,220	70,4	768,960	602,6	1,322,020	54,8	1,323,000	168,4
1947	47,982,000	93,7	17,099,740	46,7	768,960	602,6	2,563,100	106,3	1,372,000	174,7
1948	38,705,480	75,6	33,689,040	92,0	1,114,560	873,4	3,210,620	133,2	1,947,750	248,0
1949	43,823,560	85,6	35,730,800	97,6	1,036,800	812,5	1,888,600	78,3	1,531,250	195,0
1950	28,789,200	56,2	23,225,020	63,4	751,680	589,0	944,300	39,1	1,212,750	154,5
1951	55,800,600	109,0	37,092,000	101,3	1,135,300	889,7	2,582,800	107,1	2,001,400	255,0
Просек 1947/51	43,183,800	84,4	29,095,080	79,5	1,002,240	785,4	2,293,300	95,1	1,678,250	213,8

Ова табела укупне производње житарица у околини Крагујевца захтева извесна објашњења, поред оних која су дата, када је било речи о висини и кретању приноса појединих усева. Наиме, у горњој табели се види да је укупна производња кукуруза у 1951 години већа од предратног просека, што долази од доста доброг приноса по 1 ха у овој влажној години. Исти је случај и са пшеницом, само код ње треба додати да је послератна производња опала, како због опадања приноса тако и због смањења засејане површине. Код ражи, овса и јечма имамо по ослобођењу повећање засејаних површина, па се то одражавало и на индексима њихове производње, иако су њихови послератни приноси по 1 ха опали, изузев јечма. То се најбоље види по томе што је код ражи засејана површина порасла са 100 (предратно стање) на 981,8 (стање 1951 године), док је највећи индекс производње 889,7 (у иначе родној 1951 години); код овса је индекс засејане површине порастао са 100 на 110,8, а индекс производње у најроднијој години једва је достигао 107,1.

Кретање укупне производње житарица лепо се може пратити на овом графикону:

Графикон 1.— Вишегодишње кретање производње житарица
1. кукуруз; 2. пшеница

У вези са производњом усева значајно је испитати колико је становника овог краја њима обезбеђен, а затим да ли је у погледу земљорадње околина Крагујевца активна или пасивна.

С обзиром на колебаљивост укупне производње до које је долазило због изнетих узрока, обезбеђеност становништва и житарицама и поврћем била је променљива. Ево како је она изгледала у послератним годинама (по 1 становнику у кг)¹:

Врста усева	Г О Д И Н А						
	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951
Кукуруз	246,1	90,6	310,4	261,2	295,8	194,3	376,6
Пшеница	105,1	174,0	115,4	227,4	241,1	158,1	250,3
Раж	2,8	5,1	5,1	7,5	6,9	5,0	7,6
Овас	7,1	8,9	17,3	21,6	12,7	6,3	17,4
Јечам	5,0	8,9	9,2	13,1	10,3	8,1	13,5
Укупно житарица	366,1	287,5	457,4	530,8	566,8	371,8	665,4
Кромпир							63,8
Лук (црни)							7,2
Лук (бели)							2,8
Пасуљ							4,6
Грашак							0,5
Купус							37,4
Парадајз							16,4
Паприка							5,3

Као што се види, производња житарица обезбеђује становништву исхрану, изузимајући изразито сушну 1946 годину. Да погледамо сада да ли производња житарица у овом крају може да подмири и остале потребе (исхрана стоке, семе). У том циљу, изнећемо целокупне потребе у кукурузу и пшеници, пошто они заузимају 92,2% површине под овим житарицама (види табелу на 152 стр):

Ти подаци показују како је гравитационо подручје Крагујевца у стању да у потпуности подмири потребе становништва за хлебом. Исто тако и онај део сточне хране, који се састоји од кукуруза, овса и јечма, овде је обезбеђен. Роднијих година, чак, како се то види, појављују се и знатни тржни вишкови. Но, нарочито треба истаћи појаву знатних тржишних вишкова пшенице, што је веома значајно с обзиром на повећање броја градског становништва. Тако је у 1951 години, и поред откупа пшенице у количини од 11,111.750 кг остало чистог тржног вишка ове житарице 3,098.570 кг. Код поврћа, пак, производња гравитационог подручја, условљена природним погодбама, не може да подмири целокупне потребе становништва, пре свега градског; због тога је до-

¹ За период 1947/51 године на 1 пољопривредног становника у ужој Србији отпада 207,2 кг пшенице и 316,7 кг кукуруза; за исти период на 1 пољопривредног становника гравитационог подручја Крагујевца долази 249,8 кг пшенице и 370,9 кг кукуруза.

Производња и потрошња житарица		Врста житарица		
		кукуруз	пшеница	
Укупна производња у години		1951 просек 1947/51	55,800.600 43,183.800	37,092.000 29,095.080
Потрошња	за семе		959.640	5,104.400
	за људску исхрану		29,628.800	17,777.280
	за сточну исхрану		14,872.450	—
	Укупно (по одбитку јечма и овса)		42,156.250 ¹⁾	22,881.680
Тржни вишак у години		1951 просек 1947/51	13,644.350 1,027.550	14,210.320 6,213.400

воз поврћа са стране на крагујевачку пијацу знатан (из села Драгоцвета, Шуљковца, Бунара, из околине Алексинца, Чачка, Велике Планае, Параћина). У целокупној производњи житарица и поврћа током 1951 године поједини сектори учествовали су са следећим процентом:

Сектори	Врста житарица												
	Кукуруз	Пшеница	Раж	Овас	Јечам	Кромпир	Лук црни	Лук бели	Пасуљ	Грашак	Купус	Парадајз	Паприка
Државни	0,7	0,2	0,5	1,4	2,9	2,4	1,8	1,9	0,3	0,0	0,7	0,5	1,3
Задружни	12,6	16,6	20,1	28,5	25,5	25,8	22,7	9,7	27,0	27,5	19,5	18,9	13,3
Укупно социјалистички сектор	13,3	16,8	20,6	29,9	28,4	28,2	24,5	11,6	27,3	27,5	20,2	19,4	14,6
Приватни	86,7	63,2	79,4	70,1	71,6	71,8	75,5	88,4	72,7	72,5	79,8	80,6	85,6

Процент учешћа социјалистичког сектора у производњи житарица и поврћа веома је значајан, између осталог и за крагујевачку пијацу, пошто од те чињенице умногоме зависе цене на тржишту и нормално и обезбеђено снабдевање грађанства овим основним пољопривредним производима.

2. Воћарство и виноградарство. — Послератне промене у друштвеном и привредном систему неминовно су захватиле и воћарство, мада нешто слабије него претходну пољопривредну гра-

¹ Од укупне потрошње кукуруза (45,460.890 кг) одузета је укупна производња овса и јечма (3,304.640 кг), који служе за исхрану стоке.

ну — ратарство. Несумњиво је да је ратарство заузело то место због тога што је требало обезбедити исхрану становништва целе државе.

У периоду од 1939 па до 1951 године (за коју се пружају статистички подаци) воћарство бележи знатан пораст, и у погледу површина под воћњацима, и у погледу броја стабала. Тако се површина под воћњацима повећала са 11.109 ха (у 1939 години) на 13.634 ха (у 1951 години), — што значи да се индекс ових површина попео са 100 на 122,7. Од укупне обрадиве површине гравитационог подручја, на воћњаке отпада 12,7%, према 4,6% у НР Србији, односно 7,9% у ужој Србији; та чињеница показује колико је воћарство значајна пољопривредна грана у околини Крагујевца за доходак становништва. По секторима, државни обухвата 0,6%, задружни 12,8% и приватни 86,6% целокупне површине под воћњацима.

Упоредо са повећањем површине под воћњацима ишао је и пораст броја родних стабала. Он овако изгледа:

Врста воћа	Г о д и н а		Стање по секторима (у 1951 г.)		
	1939	1951	државни %	задружни %	приватни %
Шљива	1,614.500	2,118.654	0,6	19,9	80,5
Јабука	94.230	106.430	0,8	15,7	83,5
Крушка	54.300	68.987	0,2	14,4	85,4
Орах	22.380	35.994	0,2	11,3	88,5
Дуња	12.255	20.746	0,4	10,0	89,6
Кајсија	14.800	26.100	0,7	14,9	88,4
Бресква	20.358	39.350	0,2	13,7	86,1
Трешња	23.513	28.309	0,4	11,2	88,4
Вишња	8.819	15.273	0,3	8,0	91,7
У к у п н о	1,865.155	2,459.843	0,1	20,2	79,7

Овај знатни пораст броја стабала несумњиво је стимулирала крагујевачка пијаца, која је по ослобођењу имала да подмирује потребе повећаног броја градског становништва, а још више фабрика конзерви у Крагујевцу „Црвена звезда“, која сваке године преради, како ћемо видети кад будемо говорили о градској индустрији, веома велике количине разног воћа.

Тај пораст броја стабала није само у апсолутном смислу; он је био и у релативном — у односу на број становника. Тако је на 1 становника у овом крају долазило дрвета воћа: шљива 14,3, јабука 0,7, крушка 0,4, ораха 0,2, дуња 0,1, кајсија 0,1, бресака 0,2, трешња 0,2 и вишања 0,1, односно 16,6 свих родних стабла. На 1 пољопривредног становника, пак, долазило је 21,1 родно стабло.

У погледу заступљености појединих врста воћа, шљива заузима прво место са 86,1% свих стабала. За њом долази јабука (4,3%), па крушка (2,8%), бресква (1,6%), орах (1,5%), трешња (1,2%), кајсија (1,0%) дуња (0,8%) и вишња са 0,7% свих родних дрвета. Тај велики проценат учешћа шљиве у воћарству показује колико је ова пољопривредна грана једнострано развијена и како је у сасвим малом проценту дошло до структурних померања у погледу заступљености појединих врста воћа. Та појава може имати штетне економске последице, ако неке године, као што је то било 1949 и 1950 године, разне болести и штеточине које нападају шљиву такорећи униште њене приносе, тако да је тада за пољопривредника доходак од воћарства скоро изгубљен.

Иако у околини Крагујевца постоје, као што је речено, веома повољни природни услови за напредно воћарство, оно то није постало ни у послератном периоду, па се може рећи да је задржало онај ниво на коме је било у периоду између два светска рата. Од свих агротехничких мера у воћарству, воћар овог краја зна за механичко чишћење стабала и грана и прскање (против пламењаче на листу, легла штетних инсеката и болести), па и то је условљено постојећим воћарским справама. Само код малог броја напреднијих воћара може се наћи пооран и нађубрен воћњак, дрвеће са проређеним крунама и орезано од безбројних издака и унеколико заштићено од мразева; у највећем броју случајева воћњак је заледињен и препуштен вољи природе.

Од оваквог стања воћарства зависе и приноси појединих стабала. Родних година они су знатни и дају велике дохотке пољопривреднику, док изразито непогодних година приноса такорећи и нема. Ево како су се кретали приноси појединих стабала по ослобођењу (види табелу на 155 стр.):

Анализа просечних послератних приноса родних стабала (период 1946—1951 год.) показује да су они у паду, сем код јабуке, крушке и вишње, у поређењу са вишегодишњим предратним приносима. Горња табела показује да су на просек приноса свих дрвета утицале две незапамћено непогодне године за воћарство — 1949 и 1950; у првој су приноси страдали од гусеница „губара“, а у другој од суше. Управо ове две године и показују колико је воћарство у овом крају заостало и зависно од природних погодаба. Но, на висину приноса свакако су утицале још и друге чињенице, међу којима треба истаћи, поред већ поменутог ниског нивоа агротехнике у воћарству, стално опадање плодности земљишта и оне последице, које су наступиле нарушавањем хармоније између природних могућности и друштвених потреба услед сече шума, при чему је смањен хигроскопичитет ваздуха, што је утицало на висину приноса родних стабала. Најзад, треба указати на зависност висине приноса појединих стабала од географског размештаја воћњака. Говорећи, наиме, о земљишном

Приноси и укупна производ- ња воћа	Година	В Р С Т А В О Ђ А								
		шљива	јабука	крушка	орач	дуња	кајсија	бресква	трешња	вишња
Принос по 1 стаблу (у кг)	просек 1930/39	13,5	11,6	10,5	21,6	13,8	11,0	9,2	10,7	6,0
	1946	15,0	19,3	20,0	15,0	16,2	16,6	11,3	15,7	12,2
	1947	8,1	15,5	19,5	8,5	12,6	13,3	5,8	15,2	9,2
	1948	8,5	13,8	11,6	8,2	9,9	8,6	6,9	9,0	6,4
	1949	1,5	1,5	1,6	5,3	1,1	2,3	1,6	1,7	2,6
	1950	0,05	0,5	0,3	4,4	0,8	0,7	0,5	0,5	0,7
	1951	25,5	36,1	32,3	12,6	16,2	17,0	12,4	18,1	10,8
просек 1946/51	9,8	14,4	14,2	9,0	9,5	9,7	6,4	10,0	7,0	
Укупна производња воћа (у т)	просек 1930/39	21.796	1.093	570	483	169	163	187	252	53
	1946	31.780	2.053	1.380	540	334	433	445	444	186
	1947	17.161	1.650	1.345	306	241	347	228	430	141
	1948	18.009	1.489	800	295	205	224	272	255	98
	1949	3.178	160	110	191	23	60	53	48	40
	1950	106	53	21	158	17	18	20	14	11
	1951	54.026	3.842	2.228	454	336	444	488	512	165
просек 1946/51	20.763	1.533	980	324	197	253	252	283	107	

фонду, показали смо како услови за воћарство постају све бољи уколико се од равничарског појаса удаљујемо и приближавамо прелазном, да би му овде сви услови били испуњени; другим речима, што се више приближавамо крајњем з., сз., јз. и ј. гравитационог подручја воћњака је све више, а стабла дају веће приносе. Тако, на пример, принос шљиве по једном родном стаблу, у 1951 години, износи у селу Корману 15 кг, у Црном Калу 8 кг, М. Крчмарима 15, а у Враћевшници 30 кг, В. Пчелицама 32 кг и Г. Трнави 25 кг; исти је однос и у погледу броја стабала: док село Корман има 9.249 родних стабала шљиве, Црни Као 6.868 и М. Крчмаре 5.450, дотле Враћевшница има 85.542, В. Пчелице 40.708 и Г. Трнава 59.445 родних стабала овог воћа. Та зависност размештаја воћних стабала од природних чинилаца запажа се исто тако и код осталог воћа, пошто по правилу у овом крају нема посебних воћњака јабука, крушка итд.: воћњак земљорадника прошаран је разним воћем према рачуници, у којој је он водио бригу и о дохотку, у вези са потражњом воћа на пијаци, и о личним потребама свог газдинства. Према једној процени, 1 ха воћњака има 200—230 родних стабала шљиве, 2—3 стабла јабуке, 2—3 крушке, 1 стабло ораха, 1 стабло дуње, 1 стабло кајсије и 2—3 стабла трешње; бресква и вишња најчешће се налазе по виноградима. Али треба приметити да овакав однос стабала ра-

зност воћа није у воћњацима оних села, која се највише баве, захваљујући специјалним природним погодбама и потражњи тржишта, производњом извесних врста воћа, — као што смо видели када смо говорили о прилагођавању појединих пољопривредних грана природним условима¹. Али, поред тога што даје одговор на питање које су чињенице биле од пресудног значаја по висину приноса у воћарству, утицај овог фактора — географског размештаја воћњака — значајан је и због тога што указује на висину земљорадничког дохотка од ове пољопривредне гране у разним крајевима гравитационог подручја Крагујевца.

Како се види на горњој табели, послератни вишегодишњи просек укупне производње воћа показује, у поређењу са десетогодишњим предратним просеком, пораст, изузев производње шљиве. Тај пораст дошао је због повећања броја родних стабала, а код јабуке, крушке и вишње, и због повећаног приноса по једном стаблу; код шљиве, пак, и поред знатног повећања броја стабала због малих приноса у поменутим двема годинама, морало је доћи до опадања производње.

Производња воћа по једном становнику показује колико је воћарство значајна пољопривредна грана за овај крај. Тако, у једној родној години, као што је била 1951, на 1 пољопривредника долази 536,7 кг свега воћа; од тога: шљива 464,0, јабука 32,9, крушка 19,9, ораха 3,8, дуња 2,8, кајсија 3,8, бресака 4,1, трешања 4,4 и вишања 1,4 кг. На једно пољопривредно газдинство долази 2,289,1 кг свега воћа, а од тога само шљива 1.978 кг. На једног, пак, становника читавог овог краја, дакле заједно са градским становништвом, отпада у овој години 421,1 кг свега воћа. У истој овој години на 1 пољопривредника НР Србије долазило је 152,7 кг шљива, а пољопривредника уже Србије 222,7 кг. Али с обзиром на неустаљене приносе родних стабала, значајно је видети колика је просечна годишња производња воћа по једном пољопривреднику и газдинству: према просеку укупне производње воћа за период 1946/1951 године, на једног пољопривредника отпада 212 кг свега воћа, а од тога долази на шљиву 178,3, јабуку 13,1, крушку 8,4, орах 2,0, дуњу 1,6, кајсију 2,1, брескву 2,1, трешњу 2,4 и вишњу 0,9 кг. На једно пољопривредно газдинство долази 904,2 кг, а на једног становника 166,6 кг свега воћа.

Ови производи служе пољопривреднику у околини Крагујевца за различите сврхе. Најпре, знатне количине воћа он прода фабрици конзерви у Крагујевцу и разним предузећима у граду за трговину воћем („Воћар“, „Победа“, „Рудник“), а остатак преради у ракију, пече пекмез, кува нешто слатка, суши или потро-

ши у сировом стању. У 1951 години, воћарска производња на селу је овако изгледала:

Област	Сектори	ВРСТА ПРОИЗВОДА		
		Суве шљиве (у кг.)	Пекмез од шљива (у кг.)	Ракија (у л.)
Гравитационо подручје	Државни	1.400	1.400	1.600
	Задружни	36.100	28.400	830.400
	Приватни	135.000	181.200	4.369.800
	Заједно	172.500	211.000	5.201.800

Под виноградима је по ослобођењу, као и код воћарства, више површина него пре рата. Док је 1939 године под њима било 1.792 ха, 1951 године они захватају површину од 2.724 ха; дакле, индекс виноградарских површина се у овом периоду повећао са 100 на 152. Са повећањем површина ишао је и пораст броја чоко-та, како се то види и из следеће таблице:

Област	Година	С Е К Т О Р И			
		Државни	Задружни	Приватни	Укупно
Гравитационо подручје	1939	—	—	10,127.344	10,127.344
	1951	30.320	1,885.096	13,495.782	15,411.198

Тако је, у 1951¹ години, на 1 ха винограда долазило 5.657,5 чоко-та, а на 1 пољопривредног становника 132,3.

Повећане потребе градског становништва несумњиво су биле одлучујући фактор у јачању ове пољопривредне гране. То се најбоље види по томе што су баш села у близини Крагујевца, користећи повољне природне услове (пре свега пластику свог атара) и одличне комуникације са градом, што је за развој ове пољопривредне гране веома важно, знатно проширила своје површине под виноградима у овом периоду. Тако, на пример, село Десимировац, које се налази у непосредној близини града, на главној саобраћајној артерији која пролази кроз Крагујевац, и са веома погодним земљиштем за гајење винове лозе, има од укупне обрадиве површине 6,1% под виноградима; оно је по ослобођењу повећало своје површине под виноградима за 22,5% (са 62 на 80 ха), при чему је утицај земљорадничке задруге у селу био веома знатан. Исти је случај и у селу Чумићу, које се налази на истој саобраћајној артерији, удаљено од града 17 км; овде површине под виноградима захватају 4,4% укупне обрадиве површине и оне су се пове-

¹ В. стр. 102—105.

ћале, у поређењу са предратним добом, за 6,3% (са 133 на 142 ха). Ови подаци о повећању виноградарских површина с друге стране указују на условљеност која постоји између јачања ове пољопривредне гране и близине тржишта.

Ове квантитативне промене у виноградарству у околини Крагујевца пратиле су и извесне квалитативне промене. То се, најпре, огледало у смањивању површина под хибридима и јачању винограда на америчкој подлози, тако да током 1951 године на калемљене винограде на америчкој подлози отпада око две трећине, а на родне хибриде и домаћу лозу остала трећина винограда, у којој знатнији део долази на родне хибриде; затим, извесне промене су се десиле и у гајењу сорти грожђа, тако да су се почеле више него дотада гајити стоне сорте (смедеревка, афусали, хамбург). Но, ипак, винске сорте су много више заступљене (око 75% свега грожђа), а међу њима прво место заузима прокупац и у сасвим малом проценту ризлинг.

Али, и поред тога што у околини Крагујевца постоје повољни природни и друштвени услови за гајење винове лозе (знатно тржиште, фабрика конзерви), ни у овом периоду виноградарство није постало напредна пољопривредна грана. Несумњиво је да на то знатним делом утиче развијено виноградарство у суседним областима (Јасеници, Белици и Левчу), али је за разјашњење овог питања свакако пресудан моменат уситњени посед са својом слабом економском снагом, која је нарочито за ову пољопривредну грану битна. Ову заосталост виноградарства у околини Крагујевца нарочито истиче његова слаба техничка опремљеност, о којој смо говорили када је било речи о техничкој опреми целе пољопривреде. Такво стање виноградарства карактерише, са своје стране, и чињеница да у читавој овој пространој области има свега 43 пољопривредна газдинства која се претежно баве овом пољопривредном граном, што чини 0,1% свих газдинстава (углавном из села: Десимировца, Чумића, Шљивовца, Драгобраће).

Као и код земљорадње и воћарства, и код виноградарства су приноси нестални и у зависности од родности године. У доста повољној, 1951 години, приноси по 1 чокоту износили су просечно 1,300 кг грожђа, док послератни просек износи 0,650 кг. Тако је у 1951 години на 1 пољопривредника долазило 176,2 кг грожђа, на 1 пољопривредно газдинство 755,1 кг, а на 1 становника (где је урачунато и градско становништво) 137,8 кг. Просечно за послератни период, пак, на 1 пољопривредника долази 86,0 кг грожђа, на 1 пољопривредно газдинство 365,8 кг и на 1 становника 67,6 кг.

Прерада грожђа у 1951 години исказана је на следећој табели:

Сектори	Укупна производња грожђа (у кг)	Количина прерађеног грожђа (у кг)	Произведено вина (у л)	Произведено комовице (у л)
Државни	48.900	14 000	7.000	1.000
Задружни	2.401.500	1.250.100	592.600	110.800
Приватни	17.968.100	10.561.300	5.219.800	842.500
З а ј е д н о	20.418.500	11.825.400	5.819.400	954.300

Као што се види, 57% укупне производње грожђа иде у прераду; највећи део производа (вина и ракије) у овом периоду откупљивало је предузеће за промет алкохолних пића „Навиг“.

3. Сточарство. — Мере које су по ослобођењу предузете у пољопривреди најјаче су се одразиле у сточарству; оне су биле пресудне и за број стоке и за унутрашња, структурна померања код сваке сточарске гране.

Али, пре него што би се прешло на анализу стања сточног фонда у околини Крагујевца, потребно је видети каква је крмна база у овом крају, пошто је од ње у зависности читава ова пољопривредна грана.

Онај процес сече шума и разоравања ливада и пашњака у циљу зираћења и претварање ових површина у оранице, воћњаке и винограде, који је био започет, како је напред истакнуто, још у прошлом веку, а који није никако престао у периоду капиталистичког начина привређивања, нарочито се интензивно наставио током окупације, 1941—1944 године. Опадање те основице за екстензивно сточарство најбоље се види из следећег прегледа (у ха):

Област	Година	Ливаде	Пашњаци	Шуме
Гравитационо подручје	1939	16.323	11.424	44.921
	1951	13.204	10.920	36.523

Као што се види, у овом раздобљу индекси наведених површина земљишта по категоријама коришћења опали су: код ливада са 100 на 80,8, код пашњака са 100 на 95,5, и код шума са 100 на 81,3.

Истина, по ослобођењу, путем административних мера, као што смо видели говорећи о ратарству, измењена је структура ора-

нице, па је крмно биље, током 1951 године заузело површину од 6.294 ха, или 8,4% целокупне засејане површине. Структура површине под крмним биљем у поменутој години је овако изгледала:

Врста усева	Сектор			
	државни	задружни	приватни	заједно
Црвена детелина	укупно 41	244	1.288	1.573
	% 2,6	15,5	81,9	25,0
Лудерка	укупно 23	444	2.610	3.077
	% 0,7	1,4	97,9	48,9
Остале детелине	укупно —	8	37	45
	% —	17,7	82,3	0,7
Граховица	укупно 1	86	63	150
	% 0,6	57,3	42,1	2,4
Сточни грашак	укупно 4	71	50	125
	% 3,2	56,8	40,0	2,0
Мухар	укупно —	3	2	5
	% —	60,0	40,0	0,1
Кукуруз за крму	укупно —	131	480	611
	% —	21,4	78,6	9,7
Сточна репа	укупно —	57	171	228
	% —	25,0	75,0	3,6
Остало крмно биље	укупно —	77	403	480
	% —	16,0	84,0	7,6
Заједно	укупно 69	1.121	5.104	6.294
	% 1,0	17,8	81,2	100,0

Предња табела структуре крмног биља показује да су међу његовим врстама највише заступљене црвена детелина (тројка, крављача) и лудерка, а нарочито ова последња (48,9% свег крмног биља). Та појава у овом крају има и то објашњење што су баш равничарски — низиски појас и почетак прелазног који оскудевају у ливадама и пашњацима, терени који највише одговарају лудерки, па су ту њени приноси и највећи (у селу Брзану 40 мц, у Корману 45 мц, у Реснику 35 мц у сувом стању са 1 ха). Црвена детелина, пак, са 25,0% засејане површине под крмним биљем, може да успева и на слабијим и вишим земљиштима; поред тога што даје одличну храну за стоку, она служи и за поправку исцрпљених земљишта (плодоред: ораница — тројка — ораница). Остало крмно биље сеје се у малом проценту и оно прати углавном низиски појас, где даје најбоље приносе.

Али, иако је дошло до извесних промена у структури оранице због већег сејања крмног биља, ово последње је још далеко од тога да може да задовољи потребе интензивног сточарства. То ће се најбоље уочити ако се погледа преглед распрострањености крмних површина гравитационог подручја:

Година	% крмног биља од укупне засејане површине	% крмног биља од пољопривредне површине	% ливада и пашњака од пољопривредне површине
1951	8,4	5,3	20,3

Овај преглед указује на неколико веома значајних ствари по сточарство. Најпре, због доста малог процента гајења крмног биља, он даје обележје заосталости читавој пољопривреди овог краја и, као последица тога, он говори како крмно биље у малом обиму задовољава потребе. Затим, овај преглед упућује на закључак да је пољопривредних овде, и поред знатног смањења површина под ливадама и пашњацима, још умногоме упућен на екстензивно сточарење. И, на крају, он показује да је основна храна стоке сено са ливада и пашњака и кабаста храна произведена на ораничној површини (слама, паша).

Поменуто је да у овој пространој области која гравитира Крагујевцу географски размештај крмних површина није у сваком крају исти. Распрострањеност крмних површина уско је повезана са рељефом ове области. На сз., з., јз. и ј. гравитационог подручја, у планинским пределима, ливаде и пашњаци далеко више су заступљени него на и. и си., у равничарским крајевима, где су ораничне површине у превази. То ће се најбоље видети из следећег приказа распрострањености крмних површина у равничарским и планинским селима:

Село	Апс. Висина (у м.)	Год.	% крмног биља од укупне засејане површине	% крмног биља од пољопривредне површине	% ливада и пашњака од пољопривредне површине
Сипић	220	1951	8,9	7,2	8,7
Корман	242		12,8	8,8	13,1
Адине Ливаде	622		1,6	0,5	56,0
Гледић	640		0,6	0,2	50,4

Овај географски размештај крмних површина веома је значајан за познавање питања неге и исхране стоке. Како и предњи преглед показује, у равничарским селима неге стоке, може се рећи, има шталски карактер, док у планинским пашњачки. Тој разлици начина држања стоке одговара и гајење одређених врста и сојева. Најошштије речено, у планинским селима најзаступљенија је оваца, а у равничарским крупно, расно говече, али се та разлика осећа, како ћемо мало доцније видети, и код осталих врста стоке.

Поред ове анализе крмне базе, која је са своје стране утицала на сточни фонд овог краја, потребно је упознати се и са оста-

лим чињеницама и појавама, које су проузроковале по ослобођењу сва она померања у свим сточарским гранама, а, пре свега, утицале на опадање броја стоке. Најпре, то смањење стоке било је последица ратних пустошења и четворогодишње окупације, а после ослобођења томе су биле разлог све оне административне мере откупа које су дошле ради задовољења потреба у месу сада знатно више пораслог броја градског становништва. На посредан начин на опадање сточног фонда утицао је и откуп житарица, пре свега кукуруза, пошто су пољопривредници били дужни да чак и сушних и неродних година предају знатне количине усева, лишавајући стоку зрнасте хране. Ево какав је био обим откупа пољопривредних производа, који се употребљавају као сточна храна¹:

Област	Год.	В р с т а п р о и з в о д а (у кг)					
		Кукуруз	Јечам	Овас	Сено	Слама	Кромпир
Гравитационо подручје	1947	8,670.000	151.807	585.333			
	1948	6,907.500	609.613	1,085.333	415.000	623.750	
	1949	9,536.500	301.204	953.330	816.250	470.000	1,090.243
	1950	12,062.500	319.277	900.000	721.175	861.250	269.082
	1951	10,223.750	846.950	690.655			

Пада нарочито у очи велики откуп кукуруза, најважније зрнасте хране, у 1950 години, када је износио 40% укупне производње ове житарице. Међутим, напред смо истакли како је ова година била од најслабијих за кукуруз од свих година које се у овом крају памте. Производња је једва достигала за подмирење људске исхране. Последице ове мере одмах су се испољиле на опадању броја говеда, свиња и живине.

Мере обавезног откупа нису утицале само на непосредан пад броја стоке; оне су негативно деловале и на произвођача и биле озбиљна препрека унапређењу ове пољопривредне гране. Обим откупа стоке приказан је на следећој табели²:

Област	Год.	В Р С Т А С Т О К Е									
		Прасад		Мрш. свиње		Деб. свиње		Ситна стока		Крупна стока	
		кг	ком.	кг	ком.	кг	ком.	кг	ком.	кг	ком.
Гравитационо подручје	1948							595.875	28.375	1,452.195	5.809
	1949			239.525	5.570	376.574	3.586	723.250	34.440	2,019.267	8,077
	1950	4.833	251	1,85.653	4.948	539.651	6.679	262.100	12.481	2,636.436	10.545
	1951	12.093	544	46.080	1.195	12.058	176	271.270	12.917	764.691	3.058

¹ Податке о откупима пољопривредних производа узео сам из архиве Главне управе за откуп Савета за промет робом Владе НР Србије.

² За непопуњене колоне недостају подаци.

Као одраз свих ових појава, у послератном периоду је дошло до опадања броја стоке:

Област	Врста стоке	Г о д и н а			
		1949	1950	1951	
Гравитационо подручје	Коњи	укупно индекс	2.819 100,0	3.620 128,4	3.721 131,9
	Говеда	укупно индекс	45.019 100,0	45.865 101,8	39.301 87,2
	Свиње	укупно индекс	44.202 100,0	38.988 88,2	33.723 76,2
	Овце	укупно индекс	127.352 100,0	104.119 81,7	110.253 86,5
	Козе	укупно индекс	10.534 100,0	7.665 72,8	8.613 81,7
	Живина	укупно индекс	295.345 100,0	265.407 89,8	224.433 75,9

Овај преглед кретања броја стоке показује да све врсте стоке нису реаговале на исти начин на поменуте мере откупа. Код говеда, свиња и живине опадање броја грла је највеће и, што је исто тако важно, оно се продужавало из године у годину. Ту се најбоље види дејство откупа кукуруза као најважније зрнасте хране, поготову у 1950 години. Овца и коза, које су скромније у храни, брже су се опоравиле од ових мера, па се у 1951 години чак примећује и пораст њиховог броја, мада још нису достигле ниво од 1949 године. Код коња, пак, на кога се нису односиле мере откупа, индекс укупног броја је у сталном порасту; поред овог основног разлога, на његов пораст утицало је и настојање поготову социјалистичког сектора да замени краву као радну стоку коњем.

У свим тим појавама које су се збиле у сточарству, географски фактор, који се састоји у распрострањености и размештају крмних површина, заузимао је веома значајно место. Тако су равничарски крајеви, у недостатку пространих површина под ливадама и пашњацима и под сувише малим површинама под крмним биљем, били осетљивији према мерама откупа; брдовито-планински крајеви са далеко више ливада и пашњака него равничарски, иако најекстензивнијим начином исхране стоке, боље су поднели све потресе. Последице овог географског фактора огледале су се у томе што се код равничарских села запажа из године у годину пад све врсте стоке сем коња, док се код брдовито-планинских

села већ у 1951 години осећа извештан пораст свих врста стоке. Ево какве су последице отуда наступиле у последњој години обавезног откупа стоке (1951 година):

Село	Апс. висина (у м)	ВРСТА СТОКЕ					Укупан број становника	На 1 становника долази све стоке
		Коњ	Говече	Свиња	Овца	Коза		
Маршић	159	33	258	180	631	49	1.015	1,1
Јовановац	199	64	396	265	589	32	1.059	1,2
Мечковац	239	15	166	127	436	27	956	0,8
Вучковица	386	48	542	351	1.210	62	1.173	1,8
Добрача	460	36	376	476	823	65	1.004	1,7
Гледић	640	12	637	504	2.555	271	1.641	2,4

Овај преглед показује како брдовито-планинска села имају више стоке од равничарских; али, треба истаћи да су ова последња и надаље остала као одгајивачи расне стоке, нарочито говечета, и поред свих последица које су наступиле у сточарству овог краја. Када се врши даља анализа горњег прегледа, види се како се од равничарских села, која су наведена само ради примера и доношења извесних закључака, Јовановац истиче знатно већим бројем стоке, нарочито говедима и коњима. Чињеница да је ово село једно од најглавнијих које снабдева Крагујевац млеком, налазећи се у његовој непосредној близини, јесте објашњење ове појаве.

Опадање сточног фонда проузроковало је извесна померања у структури сваке врсте стоке, а посебно у структури радне стоке.

Нагло опали број говеда довео је до те последице да је пољопривредник све више почео краву да користи за радове, лишвајући се остале крупне стоке; њу је он сада користио и за пољске радове и за исхрану. Предузете мере за уништење коза, које су причињавале велике штете шумама, довеле су до замене домаће козе санском; смањен број крава и мањи приноси млека, који су дошли као последица њене употребе за пољске радове, наметали су пољопривреднику овакво решење. Најзад, они исти узроци, који су довели до смањења броја говеда и изазвали померање у структури радне стоке, натерали су пољопривредника да се у овом периоду лиши знатног дела приплодних грла свиња и оваца.

Однос броја стоке према земљишном фонду и становништву показује да је и иначе лоше стање сточарства, какво је оно било уочи рата, из изнетих узрока по ослобођењу још више погоршано. Ево какав је тај однос у 1951 години:

Област	Однос	В Р С Т А С Т О К Е					
		Коњи	Говеда	Свиње	Овце	Козе	Живина
Гравитационо подручје	На 100 становника	2,5	26,5	22,7	74,4	5,8	158,3
	На 100 ха оранице	4,7	50,6	43,4	142,1	11,1	289,4
	На 100 ха пољопр. површине	2,7	33,2	28,5	94,0	7,2	189,7
	На 100 ха укупне површ.	2,6	24,0	20,6	67,5	5,2	137,4
	На државни сектор	4,3	0,3	0,9	0,0	0,0	0,2
	На задружни сектор	16,9	14,3	17,6	16,7	12,1	15,4
	Заједно на социјалистички сектор	21,2	14,6	18,5	16,7	12,1	15,6
	На приватни сектор	78,8	85,4	81,5	83,3	87,9	84,4

Овај преглед показује како је околина Крагујевца у доста лошем стању са сточним фондом. Чак и број коња, који је од ослобођења, како је напред истакнуто, био у сталном порасту, не задовољава нормалне потребе. То ће се најбоље видети из односа запрежних коња и ораницне површине:

Сектори	Укупан број запрежних коња на 100 ха ораницне површине	Број хектара ораницне површине на 1 коњску запрегу
Државни	28,7	3,4
Задружни	4,2	23,3
Социјалистички сектор	5,2	18,9
Приватни	3,1	31,7
Заједно	3,4	28,6

Ако се узме да је норма за једну коњску запрегу 15 ха ораничне површине, онда се долази до закључка да постојећи број коња није довољан за обављање пољских радова, тачније, да је овом крају потребан скоро још толики број запрежних коња па да се радови могу њима обавити. Док је стање најгоре на приватном сектору, где на једну коњску запрегу долази 31,7 ха ораничне површине, на задружном је тај однос нешто бољи (23,3 ха), а државни сектор чак исказује знатан вишак запрежних коња (3,4 ха на једну коњску запрегу); наведени податак за цео социјалистички сектор показује да овоме, и поред доста добре снабдевености, ипак недостаје један мањи број ове запрежне стоке. Овакво бројно стање запрежних коња, уз оне мере откупа крупне стоке, натерало је пољопривредника са приватног сектора да користи краву за обављање пољских радова. Боља снабдевеност социјалистичког сектора запрежним коњима одражава његово стално настојање да за пољске радове користи само коња.

Однос броја говеда према земљишном фонду даје, са своје стране, одговор на проблем опадања ратарства у овом крају. Наиме, ако би се узело да на један хектар оранице треба да буде једно грло говеда, онда се види да је тек око 50% ораничне површине обезбеђено његовим ђубривом; притом треба истаћи да се знатне количине стајњака изгубе због екстензивног држања стоке, нарочито у планинским селима, где је иначе, како смо раније видели, по правилу број стоке већи, што говори да у околини Крагујевца не постоји она потребна равнотежа између ратарства и сточарства. Колико је говедарство слабо развијено у овом крају, најбоље се види из тога што 1 говече долази тек на 1,9 ха ораничне површине, односно 3,0 ха пољопривредне површине¹.

Ни остале гране сточарства нису напредније. Тако, 1 свиња долази тек на 2,5 ха ораничне површине, 1 овца на 1,0 ха пољопривредне површине и 1 коза на 13,7 ха пољопривредне површине.

Однос броја стоке према становништву од нарочитог је интереса, јер се преко њега сагледа исхрана становништва. У овом крају на 100 становника долази 26,5 говеда, 22,7 свиња, 74,4 овце, 5,8 коза и 158,3 грла живине; у истом односу просек за ужу Србију износи: 29,8 говеда, 23,0 свиње, 91,4 овце, 5,1 коза и 118,0 грла живине. Дакле, као што се види, становништво у околини Крагујевца од све врсте стоке једино има више коза и живине од становника уже Србије. Тај однос броја стоке према становништву овога краја показује, када се имају у виду могућности у погледу репродукције сточног фонда у току једне године, да он није задовољавајући што се тиче исхране ни у погледу квалитета, ни у погледу количине.

¹ У ужој Србији 1 говече долази на 1,4 ха ораничне површине, односно на 2,5 ха пољопривредне површине.

Знатно опали број стоке и смањени приноси у ратарству утицали су на обим и разноврсност сточарских продуката. Од најважнијих производа треба поменути млеко, вуну и кожу.

У производњи млека постоји знатна разлика између равничарских и брдовито-планинских села. Прва, углавном, дају веће количине крављег млека, захваљујући раси стоке коју држе, а друга овчег. Па и количине које једно грло да такође су различите: док — просечно — једна крава (претежно сименталске расе) да у равничарским селима око 1.020 литара млека годишње, у брдовито-планинским селима, где се гаји измележено и ситно говече, једна крава да годишње око 700 литара. Код овце и козе између ових села нема неке знатније разлике: овца у читавом овом крају просечно годишње да око 40 литара млека, а коза око 200 литара. Укупна производња млека у 1951 години приказана је на следећој табели:

Област	Врста млека (у л)				На 1 стан. долази год. лит.			
	кравље	овче	козје	укупно	кравље	овче	козје	укупно
Гравитационо подручје	15,667.200	2,444.800	653.000	18,765.000	105	16	4	125

Ове ограничене количине млека, које по 1 становнику дневно износе 0,3 литра, јесу разлог што у овом крају није развијена разноврсна прерада млека; оно претежно служи као артикал исхране, па га у таквом стању крагујевачка пијаци највише и троши. Један проценат пољопривредника прави сир, употребљава га за исхрану свог домаћинства или у малим количинама продаје на крагујевачкој пијаци. Мале количине кајмака и сасвим безначајне количине киселог млека производе углавном села у близини града, ради задовољења његових потреба.

Количина вуне која се добија у овом крају не задовољава. У читавој овој пространој области годишње се добије 73.490 кг, или по 0,5 кг на 1 становника. Мали проценат вуне који долази на једног становника најбоље се види по томе што је за један пар одела од сукна потребно 4 кг вуне. Због тога је пољопривредник упућен све више на фабричке производе, запустљајући притом скоро сасвим домаћу радиност.

Мере откупа, које су по ослобођењу предузете, било због обезбеђења исхране градског становништва било ради снабдевања индустрије сировинама, такође су утицале на прераду сточарских производа. Ево какав је био обим откупа извесних сточарских продуката у овом крају:

Област	Врста продукта	ГОДИНА						
		1947	1948	1949	1950	1951		
Гравитационо подручје	Млеко (у л)	43.443	1,537.541	1,197.571	790.362	55.596		
	Вуна (у кг)							
	Кожа (у кг)							
	говеђа						63.781	276.639
	телећа						3.587	16.092
	коњска						673	1.862
свињска	63.117	51.486						
Ситна кожа (комада)	50.069	47.255						

У осталим, споредним сточарским гранама нису се по ослобођењу догодиле неке битније промене. Оне су задржале, углавном, онај ниво на којем су биле уочи рата, — о чему је било речи у одељку о привредним приликама у периоду капитализма. Али треба напоменути да је пчеларство у извесном опадању у послератном периоду. На његово опадање утицало је, свакако, оно смањење површина под ливадама, пашњацима и шумама, као и оне изразито неродне године по ослобођењу. Тако је број кошница опао са 10.011 (у 1939 години) на 7.167 (у 1951 години), што значи да је индекс кретања броја кошница пао са 100 на 71,6; исто тако, и у релативном смислу, у односу на број становника, осећа се знатан пад броја кошница: у 1939 години на 100 становника је долазило 7,2 кошнице, а у 1951 години 4,8. То показује како су количине меда и воска по једном становнику опале у послератном периоду. Неразвијеност ове пољопривредне гране види се и по томе што на 100 ха пољопривредне површине долази у овом крају 6,0 кошница. Али, треба навести једну веома значајну појаву, која је везана за послератни период, а то је — у поређењу са стањем уочи рата — процентуално јачање кошница са покретним сањем; док је пре рата у овом крају било 50% кошница са покретним сањем, у 1951 години њих има 61%. У апсолутним цифрама, структура кошница овако изгледа:

Област	Година	Са покретним сањем	Са непокретним сањем	Укупно
Гравитационо подручје	1951	4 403	2.764	7.167

Десетогодишњи програми (1951—1962) за унапређење пољопривреде срезова који гравитирају ка Крагујевцу предвиђају мере, које ће ову привредну грану извући из заосталости и омогућити јој да постане напредна.

Тако, у погледу земљорадње, програм Среза крагујевачког има као основну идеју смањење површина ораница и ливада, уз истовремено повећање површина под воћњацима, виноградима и шумама. Ове измене у структури површине треба да омогуће развој једне складне пољопривреде, у којој се извесне гране неће развијати на рачун других, што би временом повратило ону нарушену хармонију између природних услова и друштвених потреба. Полazeћи од правилне поставке да срез не сме да се задовољи да буде само произвођач житарица (пошто би временом долазило до сталног опадања приноса и смањења дохотка становника), програм предвиђа битне измене и у структури саме ораницне површине. Пре свега, површине под крмним биљем биће знатно проширене (за 47,2%, а исто тако, мада у мањем проценту, и површине под индустријским биљем и поврћем). Али, иако ће у овом периоду доћи до смањења површина под житарицама (за 16,7%), укупна производња жита би се повећала због примене модерних агротехничких мера, што би доводило до знатног повећања приноса свих усева по 1 ха (код пшенице и ражи за 20,6%, кукуруза за 18,2%, јечма за 15,3% и овса за 13%). На тај начин, овај крај би и даље био извозник главних врста жита.

У погледу воћарства, програм предвиђа повећање површина под воћем за 1,15 пута, а број родних стабала за 1,27 пута. Исто тако, захваљујући примени агротехничких мера, програм предвиђа повећање приноса по 1 стаблу (шљиве за 62%, јабуке за 66%, крушке за 69%). Да не би знатне количине воћа пропадале, предвиђа се изградња воћних комора за чување воћа и комбинованих радионица за сушење воћа и дезинфекцију.

И површине под виноградима повећаће се у овом времену за 1,1 пут. Низом агротехничких мера побољшаће се квалитет и повећаће се принос рода. У циљу прераде и смештаја вина, програм предвиђа изградњу винарског подрума са капацитетом од 100 вагона.

И у погледу сточарства, програм предвиђа предузимање низа значајних мера за његово свестрано унапређење и претварање у интензивну пољопривредну грану. Томе ће, пре свега, допринети измена структуре оранице, пошто ће површине намењене производњи крмног биља бити повећане 1,90 пута; уз то и интензивно ратарство даваће веће приносе сточне хране по 1 ха (17%). Ово повећање сточне хране допринеће порасту броја појединих врста стоке; тако ће се број говеда повећати за 34%, коња за 100%, свиња за 64%, живине за 50% и пчела за 80%. Али, сем пораста броја, програм предвиђа и гајење квалитетније и расније стоке. Тако ће се у коњарству држати углавном полукрвни коњи (за равничарске крајеве) и липицанери (за брдовите). У говедарству, захваљујући погодним природним условима, гајиће се само говече сименталске расе, тако да ће се у околини Крагујевца моћи да снабдевају расном стоком и други крајеви. У свињарству ће због масноће добити предност моравка над мангулицом, док ће у

овчарству цигаја, која даје знатно више вуне, потпуно потиснути праменку. Ради остварења овог далекосежног плана, програм предвиђа предузимање низа зоотехничких мера, организовање мреже сточарско-ветеринарских станица (у Реснику, Корману, Баточини и Чумићу) и припусних станица, и оснивање сточарско-селекционе станице и станице за вештачко осемењивање стоке (у Баточини).

ТРГОВИНА. — Више него и једна друга привредна грана на селу у овом крају, изменила је предратни лик сеоска трговина. Основна промена се састоји у томе што је нестало оног сеоског дућанице, у највећем броју случајева зеленаша, и што је трговачку мрежу у потпуности преузео социјалистички сектор.

Истина, по ослобођењу па све до национализације приватних привредних предузећа, трговина је још била у приватним рукама. Ограничене могућности снабдевања робом за време окупације и по ослобођењу натерале су многе сеоске дућанице да затворе радње. Њихов број у околини Крагујевца је уочи ликвидације приватног сектора у трговини овако изгледао:

Г О Д И Н А					
6-IV-1941		20-X-1944		31-XII-1945	
Трговина	Угост.	Трговина	Угост.	Трговина	Угост.
114	80	99	49	48	54

Све ове трговине искључиво су продавале мешовиту робу и имале исто пословање, само у смањеном обиму, као и пре рата. Само Лапово и Баточина, као већа привредна насеља, имали су — поред три четири радње мешовите робе — и по једну вожђарску радњу. У 1945 години свега три села у читавој околини Крагујевца имала су по 3 дућана (Гружа, Кнић и Топоница), а 6 по 2 (Белошевац, Чумић, Бумбарово Брдо, Велики Шењ, Грошница и Љуљаци); у осталим селима, углавном седиштима одбора, могао се наћи или не наћи искључиво по 1 трговац.

У прво време по ослобођењу, значај ових дућана био је прилично осетан, нарочито у искључиво земљорадничким селима. У оним, пак, насељима, која су имала и каква привредна предузећа (Баточина, Лапово, Гружа, Кнић), значај приватне трговине је био умањен организацијом службе радничког снабдевања код тих предузећа и снабдевањем синдикално организованих чланова разним артиклима.

Од 1948 године социјалистички сектор у трговини нагло јача и, крајем године, он држи целу трговачку мрежу. Кратко време, поред задружног сектора, који углавном организује тр-

говину, овом привредном граном бави се и државни сектор (државно трговачко предузеће „Гружа“), али је убрзо препушта задружном сектору.

Цео трговачки промет отада иде преко продавница земљорадничких задруга, које из године у годину бројно јачају: 1948 године њих је било 70, а 1951 године — 103, што значи да се број продавница повећао за 32%. Тако је мрежа задружних продавница у 1951 години обухватила 80,4% села која гравитирају ка Крагујевцу; свако од њих имало је по 1 продавницу, а економски јача села Брзан, Ресник и Чумић по 2, док је Лапово — као веће привредно насеље са знатним бројем становника — имало и 3 продавнице.

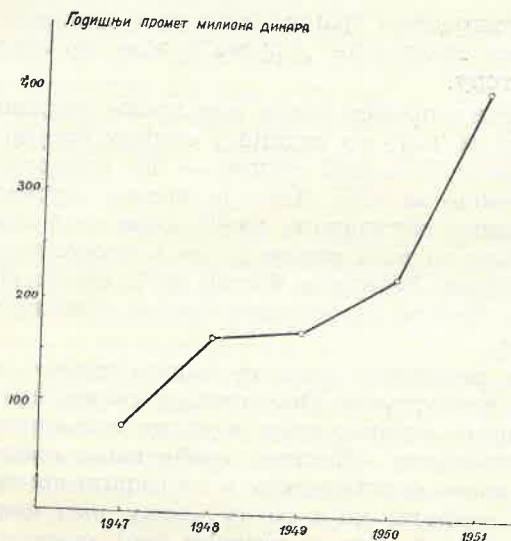
Трговачка делатност која се одвија преко земљорадничких задруга је вишестрана. Оне продају свакојаку робу потребну селу, а, с друге стране, врше и откуп пољопривредних производа од произвођача. Њихово снабдевање робом (индустријском, колонијалном, нирнбершком и сл.) врши средњи Савез земљорадничких задруга, који за ту сврху има своје трговачко предузеће „Задругар“. Док се највећи број задруга снабдева робом овим путем, њих око 20% врше набавке код већих трговачких предузећа у Београду и Краљеву, као и код других производних предузећа у земљи.

Промет ових задружних продавница стално је растао, упоредо са могућношћу задруга да се снабдевају већом количином и бољим асортиманом робе. Тај промет трговине на селу је овако изгледао:

Област	Г О Д И Н А				
	1947	1948	1949	1950	1951
Гравитационо подручје	93,923.633	76,002.707	183,678.883	236,880.938	412,742.966

Кретање те трговине приказано је на нижем графикону (в. графикон 2 на стр. 172).

Подаци о промету трговине на селу, пре свега, показују да је она све више јачала; њен индекс се повећао са 100 (у 1947 години) на 439 (у 1951 години). Просечно, промет једне продавнице у 1951 години износио је 4,007.213 динара; на 1 пољопривредног становника је отпадало 3.545 динара, а на 1 домаћинство 15.116. Али, треба приметити да се сељак врло често снабдевао различитом робом и у Крагујевцу, одлазећи тамо на пијацу или по каквом другом послу.

Графикон 2.— Вишегодишње кретање промета сеоске задружне трговине

У везиса са сеоском трговином, најзад, потребно је видети коју је робу сељак највише куповао у задрузи. По групама артикала, то овако изгледа: прехранбени артикли 8,8% од све купљене робе, текстил 22,5%, остали текстилни производи 15,8%, ципеле 1,9%, опанци 9,8%, остала кожна и гумена роба 1,7%, огревни материјал 0,1%, метални производи 14,3%, хемиски производи 12,2%, стакло 1,0%, производи од дрвета 1,9%, мазиво и гориво 2,6% и грађевински материјал 7,4%. Ова кратка анализа показује како је домаће радности такорећи нестало под утицајем свих оних чинилаца, о којима је напред било речи.

Поменуто је како су задруге вршиле и откуп земљорадничких производа. То је један од канала којим су пољопривредни производи доспевали до крагујевачке пијаце, док је један део ових производа чак и извожен. У 1951 години преко земљорадничких задруга је откупљено:

Артикли	Јед. мере	Откупљена количина	Артикли	Јед. мере	Откупљена количина
Млеко	литар	51.106	Мушмула	кг	805
Ракија	"	34.500	Грожђе	"	147.726
Кромпир	кг	1.244	Крупна стока	"	36.750
Купус	"	4.240	Ситна стока	"	4.570
Шљива	"	200.247	Дебеле свиње	"	460
Крушка	"	71.634	Пекмез	"	40.000
Јабука	"	116.056			

Са сеоским дућанима једновремено је нестало и сеоских кафаница. У 1950 и 1951 години, нарочито, изванредан број земљорадничких задруга, углавном у већим селима, отворио је своје кафане (крчме), а грађевинско предузеће у Баточини „Стражевица“ свој ресторан. Током 1951 године таквих кафана (крчми) при земљорадничким задругама било је 37, и свака од њих је имала просечно месечни обрт између 50—60.000 динара, док је месечни обрт ресторана поменутог предузећа износио 210.000 динара.

ЗАНАТСКА И ОСТАЛА ПРИВРЕДНА ПРЕДУЗЕЋА. — Када је било речи о становништву, поменуто је како у гравитационом подручју Крагујевца нема неких већих и значајнијих предузећа; сва већа предузећа концентрисана су у самом средишту подручја. На селима се налази на понеку занатску радионицу и млин и свега на три нешто знатнија предузећа (2 грађевинске струке и 1 мешовито привредно предузеће).

Промене које су наступиле сменом старог друштвеног уређења захватиле су и ову делатност на селу и изазвале многе промене и структурна померања.

1. Занати. — Тешке привредне прилике за време окупације, сасвим ограничене могућности набавке сировина и алата и у годинама по ослобођењу, многе административне мере (дистрибуција материјала по приоритету, разрез пореза), ступање једног броја занатлија у државна или задружна предузећа и одлазак једног малог броја занатлија у Крагујевац ради запошљања у индустрији, пре свега у војној индустрији „Црвена застава“, били су узрок да је број занатских радњи по ослобођењу знатно опао, као што се то види и из нижих података (в. таб. на стр. 174).

Дакле, из изнетих разлога, број занатских радњи по ослобођењу је знатно опао (индекс 77,3); међутим, у току 1951 године, напуштањем административних мера које су погађале занатство, односно спровођењем у живот новог привредног система, број занатских радњи се нагло повећао, па је чак већи него пре рата (индекс 103,9).

Али за занате на селу по ослобођењу није само значајан моменат бројно стање радњи. Важно питање у вези са њима јесу она структурна померања у занатима — нестајање неких заната и појава нових. Неких заната је нестало, пошто њихови производи више нису имали прођу, или су тражени у таквом обиму да се више није исплатило бавити се таквим занатом (кожухар, терзија). Друге занатлије су затвориле дућане и отишле у државна или задружна предузећа (месар, каменоломар, циглар), или су њихова предузећа постала државна путем национализације или конфискације (трикотаже у Баточини, седам млинова за просту мељаву у селима: В. Крчмарима, Н. Ми-

Област	З а н а т и	Г о д и н а		
		1940	1946	1951
Г р а в и т а ц и о н о п о д р у ч ј е	Пекари	10	3	1
	Колари	11	9	12
	Ковачи	53	41	73
	Зидари	2	1	1
	Поткивачи	24	16	22
	Опанчари	56	32	27
	Кројачи народног одела	33	30	23
	Бравари	3	12	9
	Обућари	1	—	11
	Кожухари	1	—	—
	Крзнари	1	—	—
	Ћурчије	3	5	3
	Седлари	1	1	—
	Трикотажери	1	1	—
	Месари	3	—	—
	Каменоломари	5	2	—
	Столари	7	6	21
	Воскари и колачари	1	1	2
	Каменоресци	1	1	1
	Бојације	8	8	9
	Терзије	1	—	—
	Циглари и црепари	1	3	—
	Содаџије	1	1	3
	Млињари	1	—	—
	Воденичари	1	—	—
	Лончари	—	1	1
	Лимари	—	2	—
	Фотографи	—	1	1
	Шећерџије	—	1	4
	Стругари	—	—	1
	Посластичари	—	—	1
	Вуновлачари	—	—	3
	Бербери и фризери	—	—	5
Кројачи	—	—	15	
	Укупно	230	178	239

лановцу (2), Брзану, Лужницама, Драгобраћи и Равном Гају). Најзад, структура заната је измењена зато што су се појавили нови занати, ради задовољења, под утицајем града и уопште промене које су наступиле у новом друштвеном поретку, разноврснијих и већих потреба сеоског становништва (фотограф, посластичар, шећерџија, берберин и фризер, кројач варошког одела). За промене које су наступиле у занатима под утицајем града нарочито је интересантна судбина абаџиског заната (кројача народног одела): њихов се број смањило од 33 (у 1940 години) на 23 (у 1951

години), али се зато појавио у већим селима кројач варошког одела, са новим кројем и новим укусом. А како је знатан број нових кројача био раније абаџија, њихови производи носили су трагове тога прелаза (варошки капут, сељачке панталоне).

Одлика је свих ових приватних занатских радњи, које мање које више, да највише врше услуге сеоском становништву, док врло мали број израђује нове производе. То се најбоље види из података о њиховом годишњем промету, који се ниже износи за неке занате:

Назив занатске радње	Годишњи промет	Назив занатске радње	Годишњи промет
Ковачка	108.000	Вуновлачарска	84.000
Поткивачка	72.000	Содаџиска	120.000
Абаџиска	120.000	Столарска	180.000
Браварска	72.000	Коларска	120.000
Бојаџиска	48.000	Зидарско-тесарска	96.000
Опанчарска	144.000	Ћурчиска	36.000

Овако мали бруто промети сеоских занатлија приморавају велики број да се поред заната бави и пољопривредним послом на својој земљи. Многима је чак доходак од земљорадње и главнији, па се занатом баве углавном преко зиме, када нису заузети пољским радовима.

Задржно произвођачко занатство новина је у овом крају; оно је настало у новим условима, са циљем да се боље искористе инвентар и сировине и рационалније троши радна снага. Тако је још у прво време по ослобођењу основано 8 опанчарских задруга (у Лапову, Баточини, Вучковици, Гружи, Губеревцу, Книћу, Љуљацима и Топоници) и 1 обућарска задруга (у Лапову). Ових 8 опанчарских задруга окупило је 118 радника, а годишњи план производње сваке од њих износио је по 1.000 пари кожних опанака (шиљкаша) и исто толико гумених (гумени кориташи). Обућарска задруга у Лапову има 17 радника, а њен годишњи план производње износи 1.000 пари обуће разне врсте. Поред ове основне делатности, свака од ових задруга бави се и услугама у оправци разне обуће, тако да приходи од ових услуга често премашују приходе од основне делатности. Све ове задруге снабдевају се сировинама преко предузећа „Локалсервис“ (предузеће за снабдевање локалне индустрије и занатства НР Србије).

Задржно занатство у овом крају организовано је и преко земљорадничких задруга у извесном броју села¹. Тако су преко

¹ Занатске радионице основале су земљорадничке задруге ових села: Борча, Гунцата, Каменице, Груже, Гледића, Топонице, Вучковице, Корићана, Гривца, Сибице, Пајсијевића, Лесковца, Закуте, Липнице, Балосаве, Жуња, Станова, Брзана и вароши Лапова.

њих основане ове занатске радионице: 4 ковачнице, 4 поткивачнице, 1 браварска радионица, 6 абаџиских радионица, 1 радионица женског рубља, 6 столарских, једна коларска, 6 опанчарских, 1 бојаџиска, 1 обућарска, 1 пекарска, 1 берберска, 1 млекарска, 1 радионица сода воде, 1 циглана и 1 кречана; оне имају укупно 84 радника. Просечан годишњи промет сваке од ових радионица износи 98.040 динара.

Најзад, треба истаћи да се добрим делом задружно произвођачко занатство одвија и код сељачких радних задруга, које су окупиле као своје чланове један број сеоских занатлија (ковача, колара, бравара, столара итд.), углавном ради задовољења потреба које свакодневно искрсавају у задругама.

Државни сектор у читавој околини Крагујевца обухвата само једно занатско предузеће: то је Државна трикотажа у Баточини. Делатност овог предузећа је израда ствари од вуненог, влаченог и чешљаног предива. Годишњи капацитет предузећа износи 15 тона прерађеног вуненог предива. У предузећу је запослен 31 радник, углавном становници Баточине. Годишњи промет предузећа износи 66 милиона динара. Трикотажа се снабдева сировинама преко предузећа „Локалсервис“.

2. Млинови. — Велике количине жита и кукуруза које сваке године дају поља у околини Крагујевца биле су разлог да су ове још и пре рата основани многи млинови, па их је у 1950 години било 25, поред којих и 84 воденице-поточаре, које користе воду из Лепенице, Груже и њихових притока; највише таквих поточара имају ова села: Грошница, Г. Црнућа, Чумић, Г. Грбице, В. Шењ, Д. Сабанта, Д. Грбице, Кутлово, Церовац, Драча, Маршић, Сибић и др. Значи да на једно село долази 0,9 млинова и воденица-поточара. Заједничка је одлика свих ових млинова да су то мала постројења, са 1—2 камена, с капацитетом за 24 часа од 2—10.000 кг и погоном који покреће нафта, дрво, угљ или електрична енергија; њихов годишњи промет иде од 600.000 до 3.000.000 динара. Капацитет воденица-поточара износи 100 кг на сат, али је њихов рад увек условљен стањем и количином воде која их покреће.

Највећи број млинова има социјалистички сектор: од укупног броја, 17 држе сељачке радне задруге, 1 је државни (у Лапову), а 7 су у приватном сектору. Од 84 воденице-поточаре, 12 се налази у задружном сектору, а 72 у приватном.

3. Грађевинска предузећа. — Повећана грађевинска делатност после рата (изградња нових објеката, подизање задружних домова и економских зграда на имањима сељачких радних задруга, оправка путева итд.) била је повод да је општински Народни одбор у Баточини основао своје предузеће за производњу грађевинског материјала „Стражевица“. Основна де-

латност овог предузећа јесте производња млевеног камена (доломита и кречњака), заснована на веома повољним природним погодбама ближе околине¹.

Поред ове основне делатности, предузеће се бави и производњом и расподелом електричне енергије и има угоститељску радњу, пекару, месарницу, берберницу, гатер и возни парк. Капацитет предузећа са свима споредним погонима износи: млевени камен 3.500 тона, минерални агрегат 2.333 м³, туцаник 2.000 м³, цигла из пољске пећи 1,125.000 комада, живи креч 1.140 тона годишње, електрична енергија 15.000 квч, ресторан 60 obroка, месарница 100 кг меса, берберница 60 особа, гатер 2.000 м³ годишње. Годишњи обрт предузећа износи 16,000.000 динара. За обављање ове делатности предузеће има 125 радника.

Предузеће се снабдева сировинама из локалних извора, сем погонског горива за возни парк, мељаву камена, печење креча и цигле. Погонско гориво (бензин, нафта, моторно уље) предузеће добија од Повереништва саобраћаја Среског народног одбора у Крагујевцу, а угљеном и дрвом снабдева се код других предузећа (Гоч, Деспотовац). Свој најглавнији производ — млевени камен — „Стражевица“ испоручује, преко железничке станице у месту, фабрици стакла у Панчеву.

После национализације циглане у селу Станову, а с обзиром на повећану инвестициону изградњу, Срески народни одбор Среза гужанског основао је 1948 године Среско предузеће за производњу грађевинског материјала. Поред циглане, предузеће има још и ове објекте: каменоломе у Книћу, Љуљацима и Борчу и кречану у Книћу. Дневни капацитет предузећа је 7.000 комада цигала, 5.000 комада црепова и 30.000 комада камене коцке. У њему је запослено 72 радника, од тога броја је у циглани 4, црепани 4 и каменоломима 64. Обим и вредност производње овог предузећа у току 1951 године исказани су на нижој табели:

Назив производа	Јединица за мере	Годишња производња	
		Количина	Вредност
Цигла	1.000 ком.	686	2.744
Цреп	1.000	582	5.238
Камена коцка	т/м ²	1782/991	6.837

За ову производњу предузеће је трошило следећи материјал: 766 тона лигнита, 169 м³ мајданског песка, 9,8 тона гипса алабастера, 13 м³ дрва, 480 кг експлозива и 7.566 квч електроенергије.

¹ В. стр. 12, 13, 24 и 25

Своје производе ово предузеће углавном лиферује социјалистичком сектору у околини Крагујевца.

Електрична централа у Лапову. — По ослобођењу, електрична централа „Сретеново“ (са стругаром и млином) у вароши Лапову прешла је у државну својину, као сопственост Крагујевачке окружне банке чија је целокупна имовина конфискована, па је продужила рад као предузеће Месног народног одбора у Лапову. У 1950 години, централа је произвела 19.000 квч електричне енергије и остварила промет од 411.000 динара.

У другој половини 1951 године, да би пословање било што рентабилније, Месни народни одбор у Лапову формирао је мешовито привредно предузеће „Партизан“, које обухвата, поред електричне централе, још и ове привредне објекте: млин, ресторан, месарницу и пекару. У овом предузећу је запослено 9 радника, искључиво из Лапова.

ДОПУНСКО ПРИВРЕЂИВАЊЕ И ДОМАЋА РАДИНОСТ.
— Већ је поменуто како је основно и најглавније занимање становника у гравитационом подручју Крагујевца разноврсна пољопривредна делатност, у којој су такоређи заступљене све пољопривредне гране. Но, ипак, захваљујући рељефу, као што је истакнуто, извесни крајеви ове простране области одликују се мање или више неговањем поједине пољопривредне гране, од чега зависи и висина дохотка једног сеоског газдинства. Затим смо видели како се један мали проценат становника у овом крају бави и занатском делатношћу. Али се тиме не исцрпљује у потпуности сељачкова делатност. Разни чиниоци су га натерали да се, поред пољопривреде, у мањем или јачем обиму, бави и другим пословима (сиромашнија земља, аграрна пренасељеност, близина града, разне административне мере, жеља за повећањем дохотка итд.).

Свакако да је одлазак у надницу и узимање земље у наполицу најраширенији облик допунског привређивања. Оно вуче свој корен у оним друштвеним условима, који су у капиталистичком друштвеном уређењу били од пресудног значаја по формирање описане структуре поседа и за настајање и стално јачање проблема аграрне пренасељености. Као што смо видели, проблема даљег ситњења поседа и аграрне пренасељености није нестало ни у социјалистичком друштвеном уређењу. Али су на ове форме допунског привређивања од ослобођења деловали многи чиниоци и знатно им умањили интензитет. Проширење индустрије и веће могућности запослења у њој него пре рата, аграрна реформа, забрана узимања надничара (која је једно време била на снази) и колективизација села умногоме су умањили проценат оних који се овим допунским привређивањем баве. Према нашим испитивањима на терену, просечно око 20% радно способног становништва иде у надницу, а око 10% узима земљу у наполицу. Но ови проценти могу бити и знатно већи и мањи, за

шта су одлучујући многи географски фактори. Тако, у планинским селима, где је — како смо напред већ утврдили — релативна пренасељеност више наглашена него у равничарским селима, већи број сељака иде у надницу или узима земљу у наполицу (на пример села Бајчетина, Гледић, у којима проценат оних који се овим привређивањем баве иде и до 65%). Овај вид привређивања нарочито је упадљив код оних села која су удаљена од добрих комуникација, поготову од железничке пруге, и у чијој близини нема таквих предузећа, — као што је случај код ова два наведена села. Супротно, у равничарским селима, као и код оних која су у близини града или везана са њим добрим путевима, а поготову ако се налазе на железничкој прузи, ово допунско привређивање слабо се запажа; они који теже за допунским дохотком најпре га налазе у самом Крагујевцу. Треба, најзад, истаћи да се овим видом привређивања не баве само најсиромашнији сељаци и они са малим поседом; врло често и „средња“ или одлази у надницу или узима земљу „напола“; једно, да би дошао још до каквог прихода, а, друго, да му пољопривредни инвентар не би лежао неискоришћен.

Значајан извор дохотка претставља за земљорадника у овом крају запослење у индустријским и другим бројним предузећима Крагујевца, где он ради као прост, неквалификовани радник. Највећи број ових земљорадника налази посао у војној индустрији „Црвена застава“ и фабрици конзерви „Црвена звезда“. Поред Крагујевца, и Краљево запошљава један број (око 400) ових земљорадника искључиво Доње Груже; у веома малом обиму могу се запослити становници Баточине и околних села у напред поменути предузећима у овом месту, а становници села Липнице у руднику гипса. За овај вид привређивања карактеристично је да земљорадник — радник у предузећу („полутан“) — није дефинитивно напустио обделавање земље; он то увек чини у слободним часовима, па је чак готов да напусти и посао у граду у жеку пољских радова. Овим привређивањем, може се рећи, искључиво се баве становници из оних села која су у непосредној близини града, или се налазе на железничкој прузи (Трмбас, Петровац, Јовановац, Мечковац, Маршић, Грошница, Вучковица).

Поред ова два основна вида допунског привређивања, становници села у околини Крагујевца баве се још и многим другим занимањима, која им — поред земљорадње — доносе доходак. Тако је у селима у близини Крагујевца и Краљева доста развијено рабацисање, којим се нарочито баве имућнији сељаци; њега је умногоме потенцирала послератна грађевинска делатност у ова два града. Затим, многи сељаци се баве као споредним занимањем печењем креча и његовом продајом, зидањем кућа, копањем бунара и сл., при чему потстицај за ову делатност дају и поменути друштвени чиниоци, који су изазвали појаву допунског привређивања, и погодни природни услови, којима се извесна села одликују. Тако, становници села В. Шења, Врбице, Л.

Сабанте, Ждраљице и Вадњевца, која имају добар камен за печење, познати су као кречари; они из Љуљака, Брестовца и Борча, где има нарочито доброг камена за зидање, искључиво се траже као добри грађевинари.

Домаће радиности у послератном периоду, може се рећи, сасвим је нестало. Томе има више узрока, међу којима су најважнији: опадање сточног фонда и откуп вуне, повећање индустријских производа и проширење трговачке мреже, одлазак знатног броја сеоског становништва на разне радове у Крагујевац и, најзад, утицај града у погледу облачења и живота у кући, уопште. Али се и у овој привредној грани знатно осећа онај утицај природног чиниоца; наиме, у планинским селима која су богатија стоком, нарочито овцом, и која су лакше поднела мере откупа вуне домаћа радиност се донекле задржала. У овим селима конопљу гаје ради израде сламарица, креветских чаршава и рубља за старије укућане. Тенарско платно ткају само 5—10% домаћица, и то само за девојке-удаваче. Уз ово, понеке жене ткају ћилиме „наливаче“ и „кљечане“ за прекривање кревета и украс зидова, а шаренице, „черге“ за прекривање клупа за седење. Плетењем чарапа, рукавица и потребних вунених блуза (пуловера) исцрпљује се у потпуности домаћа радиност у планинским селима.

У равничарским селима и онима ближе граду и оваква радиност се умногоме врши у сасвим смањеном обиму. Овде су природни услови за гајење овце слабији него у планинским селима, а и мере откупа су теже погодиле ова села него планинска. Уз то, треба додати да су и становници ових села више запослени у граду, поготову мушкарци, па су жене оптерећене и пољским радовима, тако да немају времена за ручни рад. Свим овим факторима, који утичу на степен развијености домаће радиности, треба придружити и онај који потиче од утицаја великог града, као што је Крагујевац, на укус и моду сеоског живља, а нарочито оног које се налази у његовој непосредној околини, што је несумњиво са своје стране допринело опадању ове привредне гране.

Као што се види, домаће радиности, која би доносила приходе продајом својих производа на тржишту, у овом крају нема. Она само на посредан начин утиче на доходак сеоског становништва, тиме што смањује — где мање где више — издатке једног пољопривредног газдинства, које оно има због куповине неопходних ствари потребних члановима и самој кући.

Појаве у граду

Истакнуто је какве су се промене догодиле на селу у околини Крагујевца током овог периода. Да видимо какве су промене за исто време доживеле разне функције града и како је у

новим условима изгледао његов привредни живот. Али, најпре треба дати кратак приказ живота града за време окупације.

Током рата свеколики живот Крагујевца био је замро. Уласком окупационих трупа у град започело је најпре развлачење робе из трговачких радњи, којих је уочи рата био знатан број (32 „на велико“ и 270 „на мало“). Тако је ова привредна грана, уочи рата веома развијена, сада такорећи потпуно опустошена, Несташица робе и жеље за све већом зарадом натерала је изван број трговаца на шпекулацију, што је још више погоршавало услове живота. Занатство, у немогућности да дође до потребног материјала за рад, само је животарило, док је свега неколицина занатлија, које су се укључиле у непријатељске радионице, постигало већи годишњи доходак. Војно-технички завод, од кога је пре рата зависио цео привредни живот града и који је онда запошљавао преко 12.000 радника, био је демонтиран а машине однете ван земље. Само су приватна индустријска предузећа радила, често и са повећаним капацитетом, под општом контролом окупационе власти и за њене потребе. Оваквом привредном животу града одговарале су и његове остале функције. Међутим, права слика живота Крагујевца за време окупације може се добити тек онда, када свему овоме дода и оно масовно стрељање грађана, које је захватило углавном људе у годинама најбоље физичке снаге.

а. Ослобођење је затекло град у врло тешком стању: привреда је била умртвљена, надлежства опљачкана, град без воде, осветљења и других основних потреба, а велики број грађана послат у логоре и на принудне радове у Немачку. Али, врло брзо, он се опоравља од ратних потреса и постаје велики административно-управни центар. Од 1941 па све до 1947 године Крагујевац је окружно место¹, а истовремено и седиште срезова грузанског и крагујевачког. По укидању окружних народних одбора, он опет остаје — за период од 1947 до 1949 године — средиште Градског народног одбора и поменуто два среза, а од 1949 до 1950 године, за које су време постојали обласни народни одбори, он је седиште Обласног народног одбора, Градског народног одбора, и народних одбора срезова грузанског и крагујевачког (ск. 14). За то време, као седиште области, Крагујевац је добио многа предузећа обласног значаја, као и бројна надлежства из којих се управљало једном великом административном јединицом. Децентрализацијом читаве привреде и управе, која је започела у 1950 години, обласни народни одбори су укинута, и Крагујевац је остао као седиште трију административно-територијалних јединица: града и двају срезова. Као највеће насеље у средишњем делу уже Србије и један од најзначајнијих управних

¹ Крагујевачки округ је обухватао срезове: грузански, крагујевачки, лепенички и јасенички.

Ск. 14. — Административна карта Области Крагујевачке

центра, у њему су бројна надлештва, установе и предузећа. Ту је седиште Окружног суда и средских судова за поменуте административне јединице, Окружног јавног тужиоштва и Јавног тужиоштва за град и два среза, Дирекција шума, Управа за путеве, Пошта, телеграф и телефон, Завод за социјално осигурање, Дом глувонемих ученика у привреди, Градска болница, Војна болница, Санитарно-епидемиолошка станица, Градска поликлиника, Централни антитуберкулозни диспансер, Дечја амбуланта, Дечји диспансер; поред тога, град је значајно војно средиште и центар шумадискe епископије. Уз то, у граду има 41 просветна установа (школе и интернати) и 314 разних привредних предузећа и радионица. Ова, управна, функција Крагујевца говори како град није неки центар чије надлежности служе потребама искључиво његових становника; напротив, он је истовремено и центар из кога се у промењеним друштвено-економским условима ваја нови лик ближе околине и центар који у сваком погледу несебично даје свој обол и широј заједници — држави.

За управну функцију Крагујевца нарочито је значајно кретање градског буџета. На нижем прегледу дат је буџет Градског народног одбора за 1946 и 1950 годину:

Приход (у дин.)		РАСХОД (у дин.)					
Година		Година					
1946	1950	1946			1950		
		Раздео	Ук.	%	Раздео	Ук.	%
6,905.740	61,926.000	Претседништво	2,874 140	41,7	Секретаријат	4,522.000	4,7
		Просвета	1,001.600	14,5	Планска ком.	482.000	0,9
		Комунално	1,045.000	15,2	Контрол.“	430.000	0,8
		Финансије	160.000	2,3	Трг. и снабд.	5,184.000	8,6
		Привреда	475.000	6,8	Комунално	10,809.000	17,7
		Здравље	620.000	8,9	Инд. и занат.	365.000	0,7
		Социјално	580.000	8,4	Финансије	1,410.000	2,4
		Непредвиђено	150.000	2,2	Рада	3,024.400	5,1
					Просв. и култ.	17,683.600	28,8
					Здравље	8,004.500	13,1
					Социјално	7,454.500	12,3
					Саобраћај	220.000	0,5
					Грађевин.	589.000	1,1
					Уг. и туриз.	248.000	0,6
6,905.740	61,926.000		6,905.740	100,0		61,926.000	100,0

Он показује, најпре, како се буџет одбора у овом кратком времену повећао 8,96 пута. То повећање је наступило сталним снажењем града, а најпре сталним јачањем и организационим учвршћењем његове привреде. А, затим, овај преглед говори како су се функције града из године у годину развијале и биле у стању да извршавају значајне задатке. Тако су се издаци за просвету и културу повећали 17,6, за народно здравље 12,9 за социјално старање 12,9, и за комуналне послове 10,3 пута.

б. Захваљујући већ изложеним околностима под којима је Крагујевац живео током окупације, по ослобођењу, пред Градским народним одбором стајали су многи проблеми из области социјалног старања и народног здравља. Већ у првом тренутку требало је решити питање издржавања 1.800 породица са 5.300 чланова без хранилаца, смештаја 200 деце-ратне сирочади и 37 стараца и старица, и издати најсиромашнијим грађанима новчану помоћ, разне животне намирнице, текстил, сапун и дрво за огрев. Читава ова социјална делатност града била је извршена у зависности од материјалних средстава, којима је Крагујевац те прве године по ослобођењу располагао. Међутим, следећих година издаци из ове области су знатно нарасли, како се то види и из ових података:

Год.	Износ у дин. за поједине врсте помоћи					
	Породицама погинулих бораца		Личним и пород. жртв. фаш. терора		Породицама бораца и кадровца	
	бр. породица	Сума	бр. породица	Сума	бр. породица	Сума
1945	68	950.000	1.619	29.144.000	309	3.337.200
1946	101	1.577.340	980	16.720.000	250	2.400.000
1947	85	1.009.340	631	4.765.260	150	1.620.000
1948	14	42.905	221	2.983.370	200	1.243.780
1949			194	2.058.650	106	911.435
1950			160	1.751.230	118	703.300

Поред ових, Градски народни одбор је обављао и друге значајне задатке из области социјалног старања. Он у 1951 години има 951 уживаоца личне и породичне инвалиде, 234 лица која као сиромашна примају месечну помоћ, 208 ученика којима додељује месечне стипендије, 92 деце под старатељством и 37 лица лишених пословне способности; он је у истој години послао 850 деце на летовање. За те помоћи Градски народни одбор је издао из свог буџета у времену од 1945—1951 године 20,470.460 динара.

Здравствене прилике Крагујевца, које и пре рата нису биле на завидној висини, током рата, а нарочито у данима пред ослобођење, нагло су се погоршале. Град без канализације, воде зеленила и савременог коловоза, пун прашине, био је погодно тло за цветање многих болести, пре свега туберкулозе. Постојеће здравствене установе (Окружна болница са 240 постеља, Дом народног здравља, Школска поликлиника, Антигуберкулозни диспансер и Завод за социјално осигурање), у којима је радило свега 35 лекара, са знатно упропашћеним инвентаром и уређајима за време рата, нису могли по ослобођењу да задовоље здравствену проблематику која је искрсавала пред једним великим управним центром. Али, решавањем комуналних проблема и сталним јачањем града, здравствена служба је почела све више да одговара захтевима које је од ње тражила установа социјалног осигурања радних људи и њихових породица. То јачање здравствене функције Крагујевца најбоље приказује следећи преглед на коме је дат развој појединих здравствених установа (в. табелу на стр. 185).

Поред ових, значајну здравствену функцију у граду врши Војна болница, Санитарно-епидемиолошка станица, амбуланта предузећа „Црвена застава“, Дечје јасле и обданиште и Градско апотекарско предузеће са својих седам апотека. Услуге свих ових здравствених установа не користе само становници града и ближе околине, већ и једне шире области која допире до Варварина, Рековца, Сјенице, Новог Пазара, Приштине, Т. Ужица, Г. Милановца, Тополе и Раче.

Назив здравствене установе	Год.	Б Р О Ј					
		Лекара	Осталих особља	Постеља	Болесника	Болесничких дана	Извршених прегледа
Градска болница	1945	12	53	125	2.479	48.871	
	1950	19	139	436	12.186	138.603	
Градска поликлиника	1945	5	12				108.100
	1950	8	56				157.464
Централни антигуберк. диспансер	1945	1	3				2.100
	1950	2	8				15.380
Дечја амбуланта	1945	3	7				12.846
	1950	3	7				10.789
Дечји диспансер	1945	1	2				4.498
	1950	2	7				14.251

в. Током окупације, 1941—1944 године, био је прекинут сваки културно-просветни рад у Крагујевцу, а невиђена „одмазда“ непријатеља отерала је у смрт читаве разреде гимназијалаца са њиховим професорима. По ослобођењу, Крагујевац брзо постаје културно-просветни центар средишног дела уже Србије. Како су школе за време окупације мало радиле, прилив ђака по ослобођењу био је велики тако да су још 1944 године почеле са радом три гимназије, шест основних школа и три стручне школе. Наредне године карактеришу се сталним повећавањем броја одељења постојећих школа и отварањем низа разноврсних средњих стручних школа, домова и интерната: 1945 године основана је Стручна школа за ученике у привреди, 1946 — Војно-индустриска школа, Школа за опште образовање радника, Конзервно-индустриска школа, Дом ученика у привреди Среског синдикалног већа и Интернат Конзервно-индустриске школе, 1947 — Средњемедицинска школа, Државна школа за дечје неговатељице, Дом ученика у привреди Окружног грађевинског предузећа „Шумадија“, Дом ученика у привреди „Миљко Тошић“ и Интернат Школе за лекарске помоћнике, 1948 — две мешовите ниже гимназије, Нижа музичка школа, Дом ученика у привреди Градског занатског предузећа и Интернат Средњотехничке школе, 1949 — Административна школа, Дом глувонемих и Интернат Административне школе, и 1951 — Интернат Економске средње школе. Ова разграната мрежа просветних установа, од којих су извесне постојале само у Крагујевцу (Војно-индустриска школа, Конзервно-индустриска школа), створила је од града велики просветни центар, где су се сти-

цали многи ученици из разних крајева државе. Ево како је изгледао развој школства у Крагујевцу у послератном периоду:

Назив школе	Број ученика по годинама						
	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951
Основне школе (6)	2.463	2.509	2.157	2.647	1.978	1.544	4.505
Осмолетке (5)	—	—	—	—	—	—	
Непотпуне гимназије (2)	—	—	—	—	1.030	1.063	2.007
Потпуне гимназије (3)	2.603	4.142	3.979	4.127	3.073	3.252	
Више гимназије (2)	—	—	—	—	—	—	520
Економска средња школа	85	39	206	302	599	700	
Средњотехничка школа	87	210	340	498	536	572	745
Мешовита учитељска школа	435	365	525	675	824	858	
Војно-индустриска школа	—	27	71	390	121	—	634
Конзервно-инд. школа	—	34	45	28	45	35	
Школа ученика у привреди	—	—	—	520	884	1.026	24
Школа за опште образовање радника	—	—	19	41	46	42	
Музичка школа	—	—	—	84	186	187	100
Нижа медицинска школа	—	25	—	—	—	—	
Школа за децје неговатељице	—	—	21	71	22	24	72
Средња медицинска школа	—	—	42	—	—	—	
Школа за лекарске помоћнике	—	—	—	—	97	99	—
Административна школа	—	—	—	—	72	142	
Дом ученика у привреди Среског синд. већа	—	43	82	—	—	—	127
Дом ученика у привреди Грађ. пред. „Шумадија“	—	—	67	70	72	131	
Дом ученика у привреди „Миљко Тошић“	—	—	47	48	50	50	67
Дом ученика у привреди Градског занат. предузећа	—	—	—	93	68	93	
Дом глувонемих	—	—	—	—	25	35	39
Интернат Средњотехничке школе	—	—	—	70	—	—	
Интернат Школе за лекарске помоћнике	—	—	42	—	—	—	72
Интернат Економске средње школе	—	—	—	—	—	—	
Интернат Административне школе	—	—	—	—	—	—	100
Интернат Конзервно-индустриске школе	—	—	—	—	60	—	
Интернат Конзервно-индустриске школе	—	34	—	—	—	—	35

Као што се види, захваљујући многим и разноврсним просветним установама, у Крагујевцу се школује врло велики број ђака; преко 30% целокупног становништва града отпада на ученике разних школа. Крајње тачке просветне зоне града чине ова села: Љуљаци, Чукојевац, Годачица, Дулен, Пчелица, Ратковић, Г. Сабанта, Д. Сабанта, Баточина, Црни Као, В. Крчмаре, М. Крчмаре, Јарушице, Трнава, Овсиште и Влакча. У Конзервно-индустриској школи и Војно-индустриској школи, као јединима

у земљи, има ученика из целе ФНР Југославије, а у Дому глувонемих из разних крајева Србије.

Упоредо са школством, у Крагујевцу је по ослобођењу развијена и друга културно-просветна делатност. Он има своје Народно позориште, Народну библиотеку (са мрежом од 96 библиотека при основним организацијама Народног фронта и синдикалним подружницама), Градски музеј, Архивско средиште, Позориште лутака, два биоскопа, Народни универзитет; у њему културно-уметничку делатност негују три друштва („Тоza Драговић“ са 280 чланова, „Абрашевић“ са 150 чланова и Омладинско уметничко друштво са 200 чланова). Као у једном од највећих културних центара уже Србије, у Крагујевцу се сваке године одржавају окружне и зонске приредбе културно-уметничких друштва и народни фестивал, што указује на улогу града са ове тачке гледања.

г. У промењеним друштвеним условима, који су наступили сменом старог друштвеног поретка, политичка улога Крагујевца огледа се у раду општеполитичке организације радних људи — Народног фронта. Ова организација је била у граду моћан покретач маса за остварење свих оних великих збивања која су одликовала раздобље од ослобођења града па наомамо: најпре, остварења победе над непријатељем под паролом „Све за фронт — све за победу“, а затим, мобилизације радних људи у времену обнове и изградње и преласка на планску привреду. Другим речима, преко ове организације су спровођене у живот многе значајне акције за изградњу објеката, решавање разних здравствених, културних и комуналних проблема града и, посебно, многе важне мере које су биле усмерене на постепено отклањање наслеђене супротности између села и града и на идеолошко васпитање њених чланова. Тако је већ у 1947 години 68.196 чланова Народног фронта, укључујући и оне из околних села, радило на значајном по Крагујевац комуналном и здравственом питању — прокопавању корита Лепенице; на тим радовима је дато 359.947 добровољних радних часова, док је вредност радова износила 4.500.000 динара. У 1948 години, међу многобројним делатностима, нарочито се истиче помоћ коју је град пружио селу: на изградњи задружних домова дато је 4.623 добровољних радних часова, набављене су књиге за сеоске библиотеке у вредности од 13.211 динара, израђено је и снабдевано лековима 17 ручних апотека, специјалне екипе квалификованих радника из града дале су селу 348 радних часова, извршено је 11.200 прегледа од стране лекарске екипе, најзад, у акцији уништавања губарових јаја учествовало је 1.704 члана Народне омладине и дало 3.630 радних часова. У сличним акцијама током 1949 године вредност свих добровољних радова је износила 9.284.661, а 1950 — 8.665.415 динара. На крају, у 1950 години у циљу идеолошко-васпитног рада одржано је 145 политичких и 112 стручних пре-

давања и 580 кружока. На тај начин, у поређењу са ранијим временом, Крагујевац је сада добио битно нову политичку функцију, онакву каква одговара потребама владајућег социјалног поретка.

д. Више него иједна друга функција града, изменила је у овом периоду свој лик градска привреда. Предузете мере по ослобођењу њу су снажно захватиле и дале њеним гранама битно други карактер. Ново уобличавање градске привреде углавном се огледало у следећем:

1. Трговина. — Основно обележје ове привредне гране непосредно по ослобођењу града јесте постепено јачање задружног сектора у трговини (радничко-службеничке задруге и задруге за набавку намирница), на рачун приватног сектора. То се постизало у то доба бољим снабдевањем задружног сектора најпотребнијим артиклима, а, истовремено, и предајом оване робе и инвентара из радњи оних трговаца који су били осуђени, било због сарадње са непријатељем било због шпекулисања робом у овим данима. Тако су одмах по ослобођењу конфисковане три трговачке радње, а до прве половине 1945 године осуђено је због шпекулисања робом 14 трговаца. Од месеца октобра 1945 године појављује се државни сектор у трговини, у почетку у заједници са приватним и са једнаким учешћем у капиталу (по 50%). Отада, поред задружног, нагло јача и државни сектор у трговини, и у погледу броја продавница и у погледу запосленог особља. Јуна месеца 1948 године, када је путем национализације извршена ликвидација приватног сектора у трговини, социјалистички сектор је био у могућности да прихвати знатно разгранату трговачку мрежу у граду. Ево како се развијао социјалистички сектор у трговини:

Год.	Број трговачких радњи			Број продавница			Број запосленог особља		
	Сектор			Сектор			Сектор		
	Приват.	Задр.	Држав.	Приват.	Задр.	Држав.	Приват.	Задр.	Држав.
1944	254	2	—	254	4	—			
1945	255	1	1	255	6	1			
1946	204	1	2	204	20	11			
1947	112	1	3	112	20	90			
1948	90	1	2	90	27	126			
1949	—	1	12	—	52	178	—	164	758
1950	—	—	12	—	—	203	—	—	801
1951	—	—	11	—	—	147	—	—	738

Пада у очи како је Крагујевац још пре национализације приватне трговине имао доста развијен социјалистички сектор у трговини. Међутим, тек од овог значајног догађаја овај сектор нагло јача, а нарочито државни сектор. Од 1950 године, радничко-службеничка набавно-продајна задруга, као вид задружне трговине,

ликвидирала је са пословањем и предала своје продавнице државним трговачким предузећима. Тако је за свега неколико година извршена једна од најобимнијих организационих мера у привреди. Пораст броја продавница у граду ишао је упоредо и са јачањем градске привреде и са већом продукцијом читаве индустрије у земљи. Јачање социјалистичког сектора у трговини, а нарочито државног, и нестанак приватне трговине, као и уопште пораст и обим трговачког промета у граду, лепо се може пратити на следећој табели:

Год.	Укупан промет	СЕКТОРИ							
		Приватни		Социјалистички				Укупно	
		Свега	%	Задружни		Државни		Свега	%
				Свега	%	Свега	%		
1945	100,000.000	70,000.000	70					30,000.000	30
1946	129,006.000	70,000.000	54	35,000.000	27	24,006.000	19	59,006.000	46
1947	273,033.000	40,000.000	14	94,000.000	34	139,033.000	52	233,033.000	86
1948	445,899.000	9,000.000	2	102,000.000	23	334,899.000	75	436,899.000	98
1949	630,550.000	—	—	92,000.000	14	538,550.000	86	630,550.000	100
1950	761,576.000	—	—	11,000.000	1	750,576.000	99	761,576.000	100
1951	1,729,636.768	—	—	—	—	1,729,636.768	100	1,729,636.768	100

Као што се види, приватни сектор у трговини, који је у прво време по ослобођењу играо знатну улогу, до свог ишчезавања не само да је из године у годину опадао у погледу броја радњи (продавница) већ и у погледу промета који је обављао; према 1945 години (индекс 100), у 1948 години индекс промета приватног сектора износи свега 12,8. Међутим, социјалистички сектор је нагло јачао: индекс пораста броја његових продавница износи у 1951 години 3.675 (према 100 у 1944 години), а индекс промета 5.765 (према 100 у 1945 години); већи пораст промета од пораста броја продавница указује на чињеницу сталног јачања трговине и привредног напретка града.

Другу карактеристичну црту у трговини претстављају све оне административне мере које су се на ову привредну грану односиле, а које су се огледале у тзв. дистрибутивној трговини. Да погледамо у чему се ово друго обележје трговине састојало.

Још од првих дана по ослобођењу, због несташице робе, прибегавало се у трговини разним мерама: рационарираном снабдевању радног дела становништва, организовању разних служби радничког снабдевања, снабдевању преко синдикалних организација чланова синдиката, отварању извесних продавница „затвореног типа“. Такав начин трговања неминовно је доводио до појава да је роба слабо пристизала до потрошача, да у многим продавницама није било извесних артикала, док су се у другим стварале залихе некурентне робе, и, најзад, да је село слабо било заинтересовано за продају својих производа у граду, по-

што је у систему рационараног снабдевања добијало сразмерно мале количине робе. Ублажавање овог крутог административног система трговања дошло је у 1948 години, када је уведен нови систем, у коме се разликују три вида трговине: обезбеђено снабдевање, везана трговина и слободна продаја. У овом систему трговине радном делу становништва осигурано је било снабдевање основним артиклима по нижим јединственим ценама. Везана трговина омогућавала је сељацима да купују индустријску робу по нижим ценама, под условом да своје производе продају држави исто тако по нижим ценама. Слободна трговина по вишим (комерцијалним) ценама значила је, уствари, успостављење равнотеже између потреба потрошача, њихове куповне моћи и робних фондова. Али треба истаћи да је и овај систем трговине носио све оне недостатке који су се јављали и у претходној фази, мада је он значио знатан корак напред, поготову у погледу снабдевања села. Промет робе из локалне производње по плану II (производња која није обухваћена планом расподеле), који се од 1949 године обављао по тзв. „клизавим“ ценама, то јест по ценама које су се слободно формирале према условима тржишта, значио је крупан корак у развоју слободне продаје. Током прве половине 1950 године донете су значајне мере у погледу везане трговине, и то тако да је ималац бонова у будуће могао да купује робу на подручју читаве народне републике, док је дотле то могао чинити само у оквиру свог среза; затим, њему је омогућено да купује робу у слободној продаји по слободно формираним ценама на читавом подручју ФНРЈ са попустом од 65%. Најзад, почетком 1951 године уведен је систем у трговини који је омогућавао прелазак на пут аутоматизма у робној размени, уклањајући све дотадашње административне мере. Он је предвиђао пуштање све индустријске робе намењене широкој потрошњи у слободну продају по слободно формираним ценама, с тим што ће потрошачи на обезбеђеном снабдевању моћи да купују робу на потрошачке карте уз попуст од 80%, а имаоци бонова везане трговине уз попуст од 65%; затим, по новом систему, купац више није везан за одређено подручје (град, срез, народна република), пошто може да купује сву робу на читавој територији ФНРЈ; и, најзад, он је предвиђао укидање посебних видова промета (продавнице обезбеђеног снабдевања, продавнице везане трговине, продавнице за робу слободне продаје, продавнице затвореног типа). То је, уствари, значило прелаз на слободну трговину, у којој се трговачка мрежа руководи једино потребама, жељама и куповном моћи потрошача.

2. Занатство. — И ова привредна грана је по ослобођењу умногоме изменила свој предратни лик. Главна карактеристика послератног занатства Крагујевца јесте опадање броја приватних занатлија, а појава и стално јачање задружног и држав-

ног занатства и занатских радионица друштвених организација. Ево како се тај процес по годинама одвијао:

Год.	Сектор приватног занатства			Сектор зад. занатства		Сектор државног занатства		Занатске радион. друштв. орган.	
	Б р о ј			Б р о ј		Б р о ј		Б р о ј	
	Занатлија	Помоћника	Ученика	Задруга	Запосл. особља	Занатске рад. и пред.	Запосл. особља	Радионица	Запосл. особља
1940	479								
1942	193								
1944	236								
1945	424	103	179	5	125	1	20		
1946	310	76	107	8	299	1	16		
1947	271	119	87	4	194	1	112		
1948	235	114	97	4	154	1	235		
1949	267	126	64	5	185	2	301		
1950	265	140	78	6	192	2	325		
1951	392	175	185	6	279	4	308	3	76

Када се изврши анализа ове таблице, види се да је занатство током окупације нагло опало, што одговара оном привредном животу којим је град живео у то доба. Непосредно по ослобођењу, велики број занатлија је отворио своје радње, иако је у малом проценту могао да користи капацитете својих радионица. Већ од краја 1945 године па све до 1949 број приватних занатлија нагло опада, с једне стране, што су им умногоме недостајали материјал и сировине за рад, а, с друге, како Занатска комора у Крагујевцу обавештава Занатску комору у Београду, што су се многе занатлије побојале да ће им радње бити национализоване па су се запослиле, било у индустријским предузећима било у задружним или државним занатским радионицама у граду¹. У 1951 години, напуштањем административних мера у привреди и могућношћу да се снабдевају сировинама на слободном тржишту, знатан број занатлија је поново отворио радионице, мада предратни број није достигнут (индекс 81,8 према 100 у 1940 години).

Насупрот опадању приватног занатства, занатство задружног, државног и друштвеног сектора нагло јача. То снажење социјалистичког и друштвеног сектора у занатству огледа се и у броју предузећа и радионица и у броју запосленог особља. Тако се број задруга повећао од 5 на 6 (индекс 120), а број запосленог особља са 125 на 279 (индекс 223,2); код државног сектора, број занатских предузећа се повећао са 1 на 4 (индекс 400), а број

¹ В. извештаје Занатске коморе у Крагујевцу, бр. 562/48 и бр. 996/48 (Архива Коморе — фасц. 1948 година).

радника са 20 на 308 (индекс 1.540). Већи индекс броја запосленог особља од индекса броја радионица за исти период говори о све већој продукцији ових радионица и њиховом унутрашњем јачању. Треба истаћи да је нарочито државни сектор у занатству ојачао од 1948 године, проширујући и обим пословања и своје капацитете, — како се то види из нижег прегледа:

Год.	Број предузећа	Сопствена средства	Промет	Добит
1947	1	717.000	6,571.000	215.000
1948	1	3,286.000	15,345.000	1,089.000
1949	2	8,822.000	41,637.000	8,709.000
1950	2	11,145.000	53,822.000	3,251.000
1951	4	10,660.130	79,602.000	3,744.037

Та појава јачања државног сектора у занатству нарочито од 1948 године уско је повезана са национализацијом извесних занатских радионица у граду и одлуком Градског народног одбора да један број радионица обустави рад, пошто је њихова делатност у супротности са постојећим прописима. Тако су национализоване ове радионице: 1 машинска радионица и ливница, 1 аутомеханичарска, 1 трикотажа, 1 ткачка, 4 посластичарске и 3 радионице сода-воде; 11-орици пекара забрањен је рад. Известан број ових занатских радионица припојен је постојећем занатском предузећу „Металац“, што је довело до проширења његовог капацитета. Ефекат тога чина најбоље се види из горњег прегледа: сопствена средства предузећа увећала су се са 100 (у 1947 години) на 458,2 (у 1948 години), промет се проширио са 100 на 233,5 и добит се повећала са 100 на 506,5.

Градско занатство државног сектора, најзад, карактерише још једна појава: то је концентрација радионица, извршена да би се постигла што већа рационалност и рентабилност у пословању. Тако су градском занатском предузећу „Металац“, које је постало у 1947 години фузијом предузећа „Обнова“, занатске задруге „Металац“ и столарске задруге, после национализације припојене машинска радионица и ливница, радионица за израду колонијалних кеса и трикотажа. Градско столарско предузеће проширило се у 1950 години припајањем столарске радионице Војно-трговачког предузећа. Од 3 национализоване радионице сода-воде основана је 1 градска занатска радионица за производњу сода-воде, а од 4 посластичарске радионице формирана је једна градска.

3. И н д у с т р и ј а. — Поменуто је како је само ова привредна грана радила без неких потреса за време рата, изузев државног предузећа — Војно-технички завод — које је било демонтирано и претворено у обичну радионицу за оправку возила. Извесна пре-

дузећа чак су и повећала капацитете, као што је био случај са Првом југословенском повлашћеном фабриком за производњу поврћа, воћа и меса, чији је капацитет повећан за 40%. Највећи број индустријских предузећа у граду је конфискован због привредне сарадње њихових власника са непријатељем; остала, иначе мањег обима и значаја, прешла су у државну својину путем национализације (в. нижи преглед):

Ред. бр.	Назив предузећа	Грана индустрије	Основ подруштвљења	Година подруштвља.
1.	I Југословенска повлашћена фабрика за производњу поврћа, воћа и меса	Конзервна	Конфискација	1944
2.	Млин Браће Бојаџић	Млинска	Конфискација	1945
3.	I Парни акционарски млин	Млинска	Конфискација	1945
4.	Фабрика кожа — Фиала	Коже и обуће	Конфискација	1945
5.	Фабрика кожа — С. Савића	Коже и обуће	Конфискација	1945
6.	Фабрика леда — К. Мишић	Прехранбена	Куповина	1946
7.	Фабрика леда — С. Кнежевић	Прехранбена	Национализација	1948
8.	Фабрика леда — Јагодинске пиваре	Прехранбена	Конфискација	1945
9.	Фабрика макарона	Прехранбена	Конфискација	1945
10.	Фабрика дугмади	Метална	Национализација	1948
11.	Ливница — Бојаџић	Метална	Конфискација	1945
12.	Механичка ткачница	Текстилна	Конфискација	1948
13.	Фабрика кеса	Хартије	Национализација	1948
14.	Циглана „Рекорд“	Грађевинска	Национализација	1946
15.	Циглана и црепана — Браће Аранђеловић	Грађевинска	Национализација	1946
16.	Циглана — Браће Бојаџић	Грађевинска	Конфискација	1945

Као што се види, до 1948 године сва индустријска предузећа у граду прешла су у државну својину; али, треба напоменути да су сва највећа и најзначајнија предузећа већ до краја 1945 године постала државна, углавном путем конфискације (I Југословенска повлашћена фабрика за производњу поврћа, воћа и меса — Стеве Стефановића, Комбинат Браће Бојаџић, Фабрика кожа — В. Фиале). Тај моменат — процес подруштвљења предузећа — претставља основну карактеристичну појаву у индустрији Крагујевца по ослобођењу.

Уобличавање градске привреде, која ће имати да задовољава многобројне потребе једног великог центра, а посебно реорганизација индустријских и занатских предузећа, довело је до појаве фузије и концентрације извесних предузећа. Тако су, на пример, нека мања индустријска предузећа укључена у градско

занатско предузеће „Металац“ (фабрика дугмади, ливница, ткачница, фабрика кеса). Од фабрике леда и сода-воде, које су иначе предузећа малог капацитета, створена је градска радионица за производњу леда и сода-воде. Од циглана Браће Аранђеловић и Браће Бојаџић формирано је најпре Градско цигларско предузеће, па су ове обе циглане, у 1951 години, припојене градском грађевинском предузећу „Казимир Вељковић“. Трећа циглана прикључена је Среском предузећу за производњу грађевинског материјала.

Најзад, последњу значајну појаву у индустрији по ослобођењу претстављају све оне мере, предузете ради проширења постојећих капацитета извесних предузећа (Фабрика конзерви „Црвена звезда“, фабрика кожа „Партизан“). Тако је, например, код фабрике кожа „Партизан“, после већих инвестиционих радова извршених у 1947 и 1948 години, капацитет предузећа знатно повећан, па се то одразило и на индексу производње: у 1947 години (индекс 100) произведено је 147 тона разне робе, а у 1951 години 248 тона (индекс 168,6); код „Црвене звезде“ вредност производње се повећала са 181,719.000 динара у 1947 години (индекс 100) на 238,125.000 динара у 1951 години (индекс 131).

4. Већ у првим годинама по ослобођењу и градско банкарство доживљавало је битне промене, добијајући из основа друкчије функције од оних које су банке дотада имале. Уместо капиталистичких банака, чије се пословање сводило углавном на давање новца под зеленашки интерес, политичка уцењивања и обављање мањих привредних послова, најчешће трговачких, дошли су социјалистички новчани заводи са новим задацима, тако да су они постали главни органи привредног вођства у области кредита, платног промета, новчане циркулације и финансиске евиденције и контроле. У свом развоју, градско банкарство у послератним годинама је пролазило кроз неколико фаза.

У првој фази, непосредно по ослобођењу, најпре је стављено под надзор пословање јединог новчаног завода у Крагујевцу који је за време окупације радио (Шумадиске уједињене банке), а потом се приступило и његовој ликвидацији. Банкарске послове у граду током 1945 године обављале су филијале Народне банке, Државне хипотекарне банке, Привредне банке НРС и Поштанске штедионице. У другој фази, која почиње од 1946 године, извршене су припреме у банкарству за прелаз на планску привреду: сви краткорочни банкарски послови, пре свега давање кредита државним привредним предузећима, прешли су на филијалу Народне банке ФНРЈ, а дугорочни (за финансирање инвестиционе изградње) на филијалу Државне инвестиционе банке; најзад, октобра месеца 1946 године основана је Градска народна штедионица, са задатком да даје потрошачки кредит у висини до 5.000 динара радницима, службеницима и пензионерима са подручја града Крагујевца. Током свог по-

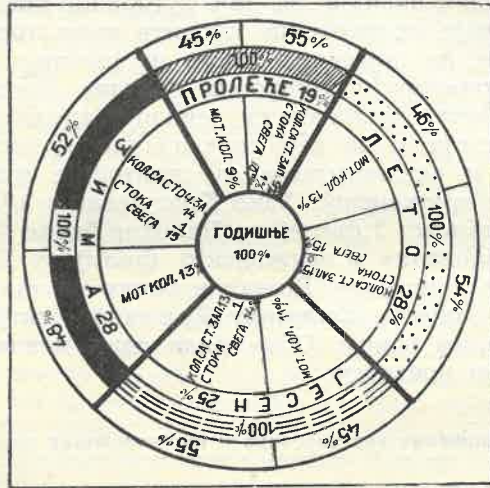
стојања (до 1948 године) ова штедионица је издала 4.500 потрошачких зајмова. У трећој фази, која наступа од 1948 године у вези са сталним јачањем локалне привреде и снажењем социјалистичког сектора у пољопривреди, долази до оснивања филијале Државне банке за кредитирање земљорадничких задруга и Комуналне банке града Крагујевца. Овој последњој, која је обухватила и пословање Градске народне штедионице, стављени су у надлежност значајни задаци од стране Градског народног одбора: да извршава буџет Градског народног одбора и финансиске кредитне и касене планове локалне привреде, да финансира инвестиције локалног значаја, да даје дугорочне кредите за оправку зграда, да даје краткорочне кредите свим предузећима локалне привреде, да прикупља улоге на штедњу, да прикупља слободна краткорочна и дугорочна новчана средства локалне привреде, да обавља финансиску ревизију кредитованих предузећа и инвестиција, и да даје потрошачке кредите радницима, службеницима и пензионерима са територије града и срезова крагујевачког и гужанског. Тако Крагујевац у 1951 години има ове новчане установе: 3 филијале Народне банке ФНРЈ (за град и срезове крагујевачки и гужански), филијалу Државне инвестиционе банке, филијалу Државне банке за кредитирање земљорадничких задруга, филијалу Државног осигуравајућег завода и Комуналну банку. Обим рада ових новчаних уснова дат је на нижем прегледу:

Просек искоришћених краткорочних и инвестиционих кредита (у 000)			
Назив новчане установе	Г о д и н а		
	1949	1950	1951
Филијала Н. банке ФНРЈ за град	329.590	490.292	858.875
„ „ за Срез крагујевачки	—	—	112.311
„ „ за Срез гужански	—	—	205.131
„ Државне инвест. банке	29.684	50.966	68.743
„ Држав. банке за кредит. земљ. зад.	18.535	52.530	44.486
Комунална банка града Крагујевца	65.644	94.541	360.455

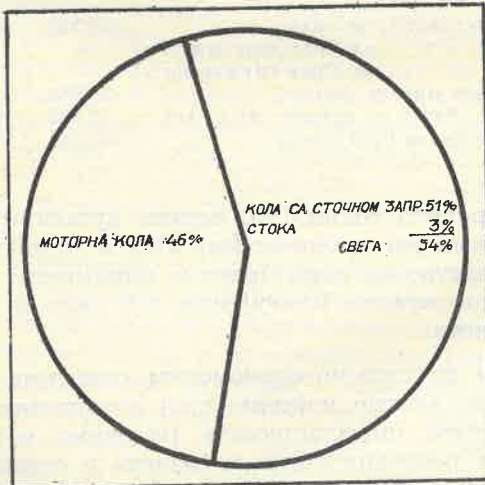
Од свих ових кредита током 1951 године државни сектор користи 62%, задружни (са друштвеним) 37% и приватни 1%. Тако је градско банкарство не само пратило динамични развој послератног привредног живота Крагујевца, већ било и значајна компонента тог живота.

5. У новим друштвено-економским односима и градски саобраћај је знатно изменио свој дотадашњи лик, захваљујући предузетим инвестиционим радовима у Крагујевцу и његовој околини, реорганизацији и градске и сеоске службе трговине и снабдевања, бржем промету добара, запошљавању већег броја људи са села у градским предузећима и установама, нај-

зад, потребама и градског и сеоског живља да своје многобројне послове свршавају и ван свога места становања. Из свих тих разлога, у структури градског саобраћаја све значајније место почела су да заузимају моторна возила, пре свега камиони, аутобуси, путнички аутомобили и трактори са приколицом, и услуге поште, телеграфа и телефона, мада је и промет железницом остао знатан, док су кола са сточном запрегом, доносећи углавном производе са села у град, и даље остала у превази над моторним, иако у знатно мањем проценту него пре рата (ск. 15 и ск. 16). Ево обима градског саобраћаја у послератном периоду:

Ск. 15.— Структура саобраћаја по годишњим добима (1951 година)

Ск. 16.— Структура возила (1951 година)

	П. Т. Т. С А О Б Р А Ћ А Ј					
	Отпремљено			Приспело		
Моторни саобраћај	Железнички саобраћај	отпремљена роба (тона)	приспела роба (тона)	број отпремљених путника	износ промета у 000 дина.	превезено тона робе
број превезених путника	167.789	39.170	4.418	4.418	4.418	4.418
	196.232	4.448	4.448	4.448	4.448	4.448
	218.726	14.900	14.900	14.900	14.900	14.900
	240.324	48.675	28.838	28.838	28.838	28.838
	264.834	56.905	56.905	56.905	56.905	56.905
		237.082	237.082	237.082	237.082	237.082
		304.424	304.424	304.424	304.424	304.424
		188.061	188.061	188.061	188.061	188.061
		107.160	107.160	107.160	107.160	107.160
		39.743	39.743	39.743	39.743	39.743
		1.533	1.533	1.533	1.533	1.533
		980	980	980	980	980
		124.978	124.978	124.978	124.978	124.978
		2.021.683	2.021.683	2.021.683	2.021.683	2.021.683
		2.587.253	2.587.253	2.587.253	2.587.253	2.587.253
		117.488	117.488	117.488	117.488	117.488
		35.238	35.238	35.238	35.238	35.238
		1.298	1.298	1.298	1.298	1.298
		95.183	95.183	95.183	95.183	95.183
		57.558	57.558	57.558	57.558	57.558
		152.781	152.781	152.781	152.781	152.781
		40.886	40.886	40.886	40.886	40.886
		2.921	2.921	2.921	2.921	2.921
		68.076	68.076	68.076	68.076	68.076

задруга (за срезове крагујевачки и грузжански) имали су у граду своје продавнице и предузећа за снабдевање, а такође су и фондови за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде ових срезова имали своје продавнице за продају пољопривредних производа. (В. прилог: организациона шема привреде са назначењем административно-оперативних руководстава предузећа локалног значаја.)

Дакле, на крају периода административног социјализма, Крагујевац је имао знатно развијену привреду, чије су услуге и производи могли да задовоље не само његове многе и разнолике потребе, већ и потребе једне шире околине, па чак, у једном проценту, и целе земље. Но, о томе ће бити више речи нешто доцније.

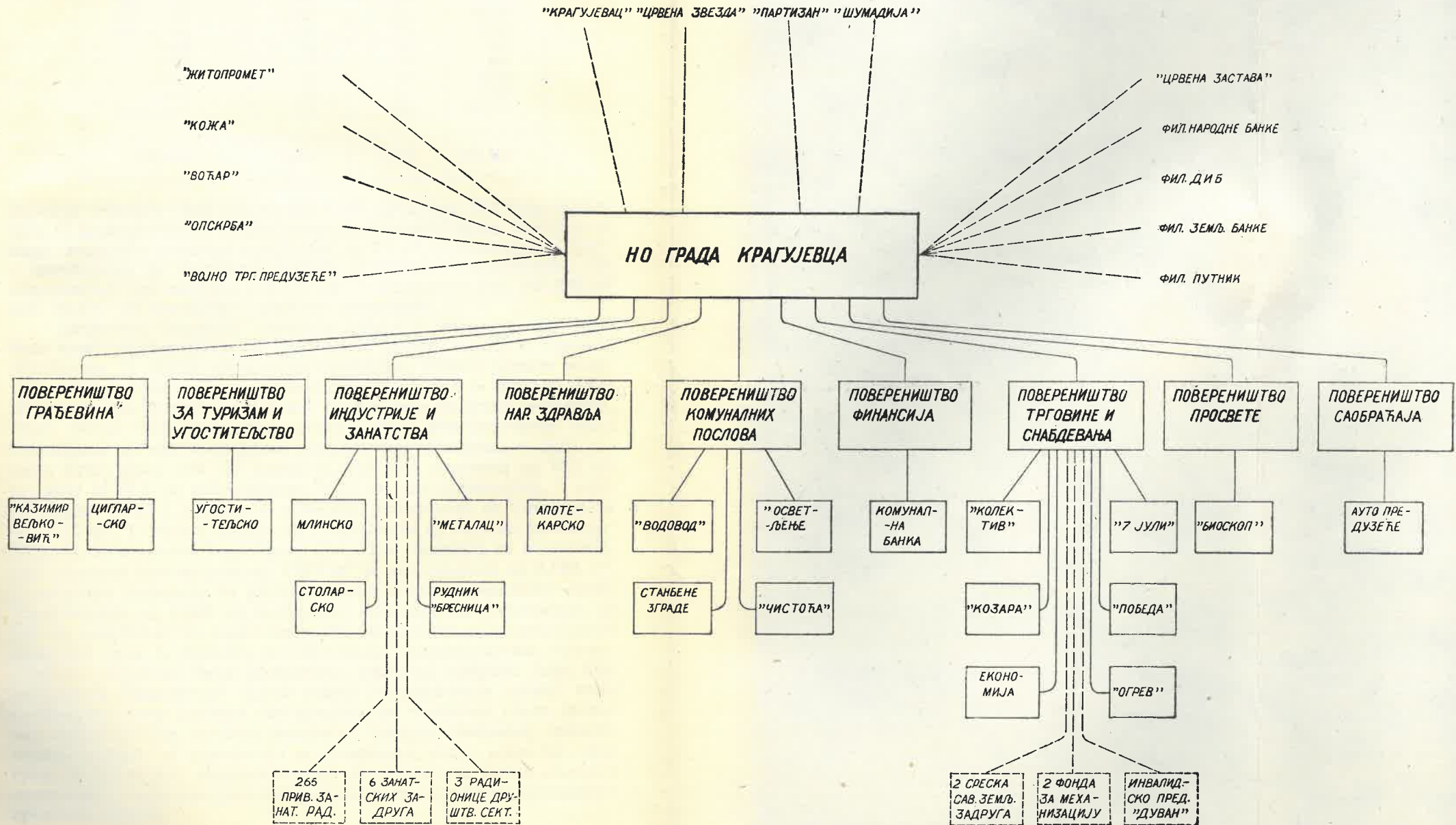
ђ. У периоду по ослобођењу предузете су значајне мере за изградњу и урбанизацију насеља. Притом треба истаћи да је Крагујевац дочекао ослобођење већ доста оштећен од англо-америчког бомбардовања, извршеног за време рата. Исто тако, седмодневне борбе за ослобођење, грешком извршено бомбардовање града од стране совјетске авијације првих дана по истеривању непријатеља и велика експлозија муниције у војно-индустријском предузећу, која се догодила 6 јуна 1946 године, причинили су велике штете вароши. Чак и у 1949 години, иако су извршене многе оправке зграда које су биле оштећене за време рата, или првих дана по ослобођењу, у граду има знатан број руинираних и дотрајалих кућа, како се то види и из ових података:

Укупно број зграда	Од тога зграда				
	у исправном стању	у којима је потребна		Дотрајале	Непознате
		Текућа поправка	Велика оправка		
6.626	4.038	1.421	554	602	11

Ово лоше стање станбеног фонда претстављало је за Градски народни одбор једну од основних проблематика, тим пре што се у Крагујевцу по ослобођењу знатно повећао број становника, који су налазили запослење у многим привредним предузећима или установама и надлештвима локалног, окружног, обласног, републичког или савезног значаја. Тај стицај околности утицао је да се град почео нагло да изграђује, што је ишло све до 1949 године, када је изградња успорена, с обзиром на међународну ситуацију у којој се нашла наша земља. Ево како се кретала изградња зграда и станбених површина:

ОРГАНИЗАЦИОНА ШЕМА ПРИВРЕДЕ КРАГУЈЕВЦА
(1950 ГОДИНА)

Изграђено у години	Зграда	Станова	Станбене површине
1900 и раније	1.420	1.962	76.945
1901—1918	854	1.142	45.501
1919—1930	1.816	2.638	97.172
1931—1940	1.873	2.268	82.083
1941—1945	65	73	2.083
1946	20	21	624
1947	9	13	483
1948	15	66	3.210
1949	32	67	3.250
Непознато	522	683	25.213
Укупно	6.626	8.933	336.564

Од свих зграда у 1950 години има 6.393 приземне, 213 једносратних, 18 двосратних и 2 тросратне или вишесратне. Као што се види, постојеће станбене површине, са 9,1 м² по становнику, пису у могућности да задовоље потребе градског становништва. За задовољење тих потреба морало би се изградити још 105.192 м² или 23,8% од постојеће станбене површине.

Делатност Градског народног одбора у овом периоду није била само усретсређена на изградњу нових зграда и оправку оштећених. И други комунални проблеми, нужни једном великом центру, овде су били решавани (одржавање и оправка улица и тротоара, уређење скверова, проширење градског зеленила). Тако, после свих обављених радова, било новезапочетих било извршених на већ постојећим комуналним објектима, у 1951 години Крагујевац има 186 улица са укупном дужином од 74,5 км (од које је 63,5 км калдрмисано, а 11 км некалдрмисано), 2 калдрмисана трга, 1 пијацу за животне намирнице са површином од 1.917 м², 1 сточну пијацу са површином од 10,5 ха (некалдрмисана), 16 мостова, 6 пропуста, 2 гробља, водовод са максималном дневном потрошњом од 8.500 м³ и минималном од 5.500 м³, електричну централу са укупном прикључном вредношћу електрификације од 2.000 кв и градско зеленило са површином од 165 ха, или 2,4 м² по становнику. Но свакако да је најзначајнији подухват који је започет постављањем канализационе мреже, чиме ће умногоме бити допринето здрављу грађана. Али, тек изградњом Крагујевца према новом регулационом плану, када ће коначно бити решени сви комунални проблеми града (водовод, канализација, градско зеленило, градски саобраћај, градске пијаце, зграде за надлежства и становање итд.), моћи ће овај град да одговори захтевима који се траже од једног великог привредног, административно-управног и културно-просветног средишта земље.

У периоду обнове и изградње и, доцније, у периоду административног социјализма (почев од 1947 године) Крагујевац, а нешто мање и његова околина, може се рећи, битно су изменили свој лик. На селу, основно обележје насталих промена огледа се у појави социјалистичког сектора у пољопривреди, тако да је он захватио 16,2% ораничне површине, 15,7% обрадивог земљишта, 16,2% пољопривредне површине и 21,5% укупног земљишта. Тим процентима одговара учешће социјалистичког сектора и у другим пољопривредним гранама (сточарству, воћарству, виноградарству). И друге привредне гране захватио је процес колективизације: сеоска трговина сва је прешла под социјалистички сектор, док је занатство у знатном обиму њиме обухваћено, мада се по селима налази понеки занатлија из приватног сектора.

У граду је процес подруштвљавања привреде отишао даље него на селу. Сем једног броја занатских радионица из приватног сектора, све друге привредне гране се налазе под социјалистичким сектором (државни, задружни, друштвени), при чему треба истаћи да државни сектор обухвата најзначајнија привредна предузећа свих привредних грана (банке, индустрија, саобраћај и др.), док задружни сектор учествује у знатном обиму, а друштвени минимално, у градској трговини и занатству. Исто тако и друге функције града добиле су нову садржину, какву захтева од једног центра нови друштвени поредак.

ПОСЕБНИ ДЕО

ГРАДСКА ПРИВРЕДА

Привредни развој и уобличавање зоне привредне гравитације

На предњим странама овог рада испитани су сви они многобројни чиниоци — физичко-географски и друштвено-економски — који су одлучивали да је у граду, у датом периоду, морала настати баш онаква привреда, чије су најосновније црте напред и дате. Тамо је, такође, извршена анализа одлика, могућности и обима целокупне привреде околине града, па је показано најпре колико је Крагујевац, са своје стране, допринео уобличавању такве привреде, а, затим, колико је она њему могла пружити у појединим привредним периодима, другим речима, колико је она могла утицати на привредни живот града. Као што из те анализе произилази, околина Крагујевца је један изразито пољопривредни крај, који се одликује — у зависности од рељефа — свима трима основним пољопривредним гранама, а у недавној прошлости она је обилувала храстовим и буковим шумама. Та је чињеница била веома значајна за привредни живот центра ове области; у њему се, наиме, могла појавити и развити трговина свим пољопривредним производима и прерада сировина и биљног и животињског порекла. Друга веома важна одлика овога краја јесте да је он испресецан многим долинама разних праваца и богат благим превојима и преседлинама, којима воде путеви за разне и удаљене крајеве, а који се — долазећи из тих крајева — сви стичу и укрштају у самом Крагујевцу; како ова област има карактер транзитне области, пошто знатно скраћује и онај пут који повезује Подунавље са јужним Приморјем, и крајеве западне Србије са главном саобраћајном магистралом која иде моравско-вардарском долином, чињеница да се у њеном центру стичу сви ти путеви веома је допринела његовом привредном снажењу. Али, околина града није богата рудним богатом и већим речним токовима. Та ће чињеница бити веома значајна за стање и развој одговарајућих привредних грана (рударства и индустрије) (ск. 17). Захваљујући свим тим природним погодбама овога краја и деловању свих напред поменутих социјално-економских чинилаца, Крагујевац је током свога жи-

вота, кад мање кад више, био веома важан привредни центар земље, који је за себе увек везивао извесно подручје. То деловање града у привредном погледу на једну област за дуги низ година одржавало се само кроз снагу његове пијаце. Тек доцније, развитком градске индустрије, зона привредне гравитације (привредно подручје, гравитационо подручје) обухватиће као своје елементе, поред пијаце, и зону радне снаге и зону сировина.

За време Турака, до доласка Аустријанаца у ове крајеве, Крагујевац је био права турска паланка, настањена турским становништвом. Знатан део тог становништва чинили су разне спахије, аге и бегови, који су држали многе воденице на Лепеници и Ждраљници и скупљали десетке са спахилука. Цео привредни живот града огледао се у раду неколико дућана са готовом робом, као и у раду извесног броја занатских радионица. Како су кроз Крагујевац пролазили многи путеви и он био транзитно место, у њему је постојало неколико цинцарских ханова и два каравансераја (35, с. 5). Таква привреда, која је задовољавала потребе само тадашњих становника Крагујевца, у потпуности је одговарала оновременом животу и функцији града и односу града према селу.

Овај привредни лик задржао је Крагујевац све док није постао престоница Милошеве Србије. Истина, за време двадесетогодишње аустриске окупације град је био један од центара одакле се продавала со. С разлогом се може претпоставити да је Крагујевац тада био тржиште за цео дистрикт, пошто је био средиште административно-територијалне јединице, која је била омеђена природним границама: ово тим пре што је и сам систем пореза доприносио јачању робно-новчаних односа, те тиме и јачању пијаце. За то време измењена је унеколико и структура становништва по занимању: наместо одбеглих Турака град су населили Срби, било из околине било и из удаљених крајева, који су почели нешто више да се баве пољопривредним пословима. Исто тако, и у периоду мирних година после извојеваних победа у Првом устанку привредни живот града је нешто друкчији него под Турцима: у њему се тада отварају нови дућани са разном робом увезеном из Аустрије (колонијална роба, памучна, вунена, гвоздена), у којима су се њоме снабдевали и сељаци из околине.

Откада је постао главни град земље, Крагујевац је нагло кренуо напред. У њему се отварају многи дућани, којих нема у другим крајевима, ради подмирења и потреба двора и разних странаца, који су дошли на кнежев позив или да буду његови чиновници или да обављају извесне занате за којима се у престоници почела осећати све већа потреба; у то време и многи угледни странци посећивали су кнеза у Крагујевцу, било из куртоазије било на Милошев позив, па се морала водити брига да

ривредни центар одручје. То дело-ласт за дуги низ аце. Тек доцније, гравитације (приватиће као своје јону сировина.

а у ове крајеве, тањена турским чинили су разне денице на Лепе-силука. Цео при-дућана са гото-ских радионица. и он био тран-нцарских ханова која је задово-ујеваца, у потпу-цији града и од-

ац све док није за време дваде-едан од центара поставити да је-ошто је био сре-е, која је била је и сам систем а, те тиме и ја-ко и структура Гурака град су љених крајева, двредним посло-сле извојеваних је нешто друк-нови дућани са роба, памучна. ли и сељаци из

ујевац је нагло и, којих нема у двоа и разних да буду његови јима се у пре-време и многи у, било из кур-одити брига да.

Ск. 17.— Привредна карта околине Крагујевца

1. коњарство; 2. говедарство; 3. свињарство; 4. овчарство; 5. кукуруз; 6. репа; 7. пшеница; 8. сунцокрет; 9. виноград; 10. јабука; 11. трешња; 12. шљива; 13. крушка; 14. шума; 15. ливада; 16. плавно земљиште; 17. гвожђе; 18. манган; 19. азбест; 20. магнетит; 21. хром; 22. кречне бречије;

вота, кад земље, ко вање град година од развитком вредно по елементе,

За в Крагујева становници спахије, а ници и Ж вредни живом робом. Како су к зитно мес и два кар љавала по ности је о носу града. Овај постао пр сегодиш одакле се Крагујева диште ад омеђена д пореза до чању пија становниш населили који су по вима. Исте победа у И чији него разном ро вунена, гв околине.

Отка кренуо на другим кр странаца, чиновници стоници. п угледни ст тоазије би

они буду што боље дочекани, што је несумњиво утицало на појаву извесних трговина са скупоценијом робом и јачање пијаце. Већ у тим годинама извесни крагујевачки трговци путовали су „чак у Азију“ трговачким послом (49, с. 58). Како је Крагујевац био и војни центар земље, у њему су радиле и извесне радионице чисто за војне потребе (радионица оружја, државна радионица са снајдерима, шустерима, седларима, шлосерима итд.). За разне потребе прве престонице такође су радиле табакана (кожара), штампарија, пошта, нахиска мензулана, и више кафана и механа. Привредној снази града допринесио је у овом периоду првобитне акумулације и кнез Милош својом монополистичком трговином (сољу, стоком, кожом итд.). Све је то био повод што су се становници многих и удаљених крајева појављивали на крагујевачкој пијаци (из околине Краљева, Чачка, Г. Милановца, Младеновца, Смедеревске Паланке, Рековца).

У овом периоду и занимање становништва се умногоме изменило. Као главни град земље, Крагујевац је истовремено био, како је већ и поменуто, и највећи културни, просветни, административно-управни и политички центар. То је утицало на измену дотадашње професионалне структуре становништва, тако да уместо претежно пољопривредног становништва град добија знатан број занатлија, трговаца, чиновника, војних лица и ђака. Током 1836 године, од нешто преко 2.000 целокупног становништва, он има 251 занатлију разних бранши и 85 трговаца (болтације и механције).

Поменуто је већ како је пресељење престонице за Београд значило велики губитак за градску привреду, пошто су тада заједно са установама напустили Крагујевац и многи чиновници. Али, оснивањем Тополивнице (1851) за привредни живот Крагујевца настају нови дани. Отада ће ово предузеће — прво индустриско предузеће у Србији — играти најзначајнију улогу у привредном просперитету града. Оно је утицало на појаву многих трговина, које су још од првих година биле у „пословним везама“ са Тополивницом. Бројни нови занати управо се појављују у овом времену изазвани потребама једног великог центра у земљи, с једне, и пропадањем многих старих заната, с друге стране. Због повећаног броја становника бац у вези са радом фабрике, крагујевачка пијаца почела је нагло да јача. Сада је и само становништво града доста изменило своју социјалну структуру у поређењу са претходним периодом. Године 1866, у граду има 580 занатлија, 260 трговаца и кафеџија, 717 лица у јавној служби и слободних професија и 476 лица која се искључиво баве пољопривредом. Тих година у Тополивници је запослено већ неколико стотина радника.

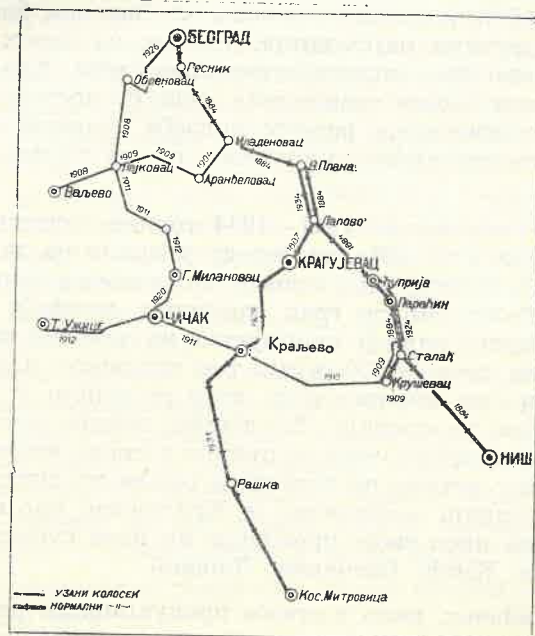
Али, прави „златни век“ Крагујевца наступа тек од деведесетих година прошлог века. Томе је допринео онај крак железничке пруге који је везивао Крагујевац са главном и једи-

ном железничком артеријом Београд—Ниш. Како других побочних кракова за дуже времена није било у земљи (сем крака Смедерево—В. Плана), Крагујевац је још више него дотада постао сабирно и излазно место за многе крајеве. Захваљујући тој чињеници као и томе да има богату околину, он постаје једно од највећих извозничких места у земљи. У њему се отварају многе извозничке фирме за пољопривредне производе, које послују са тадашњим великим европским привредним центрима. Из њега се води трговина са Пештом, Бечом, Француском, Турском, Египтом, Малтом, Италијом итд. Поносити крагујевачки трговци с правом су тада говорили о граду и о својим пословима: „Пешта — па Крагујевац“. То је онај период у животу града у коме је овладао капитализам (у условима привредног живота предратне Србије), чије смо пропратне појаве напред уочили и анализирали. Поред јачања трговине, чему је осим истакнутог разлога, допринела и сама Тополивница, у граду се оснива више индустријских предузећа, појављују се банке, јача занатство. Ту је увозна царинарница, на којој велике, ангро фирме царине разну колонијалну и мануфактурну робу, коју ће потом лиферовати многим трговцима широм читаве западне и југозападне Србије; ту је, такође, и монополско слагалиште за једно шире подручје, које је са своје стране доприносило јачању градске пијаце. У вези са целим овим привредним просперитетом, у граду је развијен јак саобраћај, пошто из Крагујевца струји привредни живот на све стране. Свему томе треба додати да је управо у овом периоду Крагујевац један од највећих административно-управних и највећи културни, просветни, идејни и политички центар Србије. Из свих тих разлога, град у ово време имао пространу зону привредне гравитације, тако да су већ почев од Т. Ужице, Пожеге, Ивањице, Чачка, Краљева, Рашке, Трстеника, Крушевца, Рековца, Смедеревске Паланке, Младеновца, Аранђеловца и Г. Милановца долазили пољопривредници са својим производима на крагујевачку пијацу, користећи за оно време погодне саобраћајнице које су се — у зависности од рељефа — сливале ка Крагујевцу.

Оваквој привредној функцији града одговарала је и структура становништва по занимању. Године 1904, у Крагујевцу има 395 трговаца, 420 занатлија, 7 индустријских предузећа и 7 банака. Сва ова предузећа запошљавала су велики број градског становништва. Само у Тополивници, тада Војно-техничком заводу, запослено је у то време 3.770 радника. Поред тога, град има неколико стотина ђака, више десетина официра, знатан број чиновника и велики број лица слободне професије. Али, за привредни живот града у овом периоду карактеристична је и појава да се као носиоци привреде појављују и многа лица стране народности. Тако, као власника разних трговачких и занатских радњи било је: 89 Цинцара, 21 Јеврејин, 10 Немаца, 8 Маџара и 1 Чех. Несумњиво је да су велике могућности за зараду, с обзи-

ром на привредни полет који се осећао у граду, с једне, и још у приличном степену неупућеност српског живља у обављању извесних позива, с друге стране, били узрок овој појави.

Између два светска рата Крагујевац није више онакав привредни центар какав је био при крају прошлог века. Изградњом нових железничких пруга, пре свега оне која иде долином Западне Мораве, као и железничке пруге Т. Ужице—Чачак—Г. Милановац—Београд, што је ишло све већим јачањем и освајањем капиталистичке привреде, престала је потреба да многи и удаљени крајеви и места износе своје производе на крагујевачку пијацу; имајући и сами погодне саобраћајне везе, они су постали на рачун Крагујевца значајни привредни центри (Т. Ужице, Пожега, Чачак, Краљево, Трстеник, Крушевац, Г. Милановац (ск. 18). Други разлог слабљења привредне снаге града у овом перио-

Ск. 18.— Карта изградње железничке мреже у околини Крагујевца

ду било је дејство оне велике привредне кризе, која се у граду нарочито почела осећати од 1928 године; може се рећи да је њено дејство престало да се осећа тек на три до четири године пред рат, али су се ускоро почели назирати знаци једне нове катаклизме. Још један разлог опадања привредне моћи Крагујевца настао је освајањем капиталистичке привреде, када су многе варошице из некадашњег гравитационог подручја постале значајна мања или већа привредна средишта, са својим одгова-

рајућим тржиштима и са скоро потпуном независношћу према свом ранијем привредном центру (Аранђеловац, Младеновац, Топола, Наталинци, Рача, Марковац, В. Плана). Најзад, у истом смислу, то јест на смањење зоне привредне гравитације утицала је и административна подела, извршена у 1930 години: том приликом југозападни део ондашњег Гружанског среза припојен је Жичком срезу, па је тако граница између ова два среза са Западне Мораве помакнута на с., до села Витковца; на тај начин, ова чињеница је утицала да један већи број села практично буде упућен на ново тржиште.

Али, иако је његова привредна моћ опала, Крагујевац је и између два светска рата био значајно привредно место. Захваљујући Војно-техничком заводу, који је проширен и модернизован баш у овом периоду, што је изазвало повећање броја градског становништва, Крагујевац је имао велики број трговачких радњи, од којих је једнима пословање са Зааводом била и једина делатност, а другима најглавнија; такође, из истих разлога, у граду има и већи број индустријских предузећа. Као велико насеље, са знатним бројем становника, овде су постојали и бројни занати, ради задовољења разних потреба становништва једног великог административно-управног и културно-просветног центра.

За време окупације, 1941—1944 године, извесни догађаји који су се збили у то доба знатно су утицали на даље опадање привредне снаге Крагујевца, односно на смањење зоне привредне гравитације. То су они по град трагични догађаји из октобра месеца 1941 године, када је непријатељ на нечувен начин лишио живота масу од преко 7.000 људи; том приликом нашли су смрт и многи сељаци из околних села, који су дошли у град или да штогод купе или да продају. Тај догађај значио је скоро потпуно умртвљавање пијаце, чији је промет и онако знатно опао због ратних прилика: управо од тога дана сељак из дотадашњег гравитационог подручја заобилазио је Крагујевац као неки уклетни град и почео да носи своје производе на неке суседне мање пијаце (Страгари, Кнић, Баточина, Лапово).

По ослобођењу, иако у новим продукционим односима и са новом организацијом пословања, основна привредна структура града није битно измењена. Али, захваљујући томе да је Крагујевац једно време био средиште округа, а потом и области, овде су основана извесна предузећа са различитим привредним циљевима, којих пре рата у граду није било, као, на пример, један број грађевинских предузећа, која су се појавила, с обзиром на повећање грађевинске делатности, на територији крагујевачке области.

Послератна структура занимања становништва показује колико је Крагујевац знатан привредни, административно-управни и културно-просветни центар. Од 31.410 свих становника гра-

да према попису из 1948 године, привредно активно је 16.058, или 51%. Од тога броја има радника и ученика у привреди 5.767 (36%), активних службеника и намештеника 4.653 (29%), пензионера 1.523 (9%), лица издржаваних од државе 2.233 (14%), пољопривредника 458 (3%), занатлија 596 (4%), трговаца 268 (2%), слободне професије 41 (0%), приватника 513 (3%) и непознатог занимања 6 (0%); значајно је додати да је исте године било 9.383 ученика разних школа, или 29% свих становника града. Та структура становништва по занимању показује да је Крагујевац у претежном делу град радника, ученика и службеника (намештеника).

У овом последњем периоду, захваљујући повећаном броју становника и, тиме, већим потребама, Крагујевац има пространо гравитационо подручје. Оно је по величини и облику углавном онако какво је било у периоду пред Други светски рат. За његово уобличавање били су одлучујући многи чиниоци: рељеф, административна подела, мрежа саобраћајница и близина већих привредних центара. Тако, на сз., з. и јз. границу гравитационог подручја чине огранци Рудничког масива — Рамањски Висови и Бело Поље, затим планине Јешевац и Котленик; на јз. крајње тачке гравитационог подручја условљене су административном границом између Гружанског и Жичког среза. Даље, на ј. и ји. од града, граница подручја иде врховима Гледићских Планина, па се преко Црног Врха и његових огранака спушта ка Великој Морави, која претставља границу на и. и си. Најзад, на с. границу чине брда Светиња и Висак, повезани ланцем нижих гребена. Занимљиво је истаћи да облик гравитационог подручја потсећа на облик круга, чији је полупречник удаљен од крајњих периферних тачака нешто преко 30 км; само на ји. од центра тај полупречник је знатно краћи и износи између 12—15 км. Та неправилност облика подручја настаје од релативне близине на тој страни једног, такође, великог привредног центра — Светозарева (в. ск. 17 на стр. 203)¹.

Ово гравитационо подручје захвата простор од 1.632 км², са следећих 126 села:

¹ Овако омеђена граница гравитационог подручја не значи да сељаци из тог подручја искључиво продају своје производе на крагујевачкој пијаци; одлазе они — поготову они из периферних села — и на пијаце других привредних центара, као што и сељаци са других гравитационих подручја долазе покаткад и на крагујевачку пијацу. Оно што се сме у овом случају, као и у свим другим, тврдити јесте само то да је Крагујевац најважније тржиште за сва она села која се налазе у његовом гравитационом подручју, где они у далеко већем проценту износе своје производе.

Ред. бр.	Назив села	Срез	Удаље-ност од града у км	Број дома-ћин.	Ред. бр.	Назив села	Срез	Удаље-ност од града у км	Број дома-ћин.
1	Станове	Гружан.	3	145	64	Г. Јарушице	Крагуј.	19	186
2	Теферич	Крагуј.	4,5	62	65	М. Врбица	Гружан.	20	102
3	Трмбас	"	5	91	66	Баре	"	20	161
4	Мечковац	"	5	134	67	Добрача	"	20	200
5	Белошевац	"	5	238	68	Опланић	"	20	176
6	Ждраљица	"	5	51	69	Драгушица	"	20	81
7	Ердеч	Гружан.	5	66	70	Гружа	"	20	82
8	М. Пчелице	"	5	142	71	Турчин	Крагуј.	20	98
9	Корићани	"	5,2	126	72	В. Крчмаре	"	20	176
10	Петровац	Крагуј.	6	194	73	Доброводица	"	20	176
11	Дивостин	Гружан.	6	98	74	В. Шењ	Гружан.	21	109
12	Баљковац	Крагуј.	6	131	75	Топоница	"	21	124
13	Маршић	"	6	234	76	Бадњевац	Крагуј.	21	350
14	Јовановац	"	7	227	77	М. Крчмаре	"	21	168
15	Корман	"	7	197	78	Чумић	"	22	562
16	Поскурице	Гружан.	7,5	187	79	Кнежевац	Гружан.	22	84
17	Опорница	Крагуј.	8	85	80	Љуљаци	"	22	185
18	Д. Сабанта	"	8	235	81	Кусовац	"	22	55
19	Десимиrowaц	"	8,8	221	82	Кнић	"	22	523
20	Грошница	Гружан.	9	365	83	Грабовац	"	22	122
21	Букуровац	Крагуј.	9	174	84	Баточина(село)	Крагуј.	22	196
22	Драгобраћа	Гружан.	9	123	85	Брзан	"	22	785
23	Јабучје	Крагуј.	9,3	64	86	Бечевица	Гружан.	23	133
24	Г. Сабанта	"	9,3	218	87	Црни Као	Крагуј.	23	150
25	Шљивовац	Гружан.	10	162	88	Градац	"	23,2	85
26	Дреновац	"	10	75	89	Рашковић	Гружан.	24	66
27	Ђурисело	"	10	62	90	Пајсијевић	"	24	237
28	Вињиште	"	10,2	150	91	Балосава	"	24	138
29	Н. Милановац	Крагуј.	10,8	101	92	Честин	"	24	251
30	Цветојевац	"	11	172	93	Липница	"	24	186
31	Ботуње	"	11,7	308	94	Бајчетина	"	24	51
32	Церовац	"	12	203	95	Сипић	Крагуј.	24	268
33	Д. Грбице	Гружан.	12	225	96	Каменица	Гружан.	25	230
34	Прњавор	"	13	80	97	Липовац	Таков.	25	118
35	В. Пчелице	Левачки	13	348	98	Враћевшица	"	25	30
36	Драча	Гружан.	13	190	99	Гривац	Гружан.	25	184
37	Кутлово	"	14	96	100	Рамаћа	"	26	251
38	Вучковица	"	14	226	101	Врбета	"	26	85
39	Голочело	"	14	108	102	Баточина (вар.)	Крагуј.	26	209
40	Трешњевак	"	14	79	103	Коњуша	Гружан.	27	77
41	Г. Комарице	Крагуј.	14	236	104	Борач	"	27	278
42	Никшић	"	14	46	105	Влакча	Орашач.	28	309
43	Милатовац	"	14,2	59	106	Угљаревац	Гружан.	28	51
44	Суморовац	Гружан.	14,3	42	107	Жуне	"	28	114
45	М. Шењ	Крагуј.	15	56	108	Лесковац	"	28	120
46	Прекопеча	Гружан.	15,2	29	109	Сибница	"	28	96
47	Пајазитово	Крагуј.	16	108	110	Гледић	"	28	239
48	Рогојевац	Гружан.	16	141	111	Брестовац	"	28,6	84
49	Брњица	Гружан.	16	163	112	Лапово (село)	Крагуј.	29	
50	Забојница	"	16	192	113	Овсиште	Орашач.	30	247
51	Лужнице	Крагуј.	16	335	114	Гунцати	Гружан.	30	384
52	Жировница	"	16	274	115	Губеревац	"	30	247
53	Д. Комарице	"	16,7	269	116	Лапово (вар.)	Крагуј.	30	1.844
54	Г. Грбице	Гружан.	17	104	117	Светлић	"	31	128
55	Љубић	Гружан.	17	107	118	Г. Црнућа	Таков.	31	128
56	Ратковић	Левачки	17	225	119	Бум. Брдо	Гружан.	31	148
57	Миронић	Крагуј.	18	58	120	Закута	"	31	86
58	Кикојевац	Гружан.	18	70	121	Трнава	Орашач.	32	512
59	Дубрава	"	18	54	122	Радмиловић	Гружан.	32	124
60	Аџине Ливаде	"	18	78	123	Петропоље	"	33	117
61	Дулене	Левачки	18	164	124	Претоке	"	34	299
62	Кривац	"	18	125	125	Врбанац	"	34	232

Сва ова села претстављају ширу зону привредне гравитације. То су она села која су везана за „велику пијацу“ у Крагујевцу, тј. за онај пазарни дан који се одржава једном недељно (суботом); па и тада не излазе на пијацу сва села. Али, главно је да крагујевачка пијаца потроши или откупи све њихове производе, када их ова села, пошто прикупе плодове, изнесу на пијацу. Исто тако, од ове шире зоне је у зависности и сточна пијаца, која се такође одржава једанпут недељно.

Али, поред ове шире зоне привредне гравитације, постоји и једна ужа, која је повезана са радом тзв. „женске пијаце“, која се одржава свакога дана. То су она села која стварно претстављају приградску привреду Крагујевца. У овим селима гаје се приградске културе, при чему иста користе, како смо већ видели, и то преимућство да су у близини града и одговарајуће природне погодбе. За та села карактеристично је да се налазе у близини града (3—7 км), а ако су нешто више удаљена, онда користе погодне саобраћајнице или железницу. Ево која су то села:

Ред. број	Назив села	Удаљеност од града у км.	Ред. број	Назив села	Удаљеност од града у км.
1	Станово	3	17	Д. Сабанта	8
2	Теферич	4,5	18	Десимиrowaц	8,8
3	Ждраљица	5	19	Грошница	9
4	Трмбас	5	20	Драгобраћа	9
5	Белошевац	5	21	Букуровац	9
6	Ердеч	5	22	Г. Сабанта	9,3
7	М. Пчелице	5	23	Шљивовац	10
8	Мечковац	5	24	Н. Милановац	10,8
9	Корићани	5,2	25	Цветојевац	11
10	Баљковац	6	26	Ботуње	11,7
11	Петровац	6	27	Церовац	12
12	Дивостин	6	28	Драча	13
13	Маршић	6	29	Грбице	14
14	Јовановац	7	30	Милатовац	14,2
15	Корман	7	31	Ресник	18,8
16	Поскурице	7,5			

Дакле, обе ове зоне — шира и ужа — чине зону крагујевачке пијаце, која, углавном, подмирује, сем поврћа, све потребе за пољопривредним производима. Али је значајно истаћи да су се променама које су наступиле по ослобођењу, у овом случају јачањем локалне привреде и по мањим местима, као и оснивањем разних установа у њима (школа, ветеринарских испостава и тсл.), почели појављивати у оквиру самог гравитационог подручја мањи привредни центри, који привлаче извесна села својим тржиштима (Лапово, Баточина, Чумић, Враћевшица, Кнић,

Гружа). Међутим, и поред ове појаве, та села нису у потпуности напустила главну пијацу зоне, као што то нису учинили ни нови привредни центри-сателити.

Али, поред ове зоне пијаце, зона привредне гравитације обухвата, како је и наглашено, још два значајна елемента: з о н у радне снаге и зону сировина.

Проучавајући на предњим странама овог рада оне друштвене факторе који су утицали, заједно са природном основом, на стварање лика привреде Крагујевца и његове околине, ми смо, између осталог, истакли и то, дајући узроке, како је у овом крају релативна пренасељеност велика и како, према томе, један знатан део радне снаге остаје неискоришћен¹. Један проценат те радне снаге налазио је запослење у предузећима у граду још од оснивања Тополивнице и, доцније, при крају прошлог века, од оснивања и других индустријских предузећа. Јачањем градске привреде тај проценат је постајао све већи.

Села која дају ту радну снагу, углавном неквалификоване раднике („полутане“), налазе се или у непосредној околини града или, ако су удаљена од њега, онда су то она села која се налазе поред железничке пруге или главних друмова. У првом случају, радници долазе и пешке на посао (а извесни и бициклом), а у другом, користе локалне возове, који их ујутру доводе на посао, а поподне враћају до њихових села. Тако зона радне снаге обухвата следећа села:

Редни број	Назив села	Удаљеност од града (у км.)	Редни број	Назив села	Удаљеност од града (у км.)
1	Станово	3	17	Букоровац	9
2	Трмбас	5	18	Шљивовац	10
3	Белошевац	5	19	Вињиште	10,2
4	Мале пчелице	5	20	Н. Милановац	10,8
5	Мечковац	5	21	Цветовевац	11
6	Корићани	5,2	22	Ботуње	11,7
7	Петровац	6	23	Драча	13
8	Дивостин	6	24	Г. Комарице	14
9	Маршић	6	25	Милатовац	14,2
10	Јовановац	7	26	Д. Комарице	16,7
11	Корман	7	27	Ресник	18,8
12	Поскурице	7,5	28	Бадњевац	21
13	Д. Сабанта	8	29	Градац	23,2
14	Десишировац	8,8	30	Баточина	26
15	Грошница	9	31	Лапово	30
16	Драгобраћа	9			

Мало пре је поменуто како је железничка пруга веома значајна за зону радне снаге. Она омогућује да на рад у Крагу-

¹ В. стр. 75 и 179.

јевац могу доћи и сељаци и из знатно удаљених села. Тако се поред железничке пруге налазе ова села: Лапово, Баточина, Градац, Бадњевац, Ресник, Милатовац, Ботуње, Цветовевац, Корман, Јовановац, Станово, Грошница, Корићани, Вињиште и Драгобраћа. Остала села из ове зоне или су распоређена у близини железничке пруге, или се налазе покрај главних друмова који воде за Крагујевац: тако, покрај главног пута Београд—Крагујевац, или у његовој непосредној близини, налазе се села Десишировац, Шљивовац, Поскурице, Петровац; покрај пута Горњи Милановац—Крагујевац распоређена су села Драча, Дивостин и Мале Пчелице; друмом Крушевац—Крагујевац одлазе на рад радници из Доње Сабанте и Белошеваца; путем Светозарево—Крагујевац (који иде преко Црног Врха) долазе у Крагујевац радници из Доње Комарице, Горње Комарице, Букороваца и Трмбаса; најзад, села Нови Милановац, Маршић и Мечковац могу да користе и железничку пругу и пут Лапово—Крагујевац.

Међутим, треба напоменути да про радне снаге у околини Крагујевца остаје неискоришћен. Ту се претежно мисли на она планинска села, удаљена од града и без добрих комуникација, а у којима је, како је и напред поменуто, релативна пренасељеност знатно већа него у равничарским селима, која уз то имају и боље саобраћајне везе са Крагујевцом.

Најзад, упознавање са зоном сировина доприноси, са своје стране, потпуном осветљавању привредне снаге овог краја. Потсетићемо да је околина Крагујевца изразито пољопривредни крај, где се сусрећу, укрштају и негују све три основне пољопривредне гране; али, он не обилује рудним благом и угљем. Та привредна одлика овог краја знатно је утицала на појаву и развој индустрије у граду, али при свему томе та чињеница у вези са сировинском базом није била одлучујућа за настанак извесних индустријских грана.

Остављајући да код одељка о индустрији говоримо одакле се поједина предузећа снабдевају потребним сировинама, овде ћемо само истаћи да гравитационо подручје може у добром проценту да задовољи потребе за сировинама млинске, конзервне индустрије, предузећа за производњу грађевинског материјала и, у мањем обиму, кожарске индустрије. Сва остала предузећа морају да довозе сировине за прераду као и угљак чак и из знатно удаљених крајева држава.

* * *

У досадашњем излагању изнети су сви они природни и друштвено-економски услови, од којих је зависио општи лик градске привреде. Међутим, унутрашњи изглед те привреде, пре свега њени: функција, место и значај како за живот становника самог Крагујевца, тако и оних из његове околине, па и чи-

таве државе, досада није дат. На следећим страницама биће изнета та улога градске привреде, при чему ће то бити учињено приказом појединих привредних грана, које ће бити изложене оним редом како су се рађале и заузимале одговарајуће место у привредном животу Крагујевца.

ПОЉОПРИВРЕДА

Захваљујући већ изложеним физичко-географским погодбама области у којој се налази Крагујевац, пре свега, погодној клими и плодном земљишту, претстављеном углавном алувијумом (дуж Лепенице), смоницом (Дивље Поље, Сушички Поток, Ердоглија, Становљанско Поље, Абисинија, Бресница, Илина Вода) и нешто гајњачом (Виногради, Пиварско Брдо), ова привредна грана појавила се у атару града врло рано, управо још у време његовог оснивања. Али, самим тим што се појавила на територији једног познатог центра, у коме су се рађали и из кога су деловали значајни друштвено-економски чиниоци, ова привредна грана имала је, за разлику од пољопривреде околине града, специфичан и разнолик пут свог развоја.

а. Све док Крагујевац није постао престоница Милошеве Србије, пољопривреда (ратарство и сточарство) је несумњиво била значајна привредна грана, којом су се бавили становници града само у циљу задовољења личних потреба. Чак иако се ко од становника тада и занимао другим послом (занатлија, трговац итд.), он није ниједног тренутка напустио пољопривреду, па се често није могло ни знати које је његово главно а које споредно занимање. Тако видимо како и она два свештеника, поп Радосав и протопоп Вуле, који су са Косова дошли у Крагујевац за време аустријске окупације (1718—1739), имају већа имања и како их са својим укућанима обрађују (47, с. 5). У условима непостојања пијаце и неразвијене робно-новчане привреде пољопривредним послом ма у ком обиму морало се бавити и градско становништво.

б. Слика пољопривреде града битно се мења од времена када је Крагујевац постао престоница. С једне стране, знатан број становника града, пре свега разни кнежеви службеници и функционери, а такође и неки трговци и занатлије, уопште се не баве пољопривредним послом, пошто могу потребне пољопривредне производе да купе на пијаци; они, пак, који су се занимали овом привредном граном, гајили су највише пшеницу, пошто се она, прерађена у великој кнежевој воденици на Лепеници, у то време у граду доста трошила, а у малом обиму и поврће (лук, пасуљ, купус). То показује како је ова привредна грана, посматрана у ширини, у односу на број домаћинстава која се њоме баве доста опала у овом времену; друга занимања њу су почела

да потискују. Али, с друге стране, градској пољопривреди даје специјално обележје једна сасвим нова појава: наиме, по ослобођењу земље, у периоду првобитне акумулације капитала, један мањи број људи почиње да се бави овом привредном граном, претежно сточарством, не у циљу задовољења потреба исхране свог домаћинства, већ искључиво у циљу трговине. За ту сврху ови пољопривредници-трговци имали су у атару града оборе, у којима су једно време чували стоку (свиње и говеда), пре него што би кренули „пешке“, ради трговине њоме, на далеки пут до аустро-угарских земаља. Међутим, читава делатност ових нових пољопривредника ни издалека се не може поредити са оном којом се у граду бавио сам кнез Милош. Већ смо видели како је кнез у атару града захватио разне чаире, ливаде, пашњаке и њиве¹: они су му послужили да од њих организује велику пољопривредну економију, којом је у његово име управљао „домостроитељ“ Сима Милосављевић-Паштрмац, а која му је била, као и неке друге у земљи, извор великих прихода. На овој економији производиле су се грдне количине жита, поврћа (у багтама поред Лепенице) и чувао велики број стоке. Тако, 30 марта 1834 године, Паштрмац обавештава кнеза да се „овде сада заједно с кошутама преко 300 глава стоке наоди, за коју у свои овдашњој околини немамо више од 3 сена (осим ово 5 сена у сењаку преко Лепенице иза Ахара) која ћемо такође до два три дана морати разрушити, па после не знам сам шта ћу!“ (15-I, с. 404). Али, треба додати да је кнежева крагујевачка пољопривредна економија имала у свом саставу и многе оборе, трла, бачије и сувате и ван атара града, у којима су се чувала небројена грла стоке (у Врби, Рибнику, Медвеђи, Г. Црнући, на Јешевцу, Гледдићским Планинама и др.). Дакле, пољопривреду овог времена карактеришу две појаве: најпре, за разлику од пољопривреде претходног периода, сада је сточарство главнија привредна грана од ратарства; а затим, видно се уочава да ова привредна грана више не служи само за задовољење потреба исхране домаћинства која се њоме баве, већ њени производи постају предмет велике трговине.

в. Кнежево напуштање Крагујевца и, нешто доцније, оснивање Тополивнице умногоме су утицали на градску пољопривреду. Крагујевац је сада почео нагло да губи обележје града чији се становници претежно баве пољопривредом, тако да се 1866 године свега 7,4% његовог становништва искључиво занимало овом привредном граном. Па и оне велике трговине пољопривредним производима, поглавито стоком, у овом периоду је нестало. Поједине пољопривредне гране сада су добиле функцију да служе само потребама становника града. Али, треба додати, да је читава градска пољопривреда из године у годину опадала, препуштајући своје место другим привредним гранам, пре свега тр-

¹ В. стр. 50.

говини. Стање и кретање пољопривреде најбоље се може видети из ових података:

Структура оранице				
Врста усева	Година			
	1847		1867	
	укупно у ха	%	укупно у ха	%
Пшеница	73,75	42,6	74,25	70,9
Раж	1,50	1,0	0,75	0,7
Овас	5,00	3,0	—	—
Јечам	11,50	6,8	2,00	1,9
Крупник	4,50	2,6	—	—
Хељда	—	—	0,25	0,3
Кукуруз	70,00	40,7	26,00	24,8
Пасуљ	4,75	2,6	—	—
Кромпир	1,75	0,7	—	—
Купус	—	—	0,75	0,7
Паприка	—	—	—	—
Ковопља	—	—	—	—
Лан	—	—	—	—
Дуван	—	—	0,75	0,7
Свега	172,75	100,0	104,75	100,0

Структура оранице у 1847 години показује како је у граду највише сејана пшеница, а за њом кукуруз и јечам. Повртарство је било слабо развијено (3,3% оранице), док индустријско биље уопште није ни било заступљено. Читава производња житарица, која је, углавном, служила за исхрану становништва града, а нешто и стоке (коња, свиња и говеда), једва је подмиривала шести део свих градских потреба. Двадесет година доцније, 1867, како то говоре и горњи подаци, земљорадња у граду је и даље опадала. За ову годину је карактеристично да су површине под кукурузом, овсом и јечмом знатно смањене и да се крупник више није гајио, до чега је дошло, с једне стране, због све већег освајања пшенице у исхрани људи, а, с друге, због опалог броја стоке за чију су храну у знатним количинама трошени кукуруз и овас. Ове године, производња житарица једва да је задовољила двадесети део свих потреба града. За градску земљорадњу је занимљиво поменути и појаву гајења дувана (углавном у алувијалној равни, у близини данашње железничке станице) који су, пошто би га осушили и исекли, продавали у својим трговачким радњама искључиво Цинцари.

У овом времену и друга пољопривредна грана, градско сточарство, исто тако као и земљорадња, почело је нагло да опада, па је и то говорило како је читава градска пољопривреда губила свој значај и како су друге привредне гране јачале на њен рачун. То опадање сточарства изнето је на следећем прегледу:

Врста стоке	Г О Д И Н А			
	1847		1866	
	Укупан број	на 100 становника	Укупан број	на 100 становника
Коњи	300	10,7	245	3,6
Говеда	400	14,2	334	5,0
Свиње	350	12,8	206	3,0
Овце	2.250	80,3	1.744	26,1
Козе	125	4,4	28	0,4
Кошнице	60	2,1	11	0,1

За наведених двадесет година у Крагујевцу је дошло до опадања броја стоке и у апсолутном и у релативном смислу. Али се запажа да је нарочито смањен број оваца, коза, свиња и кошница. И та чињеница за себе говори како је градска пољопривреда, уопште, а сточарство, посебно, у сталном дотискивању, са чиме је упоредо ишло и опадање ливада и пашњака, чије место заузимају грађевински објекти; тако, док је 1847 године у атару града било 1.100 ха ливада и пашњака, догле је 1867 овог земљишта град имао 507,60 ха. Нешто слабије опадање броја коња и говеда има објашњење у томе што се крупна рогата стока чувала како за обраду земље, тако и ради добијања млека, док је релативно велики број коња, који се уочава нарочито поређењем са стањем по околним селима, имао у овом времену коњског и колског саобраћаја да врши значајне задатке (превоз путника, робе и поште). Сва стока у граду чувала се и подизала по шталама (оборима, торовима), при чему треба истаћи да је као њена храна углавном служило сено са ливада а нешто и кукуруз и овас. У случају неродних година, нарочито када би сенокоси подбацили, број стоке је знатно опадао. Такав је случај био у 1847 години, када сена није било у довољним количинама, и када су предузете извесне мере, мада у малом проценту успешне, да се за исхрану стоке обезбеди слама од „белих жита“ и шаша од кукуруза. Према извештају претседника „Примирителнога суда“ града Крагујевца, кнеза Дене Стојковића, почетком 1848 године број стоке је био увелико смањен због подбацивања сточне хране у претходној години, па је у граду било 250 коња, 300 говеда, 270 свиња, 350 оваца, 35 кошница, док од 125 коза није остала ниједна.

Док су земљорадња и сточарство опадали у Крагујевцу током овог периода, захваљујући порасту становништва воћарство и виноградарство знатно су ојачали у поређењу са ранијим временом. Воће, углавном шљиву и покоје дрво јабуке, крушке, трешње, дуње и ораха, имало је готово свако домаћинство у дворишту, башти или воћњаку иза куће; у 1847 години у граду је било 8.900 стабала, или 3,1 дрво по становнику. Али је од во-

ћарства још више напредовало виноградарство. У Милошевом Крагујевцу оно је као привредна грана било сасвим безначајно, тако да налазимо како се и сам кнез снабдева вином и из далеких крајева, као оно 1834 године, када му је призренски паша послао 10 фучија вина „од винограда цара Србског Стефана“ (15-I, с. 403). Сада, током 1847 године, град је имао 2.725 мотика винограда старе домаће лозе. Виногради, који су припадали углавном богатијим трговцима, занатлијама и кафеџијама из града, захватили су површине на потесу „Виногради“, на Метинском Брду и на Пиварском Брду.

г. Пораст броја градског живља, стално топографско ширење насеља и претварање Крагујевца у велико и познато привредно средиште земље, што се све збивало у задњим деценијама прошлог века, снажно су деловали на градску пољопривреду. Међу последицама које су наступиле најзначајније је истаћи интензивирање и комерцијализацију појединих пољопривредних грана, с једне, и измену ранга и значаја ових делатности, с друге стране; исто тако, значајно је напоменути да се управо у овом времену појављује као носилац пољопривредне активности у граду, поред приватног сектора, и државни, који је, како смо већ истакли, још од првих дана играо прворазредну улогу у животу Крагујевца и његове околине¹.

За градску земљорадњу већ од седамдесетих година прошлог века па за све време између два светска рата карактеристична је појава сталног јачања повртарства. Истина, површине под житима (пшеницом и кукурузом) увек су биле веће од оних под површем², али је економски значај гајења овог последњег далеко превазилазио значај гајења жита. Пшеницу и кукуруз производили су углавном или нека домаћинства (најчешће она која су се из околних села населила у граду и ту купила који комад земље), у циљу исхране својих чланова, или извесни богатији трговци стоком, који су на свом земљишту сејали кукуруз, а у малом обиму и крмно биље, за исхрану те стоке; по правилу, у атару града за све ово време жита се нису сејала ради продаје у натуралном стању. Насупрот производњи жита, гајење поврћа, с обзиром на стално повећање градског становништва и промене које су се дешавале у његовој исхрани, још је од првих дана било организовано на трговачкој основи. Први носиоци ове привредне делатности у граду били су „бугарски“ баштовани Пера Пурка, Ђорђе Пенчула, Тошко Тодоровић и Мирче Динић, који су, долазећи у Крагујевац, најпре узимали у закуп а потом постепено и откупљивали поједине парцеле поред Лепенице, које су претворили у плодне баште. Те су баште

¹ В. стр. 80, 89, 90 и 95.

² У 1902 години у атару града под пшеницом је било засејано 251 ха кукурузом 200 ха, јечмом 15 ха, овсом 1 ха, ражи 1 ха и хељдом 1 ха.

око осамдесетих година прошлог века обухватале 15 ха земљишта, на коме су у кара-јаслама произвођени расади. У ово доба сејани су само лук, кромпир, паприка и купус, а како није било топлих леја, то се ни рано поврће није производило. Исти ови баштовани закупљивали су и извесне парцеле земљишта по вишим деловима атара суседних села (Трмбаса, Теферича, Ждраљице) и ту оснивали „брдске баште“ („брдаре“), у којима су искључиво сејали кромпир, пасуљ и лук. На свим овим баштованама производило се око 25 вагона разног поврћа, што је подмиривало око 30% градских потреба. Интересантно је истаћи да је у почетку поврће продавано по месарницама или су га сами баштовани разносили и нудили по улицама и кућама. Међутим, слика ове привредне делатности знатно је измењена од оног времена када је Крагујевац, добивши железничку пругу, постао велико привредно средиште, и када је добио, како смо већ видели, и знатно већи број становника, бројне јединице војске, чак и многе странце који су се овде бавили свакојаким привредним послом. Сада се појављују топле леје, а са њима и рани усеви, и почињу да се гаје све врсте поврћа, дотада непознатог у граду (грашак, боранија, кел, келераба, карфиол, тиквице), у коју се сврху семе доноси из Бугарске. За развој повртарства нарочито је била значајна велика поплава у 1910 години¹, када су се појавиле многе нове баштоване, тако да су се отада овом делатношћу, поред „бугарских“ баштована, почели бавити и неки мештани. Град је тада имао под баштама 40 ха, које су давале око 60 вагона разног поврћа, што је подмиривало око 20% потреба града. И доцније, у периоду између два светска рата, повртарство је и даље напредовало, што се огледало у увођењу стаклених башта, умножавању топлих леја и повећању површине земљишта које се обрађује; 1939 године под баштама је било 50 ха, на којима се производило око 110 вагона разног поврћа, што је задовољавало око 25% потреба. Из овог периода нарочито су биле познате баштована фабрике конзерви С. Стефановића, која је на свом имању у величини од 35 ха, снабдевена модерним уређајима, производила искључиво за своје потребе квалитетно поврће (пре свега грашак, а затим и боранију), и баштована комбината браће Павловић-Бојацић, која је своје производе износила на крагујевачку пијацу. Производњом поврћа за потребе града бавило се још и неколико баштована, од којих су тројица имала баште у величини од 5—8 ха. Исто тако извесна поврћа гајили су у својим двориштима и на празним плацевима узгредно и многи становници Крагујевца разних позива, али треба напоменути да таква производња није могла у потпуности да задовољи ни личне потребе самих произвођача. Најзад, за градску земљорадњу овог периода значајно је истаћи и то да је, истина

¹ В. стр. 20.

у малом обиму, започето са гајењем шећерне репе, поглавито на имању комбината браће Павловић-Бојацић, нешто ради хране за стоку, а нешто и за извоз фабрици шећера у Ђуприји; ова је култура заузела место већ раније потиснутог индустриског биља — лана и конопље, за којима градско становништво више није осећало никакве потребе.

И градско сточарство овог периода доживљавало је даље унутрашње промене и настојало да се прилагођава свим оним збивањима кроз која је пролазио привредни живот Крагујевца. Прве последице огледале су се у померању броја разне стоке. Наиме, Крагујевац је током 1895 године имао 661 коња, 804 говеда, 2.671 свињу, 980 оваца, 12 коза и 152 кошнице, или, у односу на 100 становника, 4,2 коња, 5,1 говече, 17,1 свињу, 6,2 овце, 0,0 коза и 0,9 кошница. Пораст или опадање броја појединих врста стоке у поређењу са претходним има своје објашњење у следећем. Извесно повећање броја коња наступило је услед тога што је Крагујевац у овом времену био велико привредно средиште са развијеним колским саобраћајем; са његове железничке станице разношена је роба до удаљених крајева западне и југозападне Србије. Пораст броја говеда и свиња проузрокован је великом извозном трговином стоком, коју су водили познати привредници из града (Милан Арсић-Шењанин, браћа Павловић-Бојацић, Урош Симић, Љуба Антић, Вељко Нешковић, браћа Станојевић, Груја Гојковић). Ови су држали стоку по шталама на својим имањима, на којима су обично производили и сточну храну, па су ту стоку два-трипут годишње извозили за инострану тржишта. На нешто повећани број крупне рогате стоке утицале су још две околности. Прво, један број говеда стално је имала при својој кланици фабрика конзерви С. Стефановића због израде конзерви меса; а затим, сталним повећањем градског становништва нужно се постављало и питање његовог снабдевања млеком и млечним производима, па су се извесни мештани почели бавити том делатношћу, било да им је она постала главно било узгредно занимање. Пре Првог светског рата међу неколицином снабдевача града млеком нарочито су се истицали власници млинског предузећа „Илија П. Радовић и комп.“, који су на својим ливадама поред Лепенице имали до 30 расних крава, чије су млеко продавали искључиво богатијим и „отменијим“ кућама. Између два светска рата највеће количине млека (око 70.000 л годишње) граду — становништву и болницама — испоручивала је позната фирма „Браћа Павловић-Бојацић“, која је на свом имању у атару града држала око 40 крава швајцарске расе. Знатније количине млека продавали су још Маринко „Кравар“, који је на „Вашаришту“ имао штале за двадесетак крава, и браћа Михајловићи, чије су краве пасле по њиховим ливадама око Илине Воде. Ови последњи уступали су млеко крагујевачким пиљарима, који су га даље продавали на мало.

Ови и још неколико ситнијих пољопривредника из града могли су свакодневно испоручивати становницима Крагујевца око 3.500 л млека, што је подмиривало 1/3 потреба. Знатно опали број оваца и коза у овом времену показује како је Крагујевац све више губио изглед града чији се становници баве екстензивном пољопривредом. Уствари, гајењем оваца у граду бавиле су се пре Првог светског рата, може се рећи, свега две пољопривредне куће: већ поменути браћа Михајловићи, који су имали око 800 оваца, и из овог доба познати касапин цинцарског порекла Ставра Наумовић, који је на свом великом имању, на коме се данас налази Нова колонија, имао велики тор за стоку („Ставрин тор“), у коме је чувао краве, свиње и око 250 оваца и прерађивао млеко (у сир и кисело млеко), које је доцније продавао у својој касапници. За градско сточарство овог доба било је карактеристично и јачање пчеларства, што се огледало и у повећању броја кошница и у рационалном пчеларењу кошницама са покретним сањем; тако, док је у 1910 години било 59% ђерзонака, 1940 град их је већ имао 87%. Али при свему томе треба истаћи да се пчеларством у самом Крагујевцу бавило свега неколико мештана¹, који су кошнице смештали обично по баштама и двориштима својих кућа, а за време паше носили их највише у Гледићске Планине (Ацине Ливаде). Ови пчелари из града преко својих удружења (Пчеларско-воћарске задруге, Шумадијске пчеларске подружнице, Пчеларског врта) развили су значајан рад на ширењу модерног пчеларења по околним селима. Најзад, градско сточарство овог периода, нарочито у времену између два светска рата, одликовало је и интензивно гајење живине како за потребе града, тако и ради извоза на инострану тржишта. Тај комерцијални моменат био је пресудан за увођење и гајење разне расне живине (легхорн, плимутрок, родајланд, вијандот, орпигон, таллијанке), која је имала и боље месо и давала више јаја од старе домаће расе. Иако је разну живину држало по двориштима скоро свако домаћинство највише за личне потребе, а нешто и ради продаје, правом трговином живином бавиле су се нарочито две привредне куће: до година привредне кризе „Браћа Павловић-Бојацић“, који су на свом имању имали угледну фарму са 4.000 ком. расне живине, а од тридесетих година Милутић Недељковић, који је у свом великом живинарнику имао издвојена одељења за поједине расе и изводио подмладак помоћу инкубатора. У циљу развоја живинарства и у граду и по околним селима, он је 1926 године основао Живинарско удружење, које је одмах окупило око 30 напредних пољопривредника, али су наступајуће

¹ Међу крагујевачким пчеларима вредно је истаћи због њиховог рада на унапређењу пчеларства и по околним селима, поред већ раније поменутог Љубе Јанковића, рачуновође Војно-техничког завода, покретача модерног пчеларства у граду, и Љубомира Лукића, Најдана Вучковића, часовничара, Сретена Голубовића, учитеља, Јована Јовановића, учитеља и Витомира Јовановића, официра Војно-техничког завода.

године привредне кризе угушиле ускоро сваку иницијативу у том правцу.

Насупрот земљорадњи, поглавито повртарству, и неким грамама сточарства (говедарству, живинарству, свињарству), градско воћарство и виноградарство нису били организовани искључиво у комерцијалне сврхе. Штавише, може се рећи да су обе ове пољопривредне гране служиле за задовољење потреба самих произвођача: само неколико воћара из града (Жива Стефановић, Блажа Стефановић) износили су воће на крагујевачку пијацу или су га продавали већ приликом саме бербе, у воћњаку, својим ближним и даљим познаницима. Али, иако је нагло топографско ширење вароши стално смањивало простор потребан и воћарству и виноградарству, иако је тај исти моменат потиснуо нарочито воћњаке ка периферији града, обе ове пољопривредне гране за све ово време одликовале су неколике појаве. Код воћарства је значајно истаћи повећање броја родног дрвећа, што је упоредо ишло са порастом броја становника и подизањем нових кућа, по чијим се двориштима скоро увек садило покоје стабло. С друге стране, ову пољопривредну грану, поглавито у периоду између два светска рата, одликовало је, нарочито када се упореди са воћарством околних села, гајење поред шљиве и разног другог воћа, пре свега јабуке, крушке, брескве, кајсије и јагоде. Многи мештани, нарочито они који су имали своје винограде, већа дворишта или празне плацеве, почели су да уводе и нове, племените сорте воћа, а њих двоје-троје, користећи повољне особине климе овог краја, пре свега дуге и топле јесени, гајили су смокву која је давала укусан плод. За градско виноградарство наишле су значајне године од задње деценије прошлог века, када је филоксера уништила домаћу (питому) лозу. На место ње дошла је калемљена лоза, са многим сортама стоног и винског грожђа (хамбург, смедеревка, афусали, хилибарка, зачинак, говеђе око, лисичина, каменичарка, дренак, ризлинг, прокупац). Нови виногради захватили су просторе на Теферичком Брду, у југо-источном делу атара, где је било 20—25 винограда, и на потесу „Виногради“, северо-западно од центра града, где је 45—50 мештана имало своје винограде. Власници ових винограда углавном су били они познати и имућни трговци, индустријалци, занатлије и други привредници из града¹, који су дошли до земљишта на поменутих местима или насле-

¹ На Теферичком Брду нарочито су се истицали уређењем и обрадом виногради Илије Радовића, Милоша Трифуновића, Гаје Трифуновића, Пере Мишића, Живе Стефановића и Пере Величковића, а у „Виноградима“ браће Павловић-Бојацића, Мате Филиповића (судије), Блаже Стефановића, Тодора Чомића, Грује Гојковића, Михаила Радовића и Мике Димитријевића.

ђем или куповином; исто тако, и неколико адвоката, лекара и других интелектуалаца имали су на овим местима винограде, које су најчешће добијали као мираз приликом женидбе. Готово сваки виноград имао је вилу или какву летњу кућу са понеком помоћном зградом, где су власници, нарочито током летњих и јесењих месеци, проводили са својим укућанима и ближним пријатељима недељне дане, а током бербе сваки дан. Иначе, читава производња је служила, може се рећи, искључиво за потребе власника и његове куће; грожђе се делом трошило у натуралном стању, а делом прерађивало у вино, пошто је сваки власник био горд због тога што је на сто могао изнети вино из свог винограда и послужити госта. Само су браћа Павловић-Бојацић, чији је виноград величине од 8 ха имао 80.000 чокота, производили вино у комерцијалне сврхе: они су годишње просечно добијали око 4 вагона вина и од те количине највећи део продавали градским кафецијама.

д. У периоду који је настао по свршетку Другог светског рата градска пољопривреда доживљавала је даље унутрашње промене, које су из године у годину доводиле до опадања значаја ове привредне гране по живот Крагујевца. Те промене биле су, углавном, изазване јачањем градске привреде, урбанизацијом вароши и њеним даљим топографским ширењем, знатном изменом професионалне структуре градског становништва и неким административно-судским мерама које су биле спровођене (аграрна реформа, конфискација, експропријација, откуп пољопривредних производа, порези, санитарни прописи).

У времену између два светска рата, од целокупне површине атара града, величине 2.624 ха, 51% било је пољопривредно земљиште, док су 49% земљишта заузимале зграде и други грађевински и урбанистички објекти. Државни и комунални сектор¹ захватили су 147 ха. Остатак пољопривредног земљишта припадао је приватним лицима, од којих су њих око десетак имали поседе у величини преко 15 ха. По ослобођењу, слика носилаца пољопривредне активности знатно се мења. По спроведеној аграрној реформи, конфискацији и експропријацији извесних парцела, 286 ха предато је на руковање социјалистичком сектору; током 1950 године, Институт за пољопривредна истраживања, који је дошао на место укинуте Пољопривредне школе, имао је 212 ха, а Градско пољопривредно добро „Економија“ 189 ха. Остатак пољопривредног земљишта, у величини од 717 ха, обухваћен је приватним поседима, чија структура овако изгледа:

¹ Пољопривредна школа, Расадишник Среза крагујевачког, Расадишник Среза гужанског, Окружни расадишник „Илина Вода“ и Општинска економија.

Укупан број пољопривредних газдинстава (са земљом)	Величина поседа у ха									
	0.05—0.50	0.51—1	1—2	2—3	3—5	5—8	8—10	10—15	15—20	преко 20
373	124	66	77	57	26	9	6	1	2	5
%	33	18	21	15	7	2	2	0	1	1

Као што се види, у атару града преовлађује ситан и мали посед (87%). Сопственици најситнијих поседа (до 0.50 ха) обично на њима гаје воће, поврће и винову лозу, а они са малим поседом (од 1—3 ха) или сами обрађују земљу, уколико имају стоку и пољопривредни инвентар, или, уколико ових немају, дају своје парцеле напола, најчешће земљорадницима села која се граниче са градским атаром. Најзад, сопственици средњих и великих поседа, који по правилу имају и стоку и пољопривредне справе, обрађују своја поља на начин како то чине и сеоска газдинства, често користећи у ту сврху најамну снагу околних села.

Упоредо са променама у структури поседа, долазило је до померања и у структури земљишног фонда. Та померања нису се само огледала у опадању појединих врста земљишта по категоријама коришћења (винограда, пашњака, ораница), већ и у измени структуре саме оранице, у којој више него дотада почињу да освајају место крмно и индустриско биље. У 1949 години слика земљишног фонда овако је изгледала:

Сектор	Пољопривредна површина		О Д Т О Г А (у ха)															
			оранице и баште		воћњаји		виногради		ливаде		пашњаки		рибњаци и баре		шуме		неплодно земљиште	
	ук.	%	ук.	%	ук.	%	ук.	%	ук.	%	ук.	%	ук.	%	ук.	%	ук.	%
Укупно	1.150	100	852	74	45	4	26	2	77	7	14	1	5	0	55	5	76	7
Државни	433	38	368	85	15	4	2	0	21	5	—	—	5	1	—	—	22	5
Задружни	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Приватни	717	62	484	67	30	4	24	3	56	8	14	2	—	—	55	8	54	8

Ова слика земљишног фонда у последње време доживљава даље промене. Установа за озелењавање града, национални парк, грађевине, спортски и други комунални објекти из дана у дан све више смањују расположиво земљиште за пољопривреду; тако је Институту за пољопривредна истраживања остало 164 ха, а Градском пољопривредном добру „Економија“ 75 ха, док је пољопривредно земљиште приватног сектора смањено на 400 ха. Док је 1949 године пољопривредно земљиште захватало 43%

укупне површине атара града, а 57% било под грађевинским и другим комуналним објектима, крајем 1951 године градска пољопривреда користи 24% укупне површине атара Крагујевца, а грађевински и комунални сектор 76%. Ови подаци са своје стране указују на опадање значаја градске пољопривреде. Али, при свему томе, у Крагујевцу су по ослобођењу развијене све оне пољопривредне гране, као и у периоду између два светска рата.

1. Ратарство. — Ова пољопривредна грана обухвата у послератном периоду један испрекидани појас земљишта поред Лепенице, у величини од око 120 ха, и извесне више делове атара града (Дивљег Поља, Сушичког Потока, Ердоглије, Шумарица, Становљанског Поља, Абисиније, Бреснице, Илине Воде). У првом, нижем појасу с успехом се гаји поврће, кукуруз, шећерна репа, сунцокрет и детелине, док у другом, вишем појасу стрмна жита дају одличне приносе, захваљујући педолошким особинама земљишта.

У структури оранице, као што се то види и на нижем прегледу, највише простора заузимају жита (78%), затим, крмно биље (14%) и поврће (7%) и, најзад, индустриско биље (1%):

Територија	ЗАСЕЈАНА ПОВРШИНА (у ха)								
	кукуруз	пшеница	јечам	овас	раж	индустр. биље	поврће	крмно биље	укупно
атар града	304	289	42	27	4	11	60	115	852
%	36	34	5	3	0	1	7	14	100

Од свих жита највише се сеје кукуруз (46%), а за њим пшеница (43%). Како је тај податак доста значајан за градску земљорадњу, потребно је истаћи да приватни сектор ове усеје сеје у сразмери 50 : 50; онај вишак засејаног земљишта под кукурузом појављује се због тога што Градско пољопривредно добро „Економија“ ради исхране стоке, пре свега због тога свиња, готово искључиво сеје кукуруз, и што Институт за пољопривредна истраживања знатно земљиште оставља под овом културом, нешто у огледне сврхе а нешто и ради исхране своје стоке. Остала жита, јечам (6%), оvas (4%) и раж (1%), приватна домаћинства врло мало гаје; оно земљиште под њима припада претежно поменутиим установама државног сектора, које ова жита сеју у истом циљу као и кукуруз. Тако, с обзиром на засејане површине житима, градска земљорадња може да подмири до једне десетине потреба грађана. Што се тиче индустриског биља (шећерне репе, сунцокрета и сирака за метле), њега производи углавном државни сектор, док крмно биље (црвену детелину, луцерку, сточни грашак, кукуруз за крму, сточну репу) сеју оба

сектора на знатном простору својих ораница: државни на 17% оранице, а приватни на 8%.

Међутим, тек гајење поврћа претставља најзначајнију делатност у градској земљорадњи, тим пре што оно није нарочито развијено ни у околини Крагујевца. Све оне мере које су у послератном периоду довеле до померања у поседовној структури утицале су и на градско повртарство. Дож је, наиме, пре рата ова делатност била у рукама приватних произвођача, са 50 ха под баштама, од ослобођења значајнијом производњом поврћа у граду баве се свега 4 баштована, који обрађују 20 ха земље¹. Али, оснивањем Градског пољопривредног добра „Економија“ и гајењем поврћа на имању Института за пољопривредна истраживања, градско повртарство не само да је просторно ојачало, већ исто тако и у погледу начина обраде: сада се поврће производи укупно на 60 ха земљишта², уводе се мотори за наводњавање, примењују савремени методи обрађивања и повећава број топлих леја, којих „Економија“ има 250 комада. Као и у периоду између два светска рата, и по ослобођењу гаје се све врсте поврћа, међу којем прва места заузимају купус, парадајз, паприка и кромпир. Међутим, градско повртарство, с обзиром на расположиво земљиште, није у стању да подмири целокупне потребе града: оно даје до 145 вагона разног поврћа, што задовољава око 25% потрошње.

Када се изврши упоређење градске земљорадње са земљорадњом околних села, приметити се да је прва на знатно вишем нивоу. Несумњиво је да томе доприносе оне две поменуте установе државног сектора, пре свега Институт за пољопривредна истраживања, који има за задатак да ради на унапређењу пољопривреде једног пространог аграрног реона. Али, исто тако треба истаћи да је и знање приватних произвођача веће од знања сељака-земљрадника, тим пре што међу првима има и школованих пољопривредника, чак и стручњака-агронома, који као пензионери обрађују своја имања. Виши ниво градске земљорадње огледа се у бољој примени агротехничких мера, знатнијем ђубрењу њива стајњаком (који у већим количинама дају штале месних гарнизона и разних кафана) и нешто већој употреби вештачког ђубрива, у сејању квалитетнијих сорти усева (претежно банкута и румске првенке код пшенице, и белог и жутог зубана код кукуруза), најзад, у интензивнијем коришћењу пољопривредних машина и справа. У граду, наиме, на 100 пољопривредних газдинстава отпада 1 трактор, 1 вршалица, 1,8 же-

¹ Данас су у Крагујевцу познати као баштовани Јован Тодоровић, који се у граду, на свом имању од 8 ха, бави овом делатношћу већ преко 60 година, и браћа Милошевићи, који на свом имању у величини од 4 ха већ преко 30 година производе поврће за градску пијацу.

² „Економија“ има под баштама 35 ха, а Институт за пољопривредна истраживања 5 ха.

телица, 1,8 сечка, 2,6 сејалица, 0,8 ралица и 20,3 плуга, односно на 1 трактор долази 213 ха оранице, на 1 плуг 11,2 ха, на 1 сејалицу 85,2 ха и на 1 жетелицу 121,7 ха; притом треба напоменути да су сва она најситнија газдинства (до 0,50 ха), којих је, уствари, највећи број, принуђена да користе приликом обраде својих парцела ашов, грабуљицу, мотику и мотичицу, тако да је стварно стање механизације градске пољопривреде знатно повољније¹. По себи се разуме да су из свих тих разлога и приноси усева већи него по околним селима; они су 1951 г. у просеку износили по 1 ха: пшеница 2.000 кг, кукуруз 3.000 кг, парадајз 2 вагона, купус 3 вагона, лук 1,5 вагона, грашак 5.000 кг, паприка 5.000 кг, кромпир 1 вагон. Али треба ипак истаћи да су приноси свих усева и у граду у великој зависности од атмосферских прилика, тако да неповољних година они могу да подбаце чак и за 50%.

2. Сточарство. — Опадање градске земљорадње, нестајање сточарских трговаца и знатно смањење трговине стоком, претварање ливада и пашњака у градилишта, мере откупа и доношење прописа о чувању стоке у атару града снажно су деловале на градско сточарство. Укратко, оно је у поређењу са претходним периодом неупоредиво опало, као што се види и из ових података:

Врста стоке	Укупан број стоке (у 1951 год.)	Од тога		Од укупног броја долази на 100 становника	1895 год. долазило је на 100 становника
		Државни сектор	Приватни сектор		
Коњи	235	125	110	0,6	4,2
Говеда	241	90	151	0,6	5,1
Свиње	1.464	358	1.106	3,6	17,1
Овце	816	—	816	2,0	6,2
Козе	428	—	428	1,0	0,0
Живина	15.843	2.000	13.843	39,6	нема података
Кошнице	198	—	198	0,9	0,9

Јачање моторних возила на рачун коњског и колског саобраћаја и смањивање зоне привредне гравитације Крагујевца, нарочито оне коју је он имао пре Првог светског рата, биле су пресудне по опадање броја коња у граду. У послератном периоду приватни сектор користи коња претежно у циљу рабацисања и превоза путника (фијакерска служба), а државни углавном у сврху отпремања и пријема робе; иначе, коњ се врло мало користи за пољопривредне радове, нешто због могућности коришћења трактора, а нешто и због тога што је употреба краве разноврснија. На знатно смањење броја крупне рогате стоке најпре је

¹ Упореди са стр. 136—137.

утицало оно замирање трговине стоком, које се већ осетило и у периоду између два светска рата, а затим мере откупа меса и опадања значаја читаве градске земљорадње. Од говеда један број пољопривредника држи највише до 3 краве, сименталске расе или њене мелезе, искључиво у циљу добијања и продаје млека, а други и ради тога и ради обраде свог земљишта; али, с обзиром на мали број крава, градско говедарство може да подмири свега око 8% потреба становника за млеком. Волова има само неколико пари и њих држе извесна пољопривредна газдинства како за обраду својих имања, тако и оних која немају своје стоке на плаћају рад запрета. Газдинства која држе краве обично имају и нешто подмлатка (теле или јуне); мушки подмладак по правилу продају, а бољу телад чувају за приплод, односно за замену старих крава. За опадање значаја градског свињарства било је пресудно неколико момената: нестајање познатих извозника свиња, који су раније по својим оборима чували велики број ове стоке, опадање градске земљорадње и подбацивање послератних приноса кукуруза због сушних година, најзад и мере откупа које су погодиле и ову сточарску грану; само током 1950 године пољопривредна газдинства у Крагујевцу била су задужена да продају 8 дебелих, 120 мршавих свиња и 48 прасади. Известан напредак за повећање броја ове стоке учинило је у 1951 години Градско пољопривредно добро „Економија“, које је, у оквиру плана своје капиталне изградње, изградило потребна товилишта, оборе, прасилишта и сточну кухињу, у циљу гајења свиња претежно за потребе крагујевачке пијаце; у поменутој години „Економија“ има 24% од укупног броја ове стоке у граду. Држањем свиња за приплод исто тако се баве и нека пољопривредна газдинства која имају више земље и боље могућности за производњу сточне хране, док извесна непољопривредна домаћинства, поготову она која станују на периферији, чувају само по једно грло ове стоке искључиво за клање. Градско овчарство нагло је опадало сталним смањивањем пољопривредног реона и ограничавањем простора за пашњаке, утрине и ливаде, којих је још седамдесетих година прошлог века било око 508 ха, а у 1951 години свега 91 ха; у последње време, по које грло овце чувају извесна пољопривредна газдинства са периферије града, претежно у циљу добијања вуне и млека за домаће потребе. Док су све гране градског сточарства у овом периоду опале, козарство је нешто развијеније него раније, нарочито пре Првог светског рата. С обзиром на знатне тешкоће у погледу снабдевања млеком у годинама после ослобођења, многа домаћинства (и то искључиво она са периферије) набавила су санску козу, па су на тај начин обезбедила извесне количине млека за своје чланове. Као и друге сточарске гране, и градско живинарство налази се у извесном опадању, како због све веће изградње вароши и смањивања празних простора, тако и због доношења санитарних прописа о забрани држања живине у извесним деловима града. Али треба истаћи да је Градско пољопривредно добро „Економија“ већ од

свог оснивања преузело на себе ону иницијативу, коју су у периоду између два светска рата имали неки привредници из града у циљу унапређења живинарства, па се почело бавити гајењем расне живине (легхорн и родајланд); оно на свом имању има око 2.000 комада одраслих грла, па одавде снабдева градску пијацу јајима и живином. Најзад, за градско сточарство значајно је истаћи да пчеларство бележи у послератном периоду мањи пораст у апсолутном смислу, док у релативном извештајном пад. Њега још карактерише и унапређење у техничком погледу, тако да 1951 године у граду има 90% кошница са покретним саћем.

3. Воћарство и виноградарство. — Мада у атару града, као и у околним селима, постоје врло повољни природни услови за гајење воћа, због свих већ наведених чинилаца ова привредна грана у Крагујевцу није развијена, штавише она се у послератном периоду морала наћи у постепеном опадању: овде, наиме, у 1951 години на 100 становника долази само 0.7 стабала воћа. Урбанизацијом вароши и њеним сталним топографским ширењем, воћарство је још више него између два светска рата потиснуто из центра града ка периферији — ка Теферичком Брду, „Виноградима“ и Бресници; овде се још могу наћи и прави мањи воћнаци. Иначе, у ужем делу града на по које родно стабло може се наћи само код оних домаћинстава која имају пространија дворишта.

Иако шљиве нема у оном проценту као по околним селима, она и у граду заузима прво место, а за њом јабука и крушка; знатне проценте у структури воћа имају бресква, трешња, дуња и кајсија, а најмање вишња и орах (в. табелу на 230 страни).

Исти подаци показују и то да државни сектор малим процентом учествује у градском воћарству (6%); то долази отуда што седиште установе која се бави унапређењем воћарства средишње Србије није у Крагујевцу, већ у Чачку. Истина, Институт за пољопривредна истраживања има на свом имању угледан јабучар, орашар и лешникар, али при свему томе утицај ове установе на градско воћарство није значајан.

Економски значај воћарства у Крагујевцу није велики. Воће се, углавном, гаји ради задовољења потреба домаћинства. Само неколико привредника, углавном они који су поменути и за период између два светска рата, продају воће и на крагујевачкој пијаци, пошто га гаје на свом имању и у чистој култури, нарочито јабуку, крушку и брескву. Неразвијеност градског воћарства види се и по томе што једно пољопривредно газдинство просечно годишње произведе 1.770 кг разног воћа, и што на 1 становника града долази годишње око 16,5 кг ове производње; значи да ова пољопривредна грана може да задовољи свега око 28% потреба града за воћем.

Више него иједна друга пољопривредна грана у овом периоду налази се у стагнацији, па чак и у извесном опадању,

Врста воћа	Број родних стабала		О д т о г а			
			приватни сектор		државни сектор	
	укупно	%	укупно	%	укупно	%
Шљива	8.000	28	7.312	92	688	8
Јабука	5.020	18	4.520	90	500	10
Крушка	4.000	14	3.700	92	300	8
Бресква	2.560	9	2.520	98	40	2
Трешња	2.320	8	2.305	99	15	1
Дуња	2.150	8	2.090	97	60	3
Кајсија	2.100	7	2.040	97	60	3
Вишња	1.200	4	1.188	99	12	1
Орах	1.200	4	1.182	99	18	1
С в е г а	28.550	100	26.857	94	1.693	6

градско виноградарство. Несумњиво је да је томе, с једне стране, узрок што у Крагујевцу из изнетих разлога читава пољопривреда као привредна грана нагло губи свој значај, а, с друге, што су разне мере (конфискација и национализација имовине, порези) увелико ограничиле економску снагу највећег броја власника, тако да они више нису могли уносити било каква средства за унапређење својих винограда, које су почели брзо да загуштају, пошто им и раније нису доносили неке приходе, већ више служили за лично уживање. А како су крагујевачки виноградисти доста стари, пошто су подигнути пре 30—60 година, знатан проценат винове лозе је дотрајао, проређен је и налази се у пропадању. Само неколико винограда, власништво извесних занатлија чије радионице доносе знатне дохотке, налазе се у узорном стању.

Крагујевачки виноградисти имају мали значај за градско становништво. Овде просечно на 1 становника долази 5,4 чокота и годишње око 8,3 кг грожђа.

Као што се из предњег излагања видело, градска пољопривреда већ је одавно изгубила способност да може да задовољи све потребе становника Крагујевца за пољопривредним производима. Она је у свом развоју то само делимично успевала, прилагођавајући се потребама града и друштвено-економским збивањима која су се у овоме догађала. А у читавом том процесу промена и прилагођавања ова привредна грана губила је, кад брже кад спорије, свој значај, што је упоредо ишло са ширењем грађевинског реона на рачун пољопривредног. И у периоду после Другог светског рата њен је значај и даље опадао, тако да је она могла да подмири око 10% потреба становника Крагујевца за житима, око 25% за поврћем, око 28% за воћем и око 8% за млеком. Несумњиво је да ће даљим топографским ширењем вароши и њеном урбанизацијом, до које треба тек да дође, градска пољопривреда и даље опадати. Али, у накнаду за то што ће опадати у ширини, она може заузети извесно место у склопу градске

привреде бољом организацијом и интезивнијим подизањем и развијањем појединих својих грана, као што то унеколико већ чини Градско пољопривредно добро „Економија“. С друге стране, будући значај ове привредне гране огледаће се и у томе што ће из Крагујевца потећи многобројне и далекосежне мере за унапређење читаве пољопривреде једне веома простране и значајне аграрне области, на чему се у Институту за пољопривредна истраживања једним научним методом већ увелико ради.

З А Н А Т С Т В О

а. Већ приликом подизања насеља, Турци су из изнетих разлога одредили да Крагујевац постане један од центара Београдског пашалука. А, када је то већ постао, у њему су се морале настанити разне занатлије, које су својим источњачким занатима и укусом задовољавале скучене и неразвијене потребе турског становништва. У том првом, турском времену Крагујевац има ове занатлије: бербере, ножаре, пушкаре, кантарџије, бојације, мумџије и налбанте. Носиоци ових заната углавном су били Турци, а тек у понекој радњи се могао видети Грк или Цинцарин.

б. Такво стање занатства у Крагујевцу остало је све до оних дана док овај град није постао престоница земље. То је било одлучујуће да ова привредна грана добије сасвим другу физиономију. Колико је занатство у овом граду дотада било неразвијено, најбоље се види по томе што у почетку оно није могло да задовољи потребе прве престонице једне примитивне земље. Због тога је кнез Милош био приморан да се често обраћа Београду и да отуда доводи калдрџије, дунђере, налбанте, бербере и сараче, пошто ових није било у Крагујевцу, а ако би се и нашао понеки од ових занатлија, онда то није био добар мајстор. Када је шио одело за себе и за чланове своје породице, кнез је то чинио у Београду, код свога терзије Атанаска Николића; првих година он и његови сарадници онамо шаљу и своје сатове на поправку. Врло често занатлије и из других вароши продају своје производе у Крагујевцу, или их кнез позива да изврше какав посао (из Шапца, Ваљева, Јагодине, Пожаревца, Карановца, Уба) (23, с. 291).

Али, овакво стање занатства у граду било је само у прво време. Убрзо та се ситуација сасвим мења, и у Крагујевац почињу да пристижу многе занатлије и из страних држава, којих у другим варошима у Србији није ни било. Потребе двора, кнеза и његових сарадника и чиновника, разноврсни захтеви не само главног административно-управног него и просветног, културног, уметничког и војничког центра, и уопште потребе једне земље која је тек после вишевековног ropства престала да робује и која се баш у овом времену отрзала од туђег вазалства, услов-

љавали су корените измене у дотадашњој структури градског занатства. Свим тим узроцима треба додати и настојање кнежево да развије привредни живот како целе земље тако, посебно, и самог Крагујевца, једно да би унапредио своју државу, а, друго, која појава прати ову прву, да би из тог привредног напретка црпао највећу личну корист.

За период од тридесетих година прошлог века па надаље карактеристично је да се, поред бројно ојачалих старих, источњачких заната, почињу да јављају и многи нови, које су, углавном, у Крагујевац донели странци; у овом периоду врше се прва унутрашња, структурна померања у занатима Крагујевца. Многе државне радионице у граду, које су радиле по наредбама кнежевим и под његовим будним оком, привукле су у Крагујевац већи број занатлија разних народности, који су собом најчешће доводили и своје помоћнике (калфе). Ту, у државној радионици, запослен је „шнајдер Јеврејин“, који ради униформе и за војна лица и за чиновнике, а кога Милош шаље једном приликом свом брату у Чачак, Јеврему Обреновићу, да тамо узме меру за униформе и војним лицима и свим чиновницима. У Крагујевац је доспео са својом дружином чак из Букурешта „неки Илија Борозовиц, Јевреј и мајстор од апалета“, који ће такође бити запослен у државној радионици. У овој радионици био је запослен са својим калфама и тишлер Георгиј Гамперл, припремајући „тишлерај за крагујевачку апотеку“, и радећи неке артилериске послове. У тој истој, државној радионици радио је још један број чизмара. Потребне престонице привукле су још неке занатлије-странце. Приликом грађења конака, кнез је наредио да се позове из Јагодине Италијан Антоније, мајстор-зидар, који треба да начини „штокатор, а не, по овим обичајима, таван“; позивајући мајстор Антонија, њему је речено да само покаже како се то гради „пак ће после ови сами мајстори моћи радити таков“ (50, с. 26). Повећана грађевинска делатност, којој је кнез давао тон подижући своје конаке и остале споредне зграде, као и његово настојање да се куће убудуће граде од цигала и покривају црепом, наместо дотадашњих чатмара, условила је појаву у граду знатног броја зидара и циглара. А, како ових није било међу српским елементом, они су најпре долазили са стране; само једном приликом приспело је у Крагујевац 28 мајстора — Мађара, који су производили циглу у великим количанама (51, с. 76). Исто тако и друге занатлије, чија је делатност била везана за грађевинску, налазиле су посао у Крагујевцу: тако је, на пример, још приликом подизања кнежевих конака овде био запослен Михаил Пордан, лакатош (шлосер), житељ земунски (50, с. 48). И многе друге занатлије, којих дотада Крагујевац није имао, дошле су у прву престоницу да овде својом делатношћу задовоље нове и многе потребе њених становника. Тако је 1838 године дато „објављеније“ Едуарду Хајну, пекару „краљевско-прајскоме поданику“, ко-

јим му се допушта у Крагујевцу отворити пекарницу на његов „собствени рачун“ и којим му се даје право „да он сам и нико други, за 6 година, у Крагујевцу земичку пећи може“ (50, с. 69). Ту, у својој престоници, кнез Милош потстиче Јована Вајнхапела, градитеља млинова и учитеља Срба воденичарском занату, да подигне пивару, за шта би била искоришћена после преправке она турска цамија поред Лепенице, пошто се бечко пиво трошило у граду у знатним количинама. У обновљеној држави брзо се осетила потреба за штампом, па је кнез, пошто је са доста мука набавио штампарију, довео у Крагујевац и „фактора“ Адолфа Бермана, пореклом Немца. Поред штампарије, постојала је и словолитница, која је изливала слова. Када је требало издати каква луксузна издања, Берман је лично резао слова од дрвета, а материјал за луксузне отиске наручивао је из Беча (свилу и злато). Потребне столарске радове за типографију изводио је столар Гамперл, који је био вичан тим пословима. Тако је Крагујевац имао типографски занат, када га ни у једном другом граду у Србији није било. Он је одатле имао још једну корист, пошто се Берман трудио да обучи овом занату један број младих Срба, који су у штампарији били запослени као неуки радници (51, с. 84).

Сви догде побројани нови занати појавили су се у Крагујевцу, пошто је он био престоница земље и највећи просветни, културни и војнички центар. Поред ових, у њему је био још један низ старих, источњачких заната, који су — са оним новима — задовољавали разне потребе прве престонице. Међутим, разлог појави извесног броја других заната налазио се и у томе што су за њихово обављање постојали, такорећи у самом атару града, веома погодни природни услови. Велико богатство и најближе околине Крагујевца храстовом и буковом шумом пуном жира и шишарки, која је у то доба служила као изванредна основа развијеном сточарству, омогућило је да се у граду оснују „правителствена табакана“ (кожара), једна радионица за прераду коже чији је обим већ прелазео оквире занатства и имао карактер мануфактуре, а затим, на крајњој периферији града, ћумурџинице и кланица за козе (салана, „козара“).

Потреба за прерадом коже осетила се у Србији некако одмах по ослобођењу, па је кнез Милош издавао чак и наредбе да му сељаци доносе коже убијених животиња, које је он после прерађивао за свој рачун. Поред тога што је ова делатност била самом кнезу нужна, у Крагујевцу се за њом осећала потреба и због тога што је овај град био и војнички центар са одговарајућим радионицама, које су, између осталог, радиле и обућу за прве српске „солдате“; Милошеви коњички гардијети у Крагујевцу носили су чизме, а пешачки цокуле. Како је околина града имала најпогодније услове да се развије табачка делатност — обиље шишарки, које се употребљавају за штављење коже, мно-

го стоке, чија је кожа служила као основна сировина, и, најзад, довољна количина потребне воде за ову делатност из Лепенице — сви су ти моменти одлучивали да овај град буде главно место, и за дуго време једино где се прерађивала кожа у великим количинама. Међутим, као што још неуки Срби нису могли да буду носиоци ни осталих нових заната, и у овом случају затражена је помоћ са стране. Тако је 1835 године дошао у „правителствену табакану“ Јозеф Корман, „први мајстор заната ледерског (џонџија) у Србији“, пореклом Мађар, са задатком и да прерађује коже и да учи свом занату у кожари запослене Србе. Незадовољан наградом коју је примио за свој рад, Корман је напустио Србију, па је на његово место дошао Јохан Рајмболд, кожарски мајстор из Келна, који се уговором обавезао да ради у кожари за 400 царских талира годишње и да као учитељ обучава младе људе кожарском занату. После четворогодишњег учења, ученици би имали да полагају испите из кожарског заната. Пошто је склопљен уговор, српске власти су предузеле мере да се кожара снабде из Беча свим потребним алатом. Међутим, упркос томе, са опремом кожаре није било све у реду: она није имала никаквог авана за разбијање коре и никаквог алата за фарбање коже, такође ни буради, ни жуте земље, као ни многих других потребних ствари; просторије нису биле подесне за рад, док су услови рада били тешки. Сам Рајмболд у више махова је гледао да се све те тешкоће отклоне, тражећи и да се набави нужан алат, да се прошире радне просторије и да се, ради побољшања положаја радника, свакоме од њих даје 3 литре вина дневно. Но и поред свих тих тешкоћа на које се наилазило у раду, већ у августу 1837 године могла се с успехом произвести за пробу таква кожа која би могла бити употребљена за облагање кола, за коњску опрему и тсл. Следећих година у овој кожари произвођени су ђонови за ципеле, али нису били тако добри као они из иностранства, углавном због недостатка потребних средстава (51, с. 61-62).

Као и табакана, и салана (кланица за козе) је заснивала своју делатност на могућности да, с једне стране, дође до великог броја коза за прераду (пошто је крагујевачка нахија, како је поменуто, била једна од најбогатијих овом врстом стоке¹), а с друге, да користи потребну воду из реке. У њој се добијао лој клањем коза и других животиња, који је употребљаван по кућама, а и извозен у знатним количинама преко Саве и Дунава, или су га мунџије (сапунџије) прерађивале у свеће и сапун (51, с. 58). Користећи, такође, већ поменуте веома погодне природне услове (богатство шуме у непосредној околини града), такорећи на самој периферији вароши, на Трмчишту, биле су подигнуте многе ђумурџинице, у којима је сагоревано дрво и произвођен ђумур за потребе Крагујевца; а, како је овај потес обиловао липовим и лесковим дрветом, где су и раније дивљи ројеви пчела

¹ В. стр. 48.

налазили погодна прибежишта и богату пашу, у овим ђумурџиницама добијао се нарочито квалитетан ђумур. Проширењем производње барута, до које је нарочито долазило на подручју крагујевачке нахије — у Страгарима — повећала се и производња ђумура (51, с. 83).

Још једна занатска делатност већег обима појавила се у Крагујевцу и због потреба прве престонице, у којој је био знатан број странаца који су ту обављали разне позиве и живели — колико су им то дозвољавале прилике — животом као у својим земљама, и због природних погодаба да се та делатност могла овде појавити и развити. То је била израда брашна у воденици, која се налазила у самом граду, на Лепеници, у непосредној близини двора, а која је по свој прилици припадала кнезу, као и многе друге широм Србије. Потребне града за белим и добро умешеним хлебом, за шта су били довођени чак и специјални пекари из иностранства, и постојање воденице, која је израђивала далеко квалитетније брашно од простих сељачких поточара, биле су повод да је и у самом атару града, као и у његовој непосредној околини, почела много више него дотада да се сеје пшеница.

Најзад, треба поменути да се, захваљујући оним истим политичко-географским моментима — средишном положају града у земљи и чињеници да већ од 1818 године није имао турског становништва — у Крагујевцу појавила још једна значајна делатност, која је, исто онако као и прерада коже, прелазила оквире обичне занатске делатности и имала, баш као и ова, карактер мануфактуре: то је била производња оружја у државној радионици.

Још 1821 године, кнез Милош се тајно распитивао о оним мајсторима, „који су под Карађорђево време ђулета правили“, а такође „и за звонара из Земуна, кад би нам од потребе били да су готови“. Али тек 1833 године, по добијању хатишерифа, откада се слобода почела далеко више осећати него дотада, кнез је успео да пронађе петорицу од тих мајстора и да их доведе у Крагујевац (51, с. 91). Са осталим мајсторима, углавном око 30 пушкарара и неколицином фишекџија, они су образовали прву оружницу у Србији. Та радионица, чије је пословање било тајно, била је смештена у једној кући на спрат; у приземљу је био магацин, а на спрату радионица, до које су водили из приземља покретни басамаци (мердевине). Кад је Србија у дватри маха била оптужена од Турака да израђује оружје, које припрема против њих, кад год је турска комисија у пратњи страних конзула полазила из Београда да испита стање на терену — у Крагујевцу, басамаци у овој радионици који су водили на спрат били су склоњени, а мали отвор на тавану затворен, тако да комисија никада није могла да утврди неку српску кривицу. Она је затицала у магацину изванредан број пушака, које су служиле — према издавама српских власти — или за хајку против звериња, када се

у већем броју појави, или за гоњење хајдука, па да потом, пошто послуже намени, опет буду на истом месту смештени; тако је ова турска комисија увек доживљавала неуспех у својој мисији. Ето, у таквим је условима радила прва српска оружница, чија се делатност претежно састојала у оправци и чишћењу пушака, али где је изливен и један топ, током априла 1834 године, који је Амица послао кнезу у Пожаревац, где је овај једно време боравио (35, с. 73).

Поред ових нових заната, чији су носиоци искључиво били странци, постојали су у Крагујевцу и стари занати, којима су се, углавном, бавили Цинцари, Грци, Јевреји, и Срби. Према једном непотпуном списку заната из 1836 године, у Крагујевцу је постојао у поменутој години следећи број занатлија: 85 терзија, 19 абација, 18 папуџија, 5 сарача, 7 мунџија, 46 ћурчија, 6 грнчара, 8 кујунџија, 6 туфегџија, 7 бојација, 20 мутавџија, 4 табака, 11 бербера, 3 налбанта, 2 фишекџије, 2 чутурџије, 2 дуванџије; дакле, 17 разних заната са 251 занатлијом. Како је у то време у Србији постојало 86 бранши разних, углавном турских, заната, овај релативно мали број у Крагујевцу показује како је одлучујућег турског укуса и начина живота овде брзо нестајало, и како престоница исто тако брзо прима начин живота страних земаља, са којима су је упознавали многи странци који су у њој живели. То је, управо, оно време када двор и кнежеви сарадници и чиновници усвајају и проводе начин живота, којим се живи у западним, културним државама, док велики број становника Крагујевца са узбуђењем говори о кнежевим баловима, као у чуду гледа на људе обучене „по европски“ и сумњиво врти главом; када чује да у њиховом граду има људи који у млеко сипају кафу.

У ово доба, позив занатлија био је веома цењен. Оне су биле организоване у еснафе (руфете), тако да су све занатлије једног заната сачињавале један еснаф, а покаткад су и два сродна заната чинила један еснаф. Према списку еснафа који се налази у Старој цркви, у граду је било 9 оваквих организација (еснаф терзиски, папуџиски, бакалски и бојациски, берберски, мутавџиски и лончарски, ковачки и казанџиски, мунџиски, баштовански, и еснаф мехаџија и пекара). Организација еснафа почивала је на најстрожем реду и дисциплини; правила (уредбе) која су имала поједине организације садржавала су не само прописе којима се регулишу односи настали у пословању, већ и такве који задиру у приватни и јавни живот занатлија, и који говоре о односу млађих (калфа, шегрта) према старијима (мајсторима). Та еснафска организација овако је изгледала: на челу сваког еснафа био је старешина (устабаша), док је послове отпављао секретар (чауш); за суђење спорова између мајстора, као и мајстора, с једне, и калфи и шегрта, с друге стране, постојао је нарочити суд; за производство шегрта у калфу и калфе у

мајстора правила су предвиђала нарочите испитне комисије; на еснафским скуповима расправљало се о свему оном што се тичало интереса занатлија, вршио преглед рачуна, бирали часници, примали шегрти и проглашавали калфе за мајсторе; сваки је еснаф имао своју кутију (касу) у коју су улазили приходи: од такса за производство у мајсторе, од такса оних мајстора који су мењали занат, од такса за производство шегрта у калфе, недељни улози, приход од казни, легати, приход од имања и готовине (пошто су еснафи давали и позајмице својим члановима) (31, с. 82). Најзад, еснафи су набављали и сировине од продавца, па су их потом препродавали занатлијама на равне делове или према њиховој појединачној потреби, пошто оне нису смеле да купују сировине мимо знања свог еснафа (52, с. 5).

Овакву организацију еснафа имао је од свих вароши у Србији најпре Крагујевац. Још 1823 године кнез наређује „да никакав занатлија осим његовог заната други занат предузети не смедне, трговац не занемати се сваком трговином, једном речју, да се еснафи међу мајсторима, трговцима и прочима заведу“. А нешто доцније, 1836 године, када су робно-новчани односи већ у граду били прилично развијени, када је, другим речима, градска привреда већ била знатно развијена, што је почело да доводи до конкурентске борбе у крилу самих еснафа, кнез Милош наређује „да се еснафи у добар поредак уведу“; врло је значајно истаћи да се ова наредба односила искључиво на Крагујевац, пошто „треба да Крагујевац буде другима примером“. Несумњиво да је овај град имао најбољу организацију еснафа из ова два разлога: прво, у њему је било седиште кнеза, који је, као и свуда, настојао да буде све и сва и у еснафима: желео је да их уреди по својој ћуди, мешао се у њихов рад, одлучивао чак и против прописа уредаба појединих еснафа; друго, Крагујевац је у овом времену био центар са најјачом пијацом, па је слободни развитак новчане привреде у знаку режима слободне утакмице морао да стави на дневни ред и регулисање овог питања. Контрола над радом еснафа била је поверена, по кнежевој одлуци, шефу градске полиције, или, како се у наређењу дословно истицало, „да се и полицаји (крагујевачком) за дужност наложи имати надзираније над еснафима и над испуненијем његових дужности“ (50, с. XXXIII, XLVI-XLVII).

Међутим, све те наредбе нису могле да каналишу ону конкурентску борбу у Крагујевцу, која је неминовно долазила развитаком слободне новчане привреде, јачањем тржишта. Та је борба онда имала различите видове. Још 1823 године, поступајући по кнежевој наредби о организацији и уређењу еснафа, кнезови Суда Општенародног Србског у Крагујевцу обавештавају Милоша да су сви еснафи поступили по његовој наредби. „Прочи сви еснафи с поретком овим задовољни (су) и обећавају се само својег сопственог једног заната држати се, а у други ницији не стављати се. Но ћурчијски, терзијски и бојацијски, који,

поред својег заната, и ситнице у дућану држе, туже се да они само с својим занатом, не држећи у својем дућану другу робу за продају, живити не могу, и моле се да им се допусти и напомену робу по дућанима држати“ (50, с. 95). А у 1837 години, уста-баша механциски Недељко Ђорђевић „с више меанција овдашњих (предстао) је с том молбом да се бакалима забрани, ракију и остале њима припадајуће ствари у бакалницама њиним крчмити“ (50, с. 135). Сличних примера кршења „еснафске солидарности“, које је ишло са јачањем тржишта, могло би се наћи још безброј.

Занатство Крагујевца, у периоду док је овај град био престоница земље, имало је велики напредак; он се огледао у постојању великог броја старих заната, у појави многих нових, у стручном оспособљавању српског елемента за занате који су му дотада били страни, најзад, у организационом учвршћењу занатства. Али, ову организацију већ у овом периоду почео је да нагриза, како смо истакли, закон тржишта.

в. Као и за остале привредне гране, и за занатство је пресељење престонице за Београд значило велики губитак. Међутим, напретка ове привредне гране, кога је дотле било, није могло нагло нестати, тим пре што је привредни живот града јачао оснивањем Тополивнице, и, нешто доцније, изградњом железничке пруге. Али, оснивањем Тополивнице и доласком првих стручних радника-странаца, искрсао је још један проблем за крагујевачке занатлије. Он се, наиме, огледао у томе што су сада ови стручни радници-странци почели, поред рада у фабрици, да се баве код куће и разним занатима; та њихова конкуренција доводила је до сложеног протеста занатлија-еснафлија, који се најзад завршио, 16 октобра 1855 године, забраном фабричким радницима да се приватно баве занатском делатношћу. Али, с друге стране, долазак ових стручних радника-странаца исто-времено је означавао и појаву извесних нових заната, којих дотада у граду није било.

г. Упоредо са привредним јачањем града, са његовим ширењем и изградњом, доласком странаца-радника, продирањем европског начина живота и наглим нестајањем источњачког, у Крагујевцу су се вршиле нагле промене у структури његовог занатства. Ево како је то изгледало (в. табелу на стр. 239—240):

Период од 1836 г. па до краја прошлог века карактеришу две појаве. Прво, то је опадање градског занатства по премештању престонице, тако да је индекс броја занатских радионица опао са 100 (у 1836 години) на 73,3 (у 1896 години). И, друго, то је нагло јачање занатства, нестајање старих, источњачких заната и појава многих нових, што је дошло као последица оног великог привредног полета, који је наступио од деведесетих година прошлог века, када је Крагујевац био један од највећих при-

Врста заната и број занатлија	ГОДИНА					
	1836	1896	1904	1931	1940	1951
1 Терзија	85	6	71	1	—	—
2 Абаџија	19	5	9	30	19	32
3 Папуџија	18	—	—	2	2	—
4 Сарач (сарач-сатлер)	5	3	5	—	8	—
5 Мумџија (сапунџија)	7	9	8	—	—	1
6 Ђурџија	46	2	5	8	5	1
7 Грнчар (лончар)	6	5	7	3	3	5
8 Кујунџија	8	—	—	—	—	—
9 Туфегџија	6	—	—	—	—	—
10 Бојаџија	7	1	10	9	6	5
11 Мутавџија	20	—	—	—	—	—
12 Табак	4	—	—	—	—	—
13 Берберин (берберин-фризер)	11	10	20	35	41	24
14 Налбантин	3	—	—	—	—	—
15 Фишегџија	2	—	—	—	—	—
16 Чутурџија	2	—	—	—	—	—
17 Дуванџија	2	—	—	—	—	—
18 Бравар	—	4	9	20	—	23
19 Воденичар (млинар)	—	—	—	—	—	4
20 Грађевинар (предузимач)	—	5	7	14	11	—
21 Зидар	—	—	—	25	29	—
22 Златар	—	2	2	—	—	—
23 Јорганџија	—	—	—	2	3	5
24 Капар	—	—	—	—	1	1
25 Качар	—	6	5	—	2	3
26 Књиговезац	—	—	1	2	1	—
27 Ковач	—	3	10	41	14	14
28 Колар	—	2	9	15	3	9
29 Кројач	—	3	8	26	30	31
30 Хлеббар (пекар)	—	8	15	65	56	10
31 Мазало (молер и фарбар)	—	—	3	—	8	6
32 Месар (кобасичар)	—	20	13	25	21	—
33 Ножар	—	6	10	2	—	—
34 Опанчар	—	22	28	54	23	18
35 Поткивач	—	—	15	12	8	10
36 Посластичар (бонбонџија)	—	1	5	15	10	14
37 Пушкар	—	3	4	—	1	1
38 Сајџија (часовничар)	—	3	5	10	5	8
39 Свећар (воскар)	—	4	6	6	10	12
40 Седлар	—	—	—	4	—	6
41 Столар	—	15	21	18	23	29
42 Тесач (стругар)	—	—	4	2	2	4
43 Ткач	—	—	2	2	1	—
44 Ужар	—	—	6	1	1	2
45 Баштован	—	4	1	—	—	—
46 Казанџија	—	2	—	—	3	2
47 Каменорезац (и каменоломар)	—	3	5	5	5	5
48 Костретар	—	2	1	—	—	—
49 Лимар	—	3	4	14	6	8
50 Обућар	—	14	46	31	35	14
51 Памуклијаш	—	4	—	—	—	—

Врста заната и број занатлија	Г О Д И Н А					
	1836	1896	1904	1931	1940	1951
52	—	2	7	—	2	4
53	—	2	1	4	8	11
54	—	—	1	—	—	—
55	—	—	9	—	13	4
56	—	—	2	—	—	—
57	—	—	6	—	4	1
58	—	—	2	—	—	—
59	—	—	1	—	—	1
60	—	—	5	1	—	—
61	—	—	1	—	—	—
62	—	—	1	—	3	3
63	—	—	1	—	—	—
64	—	—	1	—	—	—
65	—	—	2	3	3	—
66	—	—	—	2	2	2
67	—	—	—	5	5	—
68	—	—	—	4	6	3
69	—	—	—	2	—	—
70	—	—	—	3	16	—
71	—	—	—	1	—	3
72	—	—	—	1	1	1
73	—	—	—	2	3	5
74	—	—	—	—	3	1
75	—	—	—	—	1	1
76	—	—	—	—	2	—
77	—	—	—	—	1	—
78	—	—	—	—	1	—
79	—	—	—	—	1	1
80	—	—	—	—	1	—
81	—	—	—	—	1	—
82	—	—	—	—	1	1
83	—	—	—	—	1	—
84	—	—	—	—	1	—
85	—	—	—	—	1	—
86	—	—	—	—	—	1
87	—	—	—	—	—	6
88	—	—	—	—	—	4
89	—	—	—	—	—	1
90	—	—	—	—	—	1
91	—	—	—	—	—	1
92	—	—	—	—	—	1
93	—	—	—	—	—	1
94	—	—	—	—	—	4
95	—	—	—	—	—	1
96	—	—	—	—	—	1
97	—	—	—	—	—	1
98	—	—	—	—	—	1
99	—	—	—	—	—	20
Укупно	251	184	420	527	479	392

вредних центара у држави; у том периоду (од 1896 до 1904 године), број занатских радионица се повећао са 100 на 228,2.

Анализа структурних промена кроз које су прошли градски занати у овом периоду са своје стране баца светло на привредни и остали живот Крагујевца у истом времену. Најпре, из те анализе се види да је већина старих, источњачких заната или потпуно ишчезла, или им је број знатно опао. Тако је све већим продирањем западне културе, изменом начина живота, диференцијацијом у граду и променом укуса (под тим околностима) нестало кујунције, туфегције, мутавције, мумције, табака, налбанта, фишегције и чутурције; њихова места преузели су или модерни занати (златар, пушкар, сапунџија, поткивач), или готова, фабричка роба. Извесним другим старим занатима из истих разлога опао је значај, који су дотада имали; то се догодило са терзијом, абацијом, папуџијом и ћурчијом, које нагло почињу да потискују кројач мушког и женског одела и обућар, а такође и фабрички производи. Посебно треба истаћи да је на опадање ћурчијског заната утицало пресељење табакане (кожаре) у Топчидер, и да је дуванџије нестало доношењем монополских ограничења.

Али, насупротив овоме нестајању и пропадању старих заната, с обзиром на све оне околности у којима се Крагујевац налазио крајем прошлог века, у њему су се појавили, како је већ истакнуто, многи нови занати за задовољење потреба овог великог привредног, административног, просветног, културног и политичког центра. У вези са топографским ширењем вароши, које је нарочито било у јеку почев од осамдесетих година прошлог века, Крагујевац је добио браваре, грађевинаре, молере и фарбаре, столаре, тесаче, каменоресце, лимаре и стаклоресце. Чињеница да је град био велико извозничко место, нарочито пекмеза, ракије и воћа, одлучивала је да се овде појаве качар, казанџија и корпар. Велика пијаца, каква је у то доба била крагујевачка, на коју су сељаци колима дотеривали своје производе из многих и удаљених крајева, тражила је да отворе своје радионице ковач, колар и поткивач. То да је град био највећи просветни, културни и политички центар, где је журналистика нарочито била развијена, био је повод да се појави штампар и књиговезац. Најзад, овај у сваком погледу велики центар, са знатно повећаним бројем становника, који су већ заборавили како је изгледао турски Крагујевац и како су ондашњи становници града живели, био је узрок да су се овде појавили, поред поменутих, и многи други нови занати (месар-кобасичар, хлеббар, ножар, посластичар-бонбонџија, ткач, ужар, фотограф, механичар, фирмописац, четкар, содаџија).

Поред излагања свих тих промена које су се догодиле са градским занатима, треба поменути још једну врло интересантну и значајну појаву за занате у Крагујевцу; то је, наиме, одговор

на питање ко су у овом периоду, крајем прошлог века, били носиоци заната у граду.

За овај период карактеристично је да су носиоци углавном свих заната били Срби, у највећем броју становници гравитационог подручја Крагујевца, који су својевремено сишли у град ради изучавања заната. Дакле, ситуација се скоро у потпуности изменила у поређењу са Милошевим Крагујевцем. Несумњиво је да је један од разлога тој смени било и настојање Милошево да занатлије-странци уче својим занатима младе Србе, који су код њих били запослени као неуки почетници; затим, одлазак српских радника запослених у Тополивници на разне специјализације у поједине стране државе и, доцније, њихово напуштање фабрике и отварање приватних радионица исто тако је био један од најзначајнијих узрока тој смени. Али, и поред свега тога, још 1904 године био је у Крагујевцу један број занатлија-странаца, које су се бавиле извесним занатима. Тако, од 420 свих занатлија, колико их је било те године у граду, њих 29 је стране народности; оне су се бавиле овим занатима:

Врста заната	Колико занатлија стране народности	Која народност
Бојација	1	Цинцарин
Бравар	1	Мађар
Бонбонџија	2	Цинцари
Каменорезац	1	Немац
Качар	2	Немац, Мађар
Ковач	1	Мађар
Колар	1	Мађар
Кројач	1	Немац
Кројачица	5	1 Јеврејка, 2 Мађарице, 2 Немце
Механичар	1	Мађар
Обућар	2	Грци
Посластичар	1	Немац
Предузимач-грађевинар	1	Немац
Стаклорезац	1	Цинцарин
Столар	3	1 Цинцарин, 2 Немца
Терзија	3	Цинцари
Фотограф	1	Јеврејин
Содаџија	1	Чех

Дакле, у Крагујевцу је било 8 Цинцара, 7 Мађара, 9 Немаца, 2 Јеврејина, 2 Грка и 1 Чех, који су се бавили разним занатима.

Стање занатства Крагујевца између два светска рата карактеришу следеће појаве: даље промене у структури заната, диференцијација и појава већих занатских радионица са бољом техничком опремом, учестале тужбе Удружења занатлија про-

тив разних картела и акционарских друштава и појаве неправног рада и, најзад, настојање Удружења да се регулише питање кредитирања занатства и пензије његових чланова.

(аа). У структури заната догађале су се даље промене, што је било одраз свих оних појава и околности које су биле везане за привредни и остали живот града у овом времену. Тако, извесни занати, с обзиром на измењени животни стандард, масовнију производњу фабричке робе, измену укуса и моде и диференцијацију у граду, или су потпуно нестали, или су били у наглом опадању; на пример, терзија је коначно потиснут од стране кројача, док су брзом опадању значаја грнчарског и опанчарског заната допринели готова фабричка роба (стакларско-порцеланска) и обућар. Наглим опадањем пијаце у Крагујевцу, што се догађало — како је већ истакнуто — у периоду од избијања привредне кризе па надаље, није се осећала онаква потреба за ковачем, коларом и поткивачем. С друге стране, извесни занати су напредовали, а неки се у овом времену први пут и појављују у граду. Тако, порастом броја становника повећао се број бербера и фризера, кројача, пекара, месара и кобасичара, посластичара, кројача мушког и женског одела, фотографа и вискера, док су увођење електричне струје у читавом граду, што је било у периоду између два светска рата, и отварање извесног броја кафана и бифеа били повод да се отвори већи број електроинсталатерских радионица и радионица за производњу сода-воде него дотада. Проширење Војно-техничког завода и, тиме, већа изградња вароши ишла је на руку јачању заната грађевинске бранше (грађевинар, бравар, зидар, молер и фарбар, столар, лимар, машинбравар). Најзад, потребе једног великог административног и културног центра, са становништвом између кога је већ скоро извршена диференцијација (с обзиром на занимања и имовинско стање), довеле су у град шеширџију, педикера, кројача рубља, кинооператера, чешљара и козметичара; инсталатер водовода појавио се у Крагујевцу са изградњом водојаже. Носиоци свих ових заната били су у овом периоду углавном Срби; по једној приближно тачној процени, једна трећина свих занатлија била је из самога Крагујевца, а две трећине са села, углавном из гравитационог подручја, који су још као дечаџи дошли у град на занате и, потом, пошто су ове изучили, отворили своје радионице.

(бб) Повољни услови за рад, који су наступили непосредно после Првог светског рата с обзиром на многобројне потребе града који је почео нагло да се шири и изграђује, а такође и због тога што је Крагујевац све до тридесетих година имао пространо гравитационо подручје, били су узрок бројном јачању заната. Између 1904 и 1931 године њихов број је порастао са 100 на 125,4. У овом периоду запажа се још једна значајна појава; то је диференцијација међу извесним занатлијама и ницање већих и бо-

ље технички опремљених занатских радионица. Истина, и у времену пред Први светски рат запажала се ова појава, као што је био случај са великом обућарском радионицом Светозара Милојковића-Градиштанца, у чијој је радионици било запослено око 35 радника и 12 шегрта (ученика), и где је дневно израђивано око 30 пари ципела; такође и са обућарском радионицом Ристе Динића-Врањанца. Али, управо прве године после Првог светског рата биле су карактеристичне за ту појаву. Те нове и веће радионице далеко су премашале оквире дотадашњих; оне имају бољу техничку опрему, снабдевају се сировинама и из удаљених крајева државе и њихове услуге и производи задовољавају потребе једне простране области. Њихови промети су знатни, и власници већ помишљају на претварање својих занатских радионица у индустријска предузећа. Тако, на пример, Машинска радионица и ливница Недељка-Неше Петровића, основана 1924 године, која је од алата имала само 1 струг, и која је запошљавала 1 стручног радника и 1 шегрта, чији је годишњи промет износио око 70.000 динара, а вредност радионице била око 50.000 динара, већ после једног краћег времена постала је велика занатска радионица. Док се приликом оснивања радионице иста налазила под тремом, на отвореном пољу, сада она има своју зграду, потребан алат (3 струга, шепинг машину, 2 бор машине, аутоген, швајцарски алат, разне ручне алате), 2 јамасте пећи за ливење метала и свој погонски електромотор од 10,5 коњских снага. У овој радионици су сада запослени 3 квалификована радника и 4 шегрта, и њен годишњи капацитет износи 20.000 кг лива, поред репаратуре разних пољопривредних машина, алата итд.; њен годишњи промет се креће између 200 до 250.000 динара, а вредност радионице износи 500.000 динара. Сировином и угљем радионица се снабдева преко разних трговачких кућа и заступништва из Београда, Новог Сада, Загреба и Љубљане, а реон њених услуга допире до Новог Пазара, Горњег Милановца, Аранђеловца, Раче, Марковца, Лапова, Багрдана и Рековца. Узроке појави и јачању ове радионице, за дуго времена једине у читавом средишњем делу Србије, треба потражити, поред тога што су њене услуге биле неопходне граду који се баш у овом времену почео нагло да развија, и у оним догађајима који су се тих година збивали у земљорадњи овог краја, а који су се огледали — како смо уочили — поред других појава, и у увођењу пољопривредних машина и справа, што се вршило из Крагујевца, и што је истовремено захтевало да се у овом граду појави и мајстор који ће умети да врши разне оправке тог новог пољопривредног инвентара. — Исте појаве диференцијације догађале су се и у другим браншама. Тако, власник I Шумадијске ткачке радионице (српског платна) — Андрија Ђукић, приликом оснивања радионице. 1923 године, имао је само 2 тивена разбоја, којима је могао годишње да произведе 12.000 м платна; тада је годишњи промет радионице био око 160.000 динара, а вредност целе ра-

дионице свега 5.000 динара. Међутим, свега после неколико година рада, ова ткачка радионица имала је своју зграду и 14 разбоја са моторима од по 0,75 кс, 3 шпул машине, једну сновалку са аутоматским мотором од 1 кс. У овој радионици било је запослено 15 радника, који су годишње производили 126.000 м платна; годишњи промет радионице износио је око 2.000.000 динара, а њена вредност 600.000 динара. Потребном сировином власник се снабдевао из фабрике „Дуга Реса“ (Словенија) и из иностранства (Италија, Немачка); израђено платно у овој радионици продавало се у већем броју градова широм Србије (Титово Ужице, Чачак, Краљево, Јагодина, Параћин, Ђуприја, Ниш, Зајечар, Неготин, Смедерево, Петровац, Пожаревац, Косовска Митровица, Рашка). И овог занатлију, обичног ткача из Ваљева, привукло је велико крагујевачко тржиште (које је снабдевало највећи број трговаца из других мањих центара средишње Србије) и зона, која му је тада гравитирала, да отвори у Крагујевцу ткачку радионицу.

(вв) Али, повољни услови рада нестајали су за највећи број заната, уколико је привредна криза узимала све више маха, и уколико је фабричка роба почела да конкурише занатским производима. Видљиве последице по занатство Крагујевца нису остале. Најпре је дошло до опадања броја занатских радионица: од 1931 до 1940 године њихов број је опао са 100 на 90,8. Затим, услед конкуренције фабричке робе, извесни занати су доведени у безизлазан положај. Од свих бранши у најтежем положају налазила се бранша кожара. Стање заната, које обухвата ова бранша, најбоље ће се видети из следеће претставке, која је 12 априла 1938 године упућена влади са заједничког састанка опанчара, обућара и папуџија и делегата Удружења занатлија у Крагујевцу: „Крупни капитали, можда неколико богатих Јевреја, који не нађоше уточишта у Француској, Немачкој, Белгији, па ни у Бугарској, дођоше у нашу земљу, дођоше у наш дом, разорише нам све мило и драго, узеше нам све благодети нашега рада, а сада желе да нам узму и злехуду кору хлеба, да нас оставе на улици да се потуцамо од немила до недрага, да падамо општини, држави и хуманим друштвима на терет, на издржавање. Нека наш глас чују сви, нека нас неко узме у заштиту, јер и ми имамо право да живимо; нека, стога, влада једним законом забрани производњу и продају гумене обуће. Нека наш глас не буде глас вапијућег у пустињи, нека нам се у дванаестом часу учини, нека нам се поврати наш хлеб, нека се захори песма у нашим радионицама које зјапе празне и неме“¹. Међутим, треба истаћи да у овакав положај, због последица привредне кризе и конкуренције фабричке робе, нису запали само ови занати; нај-

¹ В. Извештај Управног одбора Удружења занатлија у Крагујевцу о раду у 1938 години, К. бр. 310/39 (фасц. 1939 год.).

већи њихов број био је у истом положају. Због тога је у овом времену била редовна појава да занатлије упућују одговарајућим министарствима и влади као целини разне резолуције, у којима се истиче захтев: да се сузбије експанзија тзв. великих магацина (који рђавом робом срозавају квалитет занатског рада и производње уопште), да се тзв. филијални систем, помоћу којег крупни индустријски капитал настоји да угуши занатску радност, сузбије ограничењем броја продавница и посебним опорезивањем сваке филијале у месту пословања (а не у седишту централе, како се то чини), да се приступи извођењу комуналних јавних радова на широј основи, да се онемогући нелојална утакмица у граду (тј. продаја робе по ценама које не покривају трошкове производње), да се занатлијама ослободи од пореза минимум потребан за егзистенцију и да се спроведе социјално осигурање занатлија, како би у тим тешким данима гледали са што мање неспокојства на неизвесну сутрашњицу¹. Само изван мали број заната могао је нешто лакше да поднесе те ударце кризе и фабричке конкуренције (бербери и фризерски, фототрафи, кројачи), док су једино занатлије седларско-сарачког заната имале у последњим годинама пред Други светски рат осигуран посао, пошто су радиле за потребе војске².

(гг) Још један низ појава осветљавао је стање у коме су се налазили градски занати. Најпре, то је раширена појава неправног рада, којег су се прихватили или они радници који нису могли да нађу упослење или занатлије које су под ударцима кризе морале да посрну и да изгубе привредну самосталност. Број поднетих тужби од стране Удружења занатлија против неправног рада увек је био одраз тешкоћа у којима су се налазили занати; тако, 1932 године било је поднето 163 тужбе, 1938 — 153, и 1940 — 54, што показује да су се последице привредне кризе највише осећале првих година у четвртој деценији. Тај велики проценат оних који се баве неправним радом у Крагујевцу повећавали су још и радници Војно-техничког завода, што је било повод сталном подношењу пријава управнику Завода против таквих радника³. Најзад, све оне противречне појаве, које су карактерисале градску привреду овога доба, а које смо напред истакли, доводиле су до тога да „баш сами чланови (Удружења занатлија) помажу неправан рад, дајући уз мизерну награду, да на њихово име неправан обавља неки посао, па кад Удружење тужи,

¹ В. Резолуције занатлија града Крагујевца од 13 октобра 1935, 15 октобра 1935, 2 децембра 1935, 1 децембра 1936 (Занатска комора у Крагујевцу, фасц. 1935 и 1936 год.).

² В. Извештај о раду Удружења занатлија за град Крагујевац и срезове: крагујевачки, грузански и лепенички за 1940 год., с. 9.

³ В. исто, с. 14.

исповести се да се посао води на правог мајстора, који у овом случају штити неправног мајстора“¹. На тај начин, под утицајем тржишта и свих околности које су се на њему збивале, стара „еснафска солидарност“, која је још доста рано почела да буде нарушавана, сада је коначно уништена.

(дд) У периоду између два светска рата Крагујевац је био значајан центар, у коме се радило на унапређењу занатства и оспособљавању младих кадрова за овај позив. Најпре, он је имао Стручну продужну школу, коју је сваке године похађао знатан број ученика (шегрта), који су ту добијали основну теориску спрему; њихов број је овако изгледао:

Г о д и н а	Број ученика
1912	150
1920	154
1922	246
1924	420
1926	468
1931	412
1932	336
1940	1.025

И овај преглед на посредан начин приказује стање занатства у овом времену, пошто пораст или пад броја ученика (шегрта) увек показује у каквим се привредним и социјалним приликама налази ова привредна грана. Из њега, наиме, видимо како је занатство напредовало све до година привредне кризе, да се оно у првим годинама четврте деценије налазило у тешком стању и да је у задњим годинама пред Други светски рат изашло из најтежих година; али, број шегрта у 1940 години је и због тога нарочито велики, што је он обухватио и ученике Војно-техничког завода, који је управо пред рат знатно проширен, и по капацитету и по броју запослених радника и ученика. Удружење занатлија радило је на унапређењу занатства и преко разних тецајева, које је организовало за поједине занате; током 1938 године одржана су два курса (за кројаче и пекаре), а у 1940 години курс за столаре. Све је то доводило до тога да је сваке године један знатан број ученика (шегрта) и помоћника (калфа) полагао у Крагујевцу калфенске и мајсторске испите, како се то види и из следећег (види табелу на стр. 248):

¹ В. Извештај о раду Удружења занатлија за град Крагујевац и срезове: крагујевачки, грузански и лепенички за 1940 год. с. 15.

Година	Број полагааних испита	
	Калфенских	Мајсторских
1932	123	85
1935	95	100
1936	190	111
1938	159	80
1940	131	527

Овај преглед значајан је и због тога што се из њега види како је српски елеменат, углавном из гравитационог подручја (пошто су на занатима у граду била, углавном, деца из околних села), постепено потискивао и оно мало занатлија других народности, које су се задржале у Крагујевцу још из прошлог века, или су дошле у град првих година после Првог светског рата, када су услови за рад били доста повољни (зидар, молер, штрикер, трукер, фризер, кинооператер, машинбравар, козметичар).

д. Током окупације, 1941—1944 године, градски занати преживљавали су тешке дане. Страдање једног броја занатлија у оној погибији становника града ујесен 1941 године, одвођење на присилне радове и у руднике или одлазак из вароши ради склањања у неко друго место, најзад, опште привредне прилике које су владале у граду, били су узрок назадовању занатства. То се најбоље види из ових неколико података: у периоду од 1940—1942 године број занатских радњи опао је са 100 на 40,2, а број ученика (шегрта) у школи са 1.025 (у 1940 г.) на 222 (у 1943 г.); у 1943 години обављено је свега 59 калфенских и 32 мајсторска испита. Али, свакако да је занатство највише опадало због недостатка потребних сировина за рад. У овом времену углавном се користио затечени предрадни материјал, али су се оправке и услуге вршиле и старим, употребљаваним материјалом. Врло оскудно и неуредно снабдевање сировинама ишло је преко Занатлиске задруге, а оне су набављане претежно из Београда, од Главног савеза занатских задруга, Набављачке задруге државних службеника, Централне за гвожђе и метал, Централне за текстил, Хемиске централе, Централне за кожу и тсл. Тако су, на пример, кројачи добијали конач и други ситан материјал, али су за сваких 1.000 јарди конца морали да предају 1 кг крпа; и остали материјал добијан је и дељен занатлијама у ограниченим количинама. Такви услови рада остали су углавном до ослобођења.

ђ. По ослобођењу, занати у Крагујевцу доживели су знатне унутрашње, структурне промене. С једне стране, извесним занатима је опао значај, делатност других је оживела, док су се, најзад, трећи баш у овом времену први пут појавили у граду, користећи за то повољне околности. Али, оно што посебно карактерише градске занате у овом времену јесте појава и стално јачање занатства државног и задружног сектора.

Као што се из прегледа заната види¹, извесних заната у приватном сектору или је сасвим нестало, или је њихов број знатно смањен. Узрок тој појави најчешће лежи у ступању појединих занатлија, носилаца таквих заната, било у задружне било у државне занатске радионице (папуџија, седлар, берберин, књиговезац, штампар, пекар, месар, опанчар, обућар, кројачица, механичар, машинбравар, дреер-ливац, кројач рубља, кинооператер, молер и фарбар); но, поред тог узрока, извесним занатима је опао значај услед тога што се по ослобођењу у граду нису тражиле њихове услуге или су тражене у сасвим малом обиму (ћурчија, модискиња, штрикер и трукер, шеширџија, педикер, козметичар). Посебно треба истаћи да је опадању броја приватног занатства грађевинске бранше допринео одлазак грађевинара и зидара у новооснована грађевинска предузећа, која су развила знатну делатност. Насупрот томе, за извесне занате наступиле су повољне прилике за рад. Оскудица у извесној готовој, фабричкој роби, која се осећала по ослобођењу (стакларско-порцеланска, фабричка маст за обућу) била је узрок да је ојачао лончарски занат и да се појавила радионица за производњу пасте за обућу; повећани број становника у граду довео је до пораста броја јорганџија, посластичара, часовничара, фотографа, оштрача, чистача обуће, док је досељење великог броја сеоског становништва у град, чему је био узрок стално јачање привредне и административно-управне функције Крагујевца, било повод јачања абаџиског заната; са послератном изградњом вароши, упоредо су јачали ови занати: браварски, столарски, тесачки, лимарски, стаклорезачки, електроинсталатерски; интензивнији саобраћај и промет добара и колима и моторним возилима били су одлучујући да један већи број него дотада колара и поткивача отвори радионице, као и да се у граду први пут појаве вулканизерске радионице; најзад, различите потребе грађана и могућност да се дође до потребних сировина за рад били су повод појави многих нових заната у Крагујевцу (парфимерист, ташнер, нанулар, радионице за израду шналица, предмета од вештачке масе, штипаљки за веш, вештачког цвећа, радионица за хемиско чишћење и бојење).

(аа) Основна карактеристика послератног занатства јесте опадање броја приватних занатских радионица; у поређењу са 1940, у 1951 години тај број је опао са 100 на 81,8. Та појава опадања и стагнације градског занатства најбоље се може запознати на следећем прегледу (в. табелу на стр. 250):

¹ В. стр. 239—240.

Бранша заната	Г О Д И Н А																	
	1945		1946		1947		1948		1949		1950		1951					
	Рад.	Пом.	Уч.	Рад.	Пом.	Уч.	Рад.	Пом.	Уч.	Рад.	Пом.	Уч.	Рад.	Пом.	Уч.			
Метало прерађивачка						32	63	17	42	68	27	13	63	26	29	72	28	59
Електротехничка				3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	1	5	3	5
Хемиска				1			2			2			3		1	4	3	2
Прерада земље				5			5	2		5	1		5	1		6		
Грађевинска				12			12	13	1	12	9		11	10	2	16	18	7
Дрвопрерађивачка				26		19	23	23	16	30	23	12	37	29	13	40	40	56
Прерада коже и гуме				28		1	20	4	3	26	7	1	23	12	3	43	26	34
Прерада текстила				49		12	52	26	17	64	28	24	68	30	22	80	38	41
Прехранбена				34			10			11			11			25	11	2
Графичка				8		4	6	3	2	7	2	1	8	4	1	11	9	7
Занати личних услуга				40		16	39	33	13	39	26	10	33	25	6	39	23	20
Укупно	424	103	179	310	76	107	271	235	124	97	267	126	265	140	78	341	199	233

Као што се из горњег прегледа види, нагло опадање градских заната настало је нарочито од 1946 године, чему је био повод оснивање већег броја задружних занатских радионица, а током 1948 године, национализација извесних радионица (Машинске радионице и ливнице Недељка Петровића, Ауто-механичарске радионице Животе Вујичића, и Трикотаже Јљубице Мићић) и одлука Градског народног одбора да један број занатлија прехранбене бранше (пекари) обустави рад. Од 1951 године, када се почео спроводити нов привредни систем, оклањањем свих до-тадашњих административних мера, при чему су занатлије могле лакше да дођу до потребних сировина, градски занати почели су да јачају, и то се одразило како на број радионица, тако и на броју помоћника и ученика. Но, и поред извесног јачања занатства приватног сектора у овој години, следећи подаци показују како је оно ипак слабо развијено: у граду, наиме, на 100 становника долази 1,07 занатских радионица, а на 1 радионицу 0,5 помоћника и 0,6 ученика.

Неразвијеност приватног занатства у Крагујевцу показује и његова техничка опремљеност, како се то види из нижег прегледа производно-техничког састава занатства у 1948 години (в. таб. на стр. 252):¹

Изнета слаба техничка опрема занатства у граду најбоље се види по томе што су готово све машине-радилице ручне; а, затим, што целокупно приватно занатство располаже свега са три електрична мотора, као погонским машинама, у укупној јачини од 7,5 кс. Из изложеног прегледа се, даље, види даје столарски занат релативно најбоље опремљен машинама; то долази отуда што у граду постоји једна већа столарска радионица Буре Тодорчевића, која запошљава 13 радника и има већи број наведених машина, а такође и радионица Буре Милановића.

Један од главних узрока опадања градског занатства приватног сектора све до 1951 године био је слабо и неуредно снабдевање занатлија сировинама и алатом. Истина, по ослобођењу је формирана Занатска набавно-продајна задруга, која је имала за задатак да снабдева занатлије и сировинама и алатом, и да за ту сврху преко кредитног одељења даје позајмице, али је она само делимично могла да одговори тој намени². По једној општој процени, у недостатку тачних података, свега око 20% капацитета занатских радионица приватног сектора било је у овом времену искоришћено: тако, на пример, постојећи број столара могао је да произведе 1.500 рупа врата и прозора, 1.500 канцеларских ормана, 100 шифонџера и 500 креденаца, за шта им је било потребно

¹ У том прегледу исказан је производно-технички састав целокупног занатства са територије Занатске коморе у Крагујевцу. Али, треба приметити да је овом техничком опремом углавном снабдевано занатство у граду; у околини, само код једног малог броја ковача, абација и кожухара може се наћи нека од наведених ручних машина.

² В. Извештај о стању занатства града Крагујевца, архива Удружења занатлија у Крагујевцу, К. бр. 562/48.

Врста заната по гранама	Број и врста машине радилице				Број и врста погонских машина					
	ручне	Ком.	Електрич.	Ком.	воден.	парн.	мотор	елек.	Ком.	К. С.
Бравари	Опипонг	1								
	Лок. машина	2								
	Бор машина	15								
	Груд-бор	3								
	Швајсапарат	1								
Лимари	Сит машина	9								
	Опипонг	4								
	Рут машина	3								
	Бор машина	4								
	Вурц машина	4								
Ковачи	Бор машина	52								
	Машина за савијање шина	1								
Инсталатер водовода	Бор машина	1								
Столари	Обл. машина	2								
	Обриктер	3								
	Циркулар	6								
	Фрезер	2							2	6
Књиговесци	Хефт машина	1								
	Деклишер	1								
	Шнајд машина	1								
	Ферголд преса	1								
	Штанц маш.	1								
	Перфорир	1								
Абације	Шиваћа маш.	36								
Кројачи	Шиваћа маш.	28								
Кројачице	Шиваћа маш.	6								
Штрикери	Штрик. маш.	4								
Шеширџије	Шиваћа маш.	1								
Капаџије	Шиваћа маш.	1								
Обућари	Шиваћа маш.	12								
Седлари	Шиваћа маш.	3								
Кожухари	Шиваћа маш.	10								
Ташнери	Шиваћа маш.	3								
Вулканиз.			Компресор	1					Елек. мотор	1 1,5

1.000 м³ резане грађе (поред осталог помоћног материјала), док је задруга испоручила члановима, за период од 1945 до 1948 године, свега 50 м³ ове грађе. Несумњиво је да је стално јачање државног и задружног сектора занатства у граду и несташица сировина, која се уопште осећала по ослобођењу, било разлог тим појавама.

У таквим условима за рад, делатност градских заната приватног сектора огледала се у задовољавању најнужнијих потреба градског становништва; свега неколико радионица столарског, обућарског и опанчарског заната израђују производе за ширу потрошњу (по плану II). Од изложених услова, у којима је живело занатство у послератним годинама, зависио је и укупан промет појединих радионица. Ево како је изгледао бруто промет по браншама заната у 1950 години:

Б р а н ш а	Број занатлија (радионица)	Бруто промет (у дин.)	Од тога долази на 1 мајстора (у дин.)
Метало-прерађивачка	72	5,824.000	80.888
Хемиска	23	1,579.500	68.673
Прерада земље и стакла	6	584.000	97.333
Грађевинска	16	1,656.500	103.531
Дрвопрерађивачка	40	3,882.500	97.062
Текстилна	80	8,089.500	101.118
Прерада коже	43	3,132.000	72.837
Личних услуга	39	1,757.500	45.064
У к у п н о	319	26,505.500	83.089

Као што се види, просечан годишњи доходак једног занатлије у Крагујевцу износи у 1950 години 83.089 динара; у истој години, на једног становника града долазила је вредност од свега 662 динара свих производа занатства приватног сектора. При том треба приметити да је стварна вредност занатске производње нешто већа него што је исказано у горњем прегледу, пошто се у граду један број лица бави бесправним радом; таквих лица у 1948 години било је 113, од којих само кројачица 50.

Најзад, значајно је видети у ком обиму становници Крагујевца траже услуге појединих заната; у том циљу ниже се износи колика вредност производње и услуга извесних заната долази на једног становника града (у 1950 години) (в. табелу на стр. 254):

(66) Насупрот занатству приватног сектора, задружно занатство у Крагујевцу јачало је из године у годину, како је то и ниже приказано (в. таб. на стр. 254):

Овом порасту броја задружних занатских радионица било је више узрока. Најпре, знатан број занатлија осећао је предност задружне организације занатске производње, при чему се

Назив заната	Бруто промет једне радионице (у дин.)	На 1 становника града долази (у дин.)
Ковач	124.000	3,0
Бравар	133.500	3,3
Инсталатер	123.500	3,0
Инструментар	147.750	3,6
Каменорезац	150.000	3,7
Молер	130.000	3,2
Столар	160.900	4,0
Кројач	163.500	4,0
Кројачица	205.500	5,1
Вуновлачар	135.750	3,3
Тапетар	72.000	1,8
Обућар	205.750	5,1
Опанчар	127.333	3,1
Берберин-фризер	143.500	3,5

Назив задруге	Г О Д И Н А						
	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951
	Б р о ј ч л а н о в а						
Столарска	7	—	—	—	—	—	—
Лимарска	8	—	—	—	—	—	—
Пекарска	70	74	—	—	—	—	—
Месарска	19	20	—	—	—	—	—
Опанчарска	21	25	38	39	46	50	40
Обућарска	—	78	47	49	49	44	61
Седларска	—	10	8	10	12	12	20
Кројачка	—	65	101	56	58	47	111
Металска	—	15	—	—	—	—	—
Електроинсталатерска	—	12	—	—	—	—	—
Молерско-фарбарска	—	—	—	—	20	20	19
Берберско-фризерска	—	—	—	—	—	19	28
У к у п н о	125	299	194	154	185	192	279

рационалније користе машине, којих је и онако у граду мало било, а затим сировине и радна снага. Исто тако, на посредан начин за ту појаву је било значајно да су приватне занатлије неуредно и у малом обиму добијале и сировине и потребан алат. Најзад, и економско-политичке мере народне власти биле су за то одлучујуће, а оне су се највише испољавале кроз начин опорезивања приватних занатлија, одређивање наднице за сва три сектора занатства и сл.

У горњем прегледу развоја задружног занатства пада у очи повећање броја задруга током 1946 године у поређењу са претходном годином: тај се број повећао са 100 на 160, а број чланова са 100 на 239,2. Међутим, у 1947 години долази до опадања

и броја задруга и броја њихових чланова; разлог томе било је оснивање у граду државног занатског предузећа „Металац“, коме су се прикључиле металска и електроинсталатерска задруга, а исто тако и оснивање државног трговачког предузећа „Исхрана“, које је обухватило делатност пекарске и месарске здруге. Али, већ од 1949 године, број задруга и чланова се повећава, тако да 1951 године у Крагујевцу има следећих 6 занатских задруга са 279 чланова:

Обућарско-прерађивачка задруга. — Задруга је основана 1946 године. Њен дневни капацитет износи 17 пари обуће, годишњи 5.304 пара и 17.500 репаратурних радова. Она то остварује са 45 квалификованих радника и 16 ученика, при чему користи 11 машина.

Своје производе задруга продаје градској трговачкој мрежи, а у мањем обиму ради по наруџбинама потрошача, или врши оправке обуће грађанству.

Опанчарско-прерађивачка задруга. — Ова задруга, као једина, постоји у Крагујевцу још од 1923 године. Њен дневни капацитет износи 25 пари, а годишњи 8.000. У њој је запослено 23 мајстора, 8 помоћника, 7 ученика и 2 службеника. Од машина располаже једном шиваћом машином.

Седларско-ташнерска задруга. — Задруга је основана 1946 године. Капацитет ове задруге износи 150 амова, 2.000 комада ташни, 2.000 комада разних новчаника, 5.000 комада каишева за опасивање, 5.000 комада футрола за цигарете и 500 комада седала. У њој је запослено 8 мајстора, 7 помоћника, 4 ученика и 1 службеник. Задруга располаже са 3 половне машине за шивење коже.

Своје производе задруга продаје трговачкој мрежи у граду, а седла израђује за потребе ЈНА; осим тога, она врши услуге државним предузећима и становништву града, а такође и сељачким радним задругама у околини, за шта користи отпатке остале после завршене производње.

Кројачка задруга. — Задруга је основана 1946 године. Њен годишњи капацитет јесте прерада 90.000 метара разне тканине (31.500 комада кошуља, 4.500 комада хаљина, 25.500 комада доњег веша, 4.500 комада пиџама, 7.500 комада панталона и 3.000 комада радничког одела). У њој је запослено 8 мајстора, 27 помоћника, 66 приучених задругара и 10 ученика. Задруга има 70 исправних шиваћих машина на ножни и 10 неисправних машина на електрични погон. Неконцентрисаност радиоца на једном месту и поменуте неисправне машине смањују капацитет задруге за 10%.

Своје производе задруга продаје трговачким предузећима за текстил на велико у Београду, Краљеву и Приштини, на осно-

ву купо-продајног уговора; исто тако, она врши и услуге грађанству.

Берберско-фризерска задруга. — Задруга је основана 1950 године. Дневно ова задруга услужи 736 људи (шишање или бријање), а годишње 216.704. У њој је запослено 3 мајстора, 20 помоћника и 5 ученика. Врши искључиво услуге становништву града.

Молерско-фарбарска задруга. — Задруга је основана 1949 године. У њој је запослено: 1 мајстор, 5 помоћника, 10 полуквалификованих радника и 3 ученика; располаже са 8 прскалица. Задруга, углавном, врши услуге државним предузећима и установама, а мање приватним лицима.

У поређењу са занатством приватног сектора, задружно занатство карактерише боља снабдевеност сировинама и алатом, већа произвођачка способност и шири реон услуга.

Док се приватно занатство снабдевало сировинама и алатом преко Занатске набавно-продајне задруге, а од 1951 године на слободном тржишту, задружно занатство је ове добијало из централизованих извора, преко предузећа „Локалсервис“. Мада је то снабдевање било знатно боље него код приватног сектора, оно ипак покатакд није било сасвим задовољавајуће, што је утицало на искоришћење капацитета задруга.

Предности организације задружне занатске производње и боља снабдевеност сировинама и алатом утицале су да годишњи промет задруга буде знатно већи него занатства приватног сектора. То ће се најбоље видети из података о њиховом бруто промету и односу колико од тог промета долази на једног члана задруге, и колико на једног становника града; ево тих података (до краја августа 1951 год.):

Назив задруге	Бруто промет	Од тога долази на	
		1 члана задруге (у дин.)	1 становника (у дин.)
Обућарска	22,503.200	368.904	562,5
Опанчарска	10,000.000	250.000	250,0
Седларско-ташнерска	6,400.000	320.000	160,0
Кројачка	16,422.000	147.945	410,5
Берберско-фризерска	5,417.600	157.771	135,4
Молерско-фарбарска	1,200.000	63.157	30,0
Укупно	61,942.800	222.017	1.548.5

Тако, док је на 1 мајстора и његовог помоћника у приватном сектору долазило од целокупне вредности занатске произ-

водње овог сектора просечно 41.609 динара, на 1 члана задруге од укупне вредности производње задружног сектора просечно је долазило 222.017 динара. Исто тако, грађанству је више услуга вршио задружни сектор од приватног: на пример, вредност укупне производње кројача у приватном сектору, која долази на 1 становника града, износи 52,3 динара, а кројачке задруге у истом размеру 410,5 динара; код обућарског заната тај однос износи 36,3 динара према 562,5 динара. До сличних резултата се долази када се изврши упоређивање производње извесних заната приватног сектора са одговарајућим занатима задружног сектора.

Треба, најзад, истаћи да производња извесних задруга према потребе становништва Крагујевца, тако да се тада производи продају и у другим местима; такав је случај, као што је поменуто, са производима кројачке, опанчарске и седларско-ташнерске задруге. С друге стране, занатлије приватног сектора, може се рећи, врше услуге само становницима града.

(вв) Новину у организацији занатске производње у овом периоду претстављају занатске радионице друштвеног сектора. То су радионице Савеза ратних војних инвалида, месног одбора Савеза бораца, Градског одбора АФЖ-а, и Градског одбора НФ.

Радионица Управе за привреду Савеза РВИ (Крагујевац). — Основана је 1947 године са задатком да израђује сита и ужарије. Током 1948 године она проширује своју делатност и почиње да производи четке и метле, а од 1949 и 1950 године почиње да се бави и производњом туткала, ималина, парафинских свећа и мастила. Сировинама се снабдева преко „Локалсервиса“, а у сасвим малом обиму на слободном тржишту. У радионици је запослено 23 квалификована радника, 18 полуквалификованих, 12 неквалификованих и 5 ученика. За обављање поменутих делатности — хемиске, дрвне и текстилне — ова радионица има 12 разних машина, које се налазе у половном стању (2 циркулара, 2 рунд машине, 1 абрихтер, једна шишалица за четке, 4 машине-везачице и 4 машине — шивача за метле).

Све своје производе ова радионица продаје разним трговачким предузећима у граду или врши продају непосредно у својој продавници. Промет ове радионице у 1951 години (закључно са месецом августом) износио је 6,500.000 динара, што значи да на 1 запосленог радника долази 112.068 динара, а на 1 становника града 162,5 динара.

Радионица за оправку радио апарата месног одбора Савеза бораца НОБ. — Основана је 1951 године. У њој је запослено 3 квалификована радника, 3 ученика и 2 службеника. Њен дневни капацитет јесте оправка 6 радио-апарата са мањим кваром или 3—4 са већим. Радионица има 2 ма-

пине (1 струг и 1 електричну бушалицу). Потребним материјалом она се снабдева највећим делом код Радио центра у Београду.

Поред града, иако у далеко мањем обиму, њене услуге траже и већа насеља из околине Крагујевца.

Радионица за израду дечјег рубља „Наше дете“. — Током 1951 године ову радионицу је основао Градски одбор АФЖ-а. У њој је запослено 5 квалификованих радника, 2 продавачице и 3 службеника. Ова радионица може дневно да изради 20 комада дечјих кошуљица (или 12 комада дечјих панталона, односно 20 комада хаљиница). Радионица има 4 шивачке машине. Потребним материјалом она се снабдева на слободном тржишту.

Своје производе ова радионица продаје у својој продавници.

Штампарско - издавачко предузеће Градског одбора НФ. — По ослобођењу, од национализованих штампарских радионица, Окружни одбор Народног фронта формирао је своје штампарско-издавачко предузеће, које је издавало свој лист „Светлост“. У периоду постојања обласних народних одбора, ово је предузеће било обласног значаја, а током 1951 године њиме рукује Градски одбор Народног фронта.

(гр) Несумњиво је да постојање и рад задружног и друштвеног сектора занатства значе велику прекретницу у животу градских заната. Али, оно што чини основно обележје послератног занатства јесте појава државног сектора у овој привредној грани. Тај значај државног сектора у занатству долази отуда што занатске радионице овог сектора имају већи обим пословања, производно-технички састав им је бољи, имају већи број запослене радне снаге, њихови производи продају се, каткад, широм читаве државе, једном речи, нека од ових државних занатских предузећа постепено прелазе оквире занатске делатности и на путу су да постану мања индустријска предузећа. До краја 1951 године у граду је било 4 државна занатска предузећа и радионице: Градско занатско предузеће „Металац“, Градско столарско предузеће, Градска радионица за производњу сода-воде и леда и Градска радионица за израду посластичарских производа.

Градско занатско предузеће „Металац“. — Ово предузеће је основано у 1947 години спајањем дотадашњег предузећа „Обнова“, Занатске задруге „Металац“ и Столарске задруге. Током 1948 године, после извршене национализације приватних привредних предузећа, њему су припојене: Машинска радионица и ливница Недељка-Неше Петровића, која је тада имала 3 радника и углавном вршила услуге, Фабрика кеса Милана Голубовића, у којој је било запослено 4 радника, Трикотажа Љубице Мићић, са 5 радника, и Фабрика дутмади „Шумадија“ Ђоке Савића која је у том тренутку запошљавала 5 радни-

ка. Тако је ово државно занатско предузеће вршило разноврсну делатност, која је обухватала и услуге и готову производњу (браварску, лимарску, ковачку, водоинсталатерске и електроинсталатерске радове, оправку ловачког оружја, пољопривредних машина и др.); у том циљу оно има ове радионице: браварницу (лимарницу-швајсоване), ливницу и машинску радионицу, трикотажу, радионицу кеса, радионицу за израду дутмади, електроинсталатерску радионицу, оптичарску радионицу и пушкарску радионицу. Предузеће располаже са 55 разних машина-радилица и погоном, који се састоји од 8 електромотора у јачини од 47 кс. Годишњи капацитет предузећа јесте: 30 тона посуђа од поцинкованог лима, 35 тона пећи, штедњака и прибора, 30 тона трговачког лива, 10 тона артикала широке потрошње, 5 тона вуненог предива и 240 тона кеса.

Свим сировинама потребним за извршење планских задатака предузеће се снабдева преко „Локалсервиса“, док сировине које прерађује као артикле широке потрошње набавља на слободном тржишту. Међутим, треба истаћи да предузеће добија ове сировине само у једном проценту, тако да један део капацитета предузећа остаје неискоришћен. Тако је, на пример, у 1951 години предузеће утрошило сировина у овим количинама: 16 тона црног лима, 8 тона поцинкованог лима, 16 тона металуршког кокса, 6 тона сивог сировог гвожђа, 28 тона старог гуса, 6 тона ковачког угља, 3 тоне вуненог предива и 220 тона омотне хартије. Тај моменат утицао је сваке године на висину процента остварења планских задатака, па према томе, и на целокупан годишњи промет предузећа, како се то и из нижег прегледа види:

Година	ПЛАН ПРОМЕТА		
	Планирано	Остварено	%
1947	8,592.000	6,571.000	76,5
1948	16,386.000	15,345.000	93,7
1949	63,383.000	36,029.000	56,8
1950	55,107.000	44,374.000	80,4
1951	72,843.000	53,627.000	75,0

Поред овог проблема, који се односи на снабдевање сировинама, на рад предузећа штетно делује и чињеница да су његове радионице растурене по читавом граду, што омета правилно пословање и, уз то, поскупљује производњу.

Број радника овог предузећа увек је био у зависности од могућности да се оствари плански задатак, другим речима, од чињенице да ли ће се предузеће моћи да снабде оптималним количинама сировина. Тако је број радника овако изгледао:

Г О Д И Н А				
1947	1948	1949	1950	1951
112	235	231	266	172

Као што се види, у 1951 години предузеће има 172 радника, што значи да на 1 радионицу просечно долази 15 радника. Од укупног броја радника, њих 16 долази свакодневно на рад из ових околних села: 3 из Теферича, 3 из Јабучја, 1 из Лапова, 6 из Петровца, 2 из Мечковца и 1 из Станова.

Поменуто је како ово предузеће својим услугама и готовим производима премаша оквире једне обичне занатске радионице. Од свих услуга које изврши ово предузеће и робе коју произведе, на потребе грађана, установа и предузећа у Крагујевцу отпада 75%; исто тако, оно врши услуге и многим сељачким радним задругама са гравитационог подручја, док један део својих готових производа продаје преко трговачке мреже у свим републикама, сем Црне Горе, са којом до 1951 године није пословао. За продају својих производа оно има у граду властиту продавницу.

Градско столарско предузеће. — Ово предузеће основано је 1949 године. У њему су заступљене две гране делатности — дрво-прерађивачка и грађевинска (фарбари). Током 1950 године овом предузећу припојена је столарска радионица укинутог Војно-трговачког предузећа. Приликом оснивања, предузеће је имало 12 машина за обраду ловаца (од којих су 6 дрвене), са укупном снагом од 64 кс; у 1951 години оно је располагало са 15 машина, од којих је већина половних, и са погоном од 71 кс. Такво стање машина утиче да њихов капацитет није коришћен стопроцентно. Дневни капацитет овог предузећа износи: 2 гарнитуре кухиња, 1 сто и 1 хоклица, а годишња: 60 спаваћих соба од панела, 50 школских ормана, 100 школских клупа, 1.000 сандука (амбалаже) и 220 м³ грађевинске столарије. Поред тога, као споредну делатност ово предузеће од отпадака израђује дечје играчке, корпе за отпатке хартије, даске за месо и лук, гајбице и др.

Предузеће добија сировине из централизованих извора, углавном преко „Локалсервиса“, а како није увек добијало тражене количине, оно се снабдевало и на слободном тржишту (на пример, грађу је куповало код предузећа „Криваја“ у Завидовићима). Недостатак потребних сировина, квар и дотрајалост извесних машина и оскудица у квалификованој радној снази знатно су утицали на остварење планских задатака, како се то види из следећег финансиског и природног показатеља о раду предузећа:

Година	Финанс. показатељ (у дин.)			Натурални показатељ (у комадима)					
	П л а н п р о м е т а			Грађ. столар.		Намештај		Амбалажа	
	планирано	остварено	%	план.	оств.	план.	оств.	план.	оств.
1949	10,957.000	5,608.000	51,1	1.600	926	860	543	33.000	3.300
1950	8,914.000	9,448.000	105,9	2.100	1.116	713	1.144	—	—
1951	23,876.000	21,133.000	88,0	2.200	1.500	1.593	1.493	1.000	—

Из овог прегледа се види како је производња повећана у 1950 години; то је последица оног повећања капацитета овог предузећа које је наступило после његовог спајања са столарском радионицом Војно-трговачког предузећа, када је Градско столарско добило један број машина, извесну количину сировина и осталог материјала и 10 квалификованих радника. А затим, прелаз на нови привредни систем утицао је и на боље снабдевање предузећа сировинама, што се такође одразило на повећање производње у 1951 години.

Кретање радне снаге код овог предузећа овако је изгледало:

Г О Д И Н А		
1940	1950	1951
70	59	81

Од овога броја, у 1951 години било је 33 квалификована радника, 8 приучених, 8 неквалификованих и 32 ученика у привреди. Сви они станују у самом граду.

Производи Градског столарског предузећа у највећем проценту (80%) задовољавају потребе грађанства и установа Крагујевца. Мањи део производње (20%) предузеће испоручује на основу купо-продајних уговора разним установама, надлештвима и приватним лицима из других места, углавном са територије уже Србије.

Градска радионица за производњу сода-воде и леда. — Од национализованих предузећа — Фабрике леда и сода-воде Секуле Кнежевића, Радионице за производњу сода-воде и крахера Андре Мишовића и такве исте радионице Милутина Вељковића — у 1951 години формирана је Градска радионица за производњу сода-воде и леда. У радионици је запослено 9 радника и службеника.

Радионица располаже потребним инсталацијама (генератор са 120 калупа, компресор, кондензатор) и има 4 електромотора од укупно 24,5 кс. У 1951 години она је направила промет од 366.000 динара.

Производи ове радионице претежно служе за локалне потребе; само једну малу количину леда купују преко летњих месеци већа насеља из околине Крагујевца.

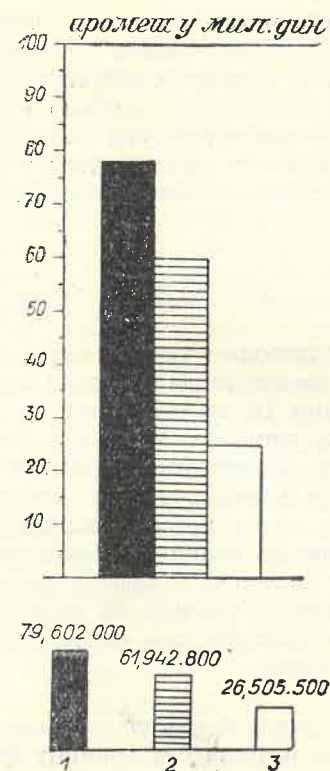
Градска радионица за израду посластица. — Током 1951 године, од 4 национализоване посластичарнице (Ристе Голића, Ристе Пупиновића, Томе Мизе и Даре Патрновића) формирана је Градска радионица за израду посластица. У њој је запослено 11 радника и службеника, који сви станују у граду. У овој години радионица је имала промет од 3,476.000 дин.

Један краћи осврт на изложени државни сектор занатства у Крагујевцу истиче његова преимућства над осталим секторима у овој привредној грани, нарочито над приватним. То ће се најбоље видети из анализе следећих података (за 1951 годину):

Назив предузећа (радионице)	Укупан број запослених радника	Износ основн. средстава		Годишњи промет			Коњских снага (кк)	
		Укупан	на 1 радн.	Укупан	на 1 радн.	на 1 стан.	Укупно	на 1 радн.
„Металац“	172	1,475.427	8.577	54,627.000	317,598	1.365	47	0,2
„Столарско“	81	1,189.050	27.025	21,133.000	260.901	528	71	0,8
Сола-вода	9	290.046	32.227	366.000	40.666	9	24,5	2,7
Посластичарско	11	336.330	30.575	3,476.000	316.000	86	—	—
Укупно	273	4,290.853	15.717	79,602.000	291.682	1.990	142,5	0,5

Тако, док је целокупно занатство приватног сектора направило (у 1950 години) промет од 26,505.500 динара, 4 државна занатска предузећа имала су промет од 79,602.000 или 3 пута већи од приватних занатских радионица. Затим, на 1 мајстора из приватног сектора долази просечно од читавог промета занатства тога сектора 83.089 динара, а на 1 радника запосленог у државном занатском предузећу просечно 291.582 динара (3,5 пута више). Даље, од целокупног промета који је обавило приватно занатство, на 1 становника Крагујевца долази 662 динара, а од промета занатства државног сектора 1.990 динара (3,0 пута више). Најзад, док на једну радионицу у приватном сектору долази 0,01 кк, дотле на 1 државно занатско предузеће отпада 35,6 кк, што показује далеко бољу техничку опрему овог последњег.

Према задружном сектору занатства, државни сектор није у онаком односу као што је према приватном. Овде је обим промета државног сектора већи 1,2 пута, на 1 радника долази 1,3 пута више реализоване производње него на 1 члана задруге, и, најзад, вредност његових услуга и производа по 1 становнику града је већа 1,2 пута од задружног. Тај однос укупног промета ова три сектора занатства приказан је на следећем графиску:

Графикон 3.— Однос годишњег промета државног, задружног и приватног сектора занатства
1. државни сектор; 2. задружни сектор; 3. приватни сектор

Најзад, треба приказати колико градско занатство као целина задовољава потребе становништва.

Током окупације занатска производња је знатно опала због привредних прилика у којима се налазила читава земља, а посебно Крагујевац. Дуго времена по ослобођењу градски занати, којима су се тада бавиле углавном приватне занатлије и неколико занатских задруга, нису ни издалека могли достићи предратну занатску производњу. Тек појавом државног сектора у занатству, који је, како је изложено, из године у годину јачао, градски занати су могли, и поред тешкоћа у којима су се налазили, да задовољавају потребе грађана једног великог и издиференцираног центра. Тако је, у 1951 години, на 100 становника града долазила 1,2 занатска радионица и 420.100 динара укупне вредности занатске производње.

Врсте заната које постоје у граду у непосредној су зависности од општег привредног стања Крагујевца, културног нивоа његових грађана и издиференцираности потреба. Иако постојеће врсте заната одговарају садашњим приликама и потребама, не значи да њихова структура неће доживљавати и даље промене, што ће се одразити на нестајању извесних заната и појави нових, или на опадању значаја једних и јачању других.

ТРГОВИНА

Веома погодни природни услови овога краја, који су се нарочито огледали у чињеници да околина Крагујевца чини прелазну област (из високе Шумадије у ниску), затим, да се у центру ове области стичу многи путеви који долазе из разних правца и, најзад, да ова област има карактер транзитне области, пошто знатно скраћује и онај пут који води у правцу с.-ј., и онај у правцу з.-и., којим се из крајева западне Србије силази долином Западне Мораве до главне саобраћајне артерије која иде моравско-вардарском долином, и одлази даље на с., до Подунавља, — били су од великог значаја по развој ове привредне гране. Са одговарајућим друштвеним чиниоцима они су одлучивали о њеном лику и обиму.

Упоредо са занатима јавила се у граду и трговина, чији је једини задатак у овом најранијем времену био да извесном увезеном робом (шећер, кафа, пиринач, чоха, свила, кадифа) задовољи оријенталски укус и потребе тадашњих становника Крагујевца, од којих су многи били, као што је већ поменуто, богати бегови, аге, спахије и други носиоци извршне власти у нахији. Временом, испуњењем већ изложених друштвено-економских услова, у граду ће се појавити и развити и други облици трговине, који ће умногоме допринети привредној снази града. То је онај промет добара који се вршио на крагујевачкој пијаци и панађурима, који се обављао преко увозне и провозне трговине и, најзад, то је трговина оним ограниченим бројем артикала, која се водила у градским угоститељским радњама.

1. ПИЈАЦА И ВАШАРИ (ПАНАЂУРИ). — Све до оног времена док Крагујевац није постао престоница земље, не може се говорити о његовој пијаци и вацарима. Друштвено-економски чиниоци тога доба, како смо то већ и напред видели, нису дозвољавали чак ни да се појави овај вид промета добара. Наиме, порески систем тога доба, са обавезним давањем десетка спахији, практично је чинио неприродном и помисао о стварању пијаце, пошто је спахија (а нешто слично и кадија и муселим) преко десетка био обезбеђен свим пољопривредним производима потребним за

живот; уз то треба имати на уму и онај антагонистички однос града, настањеног искључиво турским елементом, и његове околнине, где је живело чисто српско становништво, када се — ово последње — клонило свакога додира са својим поробљивачем, акамоли да силази у град, где је било седиште омрзнуте власти. Прилике су се само унеколико измениле за време аустриске окупације ових крајева, пошто се сељак на крагујевачком тржишту, као центру једне веће области за продају овог артикла, снабдевао сољу, а уз то је и новчана рента, која је управо тада знатно ојачала, приморавала сељака да што је могуће више уновчава своје производе; и онај период од неколико година за време извојеваних победа у Првом устанку такође је био значајан за крагујевачко тржиште, пошто се баш тада овде отварају „ситничарски дућани“, у којима се сељаци снабдевају потребном робом, а истовремено доносе своје производе на пијацу.

Али, тек откада је постао престоница земље, Крагујевац је добио своју сталну пијацу и вашаре, на којима је промет из дана у дан јачао. Потребе двора и увећаног становништва, међу којим је било у већем броју и странаца, а затим и та околност да ни у граду ни у ближој околини није било Турака, биле су одлучујуће да Крагујевац има најјачу пијацу још првих дана по ослобођењу, на којој су многи сељаци из околине продавали своје производе, као и сам кнез, који је само у току једне године продао 5.000 ока купуса из своје баште, која се налазила у атару града, поред Лепенице. Снази крагујевачке пијаце доприносила је и чињеница што је постојала забрана отварања дућана на селима, па су сељаци за све своје потребе били упућени на дућане у граду; јачању пијаце посебно је био и тај узрок што је у Крагујевцу било стовариште соли за једно пространо подручје у рукама кнеза, одакле су сељаци караванима односили овај нужан артикал до својих и удаљених села, при чему су — и у једном и у другом случају — долазећи у град доносили на пијацу своје производе. То су били разлози „да је у Крагујевцу празником и недељом вашар (сабор) и пијаца, и да се ту купи народ из околнине“, како је забележио Јоаким Вујић, бавећи се први пут у овом граду, 1823 године (35, с. 27).

Већ врло рано били су донети извесни прописи, којима је регулисан промет на пијаци. Тако је, још 1823 године, убиран „ђумрук чаршијски“, врста пореза који је ударан на стоку и на сировине животињског порекла, које су се продавале на пијаци. Поред тога, исте године била је заведена још једна врста пореза, који се убирао у вези са продајом производа на пијаци, а који је улазио у државну касу пашалука; то је била тзв. кантарина, која је била издавана под закуп, а чија је закупна цена од 3.000 гроша годишње била највећа од свих у земљи, што говори, са своје стране, о тадашњој снази крагујевачке пијаце. Тако се током 1823 године на име кантарине наплаћивало: на чекију (врећу брашна, хране у зрну или других производа) по 4 паре, на 100

ока ракије по 20 пара, на 100 ока вина по 10 пара, на 1 коња или говече (који се продају на пијаци) по 1 грош, на товар (1 воловска кола) лука, купуса и соли по 1 грош, на 1 оку лоја по 1 пару, на 100 ока меда по 2 гроша и на 1 оку воска по 2 паре (29-II, с. 460).

Укидање спахиског десетка и предаја земље сељацима на слободно располагање и, тиме, завођење новог пореског система, ишли су у прилог даљем јачању пијаце, као што је то истакнуто и код излагања о друштвено-економским условима овога периода. Како се, наиме, отада читав порез имао исплаћивати у новцу, при чему сељак није био обавезан ни на каква давања у природи, он је настојао да све вишкове својих производа, којих је сада имао знатно више него за време спахиског система, прода на пијаци. Њему је новац, уз то, био потребан из многих других разлога, пошто се читав привредни живот у овом времену налазио на прекретници, када земљорадња постепено потискује сточарство, што је захтевало нове издатке, када полако почиње да пропада домаћа радност, због чега је сељак био принуђен да у дућанима купује одговарајућу робу, и када старе породичне задруге почињу да се распадају и да се оснивају многа инокосна сеоска газдинства, што је проузроковало велике издатке углавном у непродуктивне сврхе (подизање кућа и тсл.). Та потреба за новцем одводила је сељака чак дотле да је на пијаци куповао већу количину извесне робе, па је после „крчмио“ по вароши; тако је прекупљивао са кола со „на крупац“, па разбијао и препродавао, куповао вино и ракију у „фучијама“ и крчмио по вароши, узимао говеђе коже, па их резао на опанке и продавао сиромашнијем варошком становништву. Таква трговина „на парабучук“ наилазила је на протест код људи, који су се у Крагујевцу бавили привредним пословањем, а и сама Општина крагујевачка предузимала је кораке да се сељацима из околине забрани да недељом долазе у варош и да по чаршији продају брашно, со, вино, ракију и друге ствари потребне за живот (51, с. 103).

Даљим јачањем робне производње, за које су се време све изразитије испољавале оне промене у привредним гранама и у социјалним односима, чему је умногоме допринело и оснивање Тополивнице и пораст броја становништва, крагујевачка пијаца, која је за једно краће време ослабила због премештаја престонице, добијала је све живљи промет. Иако је закуп кантарине, заједно са приходима од касапница и механа, за трогодишњи период (1846—1849 године) износио свега 362 талира (односно 3.000 гроша), што показује колико је опала пијаца по пресељењу престонице, око 70-их година прошлог века она је већ била једна од највећих пијаца у земљи, која је подмиривала потребе града од око 7.000 становника. О њој је, у то доба (1869 године), Владан Ђорђевић писао: „Најлепше је проћи крагујевачком чаршијом у оне дане кад је пазар. С обе стране главне улице поређан је

дугачак низ сељачких роба и кола на којима су сељаци из свију околних села донели на пазар своју сировину, и око њих је пуно начичкано најживописнијих гомилица“ (53, с. 120). Занимљиво је видети који су се све пољопривредни производи у ово време продавали на крагујевачкој пијаци и колика им је била цена:

Врста артикла	Мера	Цена		Врста артикла	Мера	Цена	
		гроша	пара			гроша	пара
Пшеница	1 товар	62	20	Вуна (прана)	1 товар	1.137	20
Пшенично брашно	”	75	—	Коњи	1 пар	1.350	—
Кукуруз	”	58	20	Волови	”	1.062	20
Кукурузно брашно	”	77	20	Краве	”	662	20
Раж	”	51	—	Свиње	”	170	—
Крупник	”	26	20	Овце	”	48	—
Јечам	”	34	10	Овнови	”	56	27
Овас	”	24	30	Козе	”	41	27
Грах	”	103	30	Кокоши	”	4	20
Кромпир	”	58	30	Ђурке	”	8	30
Вино	”	102	20	Патке	”	6	30
Шљивица	”	155	—	Гуске	”	10	10
Комовица	”	222	20	Јаја	”	—	11
Маст	”	725	—	Хлеб	1 ока	1	2
Скоруп	”	372	20	Говеђина	”	1	20
Сир	”	235	—	Овчетина	”	2	—
Сланина	”	687	20	Свињетина	”	2	20
Лој (топљени)	”	650	—	Млеко	”	1	—
Восак	”	2.375	—	Лук	”	—	20
Со	”	131	10	Дуван	”	5	14
Сено	”	12	—	Шишарка	”	—	39
Слама	”	7	—	Дрво за огрев	1 кола	6	35

Тада је надница једног копача износила 6,10, косача 7,20 и зидача 8,20 гроша.

Али, тек је од изградње железничке пруге Београд—Ниш и крака Лапово—Крагујевац, у периоду настајања и овладавања капиталистичке производње, крагујевачка пијаца постала, после београдске, најпрометнија у земљи. Крагујевац је био место где су се доносили производи из удаљених крајева. Његове улице, нарочито главна (почев од Саборне цркве па све до доњег бетонског моста), као и све побочне које воде до ње, биле су у пазарним данима опседнуте небројеним колима са сеоским производима. Тако су, например, на његову пијацу сељаци из околине Рашке доносили вуну, пасуљ, кромпир, даске (грађу), и догонили разну, углавном ситну стоку; из околине Ивањице — кожу, вуну, пасуљ, јабуке, пастрму, а такође су дотеривали и ситну стоку; из околине Ариља — јабуке, пасуљ, црепуље за хлеб; из околине Пожеге — јабуке, кожу и вуну; са Златибора

— луч, катран, пршуту и вењу за клековачу; најзад, ракију, пекмез и сушену шљиву доносили су сељаци из свих левачких села и из околине Чачка, Горњег Милановца и Краљева. Доне-те количине биле су веома знатне; тако је од најглавнијих пољопривредних производа довожено годишње на пијацу: до 3.000 вагона пекмеза од шљива, 500 в. сувих шљива, 2.500 в. житарица, 3.000 в. разног воћа и до 300 в. стоке (рогате стоке и свиња). Градске фирме за извоз пољопривредних производа откупљивале су велике количине тих производа и отпремале и за друга тржишта у земљи и иностранству. Тако је крагујевачка пијаца добила улогу не само да снабдева грађане у месту, већ и да у знатним количинама, преко читаве мреже извозничких фирми, пласира пољопривредне производе у друга места. Најзад, захваљујући баш томе да се Крагујевац налази на прелазу из високе Шумадије у ниску, па, према томе, и на месту где се сусрећу и додирују основне пољопривредне гране, његова пијаца је имала још једну значајну функцију, пошто су се на њој сељаци из разних и удаљених крајева снабдевали оним производима којих или нису имали или су им недостајали у потребним количинама. Те три основне функције крагујевачке пијаце, у времену када су се онако интензивно догађале све оне промене у привредним гранама и друштвено-економским односима, о којима смо говорили анализирајући период настајања и овладавање капиталистичке производње, са своје стране су доприносиле привредној снази града. Сада је развијена робна производња захтевала да се изврши извесно преуређење пијаце, па је најзначајније истаћи да је пазарни дан убудуће обухватао два дана (петак и суботу), а не, као дотада, само један (суботу), и да је тзв. „женска пијаца“, која је имала да служи искључиво за потребе града, почела све више да добија свој лик и да се одржава свакога дана, добијајући и своје посебно место (тржницу).

За цело време током Првог светског рата, може се рећи, пијаца није ни радила, па је оно мало становништва што је било у граду доносило из оближњих села најнужније намирнице потребне за исхрану. По завршетку рата па све до појаве година привредне кризе, Крагујевац је још имао веома прометну пијацу, и поред тога што је пруга долином Западне Мораве пуштена у саобраћај, дуж које су се формирале доста јаке пијаце. Немумњиво је да је она некадашња снага његове пијаце и даље привлачила многе произвођаче да овамо доносе своје продукте и да је претстава о тој снази постепено бледела са новим привредним збивањима. Тако су, током 1926 године, донети и продати ови производи: 1.500 вагона пшенице, 200 в. јечма, 100 в. овса, 200 в. сувих шљива, 200 в. сирових шљива, 200 в. пекмеза, 100 в. јабука, 300 в. кукуруза, 20 в. пасуља, 10 в. ораха, 10 в. крушака, 600 в. ракије, 20 в. вина, 40 в. дебelih волова, 20 в. живине, 5 в. јаја и 1.000 в. дрва за огрев (54, с. 174—175).

Међутим, привредна криза и последице које је она донела, а са којима смо се упознали дајући приказ стања и развоја привредних грана у периоду капитализма, пуштање у саобраћај железничке пруге Крагујевац—Краљево, које баш пада у ово доба општих привредних тешкоћа, и нова административно-територијална подела земље, која је извршена ових година, после које је, стварно, један већи број села био упућен на ново тржиште (краљевачко), били су одлучујући по снагу крагујевачке пијаце. На тај начин, од 1930-их година па све до рата количина производа, која је долазила на пијацу, знатно је опала; 1936 године, на пијацу је дотерано: 500 вагона пшенице, 161 в. свежих шљива, 3 в. сувих шљива, 18 в. пекмеза, 10 в. јабука, 7 в. пасуља, 4 в. ораха, 4 в. крушака, 55 в. овса, 6 в. јечма, 100 в. кукуруза, 8 в. живине, 3 в. јаја, 5 в. свиња, 12 в. телад и 80 в. ракије. Али треба приметити да су многи привредници и мимо пијаце, код самог произвођача, куповали знатне количине пољопривредних производа, као што су то, например, чинили преко својих сензала власници два велика млина (млина браће Бојацић и I акционарског парног млина), сопственик фабрике конзерви и већи сточарски и ракидски трговци. Град је у овом времену од најглавнијих производа трошио годишње: 750 вагона брашна, 1,650.000 кг меса, 400.000 л млека, 60 в. вина, 200 в. разног воћа и 270 в. разног поврћа. Просечне цене неких најважнијих артикала у граду су овако изгледале (у 1937 години):

Врста артикла	Мера	Цена у дин.	Врста артикла	Мера	Цена у дин.
Пшеница	100 кг	145	Шећер	1 кг	15
Јечам	"	90	Кафа	"	48
Овас	"	90	Со	"	3
Кукуруз у зрну	"	75	Пиринич	"	7
Брашно пшенично	1 кг	4	Зејтин	1 л	14
Брашно кукурузно	"	1	Мед	1 кг	20
Хлеб пшенични црни	"	2,50	Пекмез	"	10
Хлеб пшенични бели	"	3,50	Сапун за прање	"	10
Говеђина	"	9	Дрва за огрев	1 м ³	120
Телетина	"	12	Кокоске	1 ком.	14
Овчетина	"	9	Ђурке	"	30
Свињетина	"	12	Гуске	"	25
Сланина	"	18	Патке	"	12
Маст	"	14	Јаја	"	0,70
Млеко	1 л	2	Волови (жива мера)	1 кг	3
Кајмак	1 кг	16	Краве	"	2,50
Сир	"	7	Телад	"	5
Пасуљ	"	3	Свиње	"	6
Сочиво	"	10	Вуна непрана	"	28
Грашак	"	10	Сено	100 кг	50
Кромпир	"	1	Слама	"	20
Лук	"	2	Вино	1 л	5
Купус	"	1	Шљивица (љута)	"	10
Јабуке	"	4	Комовица (љута)	"	14

Надница једнога копача исте године износила је 20, а зидара 40 динара, док су се плате радника запослених у Војно-техничком заводу овако кретале: неквалификовани од 7.500—10.500, приучени од 10.500—13.500, полуквалификовани од 13.500—18.000, квалификовани од 18.000—27.000 и висококвалификовани од 27.000—36.000 годишње.

Више него код ма које привредне активности, за време окупације током Другог светског рата из напред изнетих разлога замро је сваки промет крагујевачке пијаце. Крајње недовољне количине и то ограничених артикала (кромпира, пасуља, лука) становништво је добијало преко Отсека за исхрану, па је за набавку основних нужних количина пољопривредних производа било упућено на село, при чему је цветала „црна берза“ и размена добара по извесним критеријуму, која појава увек прати привредне поремећаје, који се нарочито дешавају током ратних година.

По ослобођењу, са свим оним променама које су наступиле, изменио се и карактер пијаце. Најпре, у периоду административних мера у планској привреди није ни могло бити неког великог тржишта где би произвођачи доносили велике количине својих производа; а затим, све оне појаве којима су се одликовале разне пољопривредне гране, чије смо узроке и последице уочили и анализирали, одлучивале су о послератној снази пијаце. Укратко, крагујевачка пијаца имала је углавном задатак да снабдева становништво града потребним производима, док су тржне вишкове ових откупљивала разна предузећа, готово искључиво ван пијаце и у већини случајева код самих произвођача. Због тога је промет на пијаци у поређењу са предратним добом опао; у 1951 години, пак, нагуштањем административних мера, пијаца је знатно оживела, како се то види и на нижем прегледу:

Год.	В Р С Т Е П Р О И З В О Д А							
	П О В Р Ћ Е				В О Ћ Е			
	Кол. у кг.	Индекс	Вредн. у дин.	Индекс	Кол. у кг.	Индекс	Вредн. у дин.	Индекс
1948	3,846.308	100,0	100,004.008	100,0	1,635.529	100,0	37,617.167	100,0
1949	5,304.206	137,8	141,123.810	141,1	1,775.777	108,5	41,210.360	109,5
1950	3,202.321	83,2	120,004.012	119,9	1,181.237	72,2	65,307.622	173,6
1951	4,519.382	117,4	135,300.139	135,2	2,356.337	144,0	66,768.009	177,4

Ову тенденцију пораста промета пијаце треба нешто ближе објаснити. Из прегледа се, наиме, види како се индекс промета количина и поврћа и воћа повећао, од 1948 до 1949 године, са 100 на 137,8, односно са 100 на 108,5; несумњиво је да је нешто род-

нија 1949 година била један од узрока томе. Али за знатно више изнете количине намирница у овој години, а нарочито поврћа, било је и то од значаја што је управо у њој основано градско предузеће за снабдевање становништва воћем и поврћем „Победа“, које је, како ћемо нешто доцније видети, преко разгранате мреже откупних станица, долазило до великих количина намирница и ове износило на пијацу. Уз то, нарочито од ове године, како је то и напред изложено, јача задружни социјалистички сектор, као и градско пољопривредно добро „Економија“, који су такође продавали на пијаци своје производе. Опадање промета у 1950 години било је последица суше, када су приноси уопште били минимални, док је промет пијаце у 1951 години био условљен и обилношћу плодова у овој години и даљим јачањем социјалистичког сектора у снабдевању грађанства животним намирницама. Тако је један становник Крагујевца у 1948 години купио на пијаци 101 кг разног поврћа и 45 кг разног воћа, у 1949 — 135 кг поврћа и 46 кг воћа, у 1950 — 80 кг поврћа и 29 кг воћа, најзад, у 1951 години 113 кг разног поврћа и 58 кг разног воћа.

Индекс вредности намирница (поврћа и воћа) указује, са своје стране, на неке значајне ствари у вези са пијацом. Најпре, он показује како његово кретање не одговара односном кретању индекс количина, а, затим, да је пораст индекса вредности код воћа знатно већи него код поврћа. До те појаве је дошло углавном због тога што је социјалистички сектор више настојао да најпре снабде становништво поврћем, па потом воћем, мада је тежио да политиком цена утиче и на висину вредности изнетих количина воћа, као што се то види из следећег прегледа кретања цена извесних артикала (месец август 1951 године) (в. таб. на стр. 272). Процент учешћа социјалистичког сектора у околини Крагујевца у производњи пољопривредних продуката, организационе могућности градских предузећа за снабдевање становништва и квалитет изнете робе били су одлучујући по висину цена свих ових, као и других артикала.

Поред излагања ове опште слике послератне пијаце у Крагујевцу, потребно је упознати се са још неколико момената који су у вези са њом. Наиме, најпре треба изнети који се све производи износе на крагујевачку пијацу и у којим количинама; даље, са колико процената у продаји учествују поједини сектори; затим, како изгледа пијаца у разним годишњим добима; и, најзад, која села највише долазе на пијацу и са којим производима.

Сем поврћа и воћа, на крагујевачкој пијаци продавани су током 1951 године још и ови производи (в. таб. на стр. 273):

Поменуте количине обухватају све оне производе које сељаци из гравитационог подручја доносе током целе године на „пазарни дан“, који се одржава сваког петка и, нарочито, суботе; поред тога, њима су обухваћени и они производи који се доносе сваког дана на „женску пијацу“. Али треба напоменути да се гра-

Артикал	Цена артикла по 1 кг				
	С Е К Т О Р И				
	Социјалистички				Приватни
	Градска економија	СРЗ	„Победа“	Срески савез земљ. задруга	
Кромпир	15	16,50	18	20	20
Купус	6	6	5	6	7
Црни лук	21	23	24	22	25
Парадајз	9	9	10	7	16
Паприка	14	15	15	15	17
Шаргарепа	20	20	17	—	25
Зелен	17	—	16	—	25
Краставци	7,50	11	—	—	12
Боранија	—	40	—	—	40
Пасуљ	—	65	—	50	50
Кељ	6	—	—	—	20
Плави патлиџан	17	—	17	—	26
Бели лук	—	—	—	—	45
Тиквице	5	—	—	—	7
Цвекла	—	—	—	—	15
Карфиол	20	20	—	—	—
Келераба	—	—	—	—	15
Грожђе	30	27	34,50	27	39
Шљиве	—	9	9	8	13
Јабуре	6	7	10	7	13
Крушке	10	16	14	14	19
Лубенице и диње	14	14	12,50	—	15
Брескве	10	10	12	—	25
Купине	—	—	20	—	25

Ћани снабдевају разноврсним производима и мимо пијаце, код самог произвођача, или им ови сами доносе и нуде своју робу, а нарочито млеко, сир, јаја и живину.

Поред ове пијаце, постоји у Крагујевцу још једна — тзв. „сточна пијаца“, која се такође одржава петком и, поглавито, суботом. На њој се и грађани снабдевају потребном стоком, а нарочито градско предузеће за снабдевање становништва месом „7 јули“, као и многе сељачке радне задруге, земљорадничке задруге и сељаци из околине. Промет на овој пијаци у 1951 години овако је изгледао:

Врста стоке	Комада	Количина (у кг)	На 1 становника града
Крупна рогата стока	4.439	1.402.300	35,0
Телад	936	56.590	1,4
Овце и козе	5.343	164.095	4,1
Јагњад	3.455	36.094	0,9
Мршаве свиње	1.418	56.425	1,4
Прасад	4.456	64.071	1,6
Дебеле свиње	746	74.600	1,8

А Р Т И К А Л	Количина у кг.		А Р Т И К А Л	Количина у кг.	
	Укупно	На 1 стан. града		Укупно	На 1 стан. града
Маст	258.479	6,4	Јечмено брашно	150	0,0
Зејтин	1.450	0,03	Слама	5.000	—
Маргарин (маст)	1.195	0,03	Јаја (комада)	378.775	9,4
Сир	85.749	2,1	Живина	13.760	0,3
Кајмак	24.171	0,6	Говедина (свежа)	188.748	4,7
Бутер	474	0,01	Овчетина („)	46.881	1,1
Кисело млеко	745	0,02	Јагњеће (свеже)	11.635	0,3
Млеко (у л)	771.885	19,2	Свињско („)	11.642	0,3
Мед	2.938	0,07	Телеће („)	41.243	1,0
Шећер	16.559	0,4	Јунеће („)	592	0,01
Алева паприка	1.800	0,04	Прасеће („)	1.535	0,03
Пиринач	30	0,0	Салама	28.692	0,7
Пераћи сапун	5.731	0,1	Мортадела	1.010	0,02
Соја	1.150	0,02	Шваргла	1.081	0,02
Восак	20	0,0	Крвавице	451	0,01
Вуна	318	0,0	Чварци	755	0,01
Тежина	2.195	0,05	Кавурма	8.514	0,2
Вино (у л)	10.478	0,2	Кобасице	279	0,0
Ракија (у л)	21.181	0,5	Сува сланина	2.522	0,06
Пекмез од шљива	16	0,0	Шунка	2.388	0,05
Дрво (у м ²)	1.618	0,04	Сува прасетина	6.184	0,1
Пшеница	14.420	0,3	Пршута говеђа	954	0,02
Кукуруз	173.459	4,3	Сува овчетина	913	0,02
Јечам	48.572	1,2	Сува свињска ребра	490	0,01
Пшенично брашно	159.424	3,9	Свежа риба	6.083	0,1
„ (бело)	74.966	1,8	Слана морска риба	2.000	0,05
Кукурузно брашно	68.812	1,7			

На крагујевачкој пијаци учествују у продаји сваковрсних производа сва три сектора. Значајно је видети са колико процената учествује социјалистички сектор у продаји појединих производа, пошто од тога умногоме зависи, како је истакнуто, висина цена на пијаци. Ево тог односа за извесне најосновније артикле (в. таб. на стр. 274).

За учешће социјалистичког сектора као продавца на пијаци све до 1951 године биле су одлучујуће ове две ствари: обавезни откупи пољопривредних производа и степен могућности и организационе способности појединих предузећа („Победа“, „7 јули“), економија, сељачких радних задруга и земљорадничких задруга да произведу или набаве потребне артикле, па да их потом изнесу на пијацу и продају. У 1951 години, када се има на уму да је највећи број административних мера отпао, запажа се тенденција социјалистичког сектора да његов удео у снабдевању грађанства буде одлучујући код најосновнијих артикала исхране који се износе на пијацу (поврће, млеко, маст, говеђина и др. меснати производи); али, та се иста тенденција, нарочито када се упореди са оном из 1950 године, осећа код њега и у погле-

Артикал	Г О Д И Н А							
	1948		1949		1950		1951	
	Учешће сектора у %							
	Соци- јал.	При- ватни	Соци- јал.	При- ватни	Соци- јал.	При- ватни	Соци- јал.	При- ватни
Поврће	77	23	84	16	69	31	53	47
Воће	58	42	73	27	65	35	44	56
Млеко	94	6	—	—	80	20	73	27
Маст	—	—	—	—	—	100	90	10
Јаја	24	76	—	—	19	81	44	56
Живина	—	—	—	—	—	100	2	98
Говеђина	—	—	—	—	—	—	100	—
Сир	—	—	—	—	2	98	43	57
Пшеница	—	—	—	—	—	100	5	95
Кукуруз	—	—	—	—	—	100	33	67
Пшенично брашно	—	—	—	—	—	—	40	60
Кукуруз. брашно	—	—	—	—	—	100	20	80
Вино	—	—	—	—	—	100	64	36
Ракија	—	—	—	—	—	100	36	64
Дрва	—	—	—	—	—	100	—	100
Стока	—	—	—	100	—	100	—	100

ду многих других артикала (јаја, сир, кукуруз, пшенично и кукурузно брашно, вино, ракија). Једино се на сточној пијаци појављује приватни сектор као искључиви продавац. Значајно је истаћи, дајући овај однос учешћа социјалистичког и приватног сектора на крагујевачкој пијаци, да тај проценат учешћа не одговара ономе који социјалистички сектор заузима у пољопривредној производњи у овом крају; разлику до тог процента надокнађују градска откупна предузећа за снабдевање становштва.

За једно велико насеље какво је Крагујевац веома је значајно знати како изгледа његова пијаца у разним годишњим добима. Одговор на то питање показује када је становништво најбоље обезбеђено артиклима исхране и када му шта и у којим количинама недостаје; најзад, из њега се могу видети узроци бољег или лошијег снабдевања у појединим месецима. Ниже се даје приказ снабдевености пијаце у 1951 години извесним најосновнијим артиклима по месецима (у кг) (в. таб. на стр. 275):

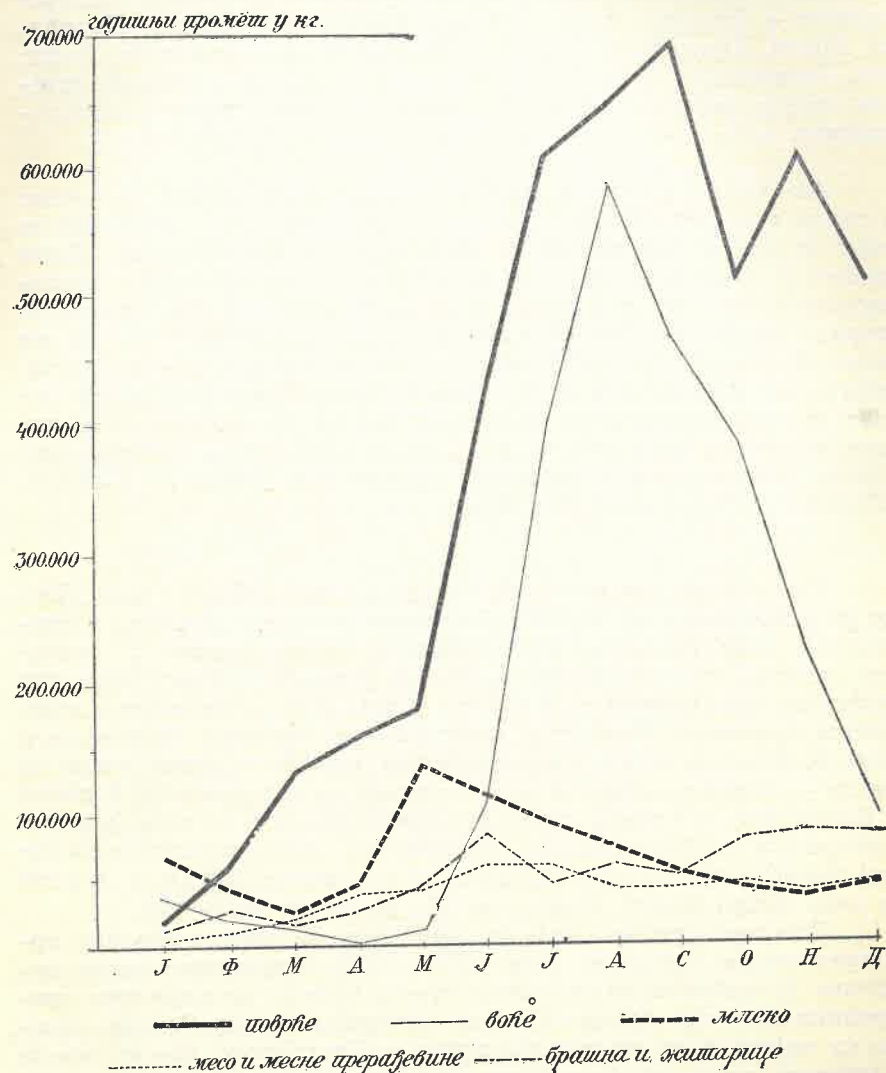
Из овог прегледа се јасно види колико је промет пијаце у зависности од годишњих доба, другим речима, од времена доспевања пољопривредних производа, што се најбоље уочава код поврћа и воћа; у току зимских месеци и у првој половини пролећа њима је пијаца — условљена вегетационом периодом у овом крају — најслабије снабдевена. Тако, током јануара, када је промет поврћем најслабији, на једног становника града долази свега

А Р Т И К А Л	М Е С Е Ц И											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Поврће	24.890	64.179	131.493	157.889	178.201	401.287	604.278	644.393	686.744	500.194	614.804	511.030
Воће	31.468	9.894	8.007	1.680	8.742	113.836	394.100	583.767	468.667	388.948	233.351	108.877
Млеко (л)	68.116	35.876	17.056	40.622	135.405	116.286	94.082	77.559	56.006	43.806	38.408	48.663
Маст	225	3.150	2.682	2.638	2.914	22.445	52.133	37.610	37.668	60.165	22.630	14.219
Јаја (ком.)	43.640	15.640	21.100	26.806	38.156	28.316	55.121	45.653	15.242	24.245	22.494	42.362
Живина	1.262	526	632	420	405	347	206	542	1.166	1.140	3.284	3.830
Сир	2.020	3.926	2.977	4.947	12.177	11.179	10.743	13.000	5.807	6.530	5.852	6.591
Говеђина	—	—	10.776	15.234	25.351	38.498	15.440	17.007	15.643	16.515	13.839	20.445
Пшеница	—	50	95	70	50	80	650	1.240	660	4.095	3.340	4.090
Кукуруз	1.870	10.699	1.095	1.010	8.410	14.600	1.656	3.700	15.276	37.088	41.975	36.080
Пшеч. брашно	2.826	3.620	6.750	11.039	14.458	43.699	26.229	12.271	8.713	11.909	8.640	9.270
Кукур. брашно	2.020	1.590	2.880	2.980	9.849	14.192	610	—	300	7.405	11.346	15.640
Вино (л)	1.497	970	1.112	2.782	763	891	225	54	—	150	197	1.837
Ракија (л)	1.284	610	990	1.160	1.118	2.938	3.273	4.256	3.381	195	269	1.707
Дрва (м ²)	175	131	86	51	146	191	64	114	80	78	167	335
Круп. стока (ком.)	310	510	370	290	430	515	210	290	407	192	520	395
Телад (ком)	—	105	52	43	66	93	37	56	160	131	101	92
Овца и козе	305	445	706	710	425	537	315	341	308	473	510	268
Јагњад	7	50	622	1.585	567	547	77	—	—	—	—	—
Мрш. свиње	78	210	183	45	47	22	122	86	167	147	172	139
Прасад	510	105	165	183	285	348	375	405	405	417	711	582
Деб. свиње	4	—	—	—	—	—	—	—	—	100	81	561

0,6 кг разног поврћа, а у септембру, када је он највећи, 17 кг; исти је случај и код воћа: у априлу, када је промет овим артиклима најслабији, на једног становника долази 0,04 кг свега воћа, а у августу 14 кг. Промет житарицама (пшеницом и кукурузом) највећи је у месецима после жетве. Упоредо са јачањем промета кукуруза иде живљи промет живине и дебелих свиња, што указује на карактер исхране ових врста стоке. Најзад, промет дрвима за огрев најјачи је у току зимских месеци, док током пролећа, лета и јесени опада. Тај утицај годишњих доба на промет крагујевачке пијаце најбоље се може пратити на следећем графикаону, који је сачињен за извесне најосновније артикле исхране (в. графикон 4 на стр. 277):

Најзад, за познавање пијаце потребно је истаћи која села претежно долазе на њу и са којим производима.

Када је било речи о убличавању зоне привредне гравитације, истакнуто је како сва села из данашњег гравитационог подручја износе своје производе углавном на крагујевачку пијацу. Али, многа од њих, поготову она која су најудаљенија од града, само покатакд доносе овамо своје производе; то она чине готово по правилу по убирању плодова, или — мимо тога — ако се појави каква прека потреба за новцем. Крагујевачку пијацу снабдевају углавном оближња села, пре свега она која су поред путева и железничке пруге. Али и међу овим селима извесна се истичу производњом и продајом одређених артикала, захваљујући природним погодбама које их одликују. Тако, сва она села која се налазе на сз., з., јз., ј., и ји. од Крагујевца, дакле у планинским пределима и на вишем побрђу, доносе на пијацу претежно вуну, дрво, воће, кромпир, грожђе, сир, ситну стоку, мед, ракију и пекмез од шљива. Међу овим селима нарочито се истичу производњом квалитетног грожђа Десимировац, Шљивовац, Чумић, Драча и Дреновац, производњом одличних трешања Горња Сабанта, Доња Сабанта и Голочело и гајењем најбољих јабука у овом крају село Ратковић. Сва села на и. и си. од Крагујевца, која се, углавном, налазе у низиском појасу, највише износе на пијацу поврће, житарице и крупну стоку. Тако су као произвођачи и продавци поврћа позната нарочито ова села поређана поред Лепенице: Маршић, Јовановац, Корман, Цветојевац, Милатовац и Ботуње; међутим, већ истакнути недовољни природни услови за гајење ове пољопривредне гране на великим просторима утицали су да на крагујевачку пијацу износе поврће и многа села из разних и удаљених крајева ради подмирења потреба становништва, а нарочито у време припремања зимнице (из околине Алексинца, Параћина, Ђуприје, из беличких и левачких села Драгоцвета, Шуљковца, Лоћике и Бунара; најзад из околине Чачка и Краљева). Као одгајивачи и продавци крупне стоке и свиња на сточној пијаци нарочито су позната села Брзан, Баточина, Жировница и Лапово, док најбољу пшеницу износе на пијацу она села која се налазе у троврлу Крагујевац

Графикон 4. — Промет крагујевачке пијаце у 1951 години по месецима

—Бадњевац—Крчмаре, при чему за квалитетан род банкута користе изразито повољна својства својих земљишта — гајњаца. Млеком снабдевају Крагујевац углавном сва околна села, али су међу њима најглавнија: Јовановац, Мечковац, Маршић, Петровац, Станово, Дивостин, Грошница и Пчелице; па и оне ограничене количине млечних производа израђују и продају на пијаци ова иста села. Али, поред досад наведених села, још један број њих такорећи редовно долази на крагујевачку пијацу

и продаје основне артикле исхране, користећи и погодне саобраћајнице и близину града (Ресник, Поскурице, Грбице, Корићани, Ердеч, Белошевац, Трмбас, Церовац, Нови Милановац, Теферич, Балковац, Ждралница, Драгобраћа); најзад, огревним дрветом пијацу највише снабдева неколико планинских и потпланинских села (Гледић, Ацине Ливаде, Честин и Букоровац).

Ако би се, на крају, хтео да изведе један општи закључак о снази крагујевачке пијаце и о њеној функцији, могло би се рећи да она углавном задовољава потребе становништва. Њени промет и снага условљени су богатством и разноврсношћу производа које даје околина града, годишњим добима и организацијом продаје артикала. Само један проценат потрошње поврћа не може да подмири околина, због чега је пијаца упућена на произвођача ових продуката и из удаљенијих крајева. Али, треба истаћи да се становништво снабдева у једном проценту и мимо пијаце, код самог произвођача, као што то чине и већа откупна предузећа, која се баве и извозом производа („Победа“, „Воћар“, „Рудник“, „Житопромет“, „Навиг“).

Као што није могло бити помена о некој пијаци у Крагујевцу до ослобођења од Турака, још мање се могло мислити о одржавању панађура у седишту извршне турске власти. С разлогом се може претпоставити да се они јављају у Крагујевцу тек силаском Милошевим са Рудника у овај град и развојем његове сточне трговине. Богатство крагујевачке околине сваковрсног стоком, извоз те стоке у иностранство (који је — организован од кнеза — нарочито узео маха у годинама по ослобођењу), боравак у Крагујевцу и ближој околини великог броја и то највиђенијих сточарских трговаца, најзад, многобројна трла, подигнута на самој периферији вароши (Станово, Господарево Брдо), у којима је кнез чувао бројну стоку, указују на такав закључак.

Повољне прилике које су наступиле за српску извозну трговину током Кримског рата (1853—1856), а нарочито после пуштања у саобраћај железничке пруге, која је из највећих привредних центара Аустро-Угарске допирала све до Земуна, имали су одјека и на промет панађура у Крагујевцу, где је пијаца („пазарни дан“) већ била једна од најјачих у земљи. Они су почели нагло да јачају, промет је на њима много већи него дотада, на њих долазе сељаци са својим производима, пре свега са стоком и из удаљених крајева ондашње Србије. Иако се на панађурама излагала и продавала разноврсна трговачка роба (мануфактурна, стакларско-гвожђарска, колонијална), производи занатског рада и домаће радиности (грнчарија, разни предмети од дрвета итд.), основно је њихово обележје било да су били претежно сточни вашари, где се највише продавала крупна стока. То јачање панађура најбоље се види из следећих података (в. таб. на стр. 279):

Година	Кад је одржан панађур	Број панађура	Б Р О Ј				Продато је комада					Продато кг			В Р Е Д Н О С Т		
			Механа	Дућана	Заузетих места	Копа за пролају пића	Копа	Говеда	Свиња	Оваца	Коза	Вина	Ракије	Др. пољопрод.	Продате стоке	Продатих пољ. произв.	Света
1861	9-V	1	18			3	124	463	—	285	10	5.500	—	143.028	—	143.674	
1864	9-V	1	26			—	191	924	33	801	7	5.500	—	20.864	646	22.209	
1866	21-V	2	19			—	198	575	—	325	—	—	—	—	—	—	
	21-XI		1			—	1	365	4	—	—	—	—	—	—	—	
1872	21-V	2	35			12	210	746	—	56	10	—	—	—	—	—	
	21-XI		5			5	12	1.370	1	—	—	—	—	—	—	—	
1874	21-V	2	32			8	57	913	—	212	8	—	—	—	—	—	
	21-XI		10			1	19	974	31	—	—	—	—	—	—	—	
1893	21-V	2	10	121	131	10	94	632	40	352	33	5.500	720	143.028	646	143.674	
	21-XI		8	15	49	—	24	725	390	75	35	1.300	250	20.864	1.345	22.209	

Као што ови подаци говоре, јачањем робне производње, у право, периодом настајања капиталистичког начина привређивања у овом крају државе, промет на вашарима постаје све већи. Карактеристично је да је у овом периоду повећан и број одржавања вашара преко године, па се од 1866 године они одржавају два пут годишње — у пролеће и у јесен. И сам тај моменат указује на привредну снагу града и на улогу вашара у овом привредном периоду.

То јачање панађура ишло је све до краја ове прве фазе капитализма; у другој — у периоду овладавања капиталистичке производње — улога вашара знатно је измењена. Истина, и надаље су они били доста посећени, тако да је на вашар долазило око 30—40.000 људи; исто тако, и даље су сељаци и из удаљених крајева овамо излагали своје производе: Ресавци своју квалитетну крупну стоку, из Смедеревског Подунавља крупну рогату стоку и коње, из лепеничких села у близини Велике Мораве одличну крупну рогату стоку (нарочито бикове) и коње познатог лепеничког соја, из Старог Влаха овце, са Златибора луч, бели смок и пршуту, из Александровачке жупе и околине Трстеника вино, из Раче Крагујевачке и Јасенице житарице, а из ове последње још и одлично вино. Као и у претходном периоду, и у овом су трговци и разни трговачки агенти продавали свакојаку робу, а путујуће занатлије, као што су то, например, биле оне из околине Пирота са грнчаријама, закупљивали су на крагујевачким вашарима места, где су излагали и продавали своје производе. Али, снага и промет крагујевачких вашара у овом периоду знатно су опали. Сада, када је робна производња сасвим преовладала, када је Крагујевац живео свој „златни век“ у читавом периоду капиталистичког начина привређивања, када је имао већи број познатих сточарских трговаца-извозника и читав низ ангро трговина, између којих се управо тада вршила диференцијација по браншама, као и знатан број већих занатских радионица, неминовно се наметала нова организација куповине и продаје уопште, а посебно на вашарима. На преуређење трговине на вашарима утицала је и та чињеница што су већи сточарски трговци из Крагујевца почели да извозе стоку не само у Аустрију (говеда и свиње) и Турску (коње), као дотада, већ и у многе друге европске државе (Италију, Француску, Турску, Чехословачку, Аустрију, Мађарску, за острво Малту), чему је несумњиво много допринело оно привредно осамостаљивање Србије, које је дошло као последица царинског рата с Аустријом (1906 године). Све је то захтевало чешћи контакт продавца и купца, па се тежиште трговине стоком померило са панађура на сточну пијацу, која се, како је већ истакнуто, управо сада формира и почиње да се одржава свакога петка и суботе. Тај смисао има и повећање броја одржавања вашара у Крагујевцу са два на три (један у пролеће, о цар Константину и царици Јелени — 3. VI и два у јесен, о Крстовдану — 27. IX и о Ваведењу

— 4. XII). Али, ово преуређење вашара није захватило само промет стоком; разграната мрежа разних трговачких радњи и занатских радионица у чаршији свакодневно је нудила своје услуге и чинила безвредним, изузев трговине стоком, било какав трговачки промет на вашарима, који се могао задржати ма у ком облику.

Године привредне кризе, осиромашење села и знатно опали број стоке, као и јачање нових привредних центара, — све је то, како је већ испитано, карактерисало период између два светска рата и одлучујуће деловало на слику и промет крагујевачких вашара: укратко, они су, у поређењу са предратним, неупоредиво опали. Тако, док је до година кризе укупан годишњи промет сва три вашара износио до 1.000 грла крупне рогате стоке и до 100 коња, 1939 године са вашара је извезено само 15 вагона говеда. Други промет, углавном неким пољопривредним производима, био је сасвим безначајан, док су се трговци и занатлије, који су некада на панађурама на велико продавали своју робу, сада потпуно повукли у своје радње да свакодневно очекују случајне купце.

По ослобођењу, све оне мере које су утицале на промет крагујевачке пијаце снажно су деловале и на промет вашара. Но, свакако да су све оне административне мере, пре свега откуп меса, биле у том погледу одлучујуће. Све је то довело догле да се вашари по промету нису много разликовали од једног јачег „пазарног дана“ у граду. Ево како је изгледао вашар у Крагујевцу, 27 септембра 1951 године:

Артикал	Мера	Количина	Цена (по 1 кг)	Артикал	Мера	Количина	Цена (по 1 кг)
Кромпир	кг	800	23	Јаја	(ком)	250	14
Црни лук	"	150	50	* ивина	кг	45	230
Купус	"	1.000	11	Шећер	"	200	240
Парадајз	"	1.500	18	Пшенич. брашно	"	350	35
Паприка	"	35.000	13	Бело брашно	"	150	75
Пасуљ	"	220	55	Кук. брашно	"	650	30
Шаргарепа	"	400	20	Јечам	"	100	25
Зелен	"	300	20	Кукуруз	"	1.850	23
Боранија	"	300	33	Сир	"	280	125
Бели лук	"	150	60	Кајмак	"	60	300
Грожђе	"	5.000	30	Сапун	"	30	300
Шљиве	"	2.500	10	Ракија	"	45	95
Јабуре	"	1.200	13	Крупна стока	(ком)	400	75
Бостан	"	200	15	Телад	"	140	85
Крушке	"	800	25	Овце и козе	"	100	70
Брескве	"	60	40	Мршаве свиње	"	60	175
Купине	"	10	30	Прасад	"	180	215
Ораси	"	60	100	Дебеле свиње	"	60	175
Млеко	(л)	160	23	Луч	кг	3.000	

Све ове артикле на вашар су изнела искључиво села из гравитационог подручја. Само паприку и луч донели су произвођачи ван овог подручја: паприку сељаци из околине Житковца, Краљева, Чачка и из белничког села Драгоцвета; луч Златиборци, чувајући на тај начин традицију о некадашњем изгледу и промету крагујевачких панађура.

У периоду административног социјализма, са свим мерама откупа и мрежом откупних предузећа, практично се није ни осећала потреба за одржавањем вашара. Они су се чак повукли и са места на коме су некада одржавани („Вашариште“) у ограђени простор сточне пијаце, препуштајући велики комплекс земљишта новосаграђеним, модерним зградама; непрегледан број коњских и воловских кола, чега и „штајервагена“, којима је ма са света долазила да посети крагујевачке панађуре, сада је углавном заменио воз, а само у сасвим малом обиму нека од ових кола. У овом периоду, иако се одржавају у истим данима као и пре рата, крагујевачки вашари, без неке функције, изгледају као нешто преживело, што се још одржава само по извесној инерцији.

2. ТРГОВАЧКА МРЕЖА (УВОЗНА, ИЗВОЗНА И ПРОВОЗНА ТРГОВИНА) И УГОСТИТЕЉСТВО. — а. Друштвено-економски услови за време Турака били су одлучујући за облик и промет трговине у тадашњем Крагујевцу. При постојећим односима града и села, она је имала функцију да задовољава само потребе становништва једне турске паланке која је носила печат, као и остала насеља настањена турским становништвом, оријенталности и егзотичности. Сву увезену робу (шећер, кафа, пиринач, чоха, свила, кадифа), допремљену караванима из Турске, продавали су ондашњи крагујевачки трговци, готово увек Турци или тек по неки Грк и Цинцарин, у својим дрвеним дућанима са напред јако истуреним крововима од шиндре, а поређаним у кривудавај и прљавај чаршији. У тим дућанима, на ћепенцима, а када су хладнији дани уз распаљене мангале, седели су скрштених ногу крагујевачки трговци, пушили чибук, сркали каву и чекали своје муштерије, а често су заједно са својим калфама и шегртима носили на рукама у бошчу завијену робу и продавали је по кућама.

У извесном смислу могло би се говорити и о извозној трговини у овом времену, а која се вршила из Крагујевца. Наиме, крагујевачке спахије носиле су вишкове пољопривредних производа, које су добили на име десетка, најчешће за Београд и продавале аустријским трговцима. Један од намета који је имала да подноси раја био је и тај што је она морала да пребаци те вишкове пољопривредних производа свога спахије онамо где је он то желео.

Таква слика крагујевачке трговине остала је углавном до коначног ослобођења. Истина, за време двадесетогодишње вла-

давине Аустријанаца трговина је доживела извесне промене: купци робе за ово време више нису били Турци, већ, углавном, Срби, који, како смо видели, сад у знатном броју насељавају Крагујевац, и коморско чиновништво, немачке народности, које је било запослено у административном, судском, полицијском и финансиском апарату дистрикта; а затим, довоз робе није био из Турске, већ — преко Београда — из Аустрије, коју су караванима допремали до Крагујевца нови носиоци трговине — Грци, Цинцари и Јевреји, док је само једна врста грубе тканине за одела (аба) увожена из Турске. Како је управо у овом периоду знатно ојачала новчана рента, због пореског система који су завели нови господари ових крајева, а и због ипак нешто друкчијег односа између града и села, у градским дућанима снабдевали су се потребном робом и сељаци из околине. За трговину која се тада водила у граду било је и то значајно што је у њему обор-кнез Млатишума имао магаци пуне соли, одакле је овај нужан артикал продаван сељацима и из удаљених крајева западне Србије. Извозна трговина (мед, восак, рогата стока) налазила се, углавном, у рукама коморских чиновника, пре свега у рукама провизора крагујевачког дистрикта Јохана Хорвата, који су овим већ описаним путем присвајали од сељака ове производе за извоз¹. И за време извојеваних победа у Првом устанку, крагујевачка трговина се унеколико разликовала од оне из турског времена. За време оних неколико мирних година, у Крагујевцу је отворен извешан број „ситничарских дућана“, у којима је продавана увезена роба из Аустрије (шећер, кафа, пиринач, со, зејтин, чоја, свила, мараме, разне вулене, памучне и кончане тканине и извесна роба од гвожђа). Јачању ових дућана и у погледу броја и разноликости робе, допринели су многи чиниоци, а међу њима је свакако најзначајније да је народ добио слободу да више није било оног односа између града и села, да су робно-новчани односи знатно ојачали после Свиштовског мира, када је задобијена слобода трговања и, најзад, да је већ започета имовинска диференцијација и издвајање једног слоја богатих људи изазвала појаву и боље снабдених дућана, који су имали да задовољавају њихове потребе, ипак различите од потреба највећег дела становништва. Извозна трговина, која се из града водила, била је условљена и природним погодбама ближе околине и извесним друштвеним чиниоцима. Наиме, већ је изнето како је околина града обилавала богатим жирородним шумама и пространим ливадама и пашњацима, који су служили као одлична основица екстензивном и бројном сточарству, које је пред Први устанак ојачало, потстакнуто и оном слободом трговине коју су Срби добили, и релативно најмањим оптерећењем сточарства феудалном рентом². Тако је бројно ојачало сточарство

¹ В. стр. 32—36.

² В. стр. 38.

било главни предмет извозне трговине, којом су се у Крагујевцу бавиле познате народне старешине и њихови ортаци, као: Младен Миловановић, Милоје Петровић, Петар Топаловић и др. Они су у атару града, или у непосредној близини, имали своје чаире и трла, где су држали стоку и одатле је „гонили пешке“ ради продаје; свиње су искључиво продавали аустриским трговцима а крупну рогату стоку њихови момци углавном су гонили на пијаце јужног Приморја, или су пак купци из ових крајева („Ерцеговци“) долазили и куповали ову стоку, па је потом гонили до својих кућа.

Она трагична пропаст Србије 1813 године и поновни долазак Турака у Крагујевац, макар и за кратко време, снажно су деловали на градску трговину. Ова привредна грана није могла да подмири у прво време ни сасвим скучене потребе двора кнеза Милоша, када је овај сишао са Рудника у Крагујевац. „Мимо Београда било је врло мало увезених предмета са стране. Колонијални спана (шећер, кафа, пиринач и др.) тешко су се могли наћи ван Београда. Ту је седела турска госпоштина, а она је само и трошила те производе. Ван Београда није лако било наћи по другим варошима у Србији ни индустријских прерађевина. Чоха, свила, кадифа, гвожђе све се то могло добити само у Београду, одкуда се слало само по поруџбини. Често је и сам врховни кнез морао да набавља из Београда намирнице овог рода за своју потребу“ (29-I, с. 306).

б. Али, убрзо, са све већим потребама двора, примањем странаца да овде врше разне службе и позиве и посетама које престоници чине разни угледни гости, трговина у Крагујевцу нагло је почела да мења свој лик, трудећи се да одговори новим захтевима, какви дотада пред њом нису стајали. Но, њеном напретку ишле су у прилог још неке околности. Најпре треба истаћи ону кнежеву забрану отварања дућана по мањим местима, тако да су у читавој крагујевачкој нахији имали само Баточина и Рача по неколико дућана; на посредан начин та је забрана допринела снажном полету трговине у Крагујевцу где је ова привредна грана већ почела знатно да јача. Напретку трговине у овом времену допринела је и већ позната и јака пијаца у граду, на коју су сељаци и из удаљених крајева доносили своје производе, а куповали по трговачким радњама нужну робу (зејтин, памук, манистра, чешљеви, гвожђе). Најзад, снази крагујевачке трговине допринела је и чињеница што се њоме, више него ма ко други, бавио сам кнез, убирајући каткад све приходе из ње, или их делећи са својим ортацима. Из области увозне трговине, он је монополисао продају соли, магационирао је у великим магацима и одавде крчмио крагујевачким бакалницама, па чак и сељацима из ужичког краја и околине Рашке. То су били узроци јачања трговине увозним артиклима у Крагујевцу. Да би задовољили многе, нове и, може се рећи, издиференциране по-

требе становништва, крагујевачки трговци и лично су путовали у стране земље (Турску, Грчку, Египат) и караванима допремали потребну робу; из тога доба најпознатији су трговци Риста Палигорић, Сима Филиповић и Јанко Груја (49, с. 58). Иначе, гро увезених артикала долазио је из Београда, где је био центар увозне трговине.

Последњих година периода док је био престоница земље (1836), Крагујевац је имао 13 болтацких радњи, у којима се продавала свакојака мешовита роба (колонијална, мануфактурна, гвожђарска, ситничарска итд.). Међутим, и у великом броју занатских радионица продавана је различита роба, што је доводило до конкурентске борбе између таквих занатлија и дућанија. Већ је поменуто како је, још 1823 године, кнез наредио да се сваки занатлија има да бави само својим занатом и да трговци не смеју водити свакојаку трговину, што значи „да се еснафи међу мајсторима, трговцима и прочима заведу“¹. Али, као што ови прописи нису могли да угуше ону конкурентску борбу између самих занатлија, која је долазила сталним јачањем слободне новчане привреде, они нису могли да обуставе исту такву борбу и између занатлија, с једне, и трговаца, с друге стране. Тако су, према једном извештају, ђурчије, терзије и бојације у својим дућанима продавале још и неку ситничарску робу, а бакали крчмили у својим дућанима ракију и остала пића.

У периоду док је Крагујевац био престоница земље, његова увозна трговина је из изнетих разлога знатно кренула напред. Носиоци ове трговине у граду били су искључиво странци: Цинцари, Јевреји, Јермени и Грци, мада је кнез Милош нерадо гледао на трговину ових последњих. Српски елеменат, вековима под турским ропством, удаљен од путева и турских насеља у којима је само и живела увозна трговина, невичан оној техници и путевима које намеће и поставља ова привредна грана, стварно није могао задуго по ослобођењу бити носилац ове привредне активности. Разумљиво је што је на пољу ове привредне делатности био потиснут странцима. Али, постепено, он се упућивао у вештину трговања, радећи као шегрт и помоћник (калфа) код трговаца-странаца, падајући притом под снажан утицај ових последњих и усвајајући, са том вештином трговања, и њихов начин живота у кући и ван ње, начин резновања, добијајући њихов менталитет и — уопште — њихов поглед на свет.

У овом времену из Крагујевца се водила и веома жива извозна трговина. Али, за разлику од увозне трговине, она је сва била у српским рукама, пре свега у рукама кнеза Милоша. Предмет ове трговине била је углавном стока, на првом месту свиње. За подизање и чување бројне стоке, а све у сврху извоза, Милош је имао, као и на више места у земљи, своје пољопривред-

¹ В. стр. 237—238.

но газдинство у Крагујевцу, којим је, према писменом кнежевом наређењу, како је раније речено, управљао „домостроитељ“ Сима Милосављевић-Паштрмац. Већ је истакнуто да је овај вид Милошеве трговине претстављао један од најдрастичнијих путева првобитне акумулације капитала у Србији¹; приходи из ње достигали су за оно време невероватно високе цифре: у првим годинама (1826), када се њоме почео бавити, приходи од трговине (и приватних имања) износили су 36.795 гроша, а већ 1833 године они су се попели на 1,412.326,13 гроша (15-1, с. 462). Али, поред Милоша и његових ортака, у Крагујевцу се бавио извозном трговином још један мали број трговаца, који је успео да добије потребну дозволу у ту сврху. Често су се ови трговци удруживали у тзв. „кумпаније“, да би лакше савлађивали свакојаке тешкоће у трговању и били јединствени у захтевима према страним трговцима, када се на извозним скелама буду водили трговачки преговори. У 1824 години помињу се у Крагујевцу као „трговачки кумпаниони“ Петко Стојановић из Лапова, Јован Поповић из Гложана, Живко из Пејва, Радован из Лапова и Тодор Грчић из Шетоња (49, с. 56). Сви су они, било лично било преко својих момака, терали „пешке“ најмање двапут годишње велики број свиња и говеда, хранећи их успут и оним што се могло наћи поред путева и кукурузом, који су куповали по селима где су бивали.

в. Овај велики полет, који је имала увозна и извозна трговина у Крагујевцу док је он био престоница земље, нагло је опао пресељењем престонице у Београд. Снага увозне трговине опадала је како се која установа са својим чиновништвом селила из града, док је извозна трговина изгубила свој обим оног тренутка чим је кнез Милош, најјачи сточарски трговац и извозник ондашње Србије, напустио Крагујевац. Ако би се могла узети пијаца као мерило, онда је привредна снага града, отсељењем престонице, опала око три до четири пута. Али, убрзо, оснивањем Тополивнице трговина у граду је знатно ојачала. Том њеном напретку, осим тога, допринели су још многи чиниоци: у овом периоду град је већ имао познату и јаку пијацу и панађуре, на које су долазили са својим производима сељаци и из удаљених крајева западне и југозападне Србије; затим, користећи повољан географски положај који је заузимао у Србији пре Берлинског конгреса, а што се огледало у томе да је био у центру државе и у области која је имала транзитни карактер, Крагујевац је постао велики трговачки центар из кога су се снабдевала потребном робом сва места из његовог ондашњег гравитационог подручја; пораст становништва у граду и појава прве фабрике, коју су много чиме крагујевачки трговци снабдевали, такође су били значајни чиниоци за јачање трговине; најзад, сва

¹ В. стр. 50—51.

она збивања која су се догађала у социјално-економским односима на селу, као што је, на пример, било убрзано пропадање домаће радиности и распадање породичних задруга (што је упућивало сељака на градску трговину), снажно су доприносили напретку ове привредне гране. За извозну трговину посебно су биле од значаја све оне промене које су се догађале у пољопривредним гранама у овом крају (постепено избијање ратарства на прво место, јачање воћарства итд.), тако да је у овом времену, око шездесетих година прошлог века, извозна трговина обухватала, поред стоке, још неке артикле (ракију, пекмез од шљива, сушене шљиве, нешто пшенице).

Напредак трговине у овом времену најбоље се види по томе што је градска трговачка мрежа знатно ојачала: 1866 године, у Крагујевцу је било 52 бакалнице и 76 трговачких радњи. Ондашњу трговину у граду карактерише неколико значајних момента. Најпре, овде се појављују по снази таква предузећа каквих је ретко било и у Београду. Оваква предузећа имала су основни задатак да снабдевају робом сва места, почев од Т. Ужица, Чачка, Г. Милановца, Наталинаца, Тополе, Краљева, Рашке, Трстеника, Рековца, Крушевца, па чак и многе трговце у Јагодини, Параћину и Ђуприји. У овом времену из Крагујевца је више караванима а мање колима разношена роба до ових места. Из овог периода најпознатија је антро фирма за продају колонијалне робе, жита и грађе „Марко О. Марковић и Комп.“ (Марко О. Марковић, Коста Здравковић, Милан Раденковић, Ђока Васићић), која је караванима доносила робу из Београда и Смедерева и после је отпремала за поменута места у Србији. За ову фирму карактеристично је да се, поред ове, бавила и многим другим привредним делатностима. Она је била закупац дувана у Бугарској и соли у Румунији; градила је пут Краљево—Рашка, Ђуприја—Сењски Рудник и железничку пругу Лапово—Крагујевац; вршила је разне државне лиферације и давала зајмове држави, чије су финансије у то доба биле слабе; снабдевала је једно време Београд хлебом и пецивом. За све своје послове ова фирма је имала увек отворене кредите код Земалске банке у Бечу. Најзад, она се бавила и шпекулативним пословима на Париској берзи, при чему је имала велике губитке, што је најзад довело до њеног дефинитивног пропадања. Из истог времена познате су још неке велике трговачке фирме, а нарочито „Петар Радовић“ и „Коста Ристић и зет“ (доцније „Коста Ристић и Тотани“). Али треба приметити да је овим великим фирмама у граду знатно конкурисала трговина Браће Дунда у Баточини, која је овде имала, користећи свој положај на Цариградском друму, велике магацине за смештај робе, одакле је снабдевала овом већи број малих трговаца у граду и околини. Друга карактеристична црта крагујевачке трговине овог времена била је та да је

свака радња имала на лагеру и продавала разну, мешовиту робу, што је одговарало оном степену развоја робно-новчаних односа на коме се налазила читава градска привреда. Снабдевене свакојаком робом, потребном сеоском потрошачу, крагујевачке ситне дућанције већ од овог времена отварају своје радње дуж главних путева, којима се из околине силазило до чаршије, сачекујући сељаке који су тим путевима долазили на пијацу и нудећи им робу; по неком правилу, трговци који су имали дућане на тим главним друмовима углавном су били из оних села која је дотични пут повезивао са градом. Најзад, трећу карактеристику крагујевачке трговине овог доба чине они догађаји, који су везани за носиоце трговине у граду. До овог времена, наиме, носиоци трговине у Крагујевцу били су, може се рећи, искључиво Цинцари; међутим, српски елеменат који је код њих дотле био запослен постепено почиње да отвара своје дућане, узимајући робу од гросисте „на вересију“ и постепено отплаћујући свој дуг. Али, и око шездесетих година прошлог века највећи проценат трговачких радњи у Крагујевцу држали су Цинцари, мада пример оне две фирме — „Марко О. Марковић и Комп.“ и „Петар Радовић“ — основане капиталом до кога су њихови очеви дошли као сточарски трговци у периоду првобитне акумулације, показује како се српски елеменат већ упутио у све оновремене „тајне“ трговања.

г. Дакле, у периоду настајања капиталистичке производње у овом крају трговина у Крагујевцу већ је много ојачала и прикупила знатан капитал који ће, нешто доцније, бити уложен ради оснивања градске индустрије, банака, нових трговачких радњи и изградње зграда у граду. Али, тек у следећем периоду, периоду овладавања капиталистичке производње, крагујевачка трговина доживеће свој пуни процват. То ће се најбоље видети из нижег прегледа развоја трговачке мреже у граду (в. таб. на стр. 289):

У времену од изградње железничке пруге па све до првих година овога века, крагујевачка трговина је доживела нове и битне промене у својој структури; она тада добија један сасвим други лик. Пре свега, број трговачких радњи је знатно повећан; у периоду од 1866 до 1904 године тај се број повећао 2,30 пута. Али, далеко значајнију карактеристику тадашње трговине претстављао је онај процес специјализације и појаве многих нових бранши, другим речима, вршење широке поделе рада у овој привредној грани. Последице овог процеса биле су далекосежне, а засада ћемо само истакнути да су се у њему тек у овом периоду оштро издиференцирала три вида крагујевачке трговине: увозна (ангро и детаљна), извозна и провозна трговина. Овај процес спе-

Редни број	ВРСТА ТРГОВИНЕ бранша	Г О Д И Н А						
		1836	1866	1900	1904	1911	1932	1942
1	Болтација	13	—	—	—	—	—	—
2	Бакалин	—	52	42	87	80	31	83
3	Трг. мешовите робе	—	76	47	36	34	20	15
4	Винар. и ракиц. трг.	—	—	6	15	15	5	—
5	Гвожђарски трг.	—	—	3	6	7	9	5
6	Трг. грађом (и огревом)	—	—	3	4	5	8	6
7	Кожарски трг.	—	—	5	5	5	2	4
8	Књијар	—	—	4	5	5	4	5
9	Мануфакт. и галантер.	—	—	22	57	59	26	47
10	Трг. готовог одела	—	—	3	4	3	4	3
11	Трг. стакл. и порц. робе	—	—	3	5	6	5	4
12	Шпекулативе	—	—	23	16	16	8	10
13	Шпедитер	—	—	3	3	3	—	—
14	Стовариште брашна	—	—	2	—	—	—	—
15	Стовариште штофова	—	—	1	—	—	—	—
16	Трг. вуном	—	—	—	5	5	—	—
17	Сточарски трг.	—	—	—	3	4	—	—
18	Стов. шив. маш. и бицикла	—	—	—	2	2	3	1
19	Магазација	—	—	—	40	41	—	—
20	Модна трг. за госпође	—	—	—	1	—	—	—
21	Агентуре	—	—	—	—	—	2	3
22	Продаја аутомобила	—	2	—	—	—	1	—
23	Трг. боја и лакова	—	—	—	—	—	2	2
24	Трг. ципела и ост. обуће	—	—	—	—	—	4	3
25	Дрогерије и парфимерије	—	—	—	—	—	1	3
26	Трг. музич. инструмената	—	—	—	—	—	1	—
27	Трг. вешт. и гум. коже	—	—	—	—	—	1	—
28	Трг. крзнене робе	—	—	—	—	—	1	—
29	Трг. меснат. производа	—	—	—	—	—	11	—
30	Погребни завод	—	—	—	—	—	2	2
31	Трг. намешт. и тапет. робе	—	—	—	—	—	3	2
32	Поср. рад. за наб. млађих	—	—	—	—	—	1	—
33	Рем. седл. и др. кож. робе	—	—	—	—	—	3	—
34	Трг. сатова	—	—	—	—	—	5	—
35	Трг. соде и оцата	—	—	—	—	—	1	—
36	Трг. леда	—	—	—	—	—	6	—
37	Трг. злат. и сребр. робе	—	—	—	—	—	2	—
38	Трг. живот. намирница	—	—	—	—	—	3	21
39	Трг. нирнбершке робе	—	—	—	—	—	—	4
40	Млекаре	—	—	—	—	—	—	2
41	Трг. бетон. прерађевина	—	—	—	—	—	—	1
У к у п н о		13	128	167	294	290	175	226

цијализације бранши био је непосредан узрок још неким појавама у крагујевачкој трговини: најпре, он је допринео одељивању занатске од трговачке радиности, при чему су многе занатлије оставиле своје радионице и отвориле трговачке радње, а, затим, он је омогућио страном елементу да преузме у своје руке извесне трговачке послове.

Има више узрока тим структурним променама у крагујевачкој трговини овога доба. Најпре, робна производња сасвим је

преовладала, како уопште тако, посебно, и у овом крају и тиме је дошло до везивања Србије за позната светска тржишта. Али, поред овог заједничког чиниоца, који је био од значаја за целу државу, постојао је још један низ локалних чинилаца, који су одлучивали да то тако буде. Пре свега, становништво се у граду знатно повећало, једно што је тада Крагујевац био најпознатији културно-просветни и идејни центар и једно од највећих управних средишта у земљи, а, друго, што се Војно-технички завод стално ширио и запошљавао из године у годину све већи број радника: само проширена градска трговачка мрежа могла је да подмири, у вези са овим моментима, знатно повећане и већ издиференциране потребе града. Затим, Крагујевац је био у том добу једини град, који је, иако удаљен од главне железничке магистрале Београд—Ниш, био са овом везан посебним краком. То је био узрок да је он био сабирно место за плодове читаве западне и југозападне Србије, што је било одлучујуће за снагу његове пијаце и појаву значајне извозне трговине. Отварање царинарнице у граду, једине у средишњем делу земље, много је допринело његовој трговини, пошто се ту појављује више великих увозних фирми разних артикала, које снабдевају робом удаљене крајеве западне и југозападне Србије; слично царинарници, и монополско стовариште у Крагујевцу, које је имало да снабдева поменуте крајеве Србије монополским артиклима (со, петролеј), снажно је доприносило привредној моћи града и јачању трговине. Све оне социјално-економске промене, које су се баш у овом времену онако интензивно збивале у овом крају (пропадање домаће радиности, нагло распадање породичних задруга, јачање земљорадње и воћарства), тиме што су приморавале сељачка и да се снабдева у граду потребном робом и да уновчава вишкове својих пољопривредних производа помогле су јачању трговине у Крагујевцу. Најзад, и сам Војно-технички завод у том смислу је много значао, пошто је и он непосредно тражио извесне услуге многих трговачких предузећа.

(аа) **Трговина увозном робом (ангро и детаљ) и пољопривредним производима.** — У изложеним условима овај вид трговине брзо, је у овом периоду изменио свој лик. Битне промене састоје се, пре свега, у томе што су се од једне бранше — мешовите трговине — одделиле многе нове са новим функцијама и значајем. Тако су се једна за другом појавиле ове бранше: колонијална, мануфактурно-галантериска, гвожђарска, стакларско-порцеланска, грађевинског материјала, вунари, књижарска, техничке робе, конфекције и магације. Како великог броја ових нових трговина није било у једном знатном делу ондашње Србије, оне су снажно доприносиле привредној снази Крагујевца и имале једну од одлучујућих улога у уобличавању свих оних појава из области социјално-економских односа у овом крају,

које су се испољавале, како смо то и утврдили, нарочито у овом периоду преовладавања капиталистичке производње.

Трговина колонијалном робом. — У поређењу са претходним периодом, ова бранша је имала знатан напредак. Он се огледао у повећању броја радњи, већем броју просистичких фирми и великом обрту који ове фирме чине.

Број радњи се повећао са 52 на 87 (са 100 на 167). Од тога броја 6 су биле просистичке („Коста Ристић и Тотани“, „Јанаћко Хаџи-Николијевић и Анастасијевић“, „Петар Топаловић“, „Антоније Панић“, „Илија П. Радовић и Комп.“ и „Миле Обрадовић и Вилимоновић“). Поред тога што су претежно продавале колонијалну робу, неке од ових фирми бавиле су се продајом и друге робе; тако је фирма „Илија П. Радовић и Комп.“ продавала на велико и разну мешовиту робу и гвожђарије, фирма „Миле Обрадовић и Вилимоновић“ имала је на стоваришту разну стакларско-порцеланску и нирнбершку робу, док се фирма „Петар А. Топаловић“ бавила продајом и канцеларског материјала. Ове фирме снабдевале су се колонијалном робом углавном код београдских трговаца-просиста, а осталом скоро увек из иностранства (Аустрија, Немачка). Код ових ангро фирми узимали су робу углавном сви трговци-детаљисти ове бранше из града, затим ондашње задруге и сеоске дућаније и, такође, сви трговци почев од Т. Ужица, Пожеге, Ариља, Чачка, Г. Милановца, Тополе, Наталинаца, С. Паланке, Баточине, Јагодине, Ђуприје, Параћина, Рековца, Трстеника, Рашке и Краљева. Истина, и један сасвим мали број мањих трговаца колонијалном робом у овом времену почео је да се снабдева робом непосредно код великих фирми у Београду, па чак да извесне артикле увози непосредно из иностранства, преко крагујевачке царинарнице. Тако је, на пример, колонијална радња „Симеона Стекића“ доносила слане рибе из Галца, а фирма „Милана П. Стефановића“, у којој је власник продавао и анилине боје, ове последње непосредно је поручивао код немачке фирме „Адолф Краус“; увозом боја, само од других немачких фирми, бавиле су се још неке колонијалне радње („Милован Парезановић“, „Михаило Димитријевић“).

У овом времену једна ангро фирма запошљавала је просечно по три шегрта и три четири помоћника и имала је укупан годишњи промет око 3—4 милиона динара; један детаљиста обично је имао једног шегрта и једног помоћника, док му се годишњи промет кретао од 60—100.000 динара.

Трговина мануфактурном и галантериском робом. — Пораст градског становништва, робне производње уопште, утицај моде и убрзано пропадање домаће радиности, уз већ поменуте чиниоце полета трговине, били су повод издвајања и сталном јачању ове бранше; 1900 године оваквих је радњи у граду било 22, а већ 1904 — 57. Нове мануфактурно-галан-

териске радње отварају у овом времену углавном терзије и абаџије, које сад напуштају свој дотадашњи позив и постају трговци, или у својој занатској радњи почињу да продају и робу ове врсте.

Из овог времена најпознатије су следеће ангро фирме: „Алекса Мијалковић“, „Милан Николић-Београђанин“, „Милан С. Митровић и Другови“, „Влајко Миловановић“ и „Алекса Обрадовић и Комп.“ Ове су се фирме готово искључиво снабдевале робом непосредно из иностранства (Аустрија, Немачка, Италија), царинили је на крагујевачкој царинарници и потом снабдевали мање трговце у граду, дућанџије по селима, задруге и остале трговце из места која су тада гравитирала ка Крагујевцу. Али, јачањем трговине у граду, поред ових просиста, и неколико мањих трговаца који су дошли до извесног капитала, почели су да се снабдевају робом не само из Београда, већ непосредно и из иностранства („Младен Тановић“, „Михаиловић и Бркић“, „Тимотије Вучковић“).

Једна ангро фирма имала је просечно шест помоћника и два шегрта, а детаљна два до четири помоћника и једног шегрта; годишњи промет прве кретао се од 1,000.000 до 1,200.000 динара, а друге од 80—100.000 динара.

Трговина гвожђарском робом. — Изградња града и његово топографско ширење, оно распадање породичних задруга и стварање великог броја домаћинстава, што је доводило до подизања многих нових кућа и економских зграда, и, најзад, превага ратарства над сточарством, када је требало много више него дотада разних справа и алата, нарочито су утицали на појаву и јачање ове бранше. И поред тога што су гвожђарску робу, као и дотле, продавале извесне радње мешовите робе, због све веће потражње ове робе Крагујевац је добио две велике фирме, које су се искључиво бавиле продајом гвожђарске робе („Марић и Рајевац“ и „Коста Петковић“). Оне су увозиле робу углавном из Немачке и продавале је свим оним трговцима у околини са којима је тада град био у пословним везама. Осим ове две фирме, у граду их је било још четири, које су се у почетку снабдевале робом код ових просиста, а, доцније, уколико су послови напредовали, они су почели у извесном проценту и да непосредно увозе робу из иностранства (Немачке). Највећи број гвожђарских трговаца из Крагујевца пре оснивања радње бавио се браварским занатом, а неки су били стручни мајстори у Војно-техничком заводу, који су напустили фабрику и отворили овакве радње.

Велике фирме ове бранше запошљавале су до два помоћника и три шегрта, а мале једног помоћника и два шегрта. Годишњи промет прве ишао је до 1,000.000 динара, а друге до 70.000 динара.

Трговина стакларско-порцеланском робом. — Крајем прошлог века у Крагујевцу је сасвим замро занат гравирања и фарбања равног и шупљег стакла, пошто је био потиснут готовом фабричком робом. Управо у том времену оснива се један број трговачких радњи, у којима се почиње продавати свакојака фабричка роба од стакла, а власници ових радњи постају неки од тих ранијих занатлија, које су у својој радионици дотада узгред продавале и фабричку робу, као што су то онда чинили и многи бакали и трговци мешовитом робом. Специјализацији ове бранше нарочито су допринели грађевинска делатност, која у овом времену узима маха, а такође и подизање животног стандарда и у граду и на селу (употреба лампе место лојанице, замена дрвеног и земљаног посуђа стакленим итд.). Из тих разлога, Крагујевац је у овом времену имао неколико великих трговина ове бранше, од којих су најпознатије: „Миливоје Лазовић“, „Браћа Вулетић“ и „Јовица Недељковић“ (за трговину равним стаклом), а „Милан Обреновић“ и „Милан Рашић“ (за шупље стакло). Ови су трговци увозили робу из Аустрије и Чешке, а продавали је у истом реону као и трговци досад наведених бранши.

Једна оваква трговина запошљавала је до три помоћника и једног шегрта; вредност ове радње износила је између 20—30.000 динара, а њен годишњи промет се кретао од 250—320.000 динара.

Трговина грађевинским материјалом. — До 1900 године грађевински материјал (даске, греде, летве) или, како се онда говорило, „грађу“, продавали су у својој радњи извесни бакали („Милован Парезановић“) и гвожђарски трговци („Коста Алексић“). Такође су и поједини грађевински предузимачи („дунђери“) набављали непосредно са стругара у околини Рашке и Краљева грађу и колима је довозили у Крагујевац. Међутим, изградња града, а нарочито стално ширење Војно-техничког завода, били су повод да се у граду појаве радње, које ће продавати искључиво грађевински материјал. Тако је 1900 године основао прву дашгарску радњу у Крагујевцу Танасије Урошевић, који је дотада имао мануфактурно-галантериску трговину. За њим овакве радње отварају Влајко Миловановић и Милосављевић и Кујунџић. Али, међу свим фирмама ове бранше била је у овом времену најпознатија трговина грађом „Палигорић и Михајловић“, која је имала своје стругаре у планини Колџешници и Голији и парну стругару на Ушћу. Пошто је на овим пословима стекла знатан капитал, ова фирма је постала и акционар фабрике цемента у Раљи.

Крагујевачки трговци снабдевали су се грађом у Краљеву, Рашкој, са Копаоника, од београдске фирме „Душан Сиротановић“ и Прометне банке. Како је у овом времену у Краљеву било више великих фирми ове бранше, реон услуга крагујевачких трговаца грађом није био онако простран као других бран-

ши; њихове услуге допирале су до ових већих насеља: Губереваца, Страгара, Божурње, Шаторње, Раче и Белушића.

У овом времену једна дапчарска радња запошљавала је једног помоћника и, по потреби, више надничара (за класирање, истовар, утовар); вредност овакве радње кретала се до 15.000 динара, а годишњи промет је имала око 60—80.000 динара.

Трговина вуном. — Појава ове бранше пада у оно време када се у овом крају дешавају значајна унутрашња померања у пољопривреди, што се у овом случају огледало, како је утврђено, у наглом опадању сточарства због јачања земљорадње. Та померања самим тим довела су до знатног смањења приноса вуне на селима у овом крају, па се као нека врста коректива последица ових померања оснивају у граду трговине за продају вуне, које ову робу набављају из разних крајева земље.

Најпознатије фирме ове бранше биле су: „Пера Вукосављевић“, „Исидор Драгићевић“ и „Тома Розгић“. Ове фирме снабдевале су се вуном нешто на пијаци, на коју су сељаци из околине Рашке, Ивањице, Т. Ужица и Златибора доносили овај артикал, а нешто су и саме куповале у Кривом Виру и Новопазарском Санцаку, који је онда био под турском империјом. Њихове услуге захватале су један реон, чије су крајње тачке била ова насеља: Горњи Милановац, Маслошево, Страгари, Рача, Баточина, Бунар, Ратковић и Губеревац.

У овим радњама тада су обављали посао углавном сами сопственици, без помоћне снаге; вредност једне такве радње износила је око 15.000 динара, док јој се годишњи промет кретао између 50 и 60.000 динара.

Трговина књигама и канцелариским материјалном — Поменуто је како један број крагујевачких бакала у својим радњама продавао и школски прибор и канцелариски материјал. Међутим, како је Крагујевац при крају прошлог века био, после Београда, највећи културно-просветни центар, а исто тако и један од највећих административно-управних средишта земље, са многим цивилним и војним надлештвима, осетила се потреба за отварањем посебних радњи, у којима ће се продавати искључиво школски прибор и канцелариски материјал.

У овом времену у граду је било пет радњи ове бранше („Тодор Палигорић“, „Танасије Палигорић“, „Војислав Петровић“, „Милан Миловановић“ и „Андра Јовановић“). Оне су набављале књиге и канцелариски материјал из Београда; али, у једном проценту, оне су увозиле канцелариски материјал и непосредно из иностранства (Аустрија, Немачка, Енглеска). И поред тога што је сам град био највећи потрошач ове робе, реон услуга ових фирми допирало је до Чачка, Горњег Милановца, Аранђеловца, Раче, Марковца, Лапова, Бунара, Белушића и Краљева.

Једна књижара запошљавала је по једног помоћника и једног шегрта; вредност радње износила је до 30.000 динара, док је годишњи промет имала између 70—80.000 динара.

Трговина техничким материјалом, справама и машинама. — Изградњом града, појавом разних заната, издиференцираношћу потреба становништва и града и села и структурним померањима у привреди, у овом времену се појављују у Крагујевцу две фирме ове бранше („Светозар Ј. Николић“ и „Бранко Ђорђевић“), које почињу да продају разне техничке делове, шиваће машине, велосипеди, пољопривредне справе и тсл. До појаве ових радњи ту робу, само у малом обиму, продавале су неке гвозђарске радње у граду.

Трговци ове бранше снабдевали су се потребном робом код београдских великих фирми. Роба крагујевачких трговаца достизала је до оних места која су чинила тадашње гравитационо подручје Крагујевца.

Једна оваква фирма имала је једног помоћника и до два шегрта; вредност радње износила је око 20.000 динара, а њен се годишњи промет кретао од 100—130.000 динара.

Трговина готовим оделом (конфекција). — Везивање Србије за велика европска тржишта, увоз готове фабричке робе, стално јачање робно-новчаних односа, диференцијација у имовинском погледу и знатан пораст броја радника, ситних занатлија и „малог света“ у Крагујевцу привукли су неколико трговаца, углавном странаца, да у Крагујевцу отворе радње за трговину овом робом. Две најпознатије фирме из тог времена биле су „Миша Јудић“ и „Сима Мешулам“. Оне су се снабдевале робом углавном код великих фирми у Београду, а у мањем проценту су увозиле робу из Пеште, од великих јеврејских трговина конфекције. Купци робе ове бранше претежно су били из града, и то грађани који су материјално слабије стајали (радници, ситне занатлије, ниже чиновништво).

Вредност једне радње ове бранше износила је од 60—70.000 динара, док јој се годишњи промет кретао између 550 до 650.000 динара.

Трговина пољопривредним производима (магазације). — Док су постојали општински кошеве, практично се није ни осећала потреба за отварањем магазицких радњи. За време ратних година, неродице и глади потребе становништва за хлебом одавде су подмириване. Та установа, која се одржавала кроз цео XIX век, одговарала је ондашњем стању земљорадње, њеној заосталости и зависности од атмосферских прилика, с једне, и слабијој трговини житарицама, с друге стране. Међутим, избијањем ратарства на прво место у пољопривреди и интензивном трговином житарицама, установи општинских кошева није више било места. Али, како је земљорадња и даље оста-

ла доста примитивна и приноси били у зависности од смена родних и неродних година, појавиле су се у граду магазиције, чији је основни задатак био да у неродним годинама снабдевају не само становнике града, већ и села свим пољопривредним производима. У ту сврху оне су набављале пољопривредне производе тамо где је родило и довозиле железницом до Крагујевца; најчешће су ове производе куповале у Смедеревском Подунављу, Мачви и Крајини. Иначе, крагујевачке магазиције продавале су свакодневно грађанству ове пољопривредне производе: пшеницу, кукуруз, пасуљ, кромпир, јечам, оvas, пшенично и пројно прашно, мекиње, дунст, кукољ и тсл.

Крајем прошлог века у Крагујевцу је било 40 магазиција. Међу њима су биле најпознатије ове радње: „Дина Почу“, „Аврам Демајо и Никола Ненковић“, „Тома Розгић“, „Никола Констандиновић“, „Обрен Јанковић“, „Петко Ристић“, „Љубисав Вујовић“ и „Балтић и Срњић“. Постепено, многе од ових радњи постаће велике извозничке фирме разних пољопривредних производа („Дина Почу“, „Аврам Демајо и Ненковић“, „Тома Розгић“).

Свака магазициска радња имала је свој магацин, где је могла да смести 7—8 вагона робе. У мањој радњи био је запослен један помоћник и један шегрт, а у већој два помоћника и један шегрт. Вредност мање радње износила је око 15.000 динара, а веће од 80—100.000 динара; годишњи промет прве кретао се између 50—60.000 динара, а друге 400—450.000 динара.

(66) **Извозна трговина.** — Привредној снази града у периоду преовладавања капиталистичке производње нарочито је доприносила извозна трговина, која се одатле водила. Захваљујући многим чиниоцима, а нарочито томе што је град био повезан железничком пругом за главну железничку магистралу, што је имао једну од најјачих пијаца на коју су сељаци и из удаљених крајева доносили своје производе и што је у њему цветао и остали привредни живот, Крагујевац је добио један знатан број врло великих извозничких фирми пољопривредних производа, међу којима је највише било странаца. Заправо, та појава великих страних извозничких фирми — шпекулатива — чини основну карактеристику крагујевачке извозне трговине овога времена; другу њену одлику, у поређењу са ранијим временом, чине оне огромне количине и нових извозних артикала (пшеница, пекмез, сува шљива, ракија, коже, јаја, живина), које се извозе са крагујевачке железничке станице. Али, нагло јачање овог вида крагујевачке трговине треба нарочито посматрати у светлу свих оних догађаја који су се збили у пољопривреди у околини Крагујевца, пошто је овај успон његове извозне трговине дошао као последица свих оних унутрашњих померања у пољопривреди, у просторном јачању земљорадње и воћарства.

Извозна трговина пекмезом од шљива, сувом шљивом и воћем. — Непосредно после закључења трговинског уговора с Аустријом (1881 и 1882 године), у Крагујевцу, због напред изнетих разлога, неколико страних трговача, углавном пештанских Јевреја, отварају велике извозничке радње овим пољопривредним производима.

Извозну трговину пекмеца од шљива и суве шљиве држале су у Крагујевцу готово потпуно у својим рукама ове фирме: „Леополд Феферман“, „Давид Бракфелд и Кинцер“, „Илија Лицикас“, Извозна банка АД — Београд, и „Гојковић и Новаковић“.

Међу свим овим фирмама била је најпознатија извозничка радња Леополда Фефермана. Од око 3.000 вагона пекмеца, колико се у овом времену извозило из Крагујевца, 300—400 вагона годишње извозила је ова фирма. Она је куповала пекмез и на крагујевачкој пијаци, а и сама га је пекла на многим местима (у околини Пожеге, Ариља, Ивањице, Чачка, Краљева и у већем броју гужанских села). Поред пекмеца, ова фирма се бавила и извозом суве шљиве (годишње 250—400 вагона) и руком требљеног пасуља (око 100 вагона годишње). Њен се годишњи промет кретао од 1,600.000 до 1,800.000 динара. У првим годинама овог века ова фирма је имала веома разгранат посао. Она је имала своје филијале у Чачку и Аранђеловцу, а 1905 године она је подигла у Крагујевцу, у близини железничке станице, велику етиважу за дупло сушење (етивирање) шљива, са капацитетом од 2,5 вагона дневно; током сезоне у овој етиважи било је запослено око 50—60 радника, искључиво из околних села (Јовановац, Белошевац).

И извоз воћа су држале углавном стране фирме, међу којима су биле најпознатије две пештанске извозничке радње „Самуило Цвирн“ и „Јанош Балог“, а затим велика београдска фирма „Хајим Пинто“. Поред ових фирми, извозом воћа су се бавили и разни трговци из Швајцарске, Беча, Суботице, Новог Сада, Земуна, и Панчева, који су преко сензала куповали велике количине разног воћа, углавном јабука, крушака и шљива. У овом времену на крагујевачкој пијаци је годишње куповано око 3.000 вагона разног воћа.

Извозна трговина житарицама и кожом. — Док су извоз пекмеца и воћа држале у Крагујевцу претежно стране фирме, извозом житарица и кожа бавили су се, углавном, крагујевачки трговци, у највећем броју случајева магазиције, које су дошле до знатног капитала и прошириле свој делокруг пословања и на овај вид трговине.

Међу најпознатијим извозничким фирмама ових производа крајем прошлог века нарочито се истичу: „Дина Почу“, „Тома Розгић“, „Аврам Демајо и Никола Ненковић“, „Тодор Туцаковић“, „Љубисав Вујовић“, „Никола Констандиновић“, „Јован Величковић“, „Исидор Драгићевић“ и „Самуило Мешулам“. Ове

фирме су извозиле годишње око 2.500 вагона житарица (пшенице и кукуруза), око 400.000 комада ситних кожа и до 100 вагона крупне коже. Овим продукцима поменуте фирме углавном су се снабдевале на крагујевачкој пијаци, али су често њихови сензали куповали те производе, а нарочито житарице и кожу крупне стоке, у селима Јасенице, Раче Крагујевачке, Поморавља, Ресаве и Белице. Извоз ових производа био је упућен углавном ка Пешти, а главни купци су биле велике јеврејске фирме. Извозило се највише преко Смедерева, а знатно мање преко Београда, Шапца и Рама. Међутим, од царинског рата с Аустријом, извоз је променио свој правац и убудуће је био упућен ка Солуну и Браили, а преко ових, за Турску, Египат, Италију и Француску. Тако је, на пример, фирма „Дина Почу“ извозила преко 100 вагона пшенице познатом млинарском предузећу у Солуну „Браћа Алагини“, а фирма „Тома Розгић“ велике количине коже, јаја, ћурки, живине и кукуруза разним фирмама у Италији и Француској. Годишњи промет сваке од ове фирме понаособ кретао се до 2.000.000 динара.

Извозна трговина ракијом. — Одлика крагујевачке околине да је то крај где одлично успева разна воће, затим, развој воћарства у вези са трговином воћа и воћарских производа, што је ишло упоредо са периодом овладавања капиталистичке производње, и, најзад, моменат да је Крагујевац у овом времену имао једну од најјачих пијаца у земљи, — били су одлучујући за вођење велике извозне трговине ракијом из овог града. Годишње су сељаци из левачких села, из околине Краљева, Чачка, Пожеге и Г. Милановца, из села грузанских и Горње Јасенице доносили на крагујевачку пијаци до 1.000 вагона ракије, па су је њих неколицина ракијских трговаца куповали и препродавали великим винарско-ракијским радњама широм читаве Србије, а највише у Београду, Смедереву, Пожаревцу, Великом Градишту, Петровцу, Свилајци, Ђуприји, Параћину и Јагодини (Светозареву). Међу најпознатијим трговцима ове бранше у овом времену се нарочито истичу: Обрен Јанковић, Јанаћко Здравковић, Груја Гојковић, Михајло Новаковић и Душан Ђирић. Они су до поменутих места најчешће рабаџинским колима разносили ракију у својој амбалажи, задржавајући се на путу више недеља. Годишњи промет једне овакве ракијске радње кретао се између 600—800.000 динара.

Извозна трговина стоком. — Иако је извоз стоке и раније био познат у Крагујевцу, у овом периоду је и ова привредна делатност доживела знатне измене. Најпре, откада је Крагујевац добио железничку пругу, стока се више није гонила „пешке“ до скела, већ железницом; тај моменат је утицао и на квалитете стоке која се извози, па се отада, на пример, извозе дебеле свиње а не, као дотада, мршаве. А затим, сталним јача-

њем градске привреде и разгранаванем послова, крагујевачки сточарски трговци почели су да извозе стоку и на друга европска тржишта, а не само на пештанско.

Стоку за извоз куповали су крагујевачки сточарски трговци и на панађурима и на сточној пијаци, а, по потреби, и код самих произвођача по селима из тадашњег гравитационог подручја. Али, већ је објашњено како се управо у овом времену тежиште снабдевања стоком померило са панађура на сточну пијаци, што је било условљено обимом извоза, могућношћу транспорта и утврђеним роковима за испоруку. У овом периоду највећи број свиња за тов (шумадинке) довозен је на сточну пијаци из Лепенице, Јасенице, Раче Крагујевачке, Поморавља, Белице и Груже, као и крупне стоке, од које су највише извожени (80%) „туцани“ бикови, пошто је квалитет њиховог меса знатно бољи од воловског; овце су највише дотериване из западне и југозападне Србије, а претежно из Санџака. Крајем прошлог века, крагујевачки сточарски трговци извозили су годишње око 150 вагона свиња, 100 вагона говеда и 50 вагона оваца. Извоз је био упућен углавном на европска тржишта (Беч, Пешта и Праг), сем оваца, које су се извозиле за Турску, и у мањем обиму крупне стоке, коју су извесни трговци извозили за острво Малту и Италију.

Међу најпознатијим извозницима стоке из овог времена нарочито су се истицали обимом извоза и трговачким везама Драгомир Шењањац, Никола Палигорић, Ђока Михаиловић, Урош Симић, Браћа Павловић-Бојацић и Аца Антић. Тако, на пример, извозничка фирма „Браћа Павловић-Бојацић“ извозила је годишње за Пешту око 3.000 комада дебелих свиња и до 350 комада крупне рогате стоке, док је фирма „Урош Симић и Комп.“, која се претежно бавила извозом крупне стоке (углавном „туцаних“ бикова) за Италију и острво Малту, имала на овим пословима годишњи промет око 2.000.000 динара.

(вв) **Провозна трговина.** — Изградњом железничке пруге појавио се у Крагујевцу и овај вид трговине. Непосредни узрок настајању ове привредне делатности било је то што је Крагујевац био последња тачка на железничком краку, који се везивао за главну саобраћајну артерију Београд—Ниш, до чије су пијаце долазили производи и из удаљених крајева западне и југозападне Србије; а затим, како је овај град био један он највећих привредних центара у земљи из кога су се снабдевали свом увезеном робом трговци једног великог дела ондашње Србије, Крагујевац је добио царинарницу (1895 г.) на којој је сва та роба царинена, па потом лиферована свим тим трговцима из тадашњег гравитационог подручја. Ту царинско-посредничку и опремничку службу, као тековину савремене трговине, вршили су у Крагујевцу искључиво странци (Миша Алкалај, Радомир Клајић), пошто се оваквих послова није могао прихватити ниједан

ондашњи привредник из града. У овом времену, заправо, врши се дубоки преображај крагујевачке трговине: кредит „у четири ока“, дат уиме „трговачког поштења“, нагло је почела да потискује меница; остаци оне непокретности, везаности за чекмеце и учмалости, који су се провлачили у трговини још из ранијих времена, брзо су нестајали употребом телефона и телеграфа у пословне сврхе и брзим транспортом добара који је омогућила железница; и, најзад, оне старе неписмене рабације које су вршиле пренос робе сменили су савремени отпремници-шпедитери, који познају целокупну технику царинског посредништва (висину царинских тарифа, манипулацију са декларацијама, издавање разних налога и добијање обавештења, стање већих страних и домаћих тржишта и тсл.).

Провозна трговина одиграла је значајну улогу у модернизовању привредног живота Крагујевца и допринела је бржем промету добара и свестраној привредној снази града. Укидањем царинарнице у граду (1905 г.), почела је да слаби функција овог вида трговине, што је указивало, са своје стране, на постепено опадање целокупне крагујевачке трговине у ширем смислу.

(гг) **Носиоци трговине.** — Поменуто је како је до овог времена већи део увозне трговине у Крагујевцу био у рукама Цинцара, али да је и српски елеменат већ ушао у све тајне трговине; извозном трговином, пак, чији је скоро једини артикал била стока, бавио се; углавном, српски елеменат, који се том делатношћу занимао још од оног времена, када су Срби добили од Турака слободу трговања. Али, и једним и другим видом трговине бавили су се тада искључиво становници Крагујевца.

Међутим, наглим јачањем градске трговине, што се нарочито догађало у овом периоду пресвладавања капиталистичке производње, у крагујевачку трговину улазе и други елементи, од којих су многи тек тада први пут видели Крагујевац. Ево како је изгледао национални састав крагујевачких трговаца у 1904 години (в. таб. на стр. 301):

Као што се види, 77% трговаца у Крагујевцу били су Срби, 16% Цинцари и 7% Јевреји. Али, треба истаћи да је један знатан број свих најпознатијих и најјачих фирми оних бранши које су имале највеће промете углавном био у рукама Цинцара и Јевреја. Поред ове констатације, још једна ствар у вези са носиоцима трговине овог времена је од већег интереса: то је она прећутна иако не најстриктнија, подела бранши међу трговцима појединих народности. Како су, наиме, Цинцари највише волели да се баве продајом оне робе „која се свакодневно троши“, они су држали велике радње као и низ малих са колонијалном робом („Коста Ристић и Тотани“, „Јанаћко Хаџи-Николајевић и Анастасијевић“), магазициске радње и шпекулативе („Дина Почу“, „Тома Розгић“, „Никола Констандиновић“, „Петко Ристић“); у њима су они, обучени најчешће у своје антерије, од изласка сун-

Врста трговине	БРОЈ ТРГОВАЦА ПО НАРОДНОСТИ				
	Срби	Цинцари	Јевреји	Немци	Чеси
Бакали	65	22	—	—	—
Трг. меш. робе	32	—	4	—	—
Вин. рак. трг.	10	4	1	—	—
Трг. вуном	5	—	—	—	—
Гвожђар. трг.	6	—	—	—	—
Трг. грађом	3	1	—	—	—
Магазације	23	13	4	—	—
Трг. кожом	2	2	—	—	1
Књижари	5	—	—	—	—
Ман. галант. трг.	53	1	3	—	—
Модна трг.	—	—	1	—	—
Конфекција	—	—	4	—	—
Трг. стаклом	3	2	—	—	—
Стов. шив. машина	2	—	—	—	—
Шпекулативе	9	3	3	1	—
Сточар. трг.	2	1	—	—	—
Шпедитери	1	—	2	—	—
Укупно	221	49	22	1	1

ца па непрекидно до касно у ноћ, при упаљеној петролејској лампи, очекивали своје муштерије, грејући у зимским данима над распаљеним мангалима своје прозобле руке, на којима су биле навучене рукавице без прстију. Јевреји, пак, долазећи у Крагујевац са већ великим трговачким знањем и искуством, а пошто су најбоље познавали светска тржишта и били у пословним везама са великим европским фирмама, углавном су се бавили извозом пољопривредних производа — лекмеза, воћа, жита и коже („Леополд Феферман“, „Давид Бракфелд и Кинцер“, „Самуило Цвирн“, „Аврам Демајо и Ненковић“, „Самуило Мешулам“), продајом готових фабричких одећа и шпедитерским пословима; већина ових Јевреја дошла је из Пеште и Беча и отворила своје радње у Крагујевцу. Српски елеменат у овом времену већ је сасвим ушао у разне трговачке послове, имао највећи број трговина и држао многе велике радње разних бранши („Илија П. Радовић“, „Петар Топаловић“, „Алекса Мијалковић“, „Милан Николић-Београђанин“, „Марић и Рајевац“, „Коста Петковић“, „Браћа Павловић-Бојадић“). Неки од ових трговаца уложиће своје капитале за оснивање градске индустрије и банака и постаће први власници приватне индустрије и новчаних завода у Крагујевцу.

Крајем прошлог века и у првим годинама овога, крагујевачки трговци су били веома цењен друштвени слој. Држећи највећи део материјалних богатстава у својим рукама, они су не само водили одлучујућу реч у привредним пословима, него су ит-

рали видну улогу и у осталом животу града: постајала су разни добротвори, оснивачи многих задужбина и фондова (задужбине Алексе Марића и Васе Рајевца, Обрена Јанковића, Павла Арсића-Шењанина, Симе Симића итд.), претседници и кметови општине, народни посланици. Они су, једном речи, били први грађани Крагујевца.

д. Успон трговине ишао је углавном све до Првог светског рата. Док је за време овога, како је већ истакнуто, замро сваки привредни живот, по ослобођењу и ова привредна грана, као и остале, узела је маха. Оно пустошење непријатељске војске, пропала добра и оголићеност становништва — до чега је дошло због ратних прилика, а што је проузроковало нагло повећање разних потреба становништва — као и инфлација новца у првим поратним годинама, били су плодно тло за рад свакојаке трговине. Томе треба додати да је градско становништво бројно стално јачало, да се Војно-технички завод почео да претвара у једно модерно предузеће, које је из године у годину запошљавало све већи број радника, да је Крагујевац био седиште области и два округа и велики културно-просветни центар и, најзад, да је рат, мада ужасан по последицама, ипак на посредан начин знатно утицао на подизање животног стандарда и измену начина живота, до чега је неминовно морало да дође повратком многих избеглица из земље, војске са фронта, заробљеника и интернираца. Снази крагујевачке трговине у првим годинама по завршетку рата допринело је и то што је Крагујевац још био велики привредни центар, који је снабдевао многе трговце из западне и југозападне Србије разном робом, иако су тада већ знатно ојачали нови привредни центри, поређани у долини Западне Мораве дуж железничке пруге која је тих година пуштена у саобраћај. Из свих тих разлога, Крагујевац је имао у првим поратним годинама велики број трговачких радњи, како се то види и на следећем прегледу:

Г О Д И Н А														
1924	1929	1930	1932	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
362	320	301	175	291	318	329	334	352	350	278	220	220	254	255

Овај преглед показује како је број трговачких радњи од 1929 па све до 1935 године знатно опао; отада па до 1939 године он је у сталном порасту; и, најзад, од 1940 па до 1944 године број трговачких радњи опет почиње да опада. Прво опадање броја радњи ове привредне гране дошло је као последица оне већ описане привредне кризе, која је од 1928 године захватила читав привредни живот; њене су се последице снажно осетиле у трговини, нарочито у периоду од 1931—1933 г., када је број радњи опао,

у поређењу са 1924 годином, са 100 на 48,3. Од 1935 године трговина се постепено опорављала од овог општег удара, а том њеном сталном полету посебно је допринело и оно из године у годину повећање броја градског становништва, проширење Војно-техничког завода и запошљавање у њему великог броја радника: у времену од 1932 до 1939 године број радњи се повећао са 100 на 201,1. Најзад, настале ратне прилике у Европи утицале су на мањи пад броја радњи у Крагујевцу, док је окупација земље и, посебно, града стварно значила умртвљавање ове привредне гране; у времену од 1939 до 1943 године број трговачких радњи је опао са 100 на 62,5.

Поред изложеног успона и пада трговине у Крагујевцу, ову привредну грану карактерише у периоду између два светска рата неколико веома значајних момената. То је појава нових бранши, разнострана борба трговаца, нарочито у периоду привредне кризе, и прилагођавање новонасталој ситуацији, даље промене код носилаца трговине, и измењен значај градске трговине и њене функције.

(аа) У овом времену број трговачких бранши је знатно порастао: у 1911 години ових је било 20, а 1942. — 41. И само тај податак показује колико је у Крагујевцу измењен начин живота у периоду између два светска рата, до чега је дошло из већ напред изложених разлога. Сада, подизањем животног стандарда и диференцијацијом у граду, и у зависности од општих привредних прилика које су владале у Крагујевцу и у целој држави, многе дотле непознате трговине имале су да одговоре новим захтевима. Тако су се међу многим новим радњама појавили: заступништво и продаја аутомобила, трговина фабричке обуће, музичких инструмената, крзнене робе, намештаја, нирнбершке робе, дрогерије и парфимерије, погребни завод, посредничка радња за набавку млађих и сл., док је нагло проширење Војно-техничког завода у последњим годинама пред Други светски рат било разлог да се у том времену појави неколико агентура, чији је искључиви задатак био снабдевање овог државног предузећа разним сировинама и материјалом.

(бб) Крагујевачка трговина у периоду између два светска рата доживљавала је многе догађаје, који су се битно разликовали од оних из периода настајања капитализма, када су у њој владали еснафски дух и принципи еснафске организације. Сада, претежно у последњим годинама овог привредног поретка, који је започео појавом привредне кризе, пред овом привредном грађном, као и другим, усталом, свакодневно су искрсавали многобројни проблеми и тешкоће, према којима су крагујевачки трговци увек покушавали да иставе своју некадашњу еснафску солидарност. „Једино нам је нада у узајамној — међусобној и

искреној помоћи, само је потребна воља и солидарност па би се донекле могла обезбедити бар пристојнија зарада, коју нам и сам закон дозвољава“, — тим речима је окарактерисан рад скупштине Удружења трговаца за град Крагујевац и срезове крагујевачки и грузански, одржане 20 марта 1931 године, и та се иста мисао провлачила кроз извештаје свих годишњих скупштина све до Другог светског рата. Међутим, како тај дух еснафске солидарности није више одговарао новим друштвено-економским условима, све дате обавезе, свечана, часна обећања и писмени уговори били су кршени, како ћемо мало доцније видети, управо од стране оних који су их и изrekli и на њих пристаили. Све је то доводило до пропадања великог броја трговаца и затварања њихових радњи; о томе најбоље говоре следећи подаци:

Година	Број основаних радњи	Број престалих радњи
1931	6	22
1934	29	16
1935	68	7
1939	22	5
1940	9	13

Као што се види, у годинама најтежих привредних прилика (1927—1933) био је највећи број затворених радњи. Слика трговине тих година најбоље је дата у извештају Управног одбора Удружења трговаца за град Крагујевац, поднетом на годишњој скупштини, 19 марта 1933 године: „Економска криза систематски исцрпљује трговину, остављајући за собом свуда беду и пустош. Од вредних и агилних чланова друштва, трговаца, ствара бескућнике и беднике. Краза, та немилосрдна немањ, баца трговчев иметак на добош, а њега, као и његову породицу, децу и жену, оставља без крова и хлеба. Сетите се, зар је мало наших другова, дојучерашњих трговаца, које знамо као вредне и корисне, а који су данас на улици. Срећемо их свакодневно, како без посла иду градом; неки уз мизерну награду обављају разноврсне послове, најчешће у Војно-техничком заводу или у општини као кантарџије и пијачари, да би деци, жени и себи спремили хлеба.“ Крагујевачку трговину последњих година друге и током читаве треће деценије овог века пратиле су још и многе друге тешкоће и разне противречне појаве. То је, најпре, појава неправног обављања трговачких послова, што су у граду чинили многе занатлије, пензионери и друга лица; тако се из извештаја једне комисије Удружења трговаца, датираног 11 марта 1933 године, види како се сајџија, модискиња и штрикерка, поред занатске, бави и трговачком делатношћу и како један број народних кујни обавља и пиљарске послове, иако нико од њих није учлањен у Удружењу трговаца. У годишњем извештају за 1934 годину подвуче-

не су штетне последице за трговину због рада извесних пензионера, најчешће ранијих официра и државних мајстора Војно-техничког завода, који су „већином заступници великих страних фирми, чиме одузимају професионалним трговцима хлеб, и поред тога што примају своје добре пензије. Жалосна је то појава, када и сама држава то фаворизује и гледа кроз прсте, да се једни богате на рачун других. О овоме се мора строго повести рачуна и настати да се и од тога зла бранимо“. А на годишњој скупштини Удружења трговаца, која је одржана 19 марта 1939 године, претставник пиљарске бранше тражио је од претседника општине „да обрати мало пажње на мерење у општинској тржници, јер има доста људи који доносе разну робу са села и продају у виду свог производа и ако су исту робу и они купили, па кад је препродају они не дају кило у кило, већ 700 грама у кило. Захтева да се настане да се трговачке радње иселе из пијаце а тако исто и оне кафане и моли да се забрани рад свима који раде неправно у тржници“. Непријављивање запослених шегрта и помоћника у циљу избегавања пореских обавеза и продавање дневног радног времена бацали су, са своје стране, светло на стање крагујевачке трговине и верно су приказивали положај у коме су се налазили трговци у овом времену. Тако, управни одбор Удружења у свом извештају од 25 марта 1928 године истиче „како у вароши врло мали број чланова уписује своје помоћно особље“, па опомињући такве трговце да због тога могу имати штетне последице, наставља „да полиција има право и није искључена могућност да једнога дана бане у радњу и тражи уговор о раду између послодавца и помоћног особља“. А у извештају од 19 марта 1939 године Управни одбор истиче како у граду има један већи број трговаца који, да би смањили трошкове опште режије, „држе шегрте а и друго помоћно особље млађе од 16 година на раду преко прописаних 8 часова дневно, и због тога су надлежне власти многе послодавце покажњавали“. Крагујевачка трговина нарочито је била погођена конкурентским радом торбара, продавница набавно-продајних задруга, продавница појединих картела и великих предузећа („Та-Та“, „Бата“, „Пеко“, „Тивар“ и тсл.), а извозна трговина, посебно, радом „Призада“. Тако, да би умирио трговце у граду, пошто се пронела вест да неће да предузима никакве мере против торбара, Управни одбор Удружења трговаца на годишњој скупштини, 19 марта 1939 године, обавештава чланове „да је начелно решено да се за 1939 годину узме један хонорарни службеник, чија ће дужност бити да преко Удружења и власти тера из нашег места дотичне торбаре и агенте који иду од куће до куће и нуде разну робу“. Предузете мере делимитично су уродиле плодом, пошто се успело „у толико да торбари више своју робу не разастире на тезгама и да је више на тезгама не продају, већ само у својим кућарицама, те је и то доста допринело да се број торбара у нашем граду смањило, а да је и даље остало да робу несметано про-

дају на тезгама, њихов број би се знатно повећао“. У Крагујевцу се у овим годинама јавио један посебан тип торбарења, и то од стране оних лица „која бесправно тргују овоземаљским производима, као јајима, кромпиром итд. које набављају ван Крагујевца од сељака и после их продају као свој производ“; такав бесправан рад наилазио је на оштре протесте пиљара у граду, и то је био један од главних проблема у раду пиљарске бранше¹. Свим досад наведеним појавама, које су пратиле крагујевачку трговину у периоду између два светска рата, треба придружити и оне које су наступиле због обустављања трговачког кредита и конкурентске борбе која се стално водила између трговаца, и поред многих покушаја да се она избегне. А исход свега тога било је јачање једног малог броја трговаца, животарење других и пропадање трећих. Та слика крагујевачке трговине лепо је приказана од стране једног трговца на годишњој скупштини Удружења, 19 марта 1933 године: „За побољшање прилика у трговини и закон даје могућност. Законом је дозвољено зарада буде до 20%. И кад би трговци себи обезбедили ову зараду, поправили би своје стање. Али је потребна воља, искреност и несебичност и то не другог ради, него себе ради — тога будимо свесни. Покушајмо да свој живот претворимо у трпеливији.“

Крагујевачки трговци предузимали су низ мера, којима су покушавали да отклоне све изложене штетне појаве у привреди, које су са извесном законитошћу морале да наступе. Они су 19 јануара 1927 године основали Одбор споразума свих трговаца у Крагујевцу, који је имао да регулише, у овом времену велике привредне кризе, све кредитне односе између продаваца и купца; овим споразумом било је предвиђено да се „рата на кредит може дати отворено највише до 500 динара, а преко ове суме не сме се дати без меничне обавезе никоме, па чак ни најбољој — прима муштерији. Онај дужник, који неисплаћене рачуне и после одређеног рока не хтедне на позив повериоца регулисати има се бојкотовати и известити потписнике овог споразума и објавити га као неуредног платишцу и такво лице ниједан члан споразума не сме кредитирати све док своја дуговања са каматом не измири“. Пошто су предвиђене казне за оне који прекрше споразум, даље је предвиђено да „од наплаћене казне 50% припада потказивачима, чије име ће се држати у највећој тајности, а 50% у корист подизања трговачког дома и помоћ породици пострадалих трговаца“. Оснивање Колонијално-бакалске задруге, 30 августа 1928 године, са задатком да својим задругарима набавља и дели потребну робу, претставља значајан вид борбе крагујевачких трговаца ове бранше, којом су хтели у тешким годинама за рад да се ослободе потчињености и београдских и крагујевачких просиста. Покушај увођења такозване „црне књиге“

¹ В. Записник годишње скупштине Удружења трговаца за град Крагујевац и срезове крагујевачки и гружански, одржане на дан 28 марта 1937 године.

(књига вересије) показује којим су мерама покушавали да прибегну крагујевачки трговци у овом времену пуном противречних појава, а, с друге стране, оно баца светло на целокупни привредни живот града, а посебно трговине. Тако, Управни одбор удружења на годишњој скупштини, 28 марта 1937 године, обавештава чланове „да је покушао са увођењем такозване црне књиге, у коју би се унела имена свих рђавих платиша, која би се према потреби умножила и раздала свима члановима да је имају при руци, те кад им се јави неки нов муштерија са тражењем кредита, да из исте виде да ли то лице још коме дугује и како плаћа“. Али и овај покушај чувања интереса чланова трговачког реда пропао је као и многи ранији, пошто је његово остварење ометала стална конкурентска борба за придобијање и задржавање муштерије, која се интензивно водила између самих чланова Удружења: „Како су за увођење једне овакве књиге били потребни подаци од свију чланова, то је управа путем позивница умолила своје чланове да направе списак својих рђавих платиша и да исти доставе Удружењу. Како се овом позиву одазвао врло мали број чланова, то до увођења ове књиге није могло доћи, што је само штета самих чланова, јер све више своју робу дају на вересију и то баш онима који не плаћају.“ Најзад, крагујевачки трговци су предузимали и многе друге кораке, да би повратили углед и снагу градске трговине. Време од 1930-их година па све до Другог светског рата испуњено је њиховим бројним резолуцијама, које су све обележене уским интересом њиховог реда. Тако су резолуцијом од 22 марта 1936 године, којом су обухваћени сви горући проблеми градске трговине, крагујевачки трговци тражили: да се укине Закон о заштити земљорадника и о регулисању земљорадничких дугова, пошто је његовим ступањем на снагу потпуно парализован кредит између трговаца, занатлија и индустријалаца, с једне, и земљорадника, с друге стране; да се не примени у живот Закон о сузбијању скупине животних намирница, пошто би у противном „наша трговина била у безизлазном положају, а то би било сипање уља на зграду која је у пламену. Од трговаца би се стварао непотребан пролетаријат, који би био отпућен да тражи хлеба као општински служитељ и обичан радник, у ком би случају на место наших трговаца дошли страни капиталисти са нашим новцем“; да се укине заштитна царина „домаће“ индустрије, која је у већини случајева страног порекла, и да се не дозволи уском кругу капиталиста богаћење на рачун најширих слојева народа, „који без скрупула искориставају сваку прилику да своје профите увећају па и садашњу тешку ситуацију отежавају подизањем цена њихових заштитних производа, док су овоземаљски производи пали на минималне цене, што је довело до велике несразмере између цена индустријских и пољопривредних производа; да се постојећи картели и велики магацини, као што је например

„Та-Та“ и њему слични укину, пошто се „иза њих крију немачки Јевреји или неки пензионери, а такви магацини су убитачни за све средње и мале трговце, односно домаће привреднике“; да се створе нове и прошире старе пијаце и тиме омогући извоз и боље уновчење пољопривредних производа, који се данас продају у бесцење и леже као мртав капитал; да се привилегована друштва, као и све житарске, набављачке и потрошачке задруге укину или опорезују свима дажбинама које носе и трговци, пошто су исте и саме трговачке радње и обављају све оне послове које и трговци; да се не спроведе у живот железничка задружна тарифа, која, дајући задругама повластице на железницама, значи „крај слободне приватне трговине“; да се забрани учитељима и поповима оснивање задруга и рад у њима, пошто је такав њихов рад штетан по наставу у школи и религију у цркви; да се забрани пензионерима заступање страних па и домаћих фирми све дотле док од државе примају макакву пензију; и да се све војне и друге државне набавке узимају од трговаца, „пошто су они најјевтинији, а не од повлашћених друштва и не водећи рачуна о цени нарочито пољопривредних производа“. И, на крају, резолуцијом од 26 фебруара 1939 године, крагујевачки трговци траже да се у граду подигну потребне зграде за основне школе и гимназије, да се град уврсти у ред градова прворазредне скупине и да добије институције које му по традицији припадају.

(вв) Како је већ истакнуто, у периоду између два светска рата, а нарочито почев од година привредне кризе па надаље, функција крагујевачке трговине знатно је измењена. Основне промене су се састојале у томе што градска увозна трговина — трговина на велико и мало — није више имала онаквог значаја као пре Првог светског рата, што су обим и лик извозне трговине битно измењени и што је провозне трговине, може се рећи, нестало.

Трговина увозном робом (ангро и детаљ). — Иако је овај вид градске трговине у поређењу са осталим претрпео у новонасталим околностима најмање удара, функција ове привредне делатности ипак је унеколико измењена. Непосредан повод томе свакако је било оно смањење гравитационог подручја, које је наступило као последица извршене административно-територијалне поделе земље у 1930 години, откада Крагујевац више није био, као дотле, седиште највеће управне јединице¹. Изградња пруге Крагујевац—Краљево, формирање и стално јачање нових привредних центара дуж железничке пруге у долини Западне Мораве, последице које су наступиле у времену привредне кризе и, доцније, у годинама уочи избијања Другог светског рата, што се огледало у наступању свих оних противреч-

¹ В. стр. 108 и 207.

них појава о којима је напред било говора, са своје стране су такође утицали на слабљење функције крагујевачке увозне трговине. Тако, Удружење трговаца за град Крагујевац и срезове крагујевачки и грузански својим актом број 360 од 25-V-1939 године обавештава Трговинску комору у Београду да су „сви садашњи послови и у детаљној трговини и у трговини на велико у односу према истим месецима прошле године слабији за 40—50%“. Али, док су сви ови моменти утицали на опадање функције градске увозне трговине, пораст градског живља, подизање животног стандарда, издиференцираност потреба становништва и стално проширење Војно-техничког завода донекле су неутралисали дејство свих наведених негативних чинилаца и допринесли ипак великој улози ове привредне делатности.

Негативни чиниоци, дакле, довели су до знатног смањења реона услуга крагујевачке увозне трговине. Она више није имала онакав задатак као пре Првог светског рата, када је снабдевала разном робом удаљене крајеве западне и југозападне Србије; сада, код ње су узимали такву робу многе сеоске дућанице и задруге из тадашњег гравитационог подручја, које је било омеђено, како је већ истакнуто, огранцима Рудника, Јешевцем, Котлеником, административном границом према Срезу жичком, Гледићским Планинама, Црним Врхом и Великом Моравом. Али, иако у малом броју, и неке сеоске дућанице почеле су да се снабдевају робом непосредно код гросиста у Београду, тежећи да проценте зараде крагујевачких трговаца задрже за себе. Упоредо са знатно мањим реоном услуга ишло је и опадање броја великих, гросистичких фирми разних бранши. Тако су из овог времена познате следеће радње на велико: „Ђорђевић, Маринковић и Симоновић“, „Петар А. Топаловић“, „Живко Николић“ и „Сава Урошевић“ (бранша колонијалне робе); „Алекса Обрадовић и Комп.“, „Матић и Другови“, „Радосав Мишовић“, „Коста Јаковљевић и Синови“ и „Симовић и Јововић“ (бранша мануфактурне робе); „Тома Јагушт“ (гвожђарска бранша) и „Милутин Милић“ (стакларско-порцеланска бранша).

Али, при свем том, Крагујевац је у овом времену још имао веома јаку увозну трговину. То се најбоље види из ових података (в. таб. на стр. 310).

Овај изложени преглед најважнијих бранши крагујевачке увозне трговине показује, када се упореди са подацима за одговарајуће радње из периода пре Првог светског рата, а имајући притом у виду и вредност валуте, како је обим рада извесних бранши опао (колонијалне, мануфактурно-галантериске, гвожђарске, вунарске, електротехничког материјала, књига и канцеларског материјала), док је других ојачао (стакларско-порцеланске, грађевинског материјала, конфекције). Опадање рада наведених бранши, које је наступило као последица отварања великих радњи у новим привредним центрима, која се више нису снабдевала код крагујевачких фирми већ непосредно, огледало се у смањеном

броју трговина на велико и мањем годишњем промету који су остваривале, него што је то било до времена привредне кризе. Нешто јачи промет стакларско-порцеланске бранше био је последица измењеног начина живота у кући, бранше грађевинског

Б р а н ш а	Вредност радње		Годишњи промет		Број зв. посл. особља			
	на велико	на мало	на велико	на мало	шегрта — помоћника			
					на вел.	на мало	на вел.	на мало
Колонијална	5,000.000	250.000	40,000.000	700.000	3	1	7	1
Мануфактурна	2,000.000	800.000	2,500.000	1,000.000	2	1	4	2
Гвожђарска	2,000.000	300.000	5,000.000	1,500.000	3	2	4	1
Стакл.-порцел.	2,500.000	300.000	10,000.000	4,000.000	2	2	6	3
Грађ. материјала	—	500.000	—	3,000.000	—	—	—	2
Продаја вуне	—	250.000	—	750.000	—	—	—	—
Продаја електро-тех. мат. справа и машина	—	200.000	—	700.00	—	2	—	1
Прод. намештаја	—	600.000	—	900.000	—	2	—	2
Прод. књига и канц. материјала	—	300.000	—	700.000	—	2	—	1
Продаја боја	—	160.000	—	700.000	—	1	—	1
Конфекција	4,000.000	—	10,000.000	—	1	—	1	—
Агентуре	—	—	30,000.000	—	—	—	—	—
Продаја пива	—	—	3,000.000	—	—	—	1	—
Продаја пољоприв. машина	—	—	900.000	—	—	—	—	—

материјала због наглог проширења и модернизовања Војно-техничког завода, а јачање промета радњи конфекције наступило је услед великог пораста броја радника у граду и, уопште, поларизације у имовинском погледу, што се нарочито испољавало у годинама уочи Другог светског рата.

Поред изложенога, за измењену функцију крагујевачке увозне трговине између два светска рата биле су карактеристичне још неке ствари. Прво, то је продужење оног тек започетог процеса специјализације рада у трговини, када су се крагујевачки трговци прилагођавали потребама и укусу потрошача и града и села; то је довело, с једне стране, до отварања многих нових радњи, којих град дотада није имао¹, а, с друге, до одређивања извесних трговаца да се искључиво баве продајом робе потребне селу и укусу сеоског становништва, када су отварали радње дуж друмова који су водили ка центру града (тзв. „сељачке радње“). Друго, то је појава многих заступништава, међу којима су најзначајније трговачке агенције за снабдевање Војно-техничког завода разним сировинама и материјалом и заступни-

¹ В. стр. 289.

штва за продају пољопривредних машина и справа, која се појављују управо у времену када се на селима у околини Крагујевца врше први кораци ка техничком унапређењу земљорадње¹. Треће, за функцију крагујевачке увозне трговине овога времена карактеристично је и то што је знатно проширен круг оних земаља из којих се увозила разна роба. Али, за разлику од стања пре Првог светског рата, сада су не само просистичке фирме набављале робу непосредно код произвођача, већ и многе мање, склапајући поруџбине преко агената разних страних фирми, који су у овом времену у великом броју редовно посећивали град, или се непосредно обраћајући таквим фирмама. Смер крагујевачке увозне трговине може се пратити из ових података (в. таб. на стр. 312). Најзад, за функцију градске увозне трговине од значаја је и то што се поред приватне трговине у последњим годинама пред Други светски рат појављују и задружна, водећи општу конкурентску борбу са првом. То је, наиме, отварање у 1937 години великог магацина Главног Савеза земљорадничких задруга, који је Савез у Београду снабдевао свом потребном робом. Отада су се из овог магацина почеле да снабдевају разном робом све задруге у околини, што је знатно деловало на функцију крагујевачке увозне трговине која је дотле снабдевала и све сеоске набавно-продајне задруге.

Извозна трговина. — Знатно више од увозне трговине, изменила је своју функцију крагујевачка извозна трговина. Многи разлози су деловали да је до тога морало доћи. Једни су долазили као последица свих оних појава, које су се догађале у пољопривреди крагујевачке околине у овом времену; то је, како је већ показано у одговарајућем одељку о пољопривреди, нагло опадање сточарства, пропадање воћњака, нестални приноси ратарства (као последица екстензивне земљорадње) и стално осиромашење села, које је одликовао уситњени посед са разбацаним парцелама². Други разлог опадању функције овог вида крагујевачке трговине наступио је због великог смањења гравитационог подручја Крагујевца, када градску пијацу нису више снабдевала разним пољопривредним производима удаљена села западне и југозападне Србије. Отада су нови привредни центри добили јаче пијаце. И, најзад, функција крагујевачке извозне трговине је опала и због тога, што су велике количине воћа, житарица и стоке почела да откупљују и прерађују велика индустријска предузећа у граду (фабрика конзерви, Млин Браће Бојацић, I Парни акционарски млин итд.), а, посебно, извозом пољопривредних производа почело се бавити и привилеговано друштво „Призад“, као и локалне банке у граду.

¹ В. стр. 80.

² В. стр. 78—96.

Увозник бранше	Одакле се увози роба (држава или место)	
	Инострано тржиште	Домаће тржиште
Колонијално-деликатесне	Аустрија, Чехословачка, Румунија, Египат, Палестина, Италија, Бразилија, Грчка, Француска, Немачка.	Београд, Суботица, Нови Сад, Загреб, Бар, Осјек
Мануфактурно-галантериске	Италија, Немачка, Пољска, Енглеска	Београд, Љубљана, Загреб, Марибор, Лесковац
Гвожђарске	Немачка	Београд, Нови Сад, Загреб, Марибор, Лесковац
Стакларско-порцеланске	Чехословачка	Параћин, Цеље
Грађевинског материјала		Словенија, Босна, Обреновац, Рашка, Голија „Прометна банка А. Д.“, „Макиш А. Д.“
Трговине вуне	Енглеска, Аустралија, Алжир	Македонија, Босна, околнина Новог Пазара
Трговине електро-техн. материјала, машина и справа	Немачка	Београд, Загреб, Суботица, Нови Сад
Трговине намештаја		Београд, Сремска Митровица, Хрватска, Словенија
Трговине књига и канц. материјала	Аустрија, Енглеска, Немачка	Београд
Трговине боја	Немачка	Београд, Загреб, Љубљана
Конфекције	Аустрија	Београд, Вараждин
Трговачке агенције	Немачка, Мађарска, Енглеска, Белгија, Шведска, Италија, Шпанија, Француска, Чехословачка,	Зеница, Вареш, Цеље, Гуштањ, Осјек, Вараждин, Јасенице, Шоштањ, Карловац Обилићево, Шабац, Сењски Рудник, Каленик, Бор, Београд,
Заступништва пива		Београд, Сарајево, Јагодина, Ниш
Заступништва пољопривредн. машина и справа		Загреб.

У светлу тих појава дошло је до знатног опадања крагујевачке извозне трговине. Оно се огледало и у великом смањењу количина извезених пољопривредних производа и у опадању броја извозничких радњи. Тако су крагујевачки извозници у времену од 30-их година па до избијања Другог светског рата извозили годишње око 150 вагона пекмеза од шљива, 10 вагона сувих шљива, 800 вагона разног воћа, 120 вагона ракије, 50 вагона крупне рогате стоке, 10 вагона свиња, 8 вагона живине, 3 вагона јаја, 220.000 ситних кожа и 50 вагона крупне коже. Годишњи промет једне извозничке радње овако је изгледао:

Врста извозничке радње	Вредност извоза у дин. једне веће извозничке радње
Извоз пекмеза и суве шљиве	600.000
Извоз воћа	1.200.000
Извоз ракије	2.100.000
Извоз стоке	10.000.000
Извоз живине и јаја	2.000.000
Извоз коже	3.000.000

Међу најпознатијим извозничким радњама — шпекулативама — нарочито су се обимом својих послова истицале: „Јанаћко Хаџи-Николајевић“, „Миле Стефановић-Бугарче“, „Браћа Павловић-Бојацић“, „Влада Лазовић“ и „Веља Бошковић“ (за извоз пекмеза од шљива и суве шљиве). Оне су пекле пекмез у познатим шљиварским селима: Страгарима, Шаторњи, Јерменовцима, Клисури, Рамаћи, Влакчи, Враћевници, Бресници, Бумбаревом Брду, Барама, Книћу, Г. Сабанти, Д. Сабанти, Бадњевцу, а ако неке године не би било рода, онда су то чиниле и у знатно удаљеним селима, ван гравитационог подручја (Рибарска Бања, Шилиговац, Каоник, Превеш, Рочевих, Петница, Лакац, Самаила, Каран, Прибој). Извозом воћа бавиле су се ове фирме: „Алекса Стојановић“, „Сима Томић и Тасић“ и „Бора Розгић“; извозом ракије — „Милорад Влаја-Николић“, „Светолик Николић“, „Андра Мишовић“, „Владимир Мијајловић“, „Тихомир Стефановић“, „Веља Бошковић“ и „Браћа Павловић-Бојацић“; извозом стоке — „Урош Симић и Комп.“, „Љуба Антић“, „Браћа Павловић-Бојацић“ и „Бока Михаиловић“; извозом живине и јаја — „Тома Розгић“; и извозом коже — „Исидор Драгићевић“, „Урош Симић и Комп.“, „Тома Розгић“, „Влада Лазовић“ и „Веља Бошковић“.

Извоз свих тих артикала био је упућен ка многим државама и разним местима у земљи. Тако је пекмез од шљиве, коме је конкурисала фабричка прерада, био извожен за Аустрију, Чехословачку, Пољску и Немачку, а у земљи за Кикинду, Шид, Руму, Нови Сад, Суботицу и за неке јеврејске фирме у Београду; воће је продавано углавном великим београдским извозничким фирмама, а у мањој мери је извожено за Нови Сад, Субо-

тицу, Кикинду и Бечкерек; ракија је продавана великим винарско-ракијским радњама у Београду, Новом Саду, Бачкој Тополи, Смедереву, Градишту, Пожаревцу, Ђуприји и Параћину; стока је извозена за Италију, Чехословачку и Аустрију, а живина и јаја за Француску и Италију; најзад, кожу су куповали искључиво београдски трговци. Као што се види, број тржишта која су куповала пољопривредне производе од стране крагујевачких извозника у периоду између два светска рата знатно се повећао. И тај податак, са своје стране, говори о настојању крагујевачких трговаца да се са што је могуће мање потреса прилагоде новим приликама и околностима, којима се одликовао овај период пун противречних појава.

Измењену функцију крагујевачке трговине у периоду између два светска рата карактерише, најзад, нестајање провозне трговине. Наиме, укидањем царинарнице у Крагујевцу, продужењем железничког крака Крагујевац—Краљево и изградњом пруга Крушевац—Ужице и Чачак—Горњи Милановац—Београд, знатним смањењем некадашњег великог гравитационог подручја и приказаним опадањем и увозне трговине више се није осећала потреба за постојањем у граду царинско-посредничке и шпедитерске службе. Изградњом железничких пруга роба је стизала железницом до нових привредних центара, који су никли на рачун Крагујевца, а све царинско-посредничке услуге, потребне крагујевачким трговцима, вршили су београдски шпедитери. Тако је и овај вид трговине приказивао стање у коме се налазила крагујевачка трговина овог времена.

(гг) Све изложене промене у функцији крагујевачке трговине између два светска рата имале су одлучујућег удела по носиоце трговине у граду. Укратко, нестајањем велике извозне и увозне трговине, нестало је и свих оних велетрговаца-странаца, који су — везани за Крагујевац само обављањем великих трговачких послова — овај напустили, чим су услови за рад неупоредиво опали. То се поглавито односи на трговце јеврејске народности, који су, сем извоза стоке, држали у својим рукама, заједно са Цинцарима, целокупну извозну трговину. Док су крагујевачки извозници — Јевреји напустили град, трговци — Цинцари, који су се осећали сталним грађанима Крагујевца, пошто су овде били рођени и одрасли, прилагођавали су се новим околностима. Они су или продужили да се баве, као дотада, трговачким пословима (извозом и увозом), иако у смањеном обиму, или су своје некада трговине на велико претварали у трговине на мало, као што су то учинили власници раније великих фирми „Јанаћко Хаџи-Николајевић и Анастасијевић“ и „Коста Ристић и Тотани“. Али, у новим околностима за рад, број цинцарских радњи у Крагујевцу је стално опадао, пошто синови нису више наслеђивали своје очеве у радњама, већ су почели да уче школе

и да се одају разним позивима; а томе је такође допринело и то што се трговачке кћери по правилу нису више удавале за трговце и трговачке синове — Цинцаре (што је у годинама пре Првог светског рата био најчешћи случај), када су се удруженим капиталима правили велики послови и када је зет постајао стуб радње, већ су, поучені свакидашњим примерима опадања трговине и затварања некад познатих радњи, почеле да склапају бракове са људима сигурнијих позива (официри, лекари, инжењери, адвокати, чиновници). У времену између два светска рата највећи број трговачких радњи у граду држао је српски елеменат, који је, научивши се трговању од цинцарских и јеврејских трговаца, постао исто тако вичан као и они свим трговачким пословима. Током 1937 године, од укупно 329 трговачких радњи у граду Цинцари су држали 12 (1 радњу за продају дрвета за грађу и гориво, 1 за продају прерађених кожа, 1 продавницу вештачке и гумене коже, 1 трговину мануфактурно-галантериске робе, 1 радњу за продају сатова, 5 колонијално-бакалских радњи, 1 извозничку радњу — шпекулативу и 1 радњу за продају златне и сребрне робе), а Јевреји 5 (једну трговину мануфактурно-галантериске робе, 2 радње конфекције и 2 стакларско-порцеланске радње); поред Цинцара и Јевреја, у Крагујевцу је исте године имао радњу на велико за продају гвожђарије један Чех, и уз њих су држали разне радње још пет лица која нису била српске народности (Словенци и Хрвати). Све остале трговине биле су у рукама српског елемента. Нижи преглед показује из којих је крајева потицао тај елеменат¹:

Град, Срез	Порекло трговаца у Крагујевцу	
	Апс. број	%
Крагујевац (град)	77	27
Срез крагујевачки	73	22
Срез гужански	63	19
Срез лепенички	16	4
Срез опленачки	15	4
Срез левачки	25	7
Срез жички	6	1
Срез таковски	7	2
Гравитационо подручје	282	86
Остали срезови	47	14
Укупно	329	100

¹ Овај преглед је сачињен на основу регистра трговаца, који се водио у 1937 години код Удружења трговаца.

Као што се види, највећи број крагујевачких трговаца потицао је или из самога града, или из његове околине (86%). И тај податак за себе говори одакле је Крагујевац црпао своје снаге. Али, оних 14% показују да су овде отварали радње и привредници пореклом из разних крајева државе, што значи да је град и у овом времену још био значајно привредно средиште, и поред свих тешкоћа кроз које је пролазио његов целокупни привредни живот.

ђ. За време окупације, 1941—1944 године, градска трговина је преживљавала тешке дане. Већ уласком непријатељске војске у град, када је започето развлачење робе из дотле пуних дућана, ова привредна грана почела је нагло да опада. Тај поступак непријатеља и немогућност набавке робе утицали су на опадање увозне трговине, а мере разреза и ограничења промета пољопривредним добрима значиле су стварно замирање извозне трговине. То је довело и до опадања броја радњи и до делимитичног или потпуног нестајања појединих бранши. Тако је потпуно нестало трговина за продају аутомобила, музичких инструмената, вештачке и гумене коже, крзнене робе, сатова, златне и сребрне робе, продавница меснатих производа, бироа за набавку млађих и др., док је рад свих осталих трговина због несташице робе увелико опао; то су били разлози што је број трговачких радњи спао са 350 (у 1940 години) на 220 (у 1943). Опште стање трговине најбоље се може видети из извештаја о раду Управног одбора Удружења трговаца, поднетог на годишњој скупштини, 7 марта 1943 године: „Откако се налазимо под окупацијом са трговином из дана у дан иде све горе. Разлог је за ово несташица робе. Још у почетку прошле године било је нешто мало бакалске и мануфактурне робе, затечене из предратног доба, али у овој години остале су све радње празне. Бакалске ралње данас продају само намирнице које се добијају путем купона као што је со, шећер и сапун; друге робе оне немају. Мануфактурне радње су у прошлој години добијале по мало текстилне робе; данас међутим од свих мануфактурних радњи у Крагујевцу добијају текстилну робу само 10 радњи, које снабдева требовањима Крајскоманда и Окружно начелство. Један већи број мануфактурних радњи претворен је у парфимерије, или се у њима продаје нирнбергај и плетена роба од пружа. Дашчарске радње такође су празне, јер ниједна није у стању да набави робу по максимираној цени. Гвожђарска роба добија се од Централе за гвожђе по мало, али у ограниченим количинама, нарочито се тешко добијају ексерси за које се осећа велика потреба, а нарочито у ситним ексерсима за потков обуће.“

У таквим условима за рад трговине, у граду је цветала црна берза. Њоме су се нарочито бавили како власници оних мануфактурно-галантериских радњи, које је снабдевала робом окупаторска власт, тако и један број трговаца који су пре рата др-

жали велике радње, а који су скрили веће количине робе и сада је продавали испод тезге по врло високим ценама.

Пред овом привредном граном у послератном периоду стајали су крупни задаци. Пре свега, она је имала да обезбеди најосновније потребе бројног становништва града, које је током окупације јако осиромашило. Трговина је, затим, имала да савлада многе социјалне проблеме, који су се јавили као последица свих оних страдања кроз која је прошло градско становништво током рата, када су многи грађани стрељани, одведени на присилне радове, интернирани као политички сумњиви и тсл. И, најзад, она је имала да доживи једну такву реорганизацију револуционарног карактера, која је морала да наступи, као и у другим привредним гранама, у новим друштвено-економским условима: то је онај њен значајан пут који почиње ликвидацијом приватног сектора и долази, преко дистрибутивне трговине, до социјалистичке слободне трговине.

Значај и функција градске трговине у годинама по ослобођењу биће ниже изложени кроз приказ начина организације снабдевања грађана, развој трговачке мреже и кроз састав апарата социјалистичке трговине.

(аа). Одмах по ослобођењу Градски народни одбор отпочео је преко свог магацина са снабдевањем појединих социјалних установа (болница, дечјег дома, дома старца) оним прехранбеним артиклима који су се у малим количинама у овом времену нашли у граду. У трговинама које су радиле био је извршен попис животних намирница, па су незнатне количине шећера и соли подељене грађанству преко спискова домаћинства, на којима је корисник потписом потврђивао пријем. У другом тромесечју 1945 године ГНО почиње да снабдева грађанство хлебом, а нешто раније су биле уведене карте са разним купонима домаћинства преузетих на обезбеђено снабдевање, па је оно повремено издавање животних намирница вршено преко ових карата, а оне су истовремено служиле и за издавање хлеба. Током те године подељено је грађанству следеће: пшеничног брашна 32.529 кг, ражаног брашна 33.759 кг, ражи 15.417 кг, соли 2.871 кг, шећера 4.932 кг, мармеладе 4.658 кг, зејтина 1.849 л, ципела са дрвеним ђоном 182 пара, цокула 488 пари, сапуна 1.390 кг, сапунског прашка 260 кеса и дрва за огрев 713 м³. У 1946 години издавање текстила и обуће вршено је уз уписивање у текстилне карте до одређене висине (300 динара по карти), а преко овог износа издавање ових производа вршено је са нарочитим налозима Привредног отсека Градског народног одбора. Крајем године формиран је у саставу Привредног отсека Уред за рационалирано снабдевање, па се од овог времена индустријска роба (текстил и обућа) издају по специјалним дознакама које су биле једнообразне за целу земљу. Дознаке су дељене грађанству које је било преузето на

обезбеђено снабдевање преко синдикалних подружница, основних организација НФ, инвалидске организације и удружења пензионера; истовремено су биле уведене и једнообразне карте за снабдевање прехранбеним артиклима. Систем дознака остао је све до 1948 године, када су заведене текстилне карте са тачкицама, које су грађанству тромесечно издаване. Продаја робе обезбеђеног снабдевања преко прехранбених карата и индустријске преко тачкица трајала је све до месеца октобра 1951 године, када је уведен систем прехранбених и индустријских бонова. На нижем прегледу показано је колико је по годинама у Крагујевцу било потрошача на обезбеђеном снабдевању, као и количине и вредности издатих прехранбених и индустријских артикала:

Врста артикла		Г О Д И Н А			
		1948	1949	1950	1951
житарице	количине (у т)	4.750	4.900	4.740	4.920
	вредност (у дин.)	32.700	34.000	33.180	34.440
масноће	количина "	450	485	480	438
	вредност "	14.824	16.975	16.800	15.330
Месо	количина "	780	650	840	720
	вредност "	31.218	26.000	33.600	28.800
Шећер	количина "	450	410	456	429
	вредност "	13.158	12.300	12.768	12.870
Пиринач	количина "	25	18	—	32
	вредност "	371	270	—	389
Какао производи	количина "	23	23	19	26
	вредност "	1.314	1.872	1.536	2.120
Гриз	количина "	45	85	72	84
	вредност "	520	850	648	840
Индустријски бонови	број	33.500	36.000	34.000	34.500
	вредн. (у дин.)	415.240	452.524	421.834	444.584
Број потрошача		36.500	37.000	36.000	35.000

Ови подаци, најпре, показују да је у 1951 години, када је извршена ревизија потрошача на обезбеђеном снабдевању, после које је један број ових отпао, Градски народни одбор снабдевао основним прехранбеним артиклима и индустријском робом 88% целокупног становништва града. Тај податак говори на посредан начин о социјалном саставу градског живља, међу којима је било, како је већ истакнуто, у великом проценту радника, службеника и намештеника и ученика. А, затим, овај преглед показује колико је становник града у времену дистрибутивне трговине био обезбеђен одређеним артиклима; тако је током 1951 године он добио: 140,5 кг житарица, 12,2 кг масноће, 20,5 кг меса, 12,2 кг

шећера, 0,9 кг пиринча, 0,7 кг какао производа, 2,4 кг гриза и индустријских бонова у вредности од 12.702 динара. Другу робу, или већу количину него што му је била обезбеђена, становник града могао је набавити у слободној продаји, по вишим (комерцијалним) ценама.

(бб) По ослобођењу, 254 приватне трговачке радње отпочеле су са радом. Али, како се у овом времену несређених привредних прилика код великог броја њих појавила тежња да скривају робу, или да је продају по високим ценама, на највећи број ових трговаца није се могло ослонити да врше снабдевање грађанства. У том времену, октобра 1944 године, наставила је рад Чиновничка задруга, која је била основана још пре рата, а такође и Задруга за набавку намирница, основана за време окупације; прва је имала 3 продавнице, а друга само 1. С обзиром на знатан број приватних трговачких радњи, удео ових задружних продавница у снабдевању грађанства био је врло мали. Због тога, месеца марта 1945 године долази до оснивања и треће задруге под именом Радничко-набављачко-потрошачка задруга. Ова задруга отвара једну продавницу у центру града, а другу у предузећу „Црвена застава“. Месеца маја исте године долази до фузионисања све три задруге у једну, и она добија назив Радничко-службеничка набављачко-потрошачка задруга; она је обухватала 7.607 домаћинстава са укупно 24.450 чланова-потрошача. У овој години поменута задруга је имала 6 продавница са 26 намештеника и службеника. До робе је долазила, углавном, преко свог Савеза у Београду и неких предузећа на велико. Претежно је пословала артиклима који су били контролисани и робом која, је тада добијена од УНРРА-е. Приватни сектор, пак, у том времену снабдевао се робом, користећи за то своје пословне везе са разним просистичким фирмама у земљи, а исто тако и разна познанства са појединцима из извесних производних предузећа; један број трговаца овог сектора продавао је и робу коју је имао скривену. Месеца марта 1945 године основано је предузеће „Колектив“ А. Д., у коме су и државни и приватни сектор учествовали са по 50%. Ово је било прво трговачко предузеће у Крагујевцу у чијем је раду учествовала држава, па је то уједно и почетак — заједно са Радничко-службеничком набављачко-потрошачком задругом — стварања социјалистичког сектора трговине у граду. Ово предузеће је имало само једну продавницу, тако да је недовољно утицало и на снабдевање грађанства и на формирање цена. Особље овог предузећа сачињавали су искључиво стари трговци, акционари друштва, али је ГНО преко својих претставника имао потпун увид у рад предузећа, чиме су биле онемогућене макакве спекулације и неправилности од стране запосленог особља; али, с обзиром да су запослени трговци у „Колективу“ А. Д. добијали преко овог предузећа робу и за своје радње, које су одвојено водили, они су били у могућности да

ту робу продају и скупље, испод тезге и преко својих разних канала, што је један знатан број и чинио. „Колектив“ А. Д. је постојао до марта 1946 године, али је са приватним капиталом практично ликвидирано још септембра 1945 године.

Следеће, 1946 године, социјалистички сектор градске трговине је знатно ојачао. Тако је Радничко-службеничка набављачко-потрошачка задруга већ имала 16 продавница колонијалне робе, 3 продавнице текстила, 1 продавницу огрева и 1 радничко-службенички ресторан (мензу). Почетком те године „Колектив“ постаје искључиво државно предузеће, и то за град Крагујевац и срезове крагујевачки и гужански. Средином године у граду се формира повереништво савезног трговачког предузећа „На-Ма“ из Београда, које отвара своје 3 продавнице прехранбеном и непрехрамбеном робом, која се, углавном, делила потрошачима путем налога. Крајем исте године ово је повереништво укинута, а продавнице „На-Ма“ предале „Колективу“. Тако је „Колектив“ на крају 1946 године имао 11 разних продавница, што са 20 продавница Радничко-службеничке набављачко-потрошачке задруге претставља несумљив напредак у јачању и развијању социјалистичког сектора трговине у граду. Те године приватни сектор држао је 204 радње.

Наредна, 1947 година, обележена је као година даљег јачања социјалистичког сектора градске трговине и све већег потискивања и слабљења приватног сектора. Почетком године основано је градско предузеће „Исхрана“, са задатком да изврши организацију производње и продаје хлеба, да обезбеди снабдевање грађана месом, воћем и поврћем и колонијалном робом. Развијајући своју делатност према постављеним задацима, предузеће је у свом саставу имало и гране произвођачке делатности: производњу хлеба, производњу меса и сухомеснатих производа. Оно је имало укупно 72 продавнице, и то: 22 продавнице хлеба, 8 продавнице меса, 12 сталних и 18 сезонских продавница воћа и поврћа, 8 колонијалних продавница, 1 продавницу брашна, 1 продавницу киселе воде, 1 сточне хране и 1 посластичарских производа; у њему је било запослено 178 радника и службеника. Како су прехранбени артикли били основна намена рада предузећа, оно је за око 80% од оствареног промета робу добијало путем континентата. Поред овог предузећа, социјалистички сектор трговине чинила је и Радничко-службеничка набављачко-потрошачка задруга, са својих 20 продавница, у којима је било запослено 132 намештеника и службеника, а такође и два среска трговачка предузећа (која су ове године основана), тако да је „Колектив“ постао градско предузеће за промет индустријским производима. Ово предузеће је проширило у овој години број својих продавница од 11 на 17, од којих је било 7 текстилних, 3 гвозђарске, 1 парфимерија, 1 стакларска, 1 намештаја, 1 обуће, 1 канцеларијског материјала, 1 огрева и 1 погребне спреме. Крајем ове године, у предузећу „Колектив“ било је запослено 70 радника и слу-

жбеника и 13 ученика у привреди. Најзад, у трећем кварталу 1947 године у граду је основано и предузеће републичког значаја „Робна кућа“ са 20 радних места. Поред ових предузећа, у граду је почетком године основано пољопривредно добро „Економија“, чији је основни задатак био да производи пољопривредне артикле, па да их или уступа градском предузећу „Исхрана“, или да их и само продаје на пијаци. У том циљу њему је додељен земљишни фонд од 150 ха и најнужнији инвентар; ове године у предузећу је било запослено 86 радника и службеника. Тако је оснивање и овог предузећа значило значајан корак Градског народног одбора ка савлађивању тешкоћа у снабдевању градског становништва основним артиклима исхране.

У 1948 годину предузећа су ушла са више искуства у раду и са бољом организацијом, па су тако могла у кратком року да изврше преузимање свих приватних трговачких радњи, које су месеца јуна ове године ликвидирале. Тако је „Колектив“ преузео 47, „Исхрана“ 26 и Радничко-службеничка набављачко-потрошачка задруга 17 радњи, са укупном вредношћу од преко 4.000.000 динара. Ликвидацијом приватног — капиталистичког сектора указала се потреба за проширењем мреже и задружног и државног сектора трговине. Због тога је „Колектив“ отворио 9 нових продавница, „Исхрана“ 28 и Радничко-службеничка набављачко-потрошачка задруга 7 продавница. Крајем године, трговачка мрежа социјалистичког сектора имала је 153 разне продавнице, у којима је било запослено 620 радника и службеника, од којих су 135 били пекари и месари, који су радили у производњи код предузећа „Исхрана“. Али, преузимањем трговина приватног сектора, нека предузећа у граду постала су гломазна, па је то захтевало реорганизацију трговачке мреже. Тако је крајем године расформирано предузеће „Исхрана“, а уместо њега основана су нова предузећа: „Победа“ — за продају воћа, поврћа, млека и млечних производа, „7 јули“ — за производњу и продају хлеба, меса и месних прерађевина (које је у свом саставу имало и градску кланицу), „Козара“ — предузеће за колонијал. Исто тако, из састава „Колектива“ издвојен је огревни материјал, па је формирано предузеће „Огрев“.

Према томе, у 1949 години постојала су у Крагујевцу ова трговачка предузећа: „Колектив“ који је имао 33 продавнице, са 145 радника, службеника и ученика у привреди; „Огрев“ са 1 продавницом огревног материјала и 1 продавницом грађевинског материјала, у којима је било запослено 16 радника и службеника; „7 јули“ са 40 продавница хлеба и пецива, 12 продавница меса, масти и месних прерађевина и 4 продавнице посланица, у којима је радило 283 радника и службеника; „Победа“, која је у свом саставу имала 26 продавница воћа и поврћа, 17 продавница млека, 1 продавницу сточне хране и 3 дечја ресторана, и запошљавала 96 радника и службеника; набавку пољопривредних

производа ово предузеће је вршило преко земљорадничких задруга, сељачких радних задруга и откупних предузећа, а такође је имало и својих 48 окупних станица и 4 испоставе у разним селима; Радничко-службеничка набављачко-потрошачка задруга, која је имала 26 колонијалних продавница, 4 текстилне, 2 продавнице за робу из плана II и 20 продавница воћа и поврћа, у којима је било запослено 164 радника и службеника; „Козара“ је имала 14 продавница са 60 службеника и намештеника, трговачко предузеће „На-Ма“ са 3 продавнице и 118 радника и службеника и градско пољопривредно добро „Економија“ са 79 радника и службеника. Поред ових предузећа, у 1949 години постојале су у граду и индустријске продавнице обуће „Комбинат“, „Триглав“ и „Пролетер“ и предузеће за продају дувана „Дуван“ основано у трећем тромесечју ове године.

У 1950 години дошло је до даље реорганизације градске трговачке мреже. На скупштини Радничко-службеничке набављачко-потрошачке задруге, месеца марта 1950 године, донета је одлука да се задруга расформира и да се њене продавнице воћа и поврћа предају градском предузећу „Победа“, а колонијалне продавнице предузећу „Козара“. Тако је „Победа“ у овој години пословала са 34 продавнице воћа и поврћа, 11 продавница млека, запошљавајући 126 радника и службеника. „Козара“, са преузетих 25 колонијалних продавница, имала је 39 продавница, са 124 радника, службеника и ученика у привреди. За снабдевање грађанства било је такође од значаја повећање броја продавница код неких других предузећа. Тако је предузеће „Колектив“ сада имало 39 радних продавница и 145 радника и службеника, а предузеће „7 јули“ 40 продавница хлеба и 12 продавница меса и масти, са 232 радника и службеника. Остала предузећа у граду („Робна кућа“, „Огрев“, „Дуван“, индустријске продавнице обуће, књижаре и градско пољопривредно добро „Економија“) током ове године имала су исти број продавница и запосленог особља као и у претходној години.

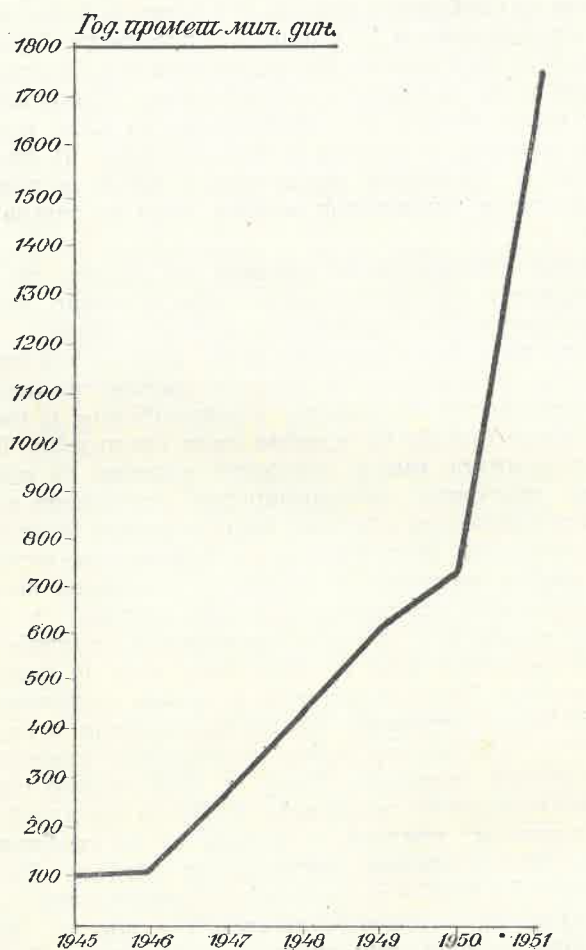
Година 1951 нарочито је значајна по градску трговину, пошто се у њој скоро сасвим прелази од дистрибутивне на слободну трговину. Та је чињеница довела до нових реорганизационих мера. Најпре, почетком године, долази до спајања предузећа „Огрев“ и „Робна кућа“ са „Колективом“. У истом времену извршена је и ликвидација среских трговачких предузећа, тако да „Колектив“ преузима њихове текстилне и гвожђарске продавнице у граду, а такође и једну текстилну продавницу Војно-трговачког предузећа, које се током ове године расформирало. Прихватање овако великог броја продавница, различитих специјалности, створило је од „Колектива“ једно веома гломазно предузеће, што је неминовно морало утицати на извршење појединих задатака, тако да у првом полугодишту оно није показало најбоље резултате у раду. Због тога је почетком месеца сеп-

тембра ради растерећења „Колектива“, поново издвојена служба снабдевања грађанства огревом и формирано предузеће „Огрев“, које је са своја 22 радника и службеника имало на продају дрво, утаљ, циглу, цреп и остали грађевински материјал. Само пак предузеће „Колектив“ остало је са 38 разних продавница и 209 радника, службеника и ученика у привреди. Предузеће „Козара“ преузело је колонијалне продавнице среских предузећа као и Војно-трговачког предузећа, која су ликвидирани у овој години; оно је сада имало 33 продавнице, које је снабдевало робом углавном из слободних извора, и у њему је било запослено 124 радника и службеника и 17 ученика у привреди. Предузеће „Победа“ имало је у овој години 14 продавница воћа и поврћа, 4 млечна ресторана и 11 радника и службеника. Предузеће „7 јули“ имало је у свом саставу 37 продавница за хлеб и пециво и 12 продавница за месо, у којима је био запослен 61 радник и службеник. Остала трговачка предузећа у граду задржала су онај број продавница и запосленог особља који су имала у претходној години.

Градском становништву вршила су услуге сва ова предузећа у зависности од расположиве робе и њеног асортимана, с једне, и куповне моћи потрошача, с друге стране. Међутим, у времену када није било довољно робе, што се поглавито односи на прве године по ослобођењу, потребе грађанства (односно неких његових категорија) за разним прехранбеним и индустријским артиклима подмириване су и мимо ових предузећа. Тако су синдикалне подружнице имале задужене чланове да набављају разне артикле, претежно пољопривредне производе, код произвођача, чак и у удаљеним местима, који су потом били дељени члановима подружнице. Исти смисао — побољшање исхране и снабдевености својих радника — имало је оснивање економије при војно-индустријском предузећу „Црвена застава“, у 1948 години; такву улогу имала је у граду и продавница службе радничког снабдевања (железничара) из Краљева, која је снабдевала железничко особље. Недостатак робе у првим годинама по ослобођењу био је повод отварању неких продавница затвореног типа, у којима су се снабдевали робом припадници извесних позива и чланови њихових породица. Тако је 1948 године основано Војно-трговачко предузеће, предузеће УДБ-е и предузеће Повереништва унутрашњих послова, у којима су се снабдевали робом припадници ЈНА и органи унутрашњих послова. Почетком 1950 године, предузеће УДБ-е и предузеће Повереништва унутрашњих послова спојена су у једно („Опскрба“), и оно је, преласком са дистрибутивне на слободну трговину, заједно са Војним-трговачким предузећем престало са радом крајем 1951 године.

Упоредо са повећањем броја трговачких предузећа и запосленог особља у њима, ишло је и јачање промета, које су ове радње обављале (в. графикон 5 на стр. 324). До тога је дошло и због

повећања индустријске производње у читавој држави, тако да је из године у годину имало све више и квалитетније робе, и због сталног развоја градске привреде, која је запошљавала велики број становника, што је утицало на јачање његове куповне моћи. Али, треба приметити да су се у Крагујевцу снабдевали робом и многи сељаци из околине, и по везаним ценама и на слободној продаји. Тај пораст промета градске трговачке мреже по предузећима у периоду дистрибутивне трговине приказан је на следећој табели (в. таб. на стр. 326).

Графикон 5. — Вишегодишње кретање промета трговачке мреже у Крагујевцу.

Као што ти подаци показују, функција градске трговине је јачала из године у годину. Тако је, на пример, у 1951 години на 1

продавницу градске трговачке мреже долазило 5,02 намештеника, службеника и ученика у привреди, на 100 становника града отпадало је 3,6 продавница, а на 1 становника града од целокупног промета свих градских трговачких предузећа (и за прехранбене и за индустријске артикле) долазило је 43.240 динара, при чему се напомиње да од ове суме није одбијен износ који се односи на куповину робе са попустом од 80%, односно 65%¹. Упоредо са јачањем градске трговачке мреже, ишло је и боље снабдевање грађанства свакојаком робом. У односу на 1950 годину, а поготову на раније, у 1951 робе је било далеко више, али се у погледу асортимана и квалитета наилазило на тешкоће, што се поглавито односи на индустријску, у првом реду на текстилну робу. Крајем 1951 године, ови проблеми градске трговине знатно су ублажени. За градску трговачку мрежу значајно је истаћи и то да су се скоро сва предузећа снабдевала робом претежно преко трговачких предузећа на велико из разних места наше државе; само нека градска предузећа, и то она која су продавала артикле исхране („Победа“, „7 јули“) набављала су те производе у највећем проценту по селима околине Крагујевца, или су и сама производила извесне артикле исхране, као што је то чинило предузеће „Економија“ на свом имању.

Као што је предратна увозна трговина на велико и мало (трговачка мрежа) претрпела битне промене у промењеним друштвеним условима, исто се то догодило сада и са некадашњом градском извозном трговином. Штавише, ова последња, због свих оних административних мера које су биле предузете у области пољопривреде, није се могла чак ни појавити у свом предратном лику. У послератним годинама, завођењем мера најпре обавезног, а касније и слободног откупа вишкова пољопривредних производа, прикупљање и извоз тих производа вршила су разна државна предузећа републичког значаја, основана у Крагујевцу у овом периоду административних мера у планској привреди. Тако је за откуп и промет житарица основано предузеће „Житопроект“ (које у граду има свој силос у коме може да смести 2.220—2.500 тона житарица), за откуп и промет воћа — „Воћар“, за промет стоком — „Сточар“, за откуп коже, вуне и техничких масноћа — „Кожа“, за откуп живине, јаја и друге перади — „Живинопроект“ и за откуп вина и ракије — „Навиг“; сем ових предузећа, извозом пољопривредних производа из гра-

¹ Уствари, ова сума која долази од укупног промета на 1 становника нешто је мања, пошто се и сељак из околине снабдевао извесном робом у граду и тиме учествовао у остварењу приказаног промета трговачких предузећа у Крагујевцу.

Назив предузећа	Г о д и н а						
	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951
Трг. радње прив. сектора	70,000.000	70,000.000	40,000.000	9,000.000	92,000.000	11,000.000	—
РСЗ	20,000.000	35,000.000	94,000.000	102,000.000	166,000.000	166,000.000	837,780.000
"Колектив"	10,000.000	16,006.000	60,827.000	95,899.000	166,000.000	166,000.000	—
"На-Ма"	—	8,000.000	—	109,000.000	83,000.000	—	—
"Исхрана"	—	—	54,206.000	110,000.000	—	132,000.000	—
"Робна кућа"	—	—	24,000.000	20,000.000	21,000.000	24,000.000	31,000.000
Среска трг. предузећа	—	—	—	—	107,000.000	98,000.000	222,133.768
"Огрев"	—	—	—	—	55,315.000	79,000.000	111,000.000
"7. Јули"	—	—	—	—	32,000.000	88,521.000	229,294.000
"Победа"	—	—	—	—	58,217.000	63,218.000	128,182.000
"Козара"	—	—	—	—	17,000.000	23,000.000	21,000.000
"Дуван"	—	—	—	—	18,000.000	24,500.000	23,000.000
"Комбинат"	—	—	—	—	18,000.000	26,500.000	23,000.000
"Триглав"	—	—	—	—	18,000.000	26,500.000	23,000.000
"Пролетер"	—	—	—	—	9,000.000	14,000.000	16,000.000
"Светлост"	—	—	—	—	8,000.000	12,000.000	14,000.000
"Просвета"	—	—	1,250.000	3,796.000	7,791.000	6,627.000	12,906.000
"Економоја"	—	—	—	—	—	—	73,247.000
Продавн. занат. задруга	—	—	—	—	—	—	—

витационог подручја бавили су се срески савези земљорадничких задруга за срезове гружански и крагујевачки, а такође и фондови за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде ова два среза. Ова предузећа током 1951 године извезла су из крагујевачке околине следеће количине основних пољопривредних производа:

Врста артикла	Јед. мере	НАЗИВ ПРЕДУЗЕЋА						
		"Жито-промет"	"Воћар"	"Сточар"	"Кожа"	"Навил"	Срески савези 33	Фондови за механизацију
Пшеница	ваг	915						27
Кукуруз	"	818						6
Овас	"	51						1
Раж	"	86						1
Јечам	"	70						3
Воће (разно)	"		150				52	9
Пекмез	"		16				4	
Кожа (крупна)	"				31			
Кожа (свињска)	"				5			
Кожа (ситна)	"				3			
Кожа (дивљачи)	"				1			
Вуна	"				6			
Крупна стока	ком.			3.058			147	
Ситна стока	"			12.917			218	
Дебеле свиње	"			176			5	
Мршаве свиње	"			1.195				
Прасад	"			544				
Вино	лит.							13.000
Ракија	"					100.000	34.500	58.143

Самим тим што је социјалистички сектор преко појединих предузећа преузео на себе да прикупља вишкове пољопривредних производа, у потпуности је измењен и смисао њиховог извоза из овог краја у поређењу са предратним. Пре рата, у времену деловања капиталистичких закона тржишта, крагујевачки извозник тражио је и у земљи и у иностранству тржишта, где би могао под најповољнијим условима да пласира производе ради остварења највеће личне добити; сада, у времену социјалистичке привреде, делатност свих ових откупних предузећа, као и других широм државе, усмерена је ка томе да омогуће привредној политици социјалистичке државе остварење општекорисних циљева (за исхрану становништва пасивних крајева, за извоз и тсл.).

(вв) Једна од најосновнијих црта која је карактерисала послератну градску трговачку мрежу јесте онај догађај који је ве-

зан за промену носилаца градске трговине. У послератном периоду, старог крагујевачког трговца са његовим погледима и схватањима постепено је нестајало, а функцију градске трговине из године у годину све је више освајао нови кадар запослен у апарату ове привредне гране, који је, у промењеним друштвеним условима, васпитаван да има и нови однос према свом позиву и послу који обавља. Али, од ослобођења па све до 1948 године у апарату трговине претежно су били стари трговци и људи који су и раније радили у трговини. Дobar број ових савесно је обављао поверени посао, али је међу њима било у малом броју и таквих који су се тешко мирили са насталим друштвеним променама у земљи и који су на разне начине ометали рад социјалистичких предузећа, уносећи пуно старих навика и схватања. Тај проблем градске трговине, који се нарочито озбиљно испољавао после национализације приватног сектора, захтевао је, с једне стране, да се приступи чишћењу трговачке мреже од тих старих трговаца који су ометали рад, а, с друге, да се приступи њеном освежавању и попуњавању новим, младим кадровима. Због тога су формиран краткотрајни трговачки курсеви, кроз које је само из града прошло око 100 жена, које су после завршеног курса укључене у трговачку мрежу. Поред тога, пришло се и школовању кроз шестомесечне курсеве оног кадра, мушког и женског, који је већ био укључен у мрежу, али који или није имао никаквог стручног и општег знања или је оно било недовољно. Затим је основан и двогодишњи курс, на који су одлазили они који су завршили тромесечни или шестомесечни курс. Уопште узев, сви ови курсеви давали су приличне резултате, па су многи свршени курсисти убрзо постали добри продавци, а један знатан број њих и самостално води продавнице. Најзад, значајно је истаћи да су готово сва предузећа у граду по својим продавницама једновремено формирала семинаре у циљу уздизања својих кадрова. Овај начин школовања и уздизања кадрова у трговини постао је устаљена форма и заменио је оно брзопотезно школовање кроз курсеве, што је било нужно у времену наглог ширења мреже продавница социјалистичког сектора.

Тако је Крагујевац постепено добијао нови кадар у трговини. Од укупног броја запослених у градској трговачкој мрежи око 52% отпада на жене, које су у највећем проценту укључене у трговину тек после ослобођења, а свега нешто око 10% долази на старе трговце, који су раније имали своје радње, и око 8% на старе трговачке помоћнике. Школске квалификације запосленог особља у трговини овако изгледају: са основном школом 40%, са непотпуном средњом школом 53,3%, са потпуном средњом школом 5,1% и 0,6% са факултетом. Највећи број људи и жена запослених у градској трговачкој мрежи живи у Крагујевцу; само

један мали број живи у околним селима и свакодневно долази у град на рад, како се то види и из следећег прегледа:

НАЗИВ СЕЛА	Удаљеност од града (у км)	Број запосленог особља	НАЗИВ ПРЕДУЗЕЋА
Јовановац	7	1	„Победа“
Белошевац	5	1	„
Грошница	9	1	„
Лапово	30	1	„
Трмбас	5	4	„Огрев“
Маршић	6	1	„
Теферич	4	1	„
Букуровац	9	4	„Житопромет“
Белошевац	5	2	„
Д. Комарице	16,7	1	„
Перовац	11	1	„
Корићани	5,2	1	„
Шљивовац	10	1	„
В. Пчелице	13	2	„Кожа“
Грошница	9	1	„

Као што се види, у трговачкој мрежи је запослен мали број оних који станују ван града (3,1%). А и колико их има, они живе у оним селима која су или поређана покрај главних путева који воде за Крагујевац или поред железничке пруге, што им олакшава свакодневни одлазак на рад.

3. УГОСТИТЕЉСТВО. — Све већ поменуте околности које су биле везане за Крагујевац: да се налазио на месту где се сучишту путеви који су водили у разне правце, да је лежао у једној транзитној области, када се идући преко ње знатно скраћују путеви за западне (Ужице) и јужне (Скопље) крајеве и да је још од свог оснивања био административно-управно, војно и привредно средиште једне од нахија Београдског пашалука, условљавале су појаву и ове привредне делатности. Тако је Крагујевац још од првих дана турске власти имао неколико цинцарских ханова, који су се налазили с обе стране Лепенице, у близини моста преко кога се улазило у варош, а такође и два каравансераја, од којих се један налазио „на месту садашњег начеоштва, а други према њему на месту садашњег „Такова“¹ (55, с. 55). У њима су путници могли наћи коначиште и одморити своју стоку на путу за разне крајеве где се све из Крагујевца могло доспети.

¹ На одговарајућим местима данас се налазе зграде Занатског дома и Поште, телеграфа и телефона.

Оваква улога крагујевачких ханова и каравансераја остала је за све време турске власти. Ослобођењем земље, ових турских установа је нестало, а њихову улогу преузимају механе, које кнез Милош издаје под аренду. Иако су се механе по удобности разликовале од турских ханова, пре свега по томе што су имале одвојене просторије за стоку, у њима је ипак изостајала удобност, коју су тражили многи странци који су долазили у Крагујевац по разним важним пословима или да упознају српског кнеза и српске прилике. Тако видимо, како је француски конзул у Србији, Дикло, отсео у Крагујевцу, фебруара 1839. године, у „јединој и врло рђавој механи која је постојала“; а то је била она механа коју је Коста Јовановић још 1822. године тражио од кнеза да му је уступи, како би је уредио „по европски“ да странци имају где отсести када дођу у престоницу (35, с. 25).

Али, ако није имао удобних механа, поготову по схватању странаца који су долазили из једне културне средине у земљу која се тек отргла испод вишевековног ропства, у Крагујевцу их је у овом времену био знатан број. По једном попису из 1836. године, у граду је било 72 механе. Појава толиког броја механа била је условљена оним привредним полетом који је град учинио поставши престоница земље, када је добио велики број дућана и занатских радњи и када је имао најјачу пијацу у земљи на коју су долазили сељаци из удаљених крајева: све оне који су долазили на крагујевачко тржиште прихватиле су градске механе, дајући им и конак и храну. А како је у овим механама могла бити смештена стока у посебно саграђеним шталама, механције су продавале и људску и сточну храну. Тако су почетком 1848. године крагујевачке механције продавале оку добро печеног хлеба по 1 грош, а исто толико је коштала и 1 ока „порђавић“ вина, док је боље вино било за 20 пара скупље, за 1 оку старе шљивовице наплаћивале су по 2 гроша, за оку јечма 26 пара и за оку сена 16 пара. Носиоци овог позива у Крагујевцу били су готово искључиво Цинцари, чији су сународници држали овде ханове још у турско време.

Отсељењем престонице само за једно краће време опала је ова привредна делатност и нешто се смањило број механа, да би се ускоро, оснивањем Тополивнице, јачањем градске привреде и пијаце и повећањем броја становништва, њихов број опет знатно повећао. Године 1866. у Крагујевцу је било 110 угоститељских радњи, од којих 41 кафана и 69 крчми (механа). Али, није само повећање броја угоститељских радњи карактеристично за овај период. Оно што је исто тако значајно јесте појава модернијих локала и боље уређених и припремљених да одговоре захтевима

градске привреде тога доба. Сада, наиме, неке кафане почињу да уређују и одвојене собе за угледније госте, имају пространа и поплочана дворишта, где може да се смести већи број кола која су пристигла у град уочи пазарног дана, а такође и штале за запрежну стоку; све је то одговарало владајућем периоду коњског и колског саобраћаја, у коме је Крагујевац од свих вароши у земљи по својој привредној снази заузимао једно од првих места. Међутим, највећи број локала остао је онакав какав је био и у Милошевом Крагујевцу. Ево како је, по речима једног путника који је 1866. године пролазио кроз Крагујевац, изгледала унутрашњост једне од многих градских механа: „То вам је пониска соба, но прилично пространа, патосана цигљом, с црним таваном на црним дирецима, и с бело окреченим зидовима. Механција је мора бити врло практичан човек, јер он се користи и тиме што су греде под таваном црне од чађи и дима, али наравно да не би људе и своје добре мушттерије вређао, не пише обичним словима но неким кукама, колутима, тачкама и пругама, које само он разуме“. Описујући даље механу у коју је навратио, овај путник каже како је половину просторије заузео миндерлук, застрвен великом асуром, који служи за преноћиште гостију. Остали део механе заузимају два-три стола са клупама и столицама, огњиште, „на коме вазда букти ватра те кува воду у једном великом лонцу, и „пече“ каву“, и, најзад „келерај“ са својим „разноликим великим и малим боцама... у којима је ракија и вино од сваке руке“ (53, с. 123).

И у ово време готово све механције и кафеције у Крагујевцу били су Цинцари; српски елеменат само се по изузетку бавио овим позивом. Овај последњи још се није био научио оној механциској умешности, а и његовој психи и карактеру, који су били одраз прилика у којима је дотле живео, није била својствена она сервилност коју је имао један механција-Цинцарин, који је ту особину стекао у механи свога оца и деде, посматрајући их како са потребном спретношћу за оно време обављају свој посао. Још дуги низ година по ослобођењу цинцарске механције задржале су те особине; једна белешка о Крагујевцу седамдесетих година прошлог века живописно приказује једног механцију-Цинцарина: „Поред „келераја“ стоји механција са својим грчким носом и равнодушним лицем. Он се слабо меша у разговор, поздравља сваког који уђе, излази полагано и достојанствено преда њ да га упита: „Што заповедајете? Вино, ракија, кафа?“ па пошто га послужи да опет мирно стане на своје место не мичући се. Само ако види да који гост пуни лулу, узме с огњишта угљен у машама, запали му чибук, па је опет миран“ (53, с. 124).

У наредним годинама, а нарочито откако је добио железничку пругу, Крагујевац је доживео свој „златни век“ привредног живота. Као што је већ истакнуто, у њему је тада цветала трговина, имао је развијено занатство, у тим годинама је добио већи број индустријских предузећа и банака, пијаца му је била једна он најјачих у земљи, на коју су сељаци из удаљених крајева западне и југозападне Србије доносили своје производе, а односили из града разну робу. Поред тога што је био један од највећих привредних центара, Крагујевац је у то време био велико административно-управно, војно и културно-просветно средиште и, свакако, највећи политички и духовни центар државе. У Крагујевац су тада долазили многи привредници, културни и просветни радници и политичари и из иностранства и из других крајева државе, па је све то проузроковало извесно прилагођавање угоститељства новим приликама. Тако је град добио неколико хотела и гостионица, који су се по удобности мерили са најмодернијим угоститељским објектима ондашње Србије. Та померања и прилагођавања функције угоститељства новим захтевима града могу се пратити и на следећем прегледу:

Год.	Укупан број угоститељских објеката	О Д Т О Г А						
		Механе (крчме)	Кафане	Гостионице	Ресторани	Бифеи	Народне кујне	Хотели
1836	72	72	—	—	—	—	—	—
1866	110	69	41	—	—	—	—	—
1904	101	77	11	10	—	—	—	3
1929	86	—	—	—	—	—	—	—
1936	138	77	19	23	7	6	4	2
1941	169	98	14	43	4	2	7	1
1944	145	69	10	52	4	1	8	1
1945	147	69	11	55	4	2	6	—

У овом времену власници угоститељских радњи снабдевали су се ракијом на крагујевачкој пијаци, пивом у фабрици пива у граду док је радила, а доцније су га увозили из Београда, а вино су куповали углавном код три-четири фирме које су доносили овај артикал са стране, пошто околина града није могла да задовољи његове потребе. Међу најпознатијим увозницима вина пре Првог светског рата био је Ванђел Риза, који је ово доносио из Дедеагача, Херцег Новог, Груде, Вршца, Крајине, Соровића, Криволака, Демир Капије, Врања и Сићева, а потом га продавао угоститељским радњама у граду и многим кафецијама све до Чачка, Г. Милановца, С. Паланке, Лапова и Сабанте. Тада је годишњи:

прмет једног хотела износио до 300.000, гостионице до 210.000, кафане до 120.000 и крчме (механе) до 80.000 динара.

Све оне промене које су доживели град и његова околина у периоду између два светска рата били су одлучујући и по ову привредну грану. Тако је са великим смањењем гравитационог подручја, што се догодило у овом времену, нестало у Крагујевцу оних механа и кафана са општим лежајем за спавање, пространим поплочаним двориштем за кола и шталама за запрежну сток, пошто је сада сељак могао обданице и да дође на пијацу и да се врати до свог села. Зато што је изгубио онај значај који је имао пре Првог светског рата, пре свега што више није био онакав привредни центар где су многи привредници долазили по великим пословима, а нарочито по пословима извозне трговине, смањио се број и хотела. Али, насупрот тим појавама, повећањем броја градског становништва, пре свега радника запослених у индустрији, ниским животним стандардом и поларизацијом у имовинском погледу која је из дана у дан добијала све оштрије контуре, у Крагујевцу је растао број угоститељских радњи, међу којима се појављује изванредан број малих локала-бифеа и народних кујни (ашчаница), чији су посетиоци били углавном они са најмањим приходима. Томе треба додати да је у овом времену безидејног живота, којим је живео један велики проценат градског живља, овоме кафана била једина разонода. Ту се водила „кафанска политика“, затрована још страстима кортеша политичких првака владајућих странака, ту је радник и мали службеник за пиће задуживао свакога месеца велики проценат своје плате, ту је безброј доколичара још од раних јутарњих часова играло карте уз ракију, кисео купус и киселе паприке, најзад, ту је велики број сељака прокоцкао свој „пазар“ са пијаце, а често и своје њиве у селу. Али, то је било наличје живота по крагујевачким кафанама; његово лице огледало се у томе што је кафана служила за безбрижне састанке, ту су се могли свршавати послови и водити разни разговори, у њима су се давале многе јавне претставе најчешће безвредног садржаја и одржавале разне пригодне забаве. Једном речи, кафана се јављала као нужност тадашњег друштвеног живота у граду и као његов неопходан услов. Због свега тога, угоститељске радње имале су годишње знатне промете; тако је просечно један хотел имао годишњи промет до 1,800.000, један ресторан до 700.000 и једна кафана до 550.000 динара.

Овако велики број угоститељских радњи у граду био је повод да се овде појаве и неке друге привредне делатности, које су биле уско везане за рад угоститељства. Тако је осно-

вано неколико заступништава пива фабрика из Београда, Јагодине, Ниша и Сарајева, већи број содациница и неколико радионица за производњу леда; а како је околина града давала угоститељству свега око 10 вагона вина годишње од укупно 60 вагона, колико је у Крагујевцу током једне године просечно трошено, остале количине увозиле су неке винарске радње углавном из Александровачке жупе, Трстеника, Риљца, Неготина и Матејевца и продавале градској угоститељској мрежи. Међу овима је била најпознатија винарско-ракициска радња „Шамовац“, која је у Крагујевцу имала модерне базене где је могла да смести око 30 вагона вина, и која је сама продавала градским угоститељским радњама годишње око 12 вагона, а остале количине многим београдским кафанама.

Најзад, за период између два светска рата карактеристично је да је и у угоститељству, као и у другим привредним гранама, страни елемент потиснут српским, који је сада, сталним јачањем робне производње, почео да се прилагођава новим условима живота, узимајући у највећем проценту целокупну привреду у своје руке. Тако, док су још почетком друге половине прошлог века готово све кафане и механе у Крагујевцу држали Цинцари, 1904 године они су имали 38% угоститељских радњи, а 1940 свега 14%; све остале биле су у рукама Срба, а само 3 ашчанице (народне кујне) имале су за власнике Македонце (2%).

Сменом предратног друштвеног живота у Крагујевцу, до чега је дошло ослобођењем града при крају Другог светског рата, битно су измењени улога и значај градског угоститељства. Најзначајније је да се функција ове привредне делатности почела брзо прилагођавати свим оним променама кроз које је пролазио градски привредни, културни, просветни, политички и, уопште, целокупан друштвени живот. Ту измењену функцију преузело је на себе градско социјалистичко угоститељство, које је постепено потисло приватни сектор овога, како се то види и из овог прегледа:

Угоститељска мрежа	Г О Д И Н А						
	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951
Угост. радње прив. сектора	147	141	140	—	—	—	—
Мензе РСЗ (задруж. сектора)	1	1	2	4	3	—	—
Угост. радње држав. сектора	—	6	6	23	19	16	16
Радн. - служб. ресторани	—	—	—	11	14	10	3
Угост. радње у социјал. закупу	—	—	—	—	—	—	9

Као што се види, по ослобођењу наставиле су са радом све оне угоститељске радње које су радиле током рата. Већ ме-

сеца октобра 1945 године Радничко-службеничка набављачко-потрошачка задруга отвара прву мензу у граду, са задатком да омогући исхрану радника и службеника; првих дана она је имала 250 претплатника. Средином 1946 г. отворен је локал „Зеленгора“, који углавном ради за потребе ЈНА. Крајем ове године проширује се угоститељска мрежа државног сектора, тако да је новоосновано Градско угоститељско предузеће (јануара 1947 године) имало под својим руководством 6 објеката. Исте, 1947 године, и Радничко-службеничка набављачко-потрошачка задруга проширила је своју угоститељску мрежу отварањем још једног локала. Ова година значајна је и по томе што је изванредан број сопственика већих локала добровољно ове уступио социјалистичком сектору због слабих изгледа за рад и разних административних ограничења. У 1948 години, после извршене национализације приватног сектора и ове привредне гране, угоститељска мрежа социјалистичког сектора знатно је проширена: државни сектор сада има 23 објекта, а задружни 4. Крајем ове године, а нарочито у 1949, јачањем градске привреде и укључењем у њу већег броја радника, као и проширењем административног апарата, извесна привредна предузећа, установе и друштвене организације приступиле су отварању радничко-службеничких ресторана за своје особље, што је било разлог смањењу броја локала државног сектора на 19, а задружног на 3. Рад ових радничко-службеничких ресторана проузроковао је и у 1950 години даље опадање броја локала државног сектора, тако да их је у овој години било 16, док је задружни сектор угоститељства ликвидирао своје пословање још месеца фебруара исте године. Током 1951 године, спровођењем у живот свих мера реорганизације привреде, број радничко-службеничких ресторана спао је на 3, и њих су задружали војно-индустриско предузеће „Црвена застава“, грађевинско предузеће „Казимир Вељковић“ и Управа Народне милиције; ликвидирани ресторани предати су Градском угоститељском предузећу, као што је учињено и са оних 9 локала који су почетком 1951 године били издати под социјалистички закуп, а крајем године одузети од закупца због кршења уговора и вршења разних недозвољених радњи (избегавања плаћања пореза на промет, нетачног приказивања оствареног промета и тсл.). Најзад, у духу децентрализације привреде, месеца октобра 1951 године Градско угоститељско предузеће је подељено на 3 предузећа („Авала“, „Шумадија“, „Морава“), која преко својих 26 локала врше угоститељске услуге у Крагујевцу. Све ове локале снабдева пићем Градска испостава предузећа „Навип“, а такође и земљорадничке задруге, фондови за механизацију и интестичиону изградњу задружне пољопривреде срезова крагујевачког и гружанског и један број приватних произвођача; жестока алко-

холна пића ови локали купују код градске трговачке мреже на мало.

Организационо учвршћење градског угоститељства, јачање целокупне градске привреде и пораст броја запослених по предузећима пратило је стално повећање промета ове привредне гране; то се најбоље може видети из ових података:

Година	ПРОМЕТ ПО СЕКТОРИМА			
	Државни	Задружни (РСЗ)	РСР	Социјалистички закуп
1946	—	1,800.000	—	—
1947	11,827.800	3,400.000	—	—
1948	34,105.000	6,700.000	4,899.000	—
1949	41,831.749	7,200.000	6,829.032	—
1950	87,621.878	—	10,846.051	—
1951	136,687.302	—	21,208.020	4,585.000

Градско угоститељство, пребродивши све ове тешкоће настале у периоду административних мера, пре свега због откупа разних пољопривредних производа, што се осетно испољавало и на његовом раду, и залазећи током 1951 године у период слободне трговине, углавном је могло да одговори захтевима које му је постављао један велики привредни, административно-управни и културни центар. У 1951 години, у његовим локалимa хранила се скоро једна трећина становника града (12.711 претплатника), за смештај разних гостију, курсиста, делегација и сл. у граду има два хотела са 80 лежаја, на 1.000 становника долази 7 локала и на 1 становника града отпада 4.062 динара укупног промета угоститељства у овој години. У свим градским угоститељским локалимa запослено је 420 радника и службеника, што значи да на 1 локал долазе њих 14; сви они живе и станују у Крагујевцу, сем тројице (2 у Петровцу и 1 у Мечковцу) који свакодневно долазе у град на посао.

ИНДУСТРИЈА И ГРАЂЕВИНАРСТВО

1 ИНДУСТРИЈА

Приликом изношења физичко-географских услова и природних богатстава крагујевачке околине истакнуто је како то није крај богат рудама и хидроенергијом; речено је да је ово један претежно пољопривредни предео, где подједнако добро успевају, може се рећи, разна жита и бројне врсте воћа, а исто тако

да овде постоје повољни услови и за гајење стоке. Према томе, од овакве привредне карактеристике околине може се, на први поглед, само очекивати да се овде евентуално развила млинска, прехранбена, конзервна и, донекле, кожарска индустрија, а да другој не би било места. Међутим, захваљујући многим узроцима, овде су се развиле разне индустријске гране, неке чак и веома великог значаја. Један од ових узрока, свакако пресудан, био је оснивање Тополивнице у Крагујевцу, 1851 године. Ова прва фабрика у Србији утицала је не само на свеколики живот у граду, већ, посебно, и на појаву и развој других индустријских предузећа, која се овде иначе не би ни у ком случају појавила. Други одлучујући узрок у том смислу био је што је Крагујевац управо у време када се у њему почињу осјивати разна индустријска предузећа био велики привредни и административно-управни центар, који је, са своје стране, условљавао појаву извесне индустрије. Тако је Крагујевац постао једно веће индустријско место, па је то остао све до данашњих дана. У њему су се у одређеним друштвено-економским тренуцима појавиле разне гране индустрије: метална, млинска, конзервна, кожарска, прехранбена, хартије и текстилна.

1. МЕТАЛНА ИНДУСТРИЈА

Војно-индустријско предузеће „Црвена застава“.¹

а) Постапак и развој. — Први зачеци ове индустрије, онда обичне радионице, појавили су се не у Крагујевцу, већ у Београду, за време борби у Првом устанку, када је Карађорђе, после освајања београдске тврђаве и победе над Сулејман-пашом, 9 јануара 1808 године, наредио да се у граду, у једној од камена озиданој згради, подигне радионица за израду, оправку и преправку оружја. На то су га приморала сва она настојања Аустрије и Отоманске империје да онемогуће директну везу Србије са Русијом, преко које би она добијала руско оружје и муницију. Тако су у новоподигнутој радионици оправљене и преправљене заплењене пушке и копља, прављени патрони (фишеци за пушке) и ливена звона. Све су ове послове већином радили заробљени Турци, док су Јевреји из вароши завијали фишеке; окривање, пак, топова „трешњевака“ вршио је мајстор Тома Мило-

¹ Приликом састављања овог одељка користио сам се белешкама, које су ми ставили на располагање Витомир Јовановић, Јован Јевђевић, Кирило Вујичић и Радомир Миловановић, пензионери — ранији службеници овог предузећа, као и непубликованим предавањем, које је поводом 75-годишњице Завода одржао тадашњи његов управник, ген. Терзибашић.

вановић-Бокел, који је у почетку устанка побегао у Србију из арсенала у Трсту. У овој радионици чињени су покушаји да се лију и топови, али је посао одмах био напуштен, пошто су изливени топови били порозни.

И у ослобођеној земљи, после победа у Другом устанку, Срби су имали у Београду, на месту где се до 1941 године налазила зграда Војне академије, радионицу за оправку оружја — једну шупу која се налазила у дворишту Главног Военог Штаба, у којој су радници, готово сви осуђеници, под надзором дунђерина Весе Јовановића, највише израђивали виле и лопате, и у којој је, осим тога, мајстор-ковач Глигорије Божић-Бачванин, „који је целу Европу прошао и занат ковачки у њој изучио“, окивао дрвене топовске лафете. Ова двојица, са управником радионице инжењером Атанасијем Николићем, образовали су извршни технички одбор Главног Военог Штаба. У овој радионици учињен је и покушај изливања два примитивна топа од парчади старих зовна, али уложени труд није довео до резултата: приликом вршења пробе топовских цеви, напуњених водом и заптивених дрвеним чепом, под примитивним хидрауличким притиском вода је процурила кроз порозне дуваре топовских цеви. Пећ за ливење ових топова сазидао је дунђерин Веса Јовановић, док је Глигорије Божић сковао ручну бушилицу, којом су робијашки бушили топовске цеви.

Овај пропали покушај стварања српске оружнице натерао је Главни Воени Штаб да затражи помоћ са стране. У том циљу, крајем 1848 године, доведен је из Лијежа пољски емигрант инжењер Максимилијан Најпрек, коме је стављено у задатак да сагради пећ за ливење топова, да организује радионицу са потребним машинама и алатом за израду топова, пушака и осталог потребног оружја и да од српских војника подигне стручан кадар радника. Међутим, после нешто мање од две године, српска влада је морала да раскине уговор са њим, пошто се испоставило да он нити је умео да излије добре топове, нити да спреми исправне калупе за њихово ливење. Сви његови топови, као и ранији, били су порозни. У исто време кад је са Најпреком преговарано о његовом доласку у Србију, Главни Воени Штаб је поручио код белгиског фабриканта Ла Шосеа, из Лијежа, парну машину од 20 кс., која је требало да буде инсталирана у војној радионици, која се од месеца октобра 1848 године називала Тополивница; и, током 1849 године, прва парна машина прispела је у Србију, пошто је превалила значајан пут од културног и напредног Запада до заосталог и егзотичног Истока: она је сувим пренета од Лијежа до Линца, одатле водом до Беча, затим опет сувим од Семеринга до Сиска, онда Савом од Сиска до Забрешја, и одавде, најзад, воловским колима до Београда.

Даљи развој српске оружнице није радо гледала ни Аустрија ни Турска. Аустрија је чак у више махова упозоравала Турску да подизање радионице за израду оружја и муниције од стране Срба може нанети удар безбедности њиховим земљама. Такав акт северног суседа, као и његове намере према Србији у времену уочи избијања Кримског рата, протест Турака из града да се донета парна машина монтира у Београду, и настојање српске владе да изврши извесну концентрацију војних радионица у месту које је удаљено од граница, нагнали су Главни Воени Штаб да размисли о избору једног таквог места. Најпре се помишљало на Мајданпек, због тога што је тамо било бакра и гвожђа, а, уз то, тамо је већ постојала радионица у којој су се лила ђулад; међутим, та је мисао напуштена, пошто је ово место било удаљено од средишта државе и није имало zgodних комуникација. Многи разлози одлучивали су да избор падне на доскорашњу престоницу Крагујевац. Пре свега, ова варош је била знатно удаљена од границе и далеко од непријатељског ока Аустрије и турског гарнизона у београдском граду; затим, она се налазила у центру државе, по страни главне саобраћајне артерије и са три стране заклоњена оградницама планина; најзад, варош и њена шира околина, у којима је Турака већ одавно нестало, биле су насељене становништвом које је сачињавало компактну етничку групу, национално опробану кроз разне борбе које су се управо овде рађале, и које је било поносито на извојеване победе и свој осведочени смисао за државотворност. Свему томе треба додати да је у Крагујевцу, као што је већ и истакнуто, још од 1833 године постојала државна војна радионица — Арсенал, како се тада званично називао, у коме је оправљано и преправљано оружје и остала спрема и где је изливен и један топ, а чије је пословање могло бити проширено досељењем Тополивнице из Београда. Уз то, крагујевачки Арсенал је имао и потребне зграде, у којима би се могла сместити једна већа оружница: поред оне постојеће зграде на спрат из 1833 године, током 1841 сазидање су још две — једна за ковачницу, а друга за браварницу; у времену од 1845 до 1847 године радионице су проширене у дозиданим деловима зграда, а тада је саграђена и зграда за управу Фабрике за војну спрему, који је назив отада носила радионица уместо Арсенала. Све ове зграде биле су саграђене на истом комплексу земљишта, на коме се данас налази велико војно-индустриско предузеће „Црвена застава“, на простору који је знатно био удаљен од насеља, у оном троуглу чије су стране сачињавала два брда — Господарево Брдо и Метино Брдо, а основицу река Лепеница. Тај простор био је утолико погоднији за подизање једне радионице овакве врсте што управо ту река Лепеница прима

своју притоку Ждраљицу, па су будуће радионице могле да користе за своје многе потребе воду из ове две реке (в. ск. 11 на стр. 121).

Из свих тих разлога започело се са пресељењем Тополивнице из Београда за Крагујевац већ током 1850 године. Међу осталим уређајима пренета је воловским колима и она парна машина, која је превалила онако далеки пут да би дошла до Србије. И, на дан св. Илије (20 јула по ст. кал.) 1850 године, уз пуцње прангија и општу радост, освећен је темељ Тополивнице (како се оружница отада за један низ година називала), у присуству претставника Главног Военог Штаба Константина Магазиновића, фабриканта парне машине Ла Шосеа, који је дошао да изабере место за њено постављање и да је монтира, претставника власти и свих установа у граду и мноштва народа, који се окупили да присуствује овом историском чину; том приликом директор гимназије Јован Гојковић је одржао говор о значају подизања Тополивнице за будућност Србије.

После коначног пресељења Тополивнице, које је завршено током 1851 год., српска влада је предузела многе мере како би крагујевачка оружница одговорила основном задатку који јој је постављен приликом оснивања: да, наиме, младу српску војску снабдева убојним материјалом и да оправкама и преправкама оспособљава и одржава тај материјал у исправном стању како за време мира, тако и за време рата. У том циљу, најпре су поручене код већ поменутих белгиске фабрике потребне машине (3 казана, неколико стругова, обл-машине, бор-машине за бушење гвожђа, машине за бушење топова, машине за олучење топова, макар за дизање терета), којима је требало опремити Тополивницу. А затим се српска влада обратила француској, молећи је да јој препоручи неког доброг стручњака, који ће и извршити инсталацију поручених машина и бити директор Тополивнице. Тада је препоручен за то место инспектор ливења из Дуге инжењер Шарл Лубри, са којим је одмах склопљен уговор на шест година, с тим да прима годишњу плату од 10.000 франака, да има бесплатан стан, намештај и огрев, да му се плате путни трошкови за долазак и повратак и да му се, по истеку уговора и приликом његовог повратка за Француску, да 400 дуката као награда за успешан рад. И, током 1852 године, Лубри је постао први директор крагујевачке Тополивнице. Отада, за један низ година, сваки успех првог индустриског предузећа у земљи биће везан за име овог Француза.

Чим је дошао у Крагујевац, Лубри је почео да ради на развоју и модернизовању Тополивнице. Он је одмах приступио монтажу набављених машина и оспособљавању појединих радиони-

ца за вршење многих нових радова (вртioniце, ковачнице, браварнице, пушкарнице). Исто тако, према његовој замисли подигнута је и нова зграда за Тополивницу. Први резултати тог његовог рада ускоро су се видели, пошто је за неколико година извршен велики и значајан посао око преправке 40.000 комада пушака-спредњача на Гринов систем (острагуше), којима је био наоружан први позив народне војске.

Година 1853 је била веома значајна по развој српске војне индустрије. У њој је Лубри припремио организацију Војно-занатлиске школе, која је ускоро почела да даје висококвалификоване мајсторе, дао предлог за оснивање болесничке касе, конструисао и руководио радовима око израде прве парне машине израђене у нашој земљи и извршио прво ливење топова у крагујевачкој Тополивници. Ово прво ливење топова претставља историски датум у развоју српске оружнице, поготову што се то догађа у време оних немирних година које су потресале многе европске државе. Томе чину, који се одиграо 15 октобра 1853 године, када је изливено шест топова-шестофунташа, присуствовао је и кнез Александар Карађорђевић. Пошто се сазнало за резултате ливења, кнез је све предузео да се овај срећан догађај и обележи: „Народу је обзнана учињена са пуцњом од 11 топова. Варош је такође весељем узбуњена била, ишло се са музиком на све стране по улицама. Књаз је наредио да кавалериска музика под прозорима стана г. Лубриа свира, поклонии му више флаша шампањера.“ После овога кнез је отпутовао за Београд, „саопштавајући предусретајећем му га народу ту радосну вест да се главна оружница основала и у живот ступила“.

Следеће године обележене су даљим развојем Тополивнице. Половином марта 1854 године основана је радионица за израду возова и лафета (лафетница), којом је једно време управљао потпуковник Орели, тако да је фабрика имала ових пет радионица: тополивницу, пушкарницу, ковачницу, браварницу и лафетницу. Исте године, у Крагујевцу, на Грчком Пољу, на дан 8 и 9 марта вршена је прва проба топовске муниције, отпочела је рад Војно-занатлиска школа са својих 12 ученика и продужено са ливењем топова; за нешто мање од године дана у Тополивници је изливено 55 нових топова. Израда једног топа 12-фунт., лафета, предњака и једне муниционе каре стајала 12.650 гроша чаршиских, а за њихову израду је утрошено: 666 ока бакра, 74 оке цинка, 954 фунте босанског гвожђа, 1.343 фунте аустриског гвожђа, 20 фунти дрота, 198 фунти плеха, 3 пакла шрафова, 3 пакла нитни, 6 комада гвоздених осовина, 10 фунти ланчића, 55 фунти бакра за тулке, 5,5 фунти цинка за тулке, 2 комада талпи, 6 комада главчина, 36 наплатака, 72 шпиге, 10 комада греда за руде и предњаке и 24 комада дасака за сандуке.

Због болести, Лубри је септембра 1854 године напустио Крагујевац и Србију, па је управу Тополивнице преузео најпре Петар Протић, дотадашњи професор Артилериске школе, а потом, за једно краће време, Миливоје Блазнавац, који је од Срба први завршио артилериско-техничку школу у Белгији. Али, због услова у којима се изграђивала српска државност и самосталност, и даље се радило на јачању војне индустрије. Тако су 1855 године подигнуте зграде за чаурницу и два магацина за смештај дрвене грађе, и инсталирани циндерница, капислана и оловница; 1856 године набављене су у Лијежу у фабрици Ла Шосе, за 6.800 франка разне машине (машина за олужење ватреног оружја, машина за обрезивање кугли, маљ и сечка за обрезивање зрна), а 1863 године организована је инструментарница и механичка стружница са 8 тестера за вертикално стругање дрвета и купљен у Бечу један дребанк. Упоредо са проширењем и јачањем Тополивнице ишло је и повећање њеног буџета: 1853 године он је износио 96.372 гроша царска, а 1862 већ 749.864. У циљу организационог учвршћења Тополивнице, 1856 године уведено је књиговодство и наређено прегледање, контролисање и маркирање свих фабричких производа, а 11 јуна 1860 године издато је „Устроение Управителства Оружнице“ у Крагујевцу, како се отада Тополивница званично називала. По новом устројству Управителство Оружнице имало је ранг окружног начелства и непосредно се налазило под Главном военом управом. За ових неколико година рада фабрика је почела да производи неке нове предмете: 1859 године, у њој су, за потребе двора кнеза Милоша, израђена прва лака кола и припремљен материјал за први ватромет у Србији, а 1861 године произведени први маневарски меци.

За даљи развој фабрике, која се од 1882 године званично називала Војно-технички завод, били су одлучујући сви они ратови које је Србија водила већ од осамдесетих година прошлог века па до избијања Првог светског рата, затегнути односи мађу балканским државама, стално подржавана и гајена идеја о Србији као Пијемонту и ујединитељу јужних Словена (са којом је ишло и војно јачање земље) и снажан напредак у свету војне индустрије, који је неминовно морао да захвати и ову малу земљу. Уствари, може се узети да од припрема уочи избијања српско-турског рата (1876—1878) наступа други период у животу Завода. При крају првог периода, у 1873 години, он је имао ова одељења: пушкарницу (са радионицама: пушкарница за склапање пушака, машинска радионица за израду пушчаних делова, ковачница, кундачарница, радионица за обраду цеви), лафетницу (са радионицама: браварница, ковачница, коларница, столарница, седларница, фарбарница, четкарница и лимарница), тополивницу (са радионицама: ливница топова, ливница гвожђа, вртионица, радионица за обраду граната и картеча, турпијорезница, моделница), чаурницу (са радионицама: чаурница, оловница, капислана,

циндерница), лабораторију (са радионицама: фишекциница и шалитрана) и војни арсенал. Завод је био снабдевен потребним машинама, како се то види и из овог прегледа:

Назив одељења	Са колико К. С. располагало	Колико је имало машина	Колико је било запослено радника
Пушкарница	8	15	100
Лафетница	10	15	381
Тополивница	30	35	202
Чаурница	12	34	120
Лабораторија	—	—	120

Наишли ратови, пре свега српско-турски и, нешто доцније, српско-бугарски, довели су до великих новина у српском наоружању и, тиме, до реорганизације и модернизовања свих радионица завода. Тако је, најпре, током 1877 године предузет велики посао око претправке Гринових пушака на систем Пибадијеве, у 1883 години монтиране су нове машине за израду муниције за Маузерове пушке М. 80, које су тада примљене за наоружање наше војске, и у 1886 години извршено је последње ливење Лахитових топова, пошто је влада усвојила одлуку да се војска снабде модернијим Дебанжовим топовима; после ове одлуке све инсталације у вртионици замењене су новима, потребним за израду шрапнела и граната за овај топ.

У периоду од 1887 до 1907 године постепено су подизане нове зграде, прошириване постојеће радионице и снабдеване новим машинама и другим уређајима. За време грчко-турског рата (1897) био је уведен и ноћни рад, пошто се радило на повећању производње муниције. У току 1902—1907 године проширене су инсталације за израду муниције са малодимним барутом и вршена је претправка једнометне пушке на петометну. Сви ти радови на проширењу фабрике довели су и до повећања њеног капацитета: она је дневно могла да произведе око 100.000 пушчаних метака, 1.000 ручних бомби и 200 артилериских зрна. Тако је Завод пред избијање Првог светског рата могао да израђује делове за топове, брзометне пушке и митраљезе, а у целости наганове револвере, ушаљаче, бомбе, пешадиску и артилериску муницију, као и целокупан јахаћи, товарни и запрежни прибор и сва тадашња возила, инструменте и друго.

За време окупације током Првог светског рата разне непријатељске јединице одвукле су све заводске машине и инсталације. Остале су потпуно празне зграде, које је непријатељ углавном користио за коњушнице својих трупа.

После ослобођења, почев од 1919 године Завод је почео са мањим радом углавном приватним алатом запослених радника;

у том циљу била је узета из једне радионице у граду парна ло-
комобила од 220 кс., а ускоро је враћено из побеђених земаља
око три петине однетих машина, међу њима и дизел-мотор од
300 кс. који је за потребе Завода купљен још 1908 године. Тако
је Војно-технички завод већ првих година по ослобођењу могао
да обави значајан рад на адаптацији заплењене муниције, то-
пова, хаубица, рововских оруђа, кара и других возила.

У првим годинама по завршетку рата озбиљно се поставило
питање избора другог места за смештај једног новог предузећа
овакве врсте, пошто се увидело да у насталим условима, у др-
жави са новим границама, Крагујевац више нема услова да на
њего падне тај избор (не лежи на некој већој реци, знатно је уда-
љен од сировинске и енергетске базе, нема згодних железнич-
ких комуникација, нема довољно станова за раднике, хигијенски
услови су минимални, јер град нема канализације и воде). Али,
када је и поред свих приговора моменат традиције одлучио да
Завод и даље остане у Крагујевцу, већ од 1923 године предузети
су обимни радови да се он претвори у једно велико и модерно
предузеће. У том циљу закључен је уговор с белгиском фабри-
ком оружја „Национал“ да изради планове за зграде и машине
и да уступи своје инжењере и висококвалификоване раднике.
ради монтирања машина и пуштања фабрике у рад за време док
се не изради 10.000 пушака и 10.000.000 пушчаних и митраље-
ских метака. По добивеним плановима, наручене су у Немачкој
на име репарација скоро све машине, у вредности око 1,250,000.000
динара, сем електричних постројења (турбине, котлова, кабла и
електричног материјала), која су купљена за суму око 50,000.000
динара код француске фабрике Белфор. Истовремено, узет је
цео касарнски круг некадашње подофицирске школе и простор
раније окружне болнице ради подизања нових зграда, пошто за-
течене за три петине нису задовољавале потребе једне модерне
фабрике, па су морале бити порушене. Тако је, за нешто преко
десет година, подигнут сасвим нов завод, са новим капацитетима
и могућностима за рад; та његова изградња може се видети и из
нижих података (в. таб. на стр. 345):

Дакле, за 20 година живота Војно-техничког завода његова
вредност се повећала 136 пута, вредност производње је порасла
14 пута, погонска снага је увећана 17 пута, број радника 10 пута и
износ буџета Завода постао је 12 пута већи.

Из ове основне анализе се види како су у изнетом времену
извршени велики инвестициони радови у Заводу. Тада су, на-
име, подигнуте фабрика пушака (са капацитетом од 200 пушака
за 8 часова рада), у чијим је радионицама било инсталирано око
1.250 машина, и фабрика за израду пешадиске бојевне муниције,
са капацитетом од 200.000 метака за 8 часова. Прва пушка и

О Д Н О С	Г О Д И Н А	
	1920	1939
Вредност машина	6,500.000	1,800,000.000
Вредност зграда и других грађевинских објеката	8,000.000	204,800.000
Вредност земљишта	165.000	249.000
Укупна вредност ВТЗ	14,665.000	2,005,049.000
Вредност целокупне производње	23,200.000	389,100.000
Расположива погонска снага (у К. С.)	520	9.300
Број запослених радника	1.200	12.000
Износ буџета ВТЗ	16,600.000	201,200.000

први меци у сериској изради произведени су на дан 28 марта
1928 године, заправо после 75 година од изливања првога топа
у старој крагујевачкој Тополивници. За потребе ових фабрика
подигнута је и термоелектрична централа јачине 5.000 кв, газо-
жен, фулминатница, централна алатница и капислана. Поред
тога, изграђени су и многи други објекти, потребни једном ова-
квом предузећу (упаљачница, ливница метала, ваљаоница, арти-
лериска радионица, ковачница, ауто-радионица, механичко-ма-
шинска радионица, детонаторска капислана, седларница, ради-
оница за реденике, радионица мазива, коларница, столарница и
ковачка браварница). Исто тако, подигнуте су зграде за интер-
нат Војно-занатлиске школе и Централну управу, изграђене водо-
јажа у Грошници и железничка мрежа до тунелских магацина
у Сабаначкој Клисурси и извршена регулација река Лепенице и
Ждраљице, ради заштите и Завода и града од поплаве. Најзад,
како је број радника у Заводу стално растао, изграђена је на
Становљанском Пољу радничка колонија са 384 стана.

Завршавањем ових радова и опремом потребним машинама
и другим уређајима, Војно-технички завод је оспособљен да
производи разне предмете: у њему су се израђивале, преправља-
ле и оправљале све врсте пешадиског наоружања, вршила из-
рада сигналних пиштоља, вршила израда, адаптација и оправка
свих топовских делова и нишанских справа за све врсте топова
и справа-бацача домаћег наоружања, и израђиване све врсте пе-
шадиске и артилериске муниције, бомбе, светлеће муниције, ра-
кете, упаљачи и каписле; у њему су се израђивали делови за
аутомобиле и вршила оправка свих моторних возила, кола и ка-
рета; ту су ливени и прерађивани сви ливачки производи и из-
рађиван сав оружани, јахаћи, товарни и запрежни прибор, као
и сва мазива. Најзад, Војно-технички завод је био у стању да из-

рађује и поједине машине радилице и скоро све врсте алата, контролника и шаблона, што говори о његовој високој техничкој опреми и стручној способности његових радника.

За време окупације током Другог светског рата непријатељ је у великом проценту оштетио Завод, разнео његове машине и уређаје, а знатан број радника стрељао. Према извештају Техничког отсека од 30 октобра 1944 године, непосредно по ослобођењу, Завод је имао 40 зграда на којима је требало извршити мање поправке, 10 зграда где су биле потребне веће оправке, располагао је са 19 исправних и 58 неисправних машина, затекао је од залиха 40 бурета карбита, 100 челичних боца оксигена, 300 бурета дезолина за моторе, као и извесну количину дрвене грађе, и имао 670 радника. Али, врло брзо, захваљујући свести и залагању руководства и радног колектива, ово предузеће, сада војна индустрија „Црвена застава“, стало је у први ред борбе коју радни колективи широм целе земље воде за напредак и очување независности своје земље.

б) Снабдевање сировинама, горивом и другим материјалом. — Већ је наговештено како за оснивање Тополивнице у Крагујевцу није био пресудан чинилац близина сировинске и енергетске базе; сасвим други моменти, како је раније и истакнуто, били су за то одлучујући. Тај разлог био је довољан да зона довоза сировина за ово предузеће још од почетка буде веома пространа, да организација снабдевања сировинама, горивом и другим материјалом изазове у Крагујевцу, а и ван њега, оснивање многих нових служби и да се читаво снабдевање завода временом извитопери у великом броју случајева у познате „лиферације“, које су давале специјално обележје друштвено-економском и политичком животу Југославије између два светска рата.

У првим годинама по оснивању Тополивнице, с обзиром да је трговачка мрежа у Крагујевцу тек почела јачати, снабдевање фабрике разним сировинама и другим материјалом вршили су најчешће београдски трговци. Тако је, на пример, београдски трговац Хаџи Тома испоручио 1856 године Тополивници парни казан тежине 2.480 кг, а неки зограф 2.282 кг гипса, за шта је исплаћено 308 форината. Уопште, за испоручени материјал од стране београдских трговаца у овој години (бошњачко и аустријско гвожђе, енглески челик, цинк, бакар, плех, жице, гвоздене и дрвене осовине, гвоздене турпије, гипс) исплаћено је 169.560 гроша чаршиских. Али, већ од шездесетих година прошлог века крагујевачки трговци све више у том погледу потискују београдске: у 1861 години један од њих испоручује 5.940 рифавуненог платна за топовске фишеке; други (Јован Атанасијевић) снабдева фабрику „мртвим угљем“ (ћумуром) у количини од 75.000 ока и чамовим даскама из Среза карановачког (10.000 ком.); трећи (Јанко Павловић) лиферује 1.080 хвати огревног др-

вета и 50.000 ока ћумура; четврти (Илија Капетановић) довози за потребе предузећа 60 хвати камена и 250 комада асура из Јагодине; пети (Настас Димитријевић) набавља за фабрику точкове за кола, главчине за точкове, дрвене ормане, 800 ока зејтина од маслине, 1.050 ока лоја, 10.000 комада струганих букових дасака за израду кундака и тсл. Јачањем робне производње и развојем послова Тополивнице овакви и слични привредни послови постојали су све чешћи и све разноврснији. Занимљиво је запазити да је Тополивница у почетку најчешће сама вршила набавку дрва за огрев и угаљ, мада се у ту сврху обраћала и појединим начелствима, која су кулуком организовала њихов превоз до града. Тако је „средством народа, 3 септембра 1855 године, Начелство јагодинско донело и предало Управи Тополивнице 150 кола букових дрва“, а априла 1862 године Управа је тражила од Начелства крагујевачког да „набави 3.000 комада букових сувих врљика и да их пошаље фабрици . . . јер се при ливењу топова само врљике употребљавају за ложење фуруне“. Огромна потражња дрвета у Тополивници и нагло нестајање шуме приморали су Управу да размишља о коришћењу угља. У том је циљу већ 31 децембра 1851 године учињен први покушај, када је из села Миливе (Округа Њуприског) довучен камени угаљ. Како први покушаји ложења угљем нису били најбоље примљени у Управи Тополивнице, они су настављени и у току 1852 и 1853 године, у којима је испробан и угаљ из села Граба (Округа чачанског). Међутим, тек од 1855 године угаљ се почео трошити у Тополивници у знатнијим количинама. За 914.645 ока угља, колико је ове године набављено, издато је 82.655 гроша чаршиских, а за само откопавање угља исплаћено је рударима, који су сви били странци, 2.165 форината.

Овакав начин снабдевања Војно-техничког завода разним сировинама, материјалом и огревом одржавао се кроз целу другу половину XIX века. Притом треба истаћи да су, сталним јачањем Завода, расли и трговачки послови које су са њим обављали крагујевачки трговци и да је број испоручених артикала постајао све већи. Међутим, у периоду између два светска рата, у времену када је подигнуто једно ново и модерно војно-индустриско предузеће, организација снабдевања Завода битно се изменила. Велике потребе Завода и повољни изгледи за рад примамали су неке крагујевачке трговце и један број ислужених официра и квалификованих радника, раније запослених у овом предузећу, да отворе у граду агентурске радње и да постану заступници појединих фирми, најчешће иностраних; у већем броју случајева иза ових заступника стајале су или неке београдске фирме са јачим капиталом или утицајни политички и војни кругови. Али, треба додати да су се разним лиферацијама, поред ових агентура и заступништва, бавили и многи крагује-

вачки трговци разних бранши, остварујући у тим пословима знатан проценат укупног годишњег промета својих радњи.

За овај период живота Војно-техничког завода карактеристично је да је зона довоза сировина знатно проширена и да су, с обзиром на повећање капацитета и измењену структуру производа, предмети лиферација постали многи нови артикли и то у великим количинама. На нижем прегледу приказано је колико је Војно-технички завод током 1939 године утрошио сировина и погонских средстава, одакле потичу сировине, ко их Заводу лиферује и колике су зараде лифераната (в. таб. на стр. 349—350):

И изложена структура сировина показује, са своје стране, колико је измењена слика старе Тополивнице. Између осталог, у том погледу је нарочито карактеристичан случај са снабдевањем Завода погонским средствима, пошто се кроз тај привредни посао може сагледати и степен техничке опремљености предузећа. Наиме, док је у 1851 години Управа Тополивнице са неверицом гледала на угља као на средство погона, између два светска рата он је у искључивој употреби, а од 1939 године и њега почиње нагло да потискује електрична енергија са далековода из Макиша као рентабилније погонско средство.

Анализа овог прегледа, нарочито података о утрошку сировина и погонских средстава, показује колико је постојање Завода значило за привредни живот града. Али, то је лице појаве. Њено наличје се огледа у оним закулисним махинацијама код лиферација, подмићивању чланова разних комисија, „уштедама“ од дневница и путних трошкова приликом службених путовања у иностранство ради набавке машина и инсталација и тел. То је доводило, с једне стране, до ницања многих палата, најчешће у Београду, а, с друге, до даљег заопштравања класне и политичке борбе у Крагујевцу, у коме су се и онако испољавале многе противречне појаве.

в) Радна снага. — Оснивање Тополивнице пада у време када у Србији још није било индустријских радника, пошто је ово предузеће тада било прво и једино у земљи; исто тако, значајно је истаћи да се организовање ове индустрије догађа управо онда када се вршила смена старих, источњачких заната новима, али који још нису узели већег маха, иако је у овом погледу Крагујевац предњачио другим градовима, с обзиром да су се у њему неколико година раније појавили, како је и раније поменуто, извесни нови занати због потреба прве престонице. Оба та разлога упућивала су српске власти да се у циљу добијања руководилаца појединих техничких служби и других квалификованих радника и отпочињања рада обраћају за један дуги период, а нарочито у првим годинама, многим страним државама. Склапајући уговоре с тим странцима, српске власти су уносиле у њих и такве одредбе по којима су ови последњи били дужни

Ред. број	Сировине и други материјал	Количина у тонама	Вредност у хиљадама	Произвођач	Заступништво у Крагујевцу	Добит заступништва у хиљадама
1	Челик	700	14.700	Белг. фабрика „Национал“, Мађарска, Зеница, Јасенице, Гуштањ	Јов. Лазивић и Драг. Тодоровић	266
2	Гвожђе	350	2.450	Зеница, Вареш	„	30
3	Цинк	140	1.680	Цинкарна-Цеље	Јов. Лазивић	24
4	Бакар	70	4.900	Борски рудници	Драг. Тодоровић	49
5	Месинг	20	440	Немачка	Јов. Лазивић	9
6	Жива	20	2.400	Италија, Шпанија	„	24
7	Експлозив	50	3.750	Шведска	„	38
8	Цинкани плех	30	600	Цинкарна-Цеље	„	12
9	Месингани плех	400	7.200	Белгија, Немачка	Драг. Милорадовић	144
10	Плакирани челик за кошуљице зрна	200	3.600	Немачка	Драг. Тодоровић	36
11	Олово	600	7.200	Трепча, Межице	Јов. Лазивић	72
12	Челични плех	20	360	Јасенице	Драг. Тодоровић	10
13	Барут	240	3.000	Обилићево, Каменик	Директно	—
14	Киселине и хемикалије	100	1.300	„Зорка“ Шабац, Немачка	Јов. Лазивић	47
15	Грађа од меког дрвета	10.000 м ³	6.000	Шипад, Криваја Вардиште	Богдановић, Кујунџић, Вукмановић и Зорић	600
16	Грађа од тврдог дрвета	1.000 м ³	1.500	Шипад, Криваја, Вардиште	„	150
17	Орахови и јасенови кундаци	110.000 ком.	4.400	Приватна лица	„	480
18	Кожа	240	31.200	Шоштањ, Карловац, Осијек, Крагујевац	Јов. Лазивић	156
19	Платно	100.000 м ²	3.000	Италија, Осијек, Варајдин	„	45
20	Свилено платно	20.000 м ²	1.200	Француска	„	24

Ред. број	Сировине и други материјал	Количина у тонама	Вредност у хиљадама	Произвођач	Заступништво у Крагујевцу	Добит заступништва у хиљадама
21	Кудеља	150	5.250	Фабрике у Бачкој	Јов. Лазих	52
22	Нафта и деривати	940	3.760	Шел, Стандард Оил	Драг. Костић	113
23	Угаљ	36.000	8.100	„Ртањ“, Ресавски, Сењски и Алексиначки рудници	Директно	—
24	Електрични материјал	—	2.400	Домаћи и инострани	Јован Лазих и Драг. Тодоровић	48
25	Огревно дрво	2.000 м ³	160	Приватна лица	Рад. Милојевић	32
26	Шрафови	50	600	Немачка, Мађарска	Јов. Лазих и Драг. Тодоровић	12
27	Ексери	30	450	Зеница, Јасенице	Јов. Лазих и Драг. Тодоровић	9
28	Фарба и др. материјал за фарбање	30	1.200	Немачка	Јов. Лазих и Драг. Тодоровић	24
29	Извођење грађевин. радова	—	12.000	Радови извођени у режији и са крагујевачким предузимачима: Николић, Браћа Вулетих, М. Стојковић		800
30	Набавка и амортизација машина	—	25.000	Немачка, Чехословачка, Француска	Директно преко комисија	—
31	Канцелар. материјал	—	1.100	Словенија, Немачка	Крагујевачки књижари	60
32	Остале потребе	—	6.500	Домаћи и инострани	Јов. Лазих и Драг. Тодоровић	202
	Укупно	—	167.400			3.568

да раде на оспособљавању нестручног српског живља за квалификоване раднике. Такве су обавезе примили Глигорије Божић-Бачванин, Максимилијан Најпрек, Шарл Лубри и др., који су претстављали прве руководиоце и стручњаке српске оружане. Тако, на пример, у уговору између српских власти (Попечитељства унутрашњих дела) и Делура Тусена, механичара из Лијежа, склопљеном 1853 године, стоји да је дужност именованог, поред обављања стручних послова у Тополивници, и „да употре-

би сву своју ревност да да сваку поуку могућу младим, који ће му се предати у служби ливнице топова и фабрике оружја“; за то је он примао годишње 600 аустријских талира. Резултати рада ових странаца у том погледу ипак нису изостајали: приликом истека рока уговора и напуштања Србије већи број Срба био је оспособљен да се прихвати значајних послова у Тополивници, као што је био, на пример, случај са Милутином Јовановићем, једним од тројице ђака Артилериске школе, кога је Лубри обучио послу ливења топова, и који је после Лубријевог одласка из Србије самостално и с успехом продужио овај веома значајан рад по нашу земљу. Али, с друге стране, коришћење услуга странаца често је доводило и управу Тополивнице и одговорне људе у Попечитељству у тешке ситуације. Многи од ових странаца, осећајући да су неопходни у једној земљи која је тек почела да се изграђује, уцењивали су управу на разне начине, тражили повећање плата, захтевали да им се „дани боловања плаћају као радни дани“, напуштали посао, једном речи поскупљивали производњу. То је био један од главних разлога који је натерао тадашњег директора Тополивнице, Шарла Лубрија, да предложи министру унутрашњих дела оснивање извесне школе за српске раднике, пошто би „вредило више да се послови успоре док не будемо имали времена да образујемо раднике Србе, са којима би били сигурни и чији производи не би коштали тако скупо, ... јер Ви видите тешкоће без броја које постоје да се натерају странци да раде. Желети је да можемо бити потпуно без њих и независни од њих“.

Док су у првим годинама рада Тополивнице квалификовану радну снагу претежно сачињавали странци, претежно квалификоване раднике чинили су апсеници крагујевачког затвора, робијаши, а често и грађани самог Крагујевца, који су за извршење појединих послова одређивани од стране Начелства. Тако видимо како кнез Александар Карађорђевић под бр. 267 од 25 марта 1854 г. доноси решење о коришћењу апсеника затвора Крагујевачког окружног суда за обављање простих радова (преношење јапије, извлачење земље и тсл.) пошто би се „тима трошак каси правителственој заштедио“. А, неколико година доцније, током 1862 године, налазимо како Министарство војно наређује да се грађани Крагујевца употребе у лабораторији за савијање фишека, с тим што ће имати само војничку храну за време трајања посла; на дан 21 јула поменуте године у овом одељењу Тополивнице радило је 110 лица.

Оскудица у стручној радној снази, како у самом Крагујевцу тако и у Београду, и нежељени поступци једног дела страних мајстора били су пресудни за оснивање Занатлиске школе, 12 маја 1854 године, која је одиграла прворазредну улогу у подизању наших висококвалификованих радника, који су временом постепено потискивали странце и били главни носиоци производ-

ње једног модерног и технички добро опремљеног предузећа¹. Прве године у ову је школу примљено 12 ученика-питомаца, који су потицали из разних крајева земље. Њихово школовање састојало се из теориског рада (учења рачуна, српског језика, геометрије и цртања) и практичног — изучавања појединих заната (машинског, коларског, браварског, дракслерског и ковачког). Имали су касарнски смештај и исхрану, а носили су гуњче, чакшире, китле и панталоне од цвилеха, памучни веш, јелече, опанке и чохане капе. Целокупни издаци школе износили су у овој години 24.377 гроша чаршиских. Током свог дугог живота ова је школа дала велики број свршених ученика, како се то види и на нижем прегледу:

Период	Број свршених питомаца	Период	Број свршених питомаца
1854—1876	900	1920—1941	744
1888—1913	410	1946—1950	583

Већи број ових свршених мајстора употпуњавао је своје знање на разним специјализацијама код немачких, чешких, француских, енглеских, руских, шведских и америчких фабрика, где их је као своје стипендисте слало Министарство народне привреде и Министарство војске, нарочито у времену од осамдесетих година прошлог века па до избијања балканских ратова, када је дошло до новог наоружања српске војске и модернизовања самог Завода. За стручно уздизање свршених ученика ове школе такође је много значило и оно време проведено за време трајања Првог светског рата по разним француским војним индустријама (Крезе, Сент Етјен и др.), где су се они показали способни за сваки квалификовани рад. Међутим, ма колико да је Војно-технички завод из године у годину добијао све већи број наших квалификованих мајстора, услуге разних странаца, иако у мањем обиму, и даље су тражене. Такав је, на пример, био случај почетком 1876 године, уочи избијања српско-турског рата, када је шеф ковачке браварнице Глигорије Божић довео из Немачке 50 мајстора (бравара, стругара и ковача), који су распоређени по одговарајућим радионицама; такав је случај био и са оном групом француских радника која је осамдесетих година прошлог века вршила монтирање неких машина у Заводу. Један број ових странаца задржао се тада стално у Крагујевцу, пресе-

¹ Ова школа је обуставила рад 1859 године. У периоду од 1862—1876 г. она је наставила рад као Војно-занатлишка школа, када је затворена због ратних прилика. Школа је по трећи пут отворена 1888 године и под истим именом је радила све до 1945 године (са прекидима за време трајања оба светска рата), када је добила ново име — Војно-индустријска школа.

ливши и своје породице (Хофман, Форманек, Хорн, Хоницки, Парментие, Сорга, Фелба, Дибоа и др.); они су се брзо прилагодили српској средини, били одлични стручњаци и примерни држављани наше земље, борећи се у наступајућим ратовима, заједно са својим синовима, против наших непријатеља. Па чак и у периоду између два светска рата, када је у Крагујевцу постојао знатан број квалификованих радника, морала се понекад на страни потражити висококвалификована радна снага за извршење извесних специјалних задатака; тако су, како је и раније истакнуто, помоћу белгиских стручњака и висококвалификованих радника пуштена у рад одељења за израду пушака и муниције и извршени значајни радови на изградњи новог завода.

Захваљујући Војно-занатлиској школи, старој радној снази а, пре свега, сталном проширењу и јачању ове гране индустрије, Војно-технички завод још је од оснивања запошљавао велики број радника, како је то показано и на овом прегледу:

Год.	Број запослених радника	Год.	Број запослених радника
1856	106	1915	4.850
1861	400	1919	1.200
1871	920	1929	5.100
1881	2.310	1939	7.650
1891	3.040	1940	12.000
1901	3.770	1944	670
1911	4.500	1945	844
		1951	4.500

Као што се види, кретања радне снаге било је у уској повезаности и зависности од свих оних мера које су одговарајући органи предузимали у сврху изградње и проширења Завода и последица ратних пустошења у Крагујевцу. Та је радна снага, према квалификацији, овако изгледала у 1939 години:

Рел. број	Стручна спрема		Од тога у %				Свега
	Квалификација	%	из Крагујевца	Из зоне радне снаге (околна села)	Из осталих крајева Југославије	Из ино- странства	
1	Високо квалификов.	2	0,4	0,1	1,4	0,1	
2	Квалификовани	6	1	1	3,7	0,3	
3	Полуквалификов.	13	2	3,5	7,5	—	
4	Приучени	19	4	10	5	—	
5	Неквалификовани	60	7	37	16	—	
	Свега	100	14,4	51,6	33,6	0,4	100

Ови подаци говоре како је у последњим годинама пред Други светски рат страна радна снага, и то само висококвалификована и квалификована, у малом проценту коришћена. Затим, из њих се запажа како су у Заводу били запослени и многи радници из разних крајева државе; томе је несумњиво био разлог нагла изградња Завода у овом времену, при чему треба имати на уму да су многи квалификовани радници — свршени питомци током Првог светског рата помрли, изгинули, напустили посао и отворили своје радионице или остали у иностранству, а да Војнозанатлишка школа још није могла да да у траженом броју младе квалификоване мајсторе. Најзад, из горњих се података види да су велики проценат просте радне снаге давала околна села. Током 1951 године зону радне снаге сачињавају ова села из околине Крагујевца:

Назив села	Удаљеност од града у км	% учешћа од укупног бр. радника	Назив села	Удаљеност од града у км	% учешћа од укупног бр. радника
Трмбас	5	0,66	Цветојевац	11	0,33
Белошевац	5	3,30	Ботуње	11,7	0,53
Петровац	6	0,44	Драча	13	0,44
Дивостия	6	0,34	Г. Комарице	14	0,11
Јовановац	7	1	Милатовац	14,2	0,66
Корман	7	0,62	Д. Комарице	16,7	0,60
Десимиrowaц	8,8	0,34	Ресник	19	0,44
Грошница	9	1	Бадњевац	21	0,78
Букуровац	9	0,11	Градац	23,2	0,33
Вињиште	10,2	0,66	Баточина	26	0,22
Н. Милановац	10,8	0,44	Лапово	30	0,30

Дакле, од укупног броја радника околна села дају 13,67%, док 86,33% станују у граду. Радну снагу са села у највећем проценту чини проста радна снага, која за свакодневни долазак на посао претежно користи локалне возове, а затим кола и бицикле, или долази пешке, нарочито из оних села најближих Крагујевцу.

Ливница Браће Павловић-Бојацић. — Знатније увођење машина и пољопривредних справа у пољопривреду овог краја, што је захтевало појаву једног предузећа које би могло да врши оправке тог пољопривредног инвентара, с једне стране, и постојање већег броја предузећа у саставу комбината Бојацић, коме су биле потребне разне услуге једног таквог предузећа, с друге, била су повод да фирма Браће Павловић-Бојацић оснује током 1920 године ливницу (са машинском и аутомеханичарском радионицом). Нужност оснивања једног таквог предузећа била је утолико већа што ни у граду ни у широј околини није било овакве индустрије, изузев Војно-техничког завода у коме се производило само за потребе војске.

Да би се што рентабилније пословало, ливница је била подигнута поред млина. Она је била снабдевена свим потребним инсталацијама и алатом (6 дребанга, 1 фрез-машина, 1 бор-машина, 1 шлајф-машина, машинска тоцила и цео алат за ковачки, браварски и аутомеханичарски занат); за ливење она је имала 4 фуруне (са 4 електромотора за покрет). Капацитет лива износио је 2.500 кг на дан. Вредност предузећа у 1936 години износила је 2.000.000 динара. Поред оправке пољопривредног инвентара за ширу околину и вршења разних услуга комбинату Бојацић, ливница је чинила услуге и предузећима за оправку друмова, а такође је израђивала и нове ствари (звона, разне ливене ствари, полуфабрикате). У 1937 години ливница је имала промет од 1.000.620 динара. Сву потребну сировину (кокс, старо гвожђе и челик) предузеће је набављало код београдских фирми; углавном слабијег квалитета ливница је добијала из рудника „Бресница“, који је припадао комбинату Бојацић.

У ливници је било просечно запослено 13 радника и 12 ученика. Изузев тројице, који су из околних села долазили свакодневно на рад (2 из Петровца и 1 из Десимиrowaца), сви остали су били из града.

Ливница је по ослобођењу, 1945 године, конфискована због привредне сарадње њеног власника са непријатељем и нешто доцније припојена градском предузећу „Металац“.

Фабрика дугмади „Шумадија“. — Повољни изгледи за рад који су наступили изласком из године привредне кризе, а с обзиром на стално повећање броја у Крагујевцу и околним већим местима кројача мушког, женског и народног одећа и броја абација по околним селима, као и постојање знатног броја мануфактурно-галантериских радњи, навели су на помисао крагујевачког кројача Владимира Марића да стеченим капиталом оснује једно мање предузеће за израду металне дугмади, тим пре што је у читавој држави број таквих предузећа био врло мали. Током 1934 године он је набавио потребне машине и отпочео са радом, са дневним капацитетом (за 10 часова рада) од 35.000 дугмади. Те године вредност фабрике је била 100.000 динара, а обавила је промет од 170.000 динара. У њој је било запослено 2 квалификована и 10 неквалификованих радника. Сировине је набављала у Јасеницама, а нешто месинга код београдске фирме Јов. Т. Марковић. Своје производе она је продавала једном реону, чије су крајње тачке биле ова места: Г. Милановац, Краљево, Јагодина, Лапово, Марковац и Рача.

Због неизмирених обавеза, фабрику је 1936 године купио на јавној лицитацији за 25.200 динара Ђока Савић, привредник из Крагујевца. Он је одмах приступио проширењу предузећа и набавци нових машина, како се то види и из овог прегледа:

Год.	Укупан број радника	Износ инвестираног капитала у дин.		Вредност производње			Коњских снага	
		Укупан износ	На 1 радника	Укупна вредност	На 1 радн.	На 1 стан.	Укупно	На 1 радн.
1934	12	100.000	8.333	170.000	14.166	5	6	0,5
1939	36	1.200.000	33.334	1.000.000	27.777	25	12	0,3

Поред проширења предузећа и повећања производње, у фабрици се почињу израђивати, поред дугмади, још неки метални производи; њен дневни капацитет за 10 часова рада у 1939 години износио је 350.000 комада дугмади, 70.000 копчи, 120.000 шнала и укосница и 10.000 комада дечјих звона. Сировинама се фабрика снабдевала код истих фирма као и на почетку рада, док је реон продаје производа знатно проширен; он се сада протеже дуж железничке пруге до Скопља и допире још до Ужица, Чачка, Краљева, Лапова, Раче, Наталинаца, Тополе и Г. Милановца.

У фабрици је током 1939 године било запослено 6 квалификованих и 30 неквалификованих радника, а од ових последњих 70% су биле жеце. Они су сви били из града, осим седморице, који су из околних села долазили свакодневно на рад (1 из Грошнице, 1 из Ердеча, 2 из Трмбаса, 1 из Мечковца, 1 из Јовановца и 1 из Петровца).

У 1948 години фабрика је национализована и припојена градском предузећу „Металац“.

2. ПРЕХРАНБЕНА ИНДУСТРИЈА

а. Млинска индустрија

Корени ове привредне делатности, иако још далеко од индустријске, могли би се потражити у раду оних воденица турских ага и бегова, који су они имали на Лепеници и Ждралјици, а исто тако и у раду оне Милошеве воденице на Лепеници, покрај двора, у којој се млело бело брашно за потребе прве престонице. Али, тек при крају XIX века, испуњењем извесних услова, Крагујевац је постао значајно средиште млинске индустрије.

Свакако да је један од основних услова што је Крагујевац постао велики центар ове индустријске гране тај што се налази у области где постоје веома повољне природне погодбе за бављење земљорадњом; већ је истакнуто како је ова пољопривредна грана избила на прво место међу осталима у времену настајања и преовладавања капиталистичке производње, када су плодна поља крагујевачке околине давали градској извозној трговини, управо пред појаву првих великих млинова у граду, знатне количине житарица. Поред овог момента — непосредне близине

сировинске базе — за појаву ове индустрије били су од значаја и извесни друштвено-економски чиниоци. Најпре, Крагујевац је баш у овом периоду био велики привредни центар, са јаком пијацом на коју су сељаци дотеривали не само из околине града, већ и из удаљених крајева велике количине житарица, па су власници млинова могли доћи и са те стране до великих количина жита за прераду. Повећање броја градског и сеоског становништва и подизање њиховог животног стандарда (које је пратила и измена начина исхране), могућност трговине брашном, која би се водила из једног великог и већ познатог привредног центра и потреба снабдевања брашном бројних јединица војске, пошто је град у овом времену био велики и војни центар, са своје стране су утицали да се овде појави млинска индустрија. Али, свему том треба додати да су се први велики млинови појавили у граду тек тада када су извесни привредници, углавном трговци, акумулирали у својим рукама из трговачког пословања знатне капиталне и ове могли у одређеном тренутку да пласирају у оснивање првих већих предузећа ове индустријске гране.

То су били узроци појаве млинске индустрије у Крагујевцу. Тако су се у граду у последњим годинама прошлог века појавила три млина (Млин Браће Павловић-Бојаџић, I Парни акционарски млин и Парни млин Аризовића и Буњака), а између два светска рата још два (Млин Милана Јовановића-Смедеревца и млин Николе Николића). Својим капацитетом и обимом нарочито су се одликовали Млин Браће Павловић-Бојаџић и I Парни акционарски млин, од којих је први свакако био један од највећих и најмодернијих у средишњем делу Србије.

Млин браће Павловић-Бојаџић. — Позната извозничка фирма Браћа Павловић-Бојаџић из периода када је Крагујевац био један од најјачих привредних центара земље, основала је први парни млин у граду 1890 године. За подизање овог предузећа било је изабрано место које се налази на прилазу граду, покрај пута Београд—Крагујевац, који води кроз прави житородни крај и којим су сељаци довозили небројена кола жита на крагујевачку пијацу; сада, изградњом млина, они су своје производе продавали у великом проценту већ на уласку у град (в. ск. 11 на стр. 121). Млин је тада био снабдевен парном машином од 35 кс. а дневни капацитет му је износио 1 вагон белог брашна и 1 вагон сељачке мељаве. Вредност млина износила је 350.000 динара, док се годишњи промет кретао до 600.000 динара; у млину је тада било запослено 22 радника.

Велика извозничка трговина која је била развијена у Крагујевцу у последњим годинама прошлог века, а нарочито у времену царинског рата са Аустријом, када су велике количине брашна извожене за Турску и Солун, утицала је на проширење и модернизацију овог предузећа, како се то види и из следећег прегледа:

Година	Укупан број радника	Износ инвестираног капитала у дин.		Вредност производње			Коњских снага	
		Укупан износ	На 1 радника	Укупна вредност	На 1 радника	На 1 стан.	Укупно	На 1 рад.
1890	22	350.000	15.909	600.000	27.272	47	35	1,5
1900	22	460.000	20.909	1.750.000	790.545	112	100	4,5
1930	24	11.500.000	479.166	40.000.000	2.083.334	1 837	480	20,0

Дакле, за свега десет година (од 1890—1900) млин је знатно модернизован. Како се указала потреба за производњом бољег брашна, поред нове парне машине набављена је и машинерија за израду белог брашна, па су за њу подигнуте и нове грађевине. Године 1900 дневни капацитет млина је био 2,5 вагона белог брашна и исто толико сељачке мељаве.

После свршетка Првог светског рата сопственици који су за време рата били ван земље затекли су предузеће у доста руинираном стању. Од добијене ратне штете током 1920 године купљена су три ваљка, машине за чишћење и тријери, па је тако млин оспособљен за рад. Захваљујући великим пословима које су власници имали, већ током 1929/30 године наместо дотадашњег млина, који је претворен у магацин за смештај брашна и кооперај, подигнут је нов, модеран шестоспратни млин, купљени су у Брауншвајгу (Немачка) нова парна машина од 400 кс., казан од 285 м², један динамомотор од 80 кс за производњу сопствене електричне струје и нова машинерија. Отада се производња брашна вршила аутоматски помоћу те нове машинерије за пренос пшенице из магацина у зграду млина на сушење, чишћење, млевење, одвајање и паковање. Капацитет новог млина износио је 7 вагона белог брашна и 2 вагона сељачке мељаве за 24 часа.

Сировину за прераду (пшеницу), просечно годишње око 1.000 вагона, власници млина куповали су, углавном, код произвођача, у селима из гравитационог подручја; неродних година они су пшеницу куповали и у Смедереву, Смедеревској Паланци, Младеновцу, Марковцу, а такође и у многим местима у Банату и на Косову. Угаљ, пак, они су својим теретним камионима доносили из сопственог рудника „Бресница“, удаљеног 40 км од Крагујевца, по страни пута Крагујевац—Чачак.

У млину је било запослено 24 радника. Троје од њих (главни млинар и два помоћника) становали су у граду, а остали — неквалификовани радници — у оближњим селима: 5 у Петровцу, 3 у Мајнићу, 4 у Десимировцу, 2 у Церовцу и 3 у Маршићу.

Произведено брашно предузеће је продавало граду за локалну потрошњу (око 1,5 вагон дневно) и јединицама војске (око 2 вагона дневно), а остатак је испоручивало својим стовариштима у Горњем Милановцу, Краљеву, Врњачкој Бањи, Тополи и Но-

вом Пазару, а исто тако и многим трговцима у разним градовима државе (Сарајево, Сплит, Дубровник, Фоча).

У саставу млина власници су током 1920 године основали ваљавицу, чији је годишњи капацитет износио 10.000 м сукна. Од уређаја она је имала машину ваљавицу са моторном пумпом и 1 електромотор. У њој је било запослено 2 радника и 1 службеник. Вредност ваљавице износила је 300.000 динара, док јој се годишњи промет кретао до 120.000 динара. Она је чинила услуге претежно становницима села гравитационог подручја.

По ослобођењу, због поменуте привредне сарадње власника са непријатељем за време окупације током Другог светског рата, млин, као и целокупна њихова имовина, конфисковани су судском одлуком и пренети у својину државе. Првих година он је, као предузеће републичког значаја, био под руководством Главне управе за млинове, а од 1947 године налази се под руководством Повереништва трговине и снабдевања Градског народног одбора у Крагујевцу, у саставу великог трговачког предузећа „7 јули“ — предузеће за производњу и продају хлеба, меса и месних прерађевина. Током 1951 године, основна средства млина, који носи назив „Пролетер“, износила је 13.638.962 динара, а остварени промет 8.535.000 према 7.319.000 планираних (116%).

Поред млина и ваљавице, фирма Браћа Павловић-Бојацић имала је у Крагујевцу, или у његовој околини, још један низ привредних објеката: ливницу, фабрику макарона, циглану, рудник угља у селу Бресници, рудник гипса у селу Липници и Голочелу, извозничку радњу-шпекулативу (за продају вина и ракије, пекмеза, стоке, жита и брашна) и, најзад, у атару града велико пољско имање у величини од 60 ха, на коме је имала шталу са 40 крава-швајцарки, фарму са 4.000 комада живине и угледни виноград од 8 ха. На тај начин фирма је извршила у знатном обиму извесну комбинацију и концентрацију у производном процесу: ливница је претежно служила за оправке и израду појединих делова комбината Браће Павловић-Бојацић, од целокупне годишње експлоатације рудника угља преко 50% је трошио сам комбинат, брашна из млина коришћено је у фабрици макарона, као и јаја кокоши добијена на фарми, а преко извозничке радње-шпекулативе обављани су разни послови. Уз то, фирма Павловић-Бојацић је била главни акционар Крагујевачке шумадске банке, па је преко ове у великом проценту кредитирала све своје привредне послове.

I Парни акционарски млин у Крагујевцу. — Године 1895 велика трговачка фирма у граду „Илија П. Радовић и Комп.“ основала је парни млин, у који је инвестирала 350.000 динара. Млин је имао парну машину од 70 кс., запошљавао је 12 радника и имао годишњи промет од 300.000 динара. После пожара, који се догодио 1907 године, зидине млина и плац продати су за 90.000 дина-

ра једној групи привредника из града, која је током 1911 године подигла нов млин под називом I Парни акционарски млин у Крагујевцу¹. Млин се налазио на периферији града, на његовој источној страни, тако да су ка њему претежно гравитирала она села која се налазе источно од града у долини Лепенице.

Захваљујући већ поменутиим повољним условима за рад млинске индустрије, формирано акционарско друштво знатно је проширило рад ранијег млина, како се то види из овог прегледа:

Година	Укупан број радника	Износ инвестираног капитала у дин.		Вредност производње			Коњских снага	
		Укупан износ	На 1 радника	Укупна вредност	На 1 радника	На 1 стан.	Укупно	На 1 радн.
1895	12	350.000	29.166	300.000	25.000	22	70	5,8
1911	15	600.000	40.000	480.000	32.000	26	70	4,6
1940	30	8.000.000	266.667	4.500.000	150.000	112	250	8,3

Одмах после Првог светског рата купљена је у Немачкој нова парна машина од 250 кс., а један део уређаја је замењен модернијим, тако да је дневни капацитет млина износио 3 вагона белог брашна и 4 вагона сељачке мељаве, за коју је млин имао 4 пара камења.

Сировину за прераду (пшеницу) друштво је куповало и непосредно код произвођача, по селима из гравитационог подручја, и преко сензала на крагујевачкој пијаци. Годишње је куповано око 200 вагона пшенице, а у 1939 години млин је прерадио 2.186.460 кг пшенице. Угаљ, који је млин трошио дневно између 4—5 тона, набављен је из разних рудника („Ресава“, „Ртањ“, Алексинац, Зеница, Трбовље).

Произведено брашно млин је продавао и пекарима у граду (дневно око 7.000 кг) и неким местима у Србији (Краљево). Осим тога, млин је млео брашно и за војне јединице у граду.

У саставу млина, користећи његов погон, друштво је имало и ове погоне: ваљавицу — са годишњим капацитетом од 900.000 м сукна и прометом од 70.000 динара, ледару — чији је капацитет за 6 часова рада износио 24 табле и која је имала годишњи промет од 190.000 динара, и купатило — које је имало 10 емаљираних када, одељење за тушеве (са 20 тушева), један басен за пливање за одрасле и један мањи за децу; годишњи промет купатила износио је 35.000 динара. Најзад, у саставу млина налазила се и једна рифл-машина за општрење млинских ваљака, чије су

¹ Главни акционари предузећа били су: Урош Симић, Игњат Јовановић, Миша Чомић, Браћа Тотани, Петар Топаловић, Алекса Обрадовић, Милан П. Стефановић и Милутин Филиповић.

услуге тражила многа млинска предузећа и из удаљенијих крајева (Параћин, Ђуприја, Јагодина, Марковац).

Целокупно предузеће имало је у 1939 години 30 радника и службеника. Од тога броја 10 су становали у граду, а остали су свакодневно долазили на рад из оближњих села (6 из Маршића, 4 из Трмбаса, 5 из Ботуња, 3 из Букоровца и 2 из Д. Сабанте).

По ослобођењу предузеће је конфисковано због привредне сарадње његових власника са непријатељем. У прво време оно је радило за потребе војске. Маја месеца 1948 године млин је после једног пожара изгорео.

Парни млин Аризовића и Буњака. — У периоду велике извозне трговине основан је, у 1902 години, и трећи млин. Њега је покретала једна локомотива од 30 кс; имао је два пара камења средње величине и 10 радника. Његов дневни капацитет је био 4.000 кг, а годишњи око 60 вагона. Вредност млина је износила 200.000 динара, а његов годишњи промет је ишао до 250.000 динара.

Током 1912 године, опадањем градске извозне трговине, млин је престао са радом.

Млин Милана Јовановића-Смедеревца. — Овај млин је основан 1930 године. Приликом оснивања за погон је имао једну парну локомотиву од 10 кс., која је доцније замењена електромотором од 70 кс. Млин има три пара камења, са капацитетом од 24.000 кг (пшенице и кукуруза укупно) за 24 часа. Мељава је ушурна, а бело лагерско брашно се не израђује у млину.

У саставу млина постоји и ваљавица (са 100 м сукна за 10 часова) и ледара (са капацитетом од 12 табли леда за 6 часова).

Млин и споредни погони запошљавали су пред рат 10 радника, од којих су 4 становали у Станову, 3 у Грошници и 3 у граду.

Млин Николе Николића. — Основан је 1935 године. За погон је имао електромотор од 35 кс. Капацитет млина је износио 7.000 кг за 24 часа. Мељава је била само ушурна. У млину је било запослено 4 радника (из села Станова). Вредност млина је била 150.000 динара, а годишњи промет је ишао до 120.000 динара.

6. Конзервна индустрија

Из излагања одлика пољопривреде крагујевачке околине лако се може извести закључак како овде постоје веома повољни услови за развој конзервне индустрије, пре свега, за развој делатности конзервирања воћа. И, заиста, још врло рано, јачањем извозне трговине у Крагујевцу, јавио се један вид ове привредне делатности — печење пекмеза и сушење шљива — што се чи-

нило у примитивним пекмезарама и сушарама. Истина, клице те делатности могле би се потражити још и раније, у оном спремању пекмеза и туршије за домаћу потрошњу преко зиме, што је сељацима у овом крају било већ одавно познато.

Али, и поред постојања свих тих повољних услова, ова грана индустрије, која ће се бавити конзервирањем и воћа, и поврћа, и меса, појавила се у Крагујевцу доста доцкан. Она је имала да сачека испуњење многих услова, нужних за њену појаву и развој. Наиме, један од пресудних услова да се појави и развије ова грана индустрије јесте оснивање у Београду I Српског друштва за експлоатацију и извоз стоке, чији су оснивачи били најпознатији извозници ондашње Србије (фир Мијајло Павловић, Светозар Стефановић и др.), а који су на тим пословима дошли до великих капитала. Како је један од оснивача — Светозар Стефановић — био и члан четничког комитета (коме је са знањем српске владе било стављено у задатак да ради на ослобођењу српског живља у Старој Србији и Македонији), он је истовремено тајним каналима снабдевао стоком за клање комитеске чете на терену, па га је тај посао навео на помисао да би било веома уносно основати једно предузеће за конзервирање меса, тим пре што се ова акција догађала у оним немирним и грозничавим годинама анексионе кризе, када је сваког тренутка могао избити сукоб са северним суседом, што је значило да би се, поред четничких одреда, конзервираним месом могле снабдевати и јединице регуларне војске. Док су ови разлози били од значаја за појаву делатности конзервирања меса, друга два су била одлучујућа за појаву фабричке прераде воћа и поврћа; прво, то је онај полет који је наступио у извозној трговини после склапања трговинских уговора Србије са другим државама, када су се указале повољне могућности за извоз конзервираног воћа и поврћа, а, друго, то је она измена начина живота, која је долазила са општим подизањем животног стандарда и културног нивоа и диференцијацијом потреба становништва у граду, када је — посматрано са гледишта ове привредне делатности — постепено нестало оног укорењеног неповерења према конзервирању артикала исхране код нашег човека, навикнутог дотада да сам, у својој кући и по свом укусу припрема оно што је њему и његовим укућанима за исхрану било потребно.

Када су се испунили сви ови услови за настанак ове гране индустрије, будући власник фабрике конзерви размишљао је о избору места, где ће такво предузеће основати. Избор је пао на Крагујевац из више разлога. Најпре, град је лежао, што се тиче воћа и стоке, у средишту извора сировина, па је то указивало на рентабилност пословања. Затим, он је имао јаку пијаву на коју су доношени пољопривредни производи и из удаљених крајева које је будућа фабрика прерађивала, па је ова могла доћи до тих производа у потребним количинама чак и оних година када

у околини града подбаце принси; уз то, на крагујевачкој пијави могло се купити и поврће, којим, како смо видели, околина града не обилује. Најзад, поред тога што је лежао на железничкој прузи, за оснивање фабрике конзерви у Крагујевцу, која је приликом оснивања имала, може се рећи, полувојни карактер, пошто је тада скоро цела њена производња ишла за потребе војске, било је значајно и то што је он био у средишту државе и удаљен од граница, на којима су се, скоро на свим странама, налазиле непријатељски расположене државе.

Из свих тих разлога, крајем прешлог века Крагујевац је добио прву фабрику конзерви у Србији, која је већ отада па све до данас ишла у ред највећих предузећа ове индустријске гране у држави.

Прва југословенска повлашћена фабрика за производњу поврћа, воћа и меса — фабрика пекмеза — фабрика буради и фабрика бомбона Светозара Стефановића. — Ова фабрика непосредно је израсла из фабрике пекмеза и буради, коју је још 1897 године основао Илија Лицикас, дотадашњи пословођа највеће крагујевачке трговине за извоз пекмеза и суве шљиве „Давид Бракфелд и Кинцер“. То прво предузеће за фабричку израду пекмеза било је саграђено на истом комплексу земљишта на коме се данас налази велика фабрика конзерви „Црвена звезда“, на периферији града, уз сам пут који води из Груже и осталих воћарских крајева западне Србије, што је омогућавало најбржу и најједноставнију испоруку сировина од стране произвођача (в. ск. 11 на стр. 121). Уз то, овим путем је највећим делом пристизала и друга сировина (дрво), потребна фабрици за израду буради, која се такође производила у овом предузећу, нешто за паковање пекмеза а нешто и за продају. Почетни годишњи капацитет ове фабрике износио је 10 вагона пекмеза и 20.000 комада буради (од 200 кг).

Изложени повољни изгледи за рад једне фабрике која би се бавила највећим делом производњом конзерви меса, а у знатно мањој мери воћа и поврћа, довели су у 1907 години до претварања ове фабрике у нову, до повећања њене вредности и до јачања капацитета уношењем капитала тадашњег познатог привредника Светозара Стефановића. Тако је дошло до оснивања прве фабрике ове врсте у земљи под називом Повлашћена и привилегована фабрика за прераду меса, поврћа и воћа И. Лицикаса и Комп; њено снажење и претварање у једно велико предузеће приказано је на овом прегледу (в. таб. на стр. 364):

Како је основна делатност нове фабрике била производња конзерви меса, то су одмах купљене у Бечу потребне инсталације за израду лимених кутија за конзерве. Истом приликом набављена је и нова парна машина од 30 кс. Тако је предузеће имало годишњи капацитет од 235.000 разних конзерви, 40 вагона пекмеза од шљива и 30.000 комада буради. Од свих конзерви

Година	Укупан број радника	Износ инвестираног капитала у дин.		Вредност производње			Коњских снага	
		Укупан износ	На 1 радника	Укупна вредност	На 1 радника	На 1 стан.	Укупно	На 1 радн.
1897	20	100.000	5.000	200.000	10.000	13	15	0,5
1906	35	300.000	8.571	550.000	15.714	33	15	0,4
1907	100	500.000	5.000	1.000.000	10.000	61	30	0,3
1910	220	800.000	3.636	1.500.000	6.818	85	100	0,4
1934	450	12.000.000	26.667	38.000.000	84.445	1.117	200	0,4

највише су произвођене конзерве меса (200.000 комада, односно 85%), пошто је 90% ових производа куповала војска; остатак капацитета (15%) отпадао је на производњу конзерви воћа и поврћа, од чега је првих израђивано око 25.000 комада (71%), а других 10.000 комада (29%). Ове су продаване бакалима по већим местима ондашње Србије.

Потребну сировину фабрика је набављала са разних страна: стоку на крагујевачкој пијаци и код сточарских трговаца, а такође и на пијацама у Јагодини, Параћину, Свилајци и Чачку; шљиву и друго воће по околним селима; поврће на крагујевачкој пијаци; дрво (балване) за израду буради и за огрев од сељака, који су га секли у шумама Црног Врха и ограда Рудника (Каменичка Планина); најзад, лим и остали гвожђарски материјал фабрика је куповала делом код крагујевачких, а делом код београдских гвожђарских трговаца.

Због презадужености, И. Лицикас је продао током 1909 године свој део фабрике ортаку Светозару Стефановићу, од кога тренутка овај постаје једини власник предузећа, сада под новим називом: Прва српска повлашћена фабрика за конзервирање воћа, поврћа и меса — фабрика пекмеза и фабрика буради. Чим је преузео фабрику, нови власник је уложио знатан капитал на њено проширење и јачање капацитета: набављена је у Бечу нова парна машина од 100 кс., 12 котлова од по 1.200 л и машине за пасирање пекмеза, а такође је купљено и земљиште поред Лепенице у величини од 35 ха, на коме се производило поврће за потребе фабрике. Од 1907 до 1910 године број радника се повећао 2,2 пута, уложени капитал 1,6, вредност производње 1,5 и погон фабрике 3,3 пута. У истом времену годишњи капацитет израде конзерви износио је 600.000 комада, 60 вагона пекмеза и 40.000 комада буради. Најглавнији купац производа ове фабрике била је војска, за коју је нарочито уочи балканских ратова и пред Први светки рат био ангажован целокупан капацитет због израде конзерви меса; мали проценат произведених конзерви воћа и поврћа куповали су, као и дотада, бакали из већих места; пекмез је углавном извозен за Аустрију и Мађарску, а вишак израђене буради узимале су разне трговачке радње из града и унутрашњости, највише бакалнице (за маст, зејтин и тсл.).

У периоду између два светска рата, ово предузеће, које је отсада носило назив Прва југословенска овлашћена фабрика за производњу поврћа, воћа и меса — фабрика пекмеза — фабрика буради и фабрика бомбона, постепено је претворено у једно од највећих и најмодернијих у земљи. Тако је већ 1920 године набављен из Немачке један котао од 1.800 литара, инсталације за кланицу, нове машине за радионицу лимених кутија и фабрику буради; 1924 године купљени су у Магдебургу велики чорбаш од 5.000 кг и 2 котла од 4.200 кг; 1929 године основана је фабрика бомбона, набављена 7 аутоклава за стерилизацију конзерви и замењен стари котао од 100 м² загревне површине и 8 атм. притиска, који је служио за погон, новим од 200 м² загревне површине и 18 атм. притиска; најзад, 1934 године купљене су у Немачкој нове машине за фабрику бомбона, инсталације за ледару, као и нова машина за погон од 200 кс. На тај начин, ново предузеће знатно је превазишло капацитет и обим оног приликом оснивања: у односу на 1897 годину, пред Други светски рат број радника је повећан 22,5 пута, износ инвестираног капитала 120, вредност производње 190 и погон предузећа 13,3 пута. Та нова слика појединих фабрика овог комбината овако је изгледала:

Фабрика конзерви. — Овај отсек комбината у овом периоду снабдевен је свим потребним инсталацијама за прераду поврћа, воћа и меса (батерије казана, аутоклава и више машина за сечење, чишћење и сортирање воћа и поврћа). У 1939 години, његов капацитет је био израда 60 вагона конзерви поврћа, 40 вагона конзерви воћа и 60 вагона конзерви меса.

У саставу фабрике конзерви налазила се радионица за израду свих врста кутија од белог лима, са капацитетом од 40.000 комада за 10 часова рада. За израду конзерви меса подигнута је модерна кланица, која је могла дневно да преради 30 ком. волова и 60 комада свиња; у саставу кланице биле су подигнуте ледаре и хладњаче за чување меса и велике штале за смештај живе стоке. Најзад, ова фабрика је имала и своје пољопривредно добро са машинским инсталацијама за заливање у величини од 35 ха, на коме је произвођено квалитетно поврће за њене потребе; са овог имања фабрика је подмиривала 100% потребе за грашком; 20% за боранијом и 20% за парадајзом.

Фабрика пекмеза. — Куповином нових инсталација за ову фабрику и изградњом базена, у њој је процес рада знатно механизован и аутоматизован, а капацитет повећан на 2,5 вагона дневно, односно 80 вагона за сезону (8 пута у поређењу са почетним).

Од 1925 године, као специјалитет за извоз израђиван је у овој фабрици и пекмез без љуске, који се ни у једном другом предузећу у земљи није производио.

Фабрика буради. — Инсталирањем свих потребних машина за ову фабрику, број запослених радника сведен је на минимум. Како је овде највећи део процеса производње механизован, људска снага је потребна само да у нарочитој модли поређа дужице и да умести данца. Тиме је и продуктивност рада, у поређењу са предратном, далеко већа, пошто је сада један квалификован радник могао дневно да изради 100 комада буради.

У саставу ове фабрике, као њени помоћни погони, налазиле су се радионица за израду сандука и дрвене вуне, који су служили за паковање производа комбината, и радионица намештаја, која је са свим потребним машинама и уређајем била смештена у посебној згради у кругу предузећа.

Фабрика бомбона. — Да би се што рентабилније користила набављена сировина за израду конзерви воћа, крајем 1929 године основана је ова фабрика, која је тада од уређаја имала само мале казане. Током 1934 године набављене су модерне машине за ово предузеће (кох-машина, мотори за погон, разни калупи), тако да је од те године његов дневни капацитет износио 1.000 кг рокс-дропс бомбона.

У овом периоду, упоредо са претварањем предузећа у једно од највећих у земљи, дошло је до великог померања у структури његових производа, што је било последица знатно измењеног начина живота, различитих потреба грађана једне земље која је била много већа од оне пре Првог светског рата и прилагођавања предузећа потребама иностраног тржишта, са којима је оно за све време између два светска рата одржавало присне пословне везе. Тако је у 1939 години фабрика произвела ове артикле:

НАЗИВ АРТИКЛА	Јединица мере	Количина
Конзерве паралаја	кг.	350.000
„ грашка	„	80.000
„ бораније	„	50.000
„ осталог поврћа	„	100.000
„ компота разог воћа	„	10.000
„ мармеладе и џема	„	400.000
Пекмез од шљиве	„	450.000
Конзерве меса	„	1.000.000
Бомбоне	„	180.000
Кандирано воће	„	5.000
Бурад	ком.	10.000

Дакле, од целокупне производње (сем буради) 36% долази на конзерве меса, 35% на конзерве воћа, 22% на конзерве поврћа и 7% на бомбоне.

Производи ове фабрике достигали су до свих крајева Југославије и многих страних држава. Конзерве поврћа, воћа, мармеладе, џема, кандирано воће и бомбоне куповале су колонијално-деликатесне радње, може се рећи, из свих већих места зем-

ље, док су конзерве тврдо куваног парадајза претежно куповале овакве трговине из свих приморских места због навика у исхрани далматинског становништва. Пекмез од шљиве углавном је извожен за Немачку, Аустрију, Мађарску и Чехословачку, а пекмез без љуске (познат као „пекмез С. С.“) искључиво за САД. Конзерве меса куповале су, такође, разне колонијално-деликатесне радње из целе земље, али је у годинама уочи Другог светског рата овај артикал претежно произвођен за Чехословачку, а од 1939 године искључиво за потребе југословенске војске; тако је 1938 године испоручено Чехословачкој 60 вагона конзерви меса (паприкаша) у кутијама од 1 кг, а 1939 године склопљен уговор са Министарством војске и морнарице за израду 3.000.000 комада конзерви меса (1 кутија 330 гр). Најзад, бурад су израђивана нешто за потребе саме фабрике, а нешто за продају различитим трговцима, углавном са територије Србије (за смештај масти, зејтина, коломаза, пекмеза и тсл.), као и у првом периоду живота фабрике.

Све оне промене и структурна померања, који су се збили у периоду између два светска рата у пољопривреди крагујевачке околине, знатно су утицали на реон основних сировина овог предузећа. Једном речи, он је сада постао много шири, поготову онај реон у коме се набављала стока, пошто је њен број у околини Крагујевца приметно смањен у овом периоду. У овом времену поврће, за онај део који није могао бити произведен у потребним количинама на сопственој економији, куповано је или на крагујевачкој пијаци или из села у околини Краљева, Чачка, Параћина и Алексинца, а парадајз нарочито у околини Скопља. Воћем су фабрику снабдевали не само произвођачи из околних села, већ, када извесних година подбаце приноси, и они из околине Г. Милановца, Чачка, Краљева, из села Горње Јасенице и Левча. Стока је купована по селима у околини града, нарочито у оним ближе Великој Морави (Брзан, Лапово, Баточина), код неких крагујевачких сточарских трговаца и по селима Ресаве, Белице, Јасенице, Крагујевачке Раче, Смедеревског Подунавља и Млаве. Дрво је довлачено из шума на Црном Врху, рудничким огранцима (нарочито из шуме манастира Браћевшнице) и Гледићским Планинама. Најзад, угаљ је фабрика довозила из рудника у Трбовљу (а нешто и из „Бреснице“), шећер из фабрике у Ђуприји, сируп из Панчева, лим и калај увозила из Немачке, а етикете за конзерве куповала у Загребу.

За време окупације током Другог светског рата, ова фабрика, такође, целим својим капацитетом је радила за потребе немачке војске. Штавише, она је знатно проширена, куповином многих нових инсталација и извођењем великих инвестиционих радова. Тако је купљена нова кланица, у којој је дневно могло да се закоље и охлади 200 комада свиња и 50 волова; поред тога, хладњача је недељно могла да прими један вагон лупаних јаја.

Сазидана су нова одељења за прераду меса и за пуњење кутија, затим централна кухиња (18 м висока, 30 дугачка и 20 широка), испод које је изграђено 18 цистерни за пулпу и марк (капацитет 1 милион кг). Најзад, набављена је нова литографија и машине за уљару, пошто је власник намеравао да производи уље из кошчица од шљива, које су у фабрици трошене у великим количинама; годишњи капацитет уљаре износио је 120 вагона. Сви ови радови на проширењу фабрике довели су и до повећања њеног капацитета; он је у овом времену овако изгледао:

Производња	За време од	Јединица мере	ГОДИНА	
			1939	1944
Кутије	10 часова	ком.	40.000	50.000
Мармелада	24 часа	кг	20.000	40.000
Кланица свиња волова	24	ком.	60	200
			30	50

Дакле, капацитет производње кутија повећан је 1,2 пута, израде мармеладе 2,0 пута, кланица свиња 3,3 пута и кланица волова 1,7 пута.

Како је фабрика производила велике количине својих артикала за потребе немачке војске, њој је било омогућено да се снабдева сировинама и из удаљених крајева. Тако је њен реон одакле се снабдевала стоком обухватао и Војводину и Косово са Метохијом, а реон снабдевања воћем и поврћем проширен је селима Такова, Подобра, једног дела Старог Влаха, Александровачке жупе, Темнића, Топлице, Добрича, Ресаве и Смедеревског Поднавља. Шећер је довожен из фабрика у Зрењанину и Ђуприји, а угаљ из сењско-ресавских рудника.

Фабрика је током окупације запошљавала просечно око 520 радника, од кога су броја један проценат сачињавале јединице тадашње Националне службе за обнову Србије. Како је у предузећу радила претежно проста радна снага, она се налазила једним делом по околним селима (око 58%), а другим у самом граду.

Због привредне сарадње власника фабрике са непријатељем током окупације, по ослобођењу, 1945 године, предузеће је конфисковано и пренето у власништво државе. Оно је одмах отпочело са производњом за потребе јединица војске, које су се још бориле за ослобођење земље, као **фабрика конзерви „Црвена звезда“**. У почетку, током 1945 године, због свога значаја као једно од највећих предузећа ове индустријске гране у земљи, фа-

брика конзерви „Црвена звезда“ налазила се под административно-оперативним руководством савезног Министарства индустрије, од краја 1946 године она је предузеће републичког значаја, под административно-оперативним руководством Главне дирекције прехранбене индустрије НР Србије, а у 1951 години, када децентрализацијом читавог привредног живота у земљи непосредни произвођачи постепено преузимају функцију управљања привредом, она је предата на управљање радном колективу предузећа.

Као и пре рата, и по ослобођењу предузеће располаже потребним машинама, инсталацијама, постројењима и другим уређајем, који служе за производњу и прераду воћа, поврћа и меса, као и за израду амбалаже свих врста; исто тако оно има и своју ремонтну радионицу за оправку и одржавање погона. Већ првих година после ослобођења, фабрика је добила велике кредите за инвестициону изградњу: сазидани су нови магацини и зграде за управу, изграђена је нова модерна котларница и инсталирана два парна котла који могу дати око 7 тона паре на час, подигнут је нови димњак у висини од 65 м, започета је изградња цистерни са капацитетом од 100 вагона за смештај воћних полуфабриката (који би се прерађивали у сезони када нема свежег воћа), као и новог платоа-хладњака и уређаја за израду пекмеза. Предузеће је у овом времену добило и неке машине: комплетну инсталацију за прераду парадајза, уређај за израду јабуковог марка, четири вакуум-казана (од којих два од УНРРА-е) и три машине за затварање лимене амбалаже. Његова основна средства у 1951 години износе 81.928.000, а обртна 33.118.000 динара. На тај начин, фабрика конзерви „Црвена звезда“ постала је предузеће са највећим капацитетом у овој грани индустрије: од целокупне производње воћних прерађевина у НР Србији у 1950 години на њу отпада 44%, поврћа 13% и конзервираног меса 39%. Њена послератна производња овако изгледа:

Година	Произведена количина (у т)						План реализације (у хиљадама)			Од вредн. производње долази (у лин.)	
	воће		Поврће		Месо		план.	реал.	%	На 1 радника	На 1 стан.
	ук.	индекс	ук.	индекс	ук.	индекс					
1947	6.448	100	337	100	687	100	144.128	181.719	126	393.000	5.861
1948	8.985	139	256	75	198	28	148.881	157.180	105	267.000	5.004
1949	6.833	106	764	226	366	53	169.352	176.999	104	234.000	4.425
1950	4.731	73	360	106	501	72	285.058	198.607	69	315.000	4.845

Ова производња фабрике у тесној је вези са послератним стањем пољопривреде крагујевачке околине, какво је приказано

и на одговарајућем месту овога рада¹. Једном речи, та производња је била у зависности од родности године и административних мера, које су биле спровођене у пољопривреди. Тако, код производње воћних прерађевина види се како индекс расте у нешто роднијој 1948 години, да би знатно опао у оним двема годинама — 1949 и 1950 — које се сматрају за две најнепогодније године за воћарство овог краја. Код прераде поврћа уочава се опадање индекса у 1948 години, што је наступило због недовољних талоба потребних за јесењи род; али је производња нарочито опала у изразито сушној 1950 години. Најзад, и индекс кретања производње конзервираног меса указује на посредан начин на опадање сточног фонда, које је наступило као последица обавезног откупа меса. Све су те појаве довеле до померања у структури производа фабрике у поређењу са предратном: у 1950 години конзерве воћа заузимају 85% укупне производње, поврћа 6% и конзерве меса 9%. Од целокупне производње фабрике свега од 1—2% потроши Крагујевац и његова околина; производи ове фабрике углавном се продају по целој држави, а у једном малом проценту и извозе.

Послератно стање пољопривреде крагујевачке околине утицало је, поред производње, и на реон довоза сировина; услед тога, овај је сада знатно проширен. У овом периоду фабрика се снабдевала воћем и поврћем из срезова гружанског, крагујевачког, жичког, копаоничког, левачког, ресавског, расинског, темњишког, љубичко-трнавског, рудничког, пожаревачког, подунавског, топличког, добричког, моравског и моравичког; када род у овим срезовима подбаци, летњу јабуку довози из Словеније, а парадајз из Војводине. Стоку фабрика купује у Новом Саду, Врбасу, Кули, Пећи, Призрену, Брзој Паланци и на територији срезова гружанског, крагујевачког, лепеничког, опленачког, јасеничког, параћинског, ресавског, раваничког и сјеничког. Најзад, дрво довози са Кучајских Планина и Гоча, угљак из сењско-ресавских рудника, а шећер из фабрика у Ђуприји и Зрењанину. Годишња потрошња главних сировина фабрике види се из овог прегледа:

Год.	В Р С Т А С И Р О В И Н Е (у хиљ. динара)					
	Воће	Поврће	Говеда	Свиње	Шећер	Угљак
1947	3.365	1.150	141	402	2.262	3.437
1948	4.886	525	162	404	1.823	3.537
1949	6.538	1.432	169	452	1.437	4.220
1950	2.836	1.620	434	1.016	1.199	4.340
1951	5.821	3.120	1.184	505	2.325	4.830

¹ В. стр. 134—168.

Основна проблематика у раду предузећа састоји се у томе што оно у малим количинама долази до квалитетних сировина, које су нарочито потребне овој грани индустрије, па је тај момент одлучујући за извоз у иностранство производа овог највећег предузећа у земљи. Још једну значајну тешкоћу у његовом раду претставља она зависност производње од родности година, која ће бити избегнута завршавањем радова на изградњи цистерни за смештај полуфабриката, који би се прерађивали у оном времену преко године када нема свежег воћа и поврћа.

Фабрика конзерви запошљава по својим погонима и одељењима знатан број радника и административног особља, како је то и ниже показано:

Г О Д И Н А				
1947	1948	1949	1950	1951
462	587	760	630	539

Кретање радне снаге углавном одговара ритму производње фабрике у одговарајућим годинама. Радну снагу у великом проценту сачињава проста, неквалификована радна снага, која је запотпуна преко сезоне, нарочито у фази припреме сировина (највише на ручном чишћењу воћа и поврћа). То су радници који станују по околним селима, а само за време сезоне долазе у фабрику на рад; од укупног броја запосленог особља у 1951 години, 361 станује у самом Крагујевцу, а 178 по околним селима, и то:

Место	Број	Место	Број
Корићани	14	Дреновац	5
Драгобраћа	8	Шљивовац	12
М. Пчелице	16	Поскурице	11
Станово	18	Јовановац	11
Вињиште	7	В. Пчелице	5
Грошница	19	Белошевац	11
Мечковац	3	Баљковац	6
Сабанта	9	Претоке	1
Ердеч	7	Драча	7
Аџине Ливале	3	Маршић	5

Знатан проценат запосленог особља које живи у граду (66%) долази отуда што предузеће има већи број лица која раде као службеници у његовом административном и техничком апарату, као и стручних радника, који сви станују у Крагујевцу.

в. Индустрија пива и леда

Чињеница да је Крагујевац у прошлом веку био велики привредни, административно-управни, просветни и културни центар Србије и да је, с тим у вези, имао врло развијено угоститељство, били су повод да се овде појави ова индустријска грана. Томе треба додати да је и начин живота становника града још од времена док је био престоница земље био нешто друкчији него дотада, па смо већ видели између осталог и то како је кнез Милош наговарао градитеља млинова Јована Вајнхапела да од оне турске цамије сагради пивару, пошто се у граду бечко пиво продавало у знатним количинама.

Из тих разлога Крагујевац је у прошлом веку за једно време имао фабрику пива, а између два светска рата у њему су основана и три предузећа за производњу леда.

Фабрика пива у Крагујевцу. — Године 1868 дошао је из Срема у Крагујевац Никола Месаровић са намером да овде отвори већу угоститељску радњу, коју је и дотада имао у својој постојбини. Али, одмах по доласку, он се одлучио да оснује фабрику пива, налазећи да ће послови добро ићи. У том циљу, он је донео из Беча потребан уређај (два казана и једну парну машину од 18 кс и купио земљиште у величини од 10 ха на Пиварском Брду, које се налазило у близини резервоара са водом из трмбаских извора, која је била неопходна за рад фабрике. Капацитет предузећа од 500 л пива на дан управо је одговарао оновременим потребама града. Вредност предузећа износила је 200.000 динара, а његов годишњи промет је ишао до 850.000 динара. У фабрици је било запослено 18 радника, од којих је један као стручњак за прављење пива доведен из Чешке. Основну сировину — јечам — фабрика је куповала по селима у околини, а и сама га је гајила на свом земљишту.

Власник је 1880 године издао предузеће под закуп Августу Клаперу и Миловану Веровићу, од којих је први, иначе родом из Аустрије, био стручњак за производњу пива. Али, нешто због наглог слабљења трмбаских извора и, тиме, довођења у критично стање снабдевања Крагујевца водом (од које је зависила ова привредна делатност), а нешто и због конкуренције знатно већих фабрика пива из Београда и Јагодине, закуп је раскинут и фабрика је престала са радом 1890 године. Фабрика је продата Михаилу Косовљанину, сопственику пиваре у Јагодини за 300.000 динара, који је све инсталације пренео у Јагодину, а дотадашњу крагујевачку фабрику пива претворио у пивницу и заступништво своје јагодинске фабрике.

Зграде, које су раније служиле за фабрику пива у Крагујевцу, Јагодинска пивара је у 1927 години искористила за смештај инсталација своје тада основане фабрике леда и сода-воде.

Фабрика је имала погонску машину од 22 кс., а њен дневни капацитет за 10 часова рада износио је 2.000 кг леда. Вредност фабрике је била 77.000 динара; годишњи промет се кретао до 350.000 динара. У фабрици је било запослено 8 радника, од којих су двоје били из Трмбаса. Сву потребну сировину за рад фабрика је добијала од своје централе из Јагодине.

У оквиру ове фабрике, а као њено одвојено одељење, основана је 1930 године радионица за производњу сода-воде. У радионици је била инсталирана једна машина с мотором од 1,5 кс. Дневни капацитет је износио 100 л сода-воде. Ово одељење фабрике је имало годишњи промет од око 100.000 динара. Своје производе предузеће је испоручивало угоститељским радњама у граду и кафаницама околних села.

Због привредне сарадње власника фабрике са непријатељем иста је конфискована по ослобођењу, 1945 године.

Фабрика леда и сода-воде Секуле Кнежевића. — Године 1925, дотадашњи кафеџија С. Кнежевић основао је ово предузеће. Тада је фабрика имала за погон један саугасмотор од 14 кс., који је 1930 године замењен дизелмотором од 16 кс., а 1934 године електромотором од 17 кс. Капацитет фабрике је износио 68 калупа по 10 кг за 8 часова рада. Године 1938, купљена је нова инсталација за фабрику код фирме „Ганц“. Нова фабрика, коју је покретала електромашина од 20,5 кс, имала је дневни капацитет од 120 калупа и могла је да ради у три смене. Вредност фабрике је била 1925 године 280.000 динара, а 1939 — 680.000; њен годишњи промет је износио у 1925 години 95.000 динара, а у 1939 — 210.000 динара. У фабрици је било запослено 7 радника, од којих су 2 била из Петровца, а 1 из Јовановца. Сировина је набављана у Београду, а само угљена киселина код земунске фирме А. Филиповић. Производе ове фабрике куповале су и угоститељске радње у граду и сеоске кафане из тадашњег гравитационог подручја.

Од 1938 године фабрика је имала одвојено одељење за производњу сода-воде и кракера, са дневним капацитетом од 150 л соде и 200 флаша кракера. Годишњи промет овог одељења фабрике ишао је до 85.000 динара.

Фабрика је 1948 године национализована и припојена Градској радионици за производњу леда и сода-воде.

Фабрика леда Косте Мишића. — Основана је 1934 године капиталом који је потицао из угоститељске радње, коју је власник дотада држао. Фабрику је покретао један електромотор од 32 кс. Капацитет предузећа је износио за 24 часа 3.750 кг леда. Вредност фабрике у 1939 години износила је 250.000 динара; исте године она је имала промет од 530.000 динара. У предузећу је било запослено 5 радника, од којих су 2 била из Петровца. Си-

ровина је набављана преко београдских фирми. Своје производе фабрика је продавала угоститељским радњама у граду и кафаницама по селима из гравитационог подручја.

Године 1946, власник је продао фабрику Борском Руднику.

г. Индустрија тестенина

Фабрика макарона Браће Павловић-Бојацић. — Чињеница да је околина Крагујевца изразито пољопривредни крај, да је млин Браће Павловић-Бојацић израђивао велике количине белог брашна, да је у граду била разграната трговачка мрежа која је продавала артикле исхране, да је Крагујевац био велики војни центар са бројним јединицама војске (која се могла појавити као потрошач) и, најзад, да је град имао знатан број становника чије су потребе биле већ увелико издиференциране, биле су повод да се власници комбината Бојацић одлуче да број својих предузећа повећају још једним — оснивањем фабрике макарона.

Тако је током 1937 године, поред самога млина подигнута мања фабрика макарона, чији је дневни капацитет био 400 кг израде овог теста. Вредност фабрике је тада износила 300.000 динара, имала је годишњи промет до 400.000 динара и запошљавала је 12 радника. Своје производе фабрика је продавала команди Шумадиске дивизије за потребе војске, бакалницама и колонијално-деликатесним радњама у граду и многим таквим радњама све до Аранђеловца, Г. Милановца, Чачка, Краљева, Трстеника, Крушевца, Јагодине, Лапова, Марковца, Раче, С. Паланке и Тополе.

Због све веће потражње овог производа, нарочито од стране војске, током 1939 године дошло је до знатног унутрашњег јачања фабрике. Најпре је подигнута нова фабричка зграда, па су потом набављене из Немачке 4 нове машине за израду теста и 18 сушара (са 18 мотора). Тиме је дневни капацитет предузећа повећан на 4.000 кг тестенина. У 1939/40 години вредност ове нове фабрике је износила 7.000.000 динара, док је годишњи промет имала од 3.900.000 динара. Једну трећину производа куповала је војска, а остатак Савез земљорадничких задруга и трговци из града и оних већих места, која су се снабдевала овим производом чим је фабрика почела са радом. Потребну сировину фабрици макарона стављао је на располагање комбинат Бојацић — бело брашно из млина, а јаја са своје фарме; али, извесну количину јаја морала је фабрика да купује сваке године по селима из гравитационог подручја (око 120.000 комада). Порастом производње ишло је и повећање броја запослених радника: у 1939 години у фабрици је било запослено 98 радника, од којих су 35 били из града, а 63 са села, долазећи свакодневно на рад (8 из Станова, 4 из Трмбаса, 3 из Белошевца, 3 из М. Пчелица,

4 из Мечковца, 6 из Корићана, 7 из Петровца, 4 из Дивостина, 3 из Маршића, 2 из Јовановца, 1 из Поскурица, 5 из Грошнице, 1 из Букоровца, 1 из Шљивовца, 6 из Десимирировца, 2 из Драгобраће, 2 из Д. Сабанте и 1 из Ердеча).

Као и цео комбинат Бојацић, по ослобођењу, 1945 године, конфискавана је и фабрика макарона. У 1947 години, она је остварила промет од 31.514.000 према планираним 30.765.000 динара (102,2%).

3. КОЖАРСКА ИНДУСТРИЈА

Први зачеци ове делатности могли би се потражити у раду оне државне табакане још из Милошевог Крагујевца и у занатској преради коже од стране оних неколико табака у граду. Али, непосредно, ова индустријска грана је израсла из мануфактуре за прераду коже Бедриха Фиале, који је на позив Миливоја Блазнавца, некадашњег директора Тополивнице, дошао из Чешке у Србију, доносећи и нужан уређај, и у селу Блазнави, не далеко од Крагујевца, заједно са својом браћом и сестрама почетком августа 1875 године основао радионицу за прераду коже. Ово довођење са стране једног стручног мајстора и омогућавање да отвори радионицу из које би се крагујевачка војна индустрија снабдевала прерађеном кожом пада у време великих припрема српске владе, уопште, и оспособљавања Тополивнице, посебно, за значајне догађаје који су се ускоро збили (српско-турски рат 1876—78 године). Нешто доцније, током 1880 године, а пошто је за ових неколико година рада стекао знатан капитал, Б. Фиала напустио је Блазnavу и изабрао Крагујевац за седиште своје радионице, намеравајући да по доласку у град исту знатно прошири и модернизује. Постојало је неколико разлога да то учини. Најпре, Крагујевац се налазио у области где је сточарство, иако у сталном опадању, било добро развијено, што је значило да би ново предузеће лежало у средишту извора сировина. Ту предност још више су истицале и околности што је град имао у то време јаку пијаву, на којој су сељаци продавали и сирову кожу, и што је у њему била развијена трговина овим артиклом, па је све то омогућавало власнику будућег предузећа да лако и у довољним количинама и потребном квалитету за ондашње потребе дође до сировина. Затим, у Крагујевцу је била Тополивница, која је била главни купац прерађене коже; али, не само Тополивница, већ и многи опанчари, обућари, ћурчије и сарачи из града могли су бити сигурни купци прерађене коже, као и разни извозници, и то у великим количинама, пошто је Крагујевац управо у том времену имао веома развијено занатство и трговину и био један од највећих привредних центара државе. Најзад, да ова варош буде изабрана за оснивање већег предузећа за пре-

раду коже, од значаја је и то што је кроз њу протичала река, па је иста могла бити искоришћена за потребе предузећа.

Из свих тих разлога, поменуте године дошло је до пресељења радионице из Блазнаве за Крагујевац и до њеног претварања у фабрику кожа. Углавном, ови исти разлози одлучивали су и за оснивање у граду и друге фабрике кожа — Михаила Савића и Синова.

Фабрика кожа В. Фиале и Брата. — Као што је поменуто, на позив српских власти дошао је из Чешке у Србију Бедрих Фијала са своја три брата и две сестре и 2 августа 1875 године основао у селу Блазнави радионицу за прераду коже. Долазећи у Србију, он је донео и потребан алат и машине за радионицу, које је покретала људска снага. Вредност те прве радионице износила је око 30.000 динара. Како су браћа и сестре Фиала и у Чешкој обављали исти посао, они су и у Србији продужили да се баве истом привредном делатношћу, па су њих шесторо уједно били и једини квалификовани радници у својој радионици. Прерађивали су разне коже, а највише овче, служећи се притом смрековом и храстовом кором и шишарком, којих је у непосредној околини било у изобиљу. Производе своје радионице они су у великом проценту продавали Тополивници у Крагујевцу, а исто тако су их разносили својим колима и продавали многим опанчарима, ћурчијама и обућарима по разним већим местима Србије (Пожаревац, Смедерево, Велика Плана, Ниш, Ужице).

Из већ изложених разлога, током 1880 године ова радионица, која је имала карактер мануфактуре, пресељена је за Крагујевац. Како су се послови у граду повољно развијали, у 1893 години ова радионица знатно је проширена и том приликом је купљена у Бечу парна машина од 8 кс., тако да је дотадашња радионица добила обележје фабрике. Од тога времена, захваљујући повољним условима за рад, фабрика ће доживљавати стално унутрашње јачање, како се то види и из овог прегледа:

Година	Укупан број радника	Износ инвестираног капитала у дин.		Вредност производње			Коњских снага	
		Укупан износ	На 1 радника	Укупна вредност	На 1 радника	На 1 стан.	Укупно	На 1 радн.
1893	11	50.000	4.545	70.000	6.363	5	8	0,7
1907	25	220.000	8.800	300.000	12.000	17	35	1,4
1910	40	250.000	6.250	600.000	15.000	34	35	0,9
1920	20	3.000.000	150.000	700.000	35.000	44	35	1,7
1931	40	5.000.000	125.000	5.500.000	137.500	202	35	0,9

Горњи подаци говоре како је увођење парне машине пратило и повећање броја радника. У 1893 години фабрика је прерадила 1,5 вагон сирових кожа разних врста. Главни купац фабричких производа (око 60% производње) била је Тополивница, а остатак су

куповали опанчари, ћурчије, обућари и сарачи и из Крагујевца и из већих места која су имала пословне везе са овим привредним центром. Током 1900 године капацитет фабрике је повећан куповином још једне машине и он је износио 4 вагона сирове коже. Око 75% производње куповала је Тополивница, а остало приватне занатлије из града, које су израђивале разне производе од коже, и свих места из ондашњег гравитационог подручја. Од исте године фабрика је почела да производи и туткало (око 2.000 кг), нешто за потребе Тополивнице, а нешто и столара у граду, који је занат у овом времену нарочито ојачао због нагле израдне града.

Припреме, које су вршене у Тополивници у годинама уочи анексионе кризе, имале су видног трага и у раду фабрике кожа. Пре свега, за фабрику је купљено земљиште и подигнуте су нове зграде поред саме Лепенице, на оном главном путу који води од Лапова за Крагујевац, и у непосредној близини железничке станице; тиме је власник био у могућности да за потребе фабрике користи воду из реке и да што рационалније послује, смањујући издатке и за пренос својих производа и за допремање сировици на (в. ск. 11 на стр. 121). Поред тога, за фабрику је купљена у Бечу 1907 године нова парна машина од 35 кс. Током 1908 године у фабрици је запослено 30 радника и она има капацитет од 14 вагона сирових говеђих кожа. Исте године она има промет од 300.000 динара; само Тополивница, због спољне ситуације, куповала је 90% фабричке производње. По рад фабрике у овом времену било је такође од значаја и то што се она, због наглог опадања сточарства у околини Крагујевца и у апсолутном и у релативном смислу, како је то приказано у одговарајућем одељку о пољопривреди овог периода¹, није више искључиво снабдевала сировином само у селима из околине града и на његовој пијаци, већ је у једном знатном проценту почела да је увози делом из Немачке, делом из Чешке, купујући је код разних месарских задруга. Сталним опадањем сточарства у овом крају тај проценат купљене сировине у околним селима и на градској пијаци постајаће све мањи.

И у годинама пред балканске ратове и пред Први светски рат производња је у фабрици постајала све већа. Тако су у овом времену купљене још две мање машине и подигнути базени и каце за штављење кожа. Фабрика је тада запошљавала 40 радника, па је у вези с тим знатно повећан и њен капацитет: док је 1910 године он износио 20 вагона сирових говеђих кожа, у времену од 1911—1914 он је био 40 вагона, пошто се радило у две смене. Тополивница је и даље била главни купац прерађене коже (преко 90%), док су остатак куповале многе занатлије. Годишњи промет је тада ишао до 1.000.000 динара. За све време

¹ В. стр. 90—94.

до Првог светског рата ова је фабрика излагала своје производе на многим међународним изложбама, на којима су јој због солидности израде додељене разне награде.

После Првог светског рата фабрика почиње са радом са знатно смањеним капацитетом. Она током 1920 године запошљава 20 радника, има капацитет од 2,5 вагона сирових говеђих кожа и сировином се снабдева само у земљи (из Београда, Пожаревца, Краљева, Чачка, Крушевца, нешто из околних села и са градске кланице). Известан проценат производње куповао је Војно-технички завод (25%), који је тек почео да се опоравља од пустошења причињеног од стране непријатеља током окупације; остатак производње фабрика је продавала многим занатлијама и трговцима по свим већим местима у Србији. Али, потпуним оспособљавањем и проширењем Војно-техничког завода и повећањем његове производње јачала је и фабрика кожа, која је опет почела да лиферује највећи део своје производње Заводу. Током 1925 године у њој је запослено 40 радника, има капацитет од 50 вагона сирових говеђих кожа (25.000 ком.) и промет од око 2.000.000 динара. Те године Војно-технички завод је откупио 85% целокупне фабричке производње. Међутим, од 30-их година као лиферанти фабрике Заводу појављују се и друге фабрике из земље, тако да је крагујевачка фабрика кожа убудуће продавала заводу око 50% своје производње. Тај моменат и све већа потражња галантериске коже довели су до извесне преоријентације артикала производње ове фабрике, па је она од 1933 године почела искључиво да производи галантерије у боји, као и ушиваче за машинско ремење и хром машинско ремење; од галантерије она је израђивала натур фашетне у боји, сафијан у боји, имитације сафијана, шагрин, свињске коже натур и у боји и лагани телећи викс-ледер за спортске ципеле. Годишњи капацитет предузећа износио је 8 вагона овчих, козјих, свињских и телећих кожа и 1 вагон тешких говеђих кожа за машинско ремење. Своје производе фабрика је продавала разним радионицама за израду предмета од коже широм целе земље.

Због привредне сарадње власника фабрике са непријатељем, по завршетку Другог светског рата, 1945 године, предузеће је конфисковано.

Фабрика кожа Михаила Савића и Синова. — И овој фабрици, као и првој, претходила је једна обична радионица, у овом случају опанчарска радња М. Савића, у којој је власник са својих седам радника све до 1906 године израђивао „пресне“ опанке, конзервирајући кожу сушењем и солењем. Од ове године његова радионица је почела да израђује опанке од полуштављених кожа, које је сам власник на примитиван начин прерађивао.

Могућност продаје прерађене коже Тополивници, опанчарима, ћурчијама, сарачима, седларима и трговцима коже и из

града и из шире околине, као и потражња готових опанака од стране војске, навеле су тадашњег власника опанчарске радионице на мисас да ову своју радионицу претвори у фабрику кожа. И, током 1910 године, он је то и учинио, набављајући потребне машине у Немачкој и подижући зграде за фабрику у близини оне прве, на земљишту које се налазило покрај Лепенице, а у близини железничке станице (в. ск. 11 на стр. 121). Те прве године рада у фабрици је било запослено 11 радника, који су прерадили 10 вагона сирових говеђих кожа (5.000 ком.). Сировина је набављана на градској кланици, по околним селима, из Београда и, у једном проценту, из иностранства (Колумбија, Александрија).

Године пред избијање балканских ратова биле су због повећаних потреба војске веома повољне за рад фабрике, што је доводило до повећања њене производње; тај се пораст може пратити и из ових података:

Година	Укупан број радника	Износ инвестираног капитала у дин.		Вредност производње			Коњских снага	
		Укупан износ	На 1 радника	Укупна вредност	На 1 радника	На 1 стан.	Укупно	На 1 радн.
1910	11	500.000	45.454	280.000	25.454	16	8	0,7
1911	45	700.000	15.556	800.000	17.777	47	8	0,2
1920	6	2.000.000	333.334	700.000	116.666	45	25	4,1
1930	10	2.000.000	200.000	1.500.000	150.000	73	25	2,5

Тако је фабрика са својих 45 радника током 1911 године прерадила 25 вагона сирових говеђих кожа и израдила у својој радионици 10.000 ком. опанака; поред тога, у њој су израђивани бичеви и опута за шивење машинских каишева. Око 7.000 пари опанака фабрика је продала војсци, а остатак сељацима из околине; прерађену кожу, бичеве и опуту куповали су опанчари, сарачи, седлари, ћурчије и трговци кожом и из града и из других већих места (из Чачка, Краљева, Г. Милановца, Пожаревца, Смедерева, Крушевца, Ужица, Ивањице, Београда, Јагодине, Ђуприје, Параћина, Младеновца, Раче и Марковца).

После Првог светског рата, предузеће је морало бити оспособљено за рад, пошто је за време окупације било демонтирано. Током 1920 године оно је запошљавало 6 радника и тада је произведено 100.000 ком. бичева и 10.000 кг опуте, а прерађено 10 вагона сирових говеђих кожа; у 1930 години фабрика је са 10 радника прерадила 13 вагона сирових кожа и израдила 120.000 ком. бичева и 11.000 кг опуте. Њене производе — прерађену кожу — у овом времену куповао је у малом проценту Војно-технички завод, а у знатно већем опанчари из града и других места средишње Србије, док су бичеве и опуту куповали многе радње и предузећа (млинови, рудници).

Фабрика је по ослобођењу, 1945 године, конфискована због привредне сарадње њеног власника са непријатељем током окупације.

*

По ослобођењу, а у вези са свим оним учињеним прегрупацијама, фузијама предузећа и одабирањем затеченог употребљивог машинског парка и његовим концентрисањем у новоформираним предузећима, које су појаве пратиле све индустриске гране, дошло је до фузије две конфисковане крагујевачке фабрике кожа и једне београдске (фабрика кожа — Петар Арамбашић) и, на тај начин, до оснивања у Крагујевцу социјалистичке **фабрике кожа „Партизан“**. Као веће индустриско предузеће, оно је стављено под административно-оперативно руководство републичког органа, најпре Министарства индустрије, а потом Главне дирекције за кожную и текстилну индустрију, да би, најзад, крајем 1950 и почетком 1951 године, у времену децентрализације читавог привредног живота у земљи, било предато радном колективу предузећа на управљање.

Иако је предузеће наследило већ прилично дотрајао машински парк, захваљујући великим инвестиционим радовима у годинама 1946, 1947 и 1948, његов капацитет квашења кожа је знатан и у 1950 години износи 514 тона, или 5,4% целокупног капацитета квашења кожа у индустрији кожа НР Србије. Процес прераде кожа заснован је и на вегетабилној (биљној) и на хромној штави, што показује да се предузеће оријентише, употребљавајући овај други начин штављења, на савременији технолошки процес. У зависности од капацитета и набавке сировина, кретала се и производња предузећа; она је овако изгледала:

Година	План реализације (у хиљ.)			Произведена количина (у тонама)		Од вредности производње долази (у дин.)	
	План	Реал.	%	Укупно	Индекс	На 1 радника	На 1 станова.
1947	17.835	17.545	99	147	100	204.000	565
1948	19.987	19.041	95	136	92	213.000	606
1949	32.239	28.305	88	243	165	283.000	765
1950	36.724	32.483	89	224	152	360.000	832
1951	33.512	32.054	96	248	168	410.000	801

Пораст производње од 1949 године дошао је као последица извршених инвестиционих радова у предузећу; само у 1950 години дошло је до извесног опадања производње услед смањеног увоза сирове крупне коже. Производи овог предузећа пласирају се у читавој земљи, док свега 5% производње остаје за потребе града.

Предузеће се снабдева ситном кожом у разним крајевима земље; добијање крупне сирове коже за прераду у зависности је од увоза, пошто је могућност набавке ове сировине у земљи у великом проценту смањена због послератног опадања сточног фонда, посебно крупне стоке. Угљем, пак, који предузеће просечно годишње потроши око 435 тона, снабдева се из рудника Новог Костолца, из аранђеловачких басена и деспотовачких рудника. За погон предузеће користи електричну енергију.

У предузећу „Партизан“ у највећем проценту су запослени они радници који су и пре рата радили у овој индустрији. Кретање броја радне снаге приказано је на следећем прегледу:

Г О Д И Н А				
1947	1948	1949	1950	1951
86	89	100	90	78

Из овог прегледа се види да је предузеће, с обзиром на извршене инвестиционе радове, постало рентабилније, па је са мањим бројем радника у 1951 години могло да произведе више продуката, него са већим бројем у ранијим годинама. Од 78 радника, колико је запослено у предузећу током 1951 године, 61 станује у Крагујевцу, док 17 свакодневно долазе на рад из околних села, и то: из Ботуња 6, Велошевца 4, Груже 3 и из Маршића 4. То су, углавном, сеоски опанчари, који су напустили своје радионице и запослили се у фабрици.

4. ТЕКСТИЛНА ИНДУСТРИЈА

Механичка ткачница Душана М. Стојановића. — Нагло проширење Војно-техничког завода и повећање његове продукције, што се оцртавало већ 30-их година овог века, били су једини повод да се у граду оснује ова фабрика, чија је готово цела производња ишла за потребе војне индустрије.

Године 1936, крагујевачки мануфактуриста Д. Стојановић основао је фабрику под горњим називом. Он је набавио машине у Немачкој (2 разбоја са моторима од по 1,5 кс. — један са 24, а други са 28 радних места, 1 шпул-машину у јачини од 0,5 кс., 1 апретур-машину са електричним сушењем и машином од 2 кс, и 1 сновалку). Фабрика је имала електрични погон. Вредност фабрике у 1939 години износила је 700.000 динара. Ово предузеће могло је да производи само разноврсне пантлике и гуртне; његов капацитет за 8 часова рада по једном радном месту био је

50 м, док је целокупна производња током године износила 2,000.000 м разних пантлика и гуртни. Годишњи промет предузећа кретао се до 4,000.000 динара. Фабрика је просечно запошљавала 10 радника, а када је радила пуним капацитетом, као током 1939/40 године, и до 18. Радници су сви били из града, сем једнога који је становао у Јовановцу. Главни мајстор фабрике био је доведен из Загреба. Сировину је предузеће доносило из удаљених крајева: ланено предиво из Гросупља (Словенија), а памук је делом увожен из Чехословачке, а делом купован у фабрици „Дуга Реса“ (Хрватска).

Готово целокупну производњу фабрике (95%) куповао је за своје потребе Војно-технички завод; остатак производа претимали су војно-индустриско предузеће „Вистад“ (Ваљево) и, у циљу препродаје, један број крагујевачких трговаца.

Како је ткачница за време рата радила, због привредне сарадње њеног власника са непријатељем она је 1948 године конфискована и припојена градском предузећу „Металац“.

Непосредно после оснивања свиларе у Лапову, што је изазвало нешто интензивније гајење свилене бубе у околини Крагујевца, предузети су кораци да се у граду оснује фабрика свиле. Тако је током 1911 године Драгослав Пантовић подигао у близини железничке станице фабричну зграду и пренео из Француске један део машина. У циљу развоја ове привредне делатности, он је водио десет девојака из Крагујевца у разне француске свиларске центре да се уче занату израде свиле.

Наишли ратови обуставили су сваки даљи рад на уређењу и изградњи ове фабрике.

5. ИНДУСТРИЈА ХАРТИЈЕ

I Крагујевачка фабрика кеса Милана Голубовића. — Велики трговачки послови који су се водили у Крагујевцу пре Првог светског рата, а, посебно, веома обимни промети колонијално-бакалске бранше, навели су још тада крагујевачког трговца мешовите робе М. Голубовића на размишљање како би било врло уносно основати у граду фабрику кеса. Међутим, недостатак капитала није му дозвољавао да оствари своју замисао. До оснивања ове фабрике дошло је тек неколико година по завршетку рата (1923), за које је време М. Голубовић стекао знатан капитал у својој колонијално-деликатесној радњи, користећи повољне прилике за рад у првим поратним годинама. Он је тада опремио своје предузеће, једно од малог броја у земљи, најнеопходнијим

инсталацијама, које је купио у Немачкој (1 мотором на бензин од 6 кс., 1 машином за израду кеса, 1 машином за штампање кеса, 1 пресом за паковање и осталим ситним алатом и прибором). На почетку рада, вредност фабрике је износила 120.000 динара. Дневни капацитет је износио 1.000 кг кеса разних димензија. Годишњи промет фабрике је ишао до 210.000 динара. У њој је било запослено 6 радника. Сировину је предузеће куповало у Немачкој. Како је ово предузеће било ретко у земљи, његови производи пласирани су и у удаљенијим крајевима Србије (Ниш, Зајечар, Неготин, Ужице, Ваљево, Чачак, Г. Милановац, Свилајнац, Пожаревац, Смедерево, Топола, Младеновац, Аранђеловац).

Повољни услови за рад ове фабрике довели су до њеног знатног проширења и повећања капацитета, како се то види и из следећег прегледа:

Година	Укупан број радника	Износ инвестираног капитала у дин.		Вредност производње			Коњских снага	
		Укупан износ	На 1 радника	Укупна вредност	На 1 радника	На 1 стан.	Укупно	На 1 радн.
1923	6	120.000	20.000	210.000	35.000	13	6	1
1939	10	600.000	60.000	1.500.000	150.000	37	12	1,2

Наиме, 1939 године фабрика је снабдевена још једном машином за кесе, једним електромотором од 6 кс., једном динамо-машином за сопствено осветљење, једном пресом за паковање и једним циркуларом за сечење дасака. На тај начин, дневни капацитет предузећа је повећан на 2.000 кг кеса разних димензија. У времену од 30-их година предузеће се снабдевало сировином код фабрике хартије у Чачку, Загребу и Вевчу. Његови производи допирали су, углавном, до оних истих места, као и на почетку рада фабрике. Од свих запослених радника већина је становала у граду; само њих троје долазили су из околних села свакодневно на рад (из Петровца, Грошнице и Трмбаса).

Фабрика је национализована у 1948 години и припојена, као посебна радионица, градском занатском предузећу „Металац“.

Ако се баца један општи поглед на ову привредну грану у граду, може се извести неколико значајних закључака у погледу њених одлика и функције. На првом месту, њено је обележје да је чисто национална, да у њој уопште ни у једном периоду није учествовао страни капитал и, штавише, да су њени власници углавном били људи из Крагујевца или из његове непосредне околине, који су се дотада бавили другом привредном делатно-

шћу (углавном трговином, а нешто и занатима), како се то види и из ових података:

Назив фабрике	П о д а ц и о в л а с н и к у		
	Народност	Одакле је пореклом	Дотадашње занимање
I југослов. повлашћена фабрика за производњу поврћа, воћа и меса, фабрика пекмеза, фабрика буради и фабрика бомбона	Србин	Из Крагујевца	трговац
Млин браће Павловић-Бојацић	Срби	" "	трговци
Ливница	"	" "	"
Фабрика макарона	"	" "	"
Фабрика пива	Србин	" Аустрије	кафеџија
Фабрика леда	Цинцарин	" Крагујевца	кафеџија
Фабрика леда и сода-воде	Србин	" "	трговац
Фабрика леда и сода-воде	"	" Јагодине	индустр.
Фабрика кеса	"	" Пирота	трговац
Фабрика дугмади	"	" Крагујевца	занатлија
Механичка ткачица	"	" Ратковића	трговац
Фабрика свиле	"	" Претока	"
Млин	Цинцари	" Крагујевца	трговци
Млин	Србин	" "	трговац
Млин	"	" "	"
I Парни акционарски млин	10 Срби, 5 Цинцари	" "	трговци и 1 адвокат
Фабрика коже	Чех	" Чешке	занатлија
Фабрика коже	Србин	" Крагујевца	"

Као што се види, само су власници оне пиваре која је средином друге половине прошлог века једно време радила, и фабрике кожа В. Фиале и Брата били са стране. За градску индустрију у овом погледу значајно је рећи да је власник фабрике кожа дошао из Чешке као обичан занатлија са примитивним алатом и справама за једну скромну радионицу за прераду кожа и да је тек после једног дужег времена, пошто је стекао известан капитал, претворио своју радионицу најпре у мање, а затим у веће и модерно предузеће. Све то указује како је капитал у граду већ био толико акумулиран да му за оснивање индустрије није била потребна помоћ са стране. То је сасвим и разумљиво, када се потсетимо како је у околини Крагујевца првобитна акумулација капитала вршена на безобзирнији начин и од кнеза и од многих других људи (чији су потомци, како је већ поменуто, били оснивачи појединих индустријских предузећа) него ма у ком другом крају земље, и да је доцније, током читавог XIX века, Крагујевац био једно од највећих привредних средишта земље, са веома развијеном трговином и занатима, из којих су потекли знатни капитали за оснивање индустрије.

Једно друго веома значајно обележје градске индустрије јесте да су се у Крагујевцу појавила и таква предузећа чије су и сировинска и енергетска база чак и знатно удаљене. То је, нај-

пре, случај са Војно-техничким заводом, а затим са ливницом, фабрикама леда, фабриком кеса, фабриком дугмади, механичком ткачицом и знатнијим делом са фабрикама кожа, мада треба истаћи да су ове последње приликом оснивања имале врло добру сировинску базу и да је ове нестајало опадањем сточарства у крагујевачкој околини. Та појава говори како су за оснивање ових индустријских предузећа одлучивали неки други моменти, а не они који се најчешће сусрећу приликом оснивања појединих индустрија, тј. непосредна близина сировинске и енергетске базе: за појаву неких од наведених индустрија био је непосредан повод постојање Војно-техничког завода, коме су оне у највећем проценту испоручивале своје производе и биле у неку руку допунска индустрија војној индустрији у граду, а за оснивање осталих — повољни изгледи за рад, с обзиром да је град био велики привредни центар са бројним становништвом, чије су потребе већ биле издиференциране.

Даља одлика индустрије у Крагујевцу јесте да је она још од оснивања имала и таква предузећа чија је производња далеко премашала потребе града. Остављајући у том погледу на страну војну индустрију, чији производи све до данас имају значај за целу државу, таква су предузећа пре Другог светског рата нарочито била I Југословенска повлашћена фабрика за производњу поврћа, воћа и меса Стеве Стефановића, Фабрика кожа В. Фиале и Брата и Млин Браће Павловић-Бојацић, чији су се производи продавали широм целе Југославије, а у знатно мањој мери таква су била и остала индустријска предузећа, мада је реон продаје и њихових производа био доста простран; после ослобођења, због прегрупације и концентрације у градској индустрији, таква су предузећа војна индустрија „Црвена застава“, Фабрика конзерви „Црвена звезда“, која иде у ред највећих предузећа индустрије конзерви у земљи и од чије укупне годишње производње свега око 1,2% потроши Крагујевац и његова околина, и фабрика кожа „Партизан“, од чије производње остаје свега око 5% за потребе града.

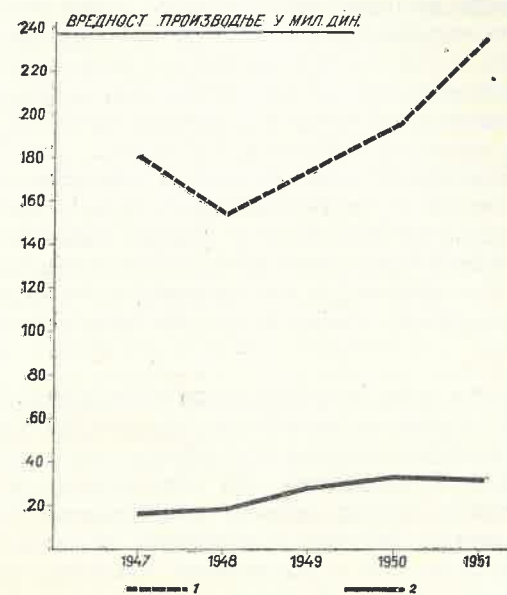
Једна исто тако значајна одлика градске индустрије јесте појава концентрације и комбинације предузећа. Наиме, власници извесних индустријских предузећа почели су временом да оснивају, поред матичног, још нека предузећа разних индустријских грана, из разлога што би ова могла да користе сировине које прерађује матично предузеће или што би њихови производи били допуна производњи матичног. Такав је случај, најпре, био са комбинатом Браће Павловић-Бојацић, који је од индустријских предузећа обухватао млин, фабрику макарона, рудник угља, рудник гипса, ливницу и циглану, а исто тако и са великим индустријским предузећем Стеве Стефановића, које су сачињавале фабрика пекмеза, фабрика буради, фабрика за израду конзерви

поврћа, воћа и меса, фабрика бомбона, уљара, кланица и литографија. У вези са овом појавом концентрације и комбинације у индустрији значајно је истаћи да је највећи број предузећа био власништво појединаца, а да су само два предузећа имала сувласнике — Комбинат Бојацић четири рођена брата, а I Парни акционарски млин 15 акционара, од којих су осморица имала готово све акције у рукама.

Даље, веома значајну одлику крагујевачке индустрије чини онај њен непрекидни успон у развоју, који се огледао и у промету предузећа (а који је само у годинама привредне кризе нешто опадао) и у сталном унутрашњем јачању и модернизовању предузећа. Тако, док је 1880 године у граду било два индустријска предузећа, и док је те године на 1 запосленог радника долазило 0,4 кс., а на 1 становника града 106,2 динара вредности индустријске производње, у 1940 години град је имао 18 индустријских предузећа, на 1 радника је отпадало 1,2 кс., а на 1 становника 3.015,5 динара вредности производње¹. И у послератном периоду, захваљујући извршеним инвестиционим радовима, градска индустрија стално јача: у 1947 години, у Фабрици конзерви „Црвена звезда“ вредност производње износила је 181,719.000 динара, а 1951 — 238,125.000 (индекс 130,7); у истом раздобљу у Фабрици кожа „Партизан“ вредност производње је порасла са 17,545.000 на 32,054.000 динара (индекс 182,7). Тај пораст производње послератне индустрије може се пратити на следећем графикону (в. графикон 6 на стр. 387).

Најзад, утицај који је извршила градска индустрија на привредни живот околних села претставља једну од њених најзначајнијих одлика. Међу свим последицама које су наступиле свакако да је најзначајније оно интензивније занимање воћарством, које је добрим делом дошло због потреба фабрике за прераду воћа, а што се огледало и у повећању броја стабала и у увођењу квалитетнијих сорти воћа; ова фабрика такође је умногоме допринела и гајењу квалитетније стоке потребне њеној кланици. Исто тако, један од узрока јачања ратарства у овом крају несумњиво је била појава и развој млинске индустрије у граду, који су, са своје стране, потстакли гајење квалитетнијих сорти пшенице (банкут, румска црвенка). До би се ово унапређење пољопривреде, које је делом наступило због потреба градске индустрије, могло узети као лице ове појаве, њено налицје чини оно откупљивање плодова (сировине) на зелено од стране власника индустрије, при чему је произвођач увек морао бити знатно оштећен. На крају, оно оспособљавање по свим предузећима у граду, а пре свега, у војној индустрији, већег броја људи са села за многе занате, од којих су доцније више њих отво-

¹ Без одговарајућих података за Војно-технички завод.

Графикон 6.— Вишегодишње кретање вредности производње индустрије у Крагујевцу

1. фабрика конзерви „Црвена звезда“; 2. фабрика кожа „Партизан“

рили у својим местима разне радионице, и донекле ублажавање важног проблема аграрне пренасељености, запошљавањем једног знатног броја људи из околних села, са своје стране истичу значај функције крагујевачке индустрије.

II. ГРАЂЕВИНАРСТВО

Ова привредна грана, у свом примитивном лику, појавила се у Крагујевцу још врло рано, управо у оном времену када је ова варош постала престоница земље, пошто је дотадашњу обичну турску паланку требало прилагодити новим потребама. У том циљу, кнез је лично позивао разне мајсторе грађевинске бранше да у његовој престоници изводе потребне радове. Овде је, као што смо видели, Италијан мајор Антоније у дворским зградама израђивао „штокатор“, а Лакатош (шлосер) из Земуна обављао неке послове из своје струке; ту су позвани радници из Аустрије у примитивним цигланама поред Лепенице израђивали циглу, пошто је кнез наређивао да се наместо дотадашњих чатмара и бондрукара подижу куће од цигле и покривају ћерамидом, а калдрмице из Београда попљочавале улице прве престонице. Тако, још „12 септембра 1827 године извештава Јакшић кнеза да су кал-

дрмције направиле калдрму од „ћуприје“ поред муселимовог ко-нака, па горе уз чаршију у дужини од 520 аршина а у ширини од 5 аршина“ (35, с. 25). У овом времену, у Крагујевцу су се обављали и други потребни радови ове привредне гране, у коју је сврху доношено тесано камење од Студенице, креч из Доње Сабанте, док је грађа сечена у Сובовичкој Планини, што је био главни узрок наглог нестајању старе букове и храстове шуме са овог комплекса земљишта. А свему томе треба додати да је кнез лично надгледао грађевинску деланост у граду, говорећи запосленим мајсторима на грађевинама да ће бити обешени ако њихови радови рђаво испадну; као опомена на ове кнежеве речи, поред сваке грађевине која се подизала стајао је укопан дирек на коме су биле заковане ченгеле.

Даљим привредним јачањем града и снажењем његове културно-просветне, идејно-политичке и управне функције, упоредо је ишло и топографско ширење Крагујевца, па је све то утицало на даљи развој грађевинарства. Из тих разлога у граду су се почели појављивати разни занати грађевинске бранше (дунђерин, столар, лимар, бравар) и трговине за продају грађевинског материјала. Али, тек у последњим годинама прошлог века, а као последица предузетих радова на проширењу Војно-техничког завода и изградњи вароши после усвајања првог регулационог плана, Крагујевац је добио неколико предузећа за производњу грађевинског материјала — пет примитивних циглана поређаних поред Лепенице, од којих је свака имала капацитет за сезону од 500.000 комада цигала и запошљавала до 7 радника. И власници тих првих циглана и запослени радници били су из околине Лесковца¹.

Између два светска рата ова привредна грана је знатно ојачала, што је наступило углавном због претварања Војно-техничког завода у велико предузеће, подизања многих зграда и трију колонија у Крагујевцу и због зидања многих нових кућа по околним селима. Тако је у времену од краја Првог светског рата па до почетка 1951 године у Крагујевцу подигнуто 55% свих зграда и 53% станбене површине. Тада је град добио још неке радионице грађевинске бранше, које су изводиле мање радове (електро-инсталатера, инсталатера водовода предузимача). Међутим, ни у овом времену у граду није било грађевинских предузећа која би изводила све грађевинске радове, па су за подизање свих великих објеката оваква предузећа била позивана са стране; тако је, на пример, изградња водојаже у Грошници била поверена београдском грађевинском предузећу „Циклон“ А. Д., а извођење свих обимнијих радова на проширењу Војно-техничког за-

¹ Власници првих примитивних циглана у Крагујевцу били су: Драгутин Стојановић, Милутин Митровић, Алекса Стојановић, Цека Стојановић и Милорад Стојановић.

вода разним београдским и загребачким фирмама. Али, занимљиво је истаћи да је из изнетих разлога Крагујевац у овом периоду добио три већа и модернија предузећа за производњу грађевинског материјала. То су циглане и црепане Љубе Ранђеловића, Браће Павловића-Бојацић и Браће Аранђеловић.

Цигларско-црепарска индустрија „Рекорд“ Љубе Ранђеловића. — Још 1907 године основано је ово предузеће, на периферији вароши покрај Лепенице, а по страни пута који из западних крајева води ка граду. Иако је ова циглана била нешто већа од оних примитивних, она је ипак од уређаја имала само једну обичну ручну пресу за фалцовање црепа (зв. „врачанка“), која је 1911 године замењена новом купљеном у Немачкој (зв. „ђерманка“). Тада је у циглани радило око 25 радника који су сви били из околине Лесковца и Пирота и који су током сезоне долазили на рад. Сви изложени узроци развоја грађевинарства у Крагујевцу довели су до знатног проширења овог предузећа, повећања његовог капацитета и претварања у једну модерну фабрику. То јачање предузећа изложено је на следећем прегледу:

Год.	Број радника	Капацитет		Вредност предузећа	Вредност производње	Коњских снага
		цигала	црепа			
1907	25	700.000	350.000	50.000	300.000	—
1934	60	1.500.000	900.000	1.300.000	1.500.000	56

Горњи подаци показују како је у овом времену капацитет предузећа повећан 2,2 пута, број радника 2,4 и обављени промет 5 пута. У 1931 години докупљено је нешто земљишта са кога је узимана земља, па је сада његова величина износила 4,80 ха; 1934 подигнута је сушара за цреп, а 1939 саграђен ринглов за печење цигле и црепа. Реон продаје производа овог предузећа био је знатно велики и он се простирао до Трнаве, Тополе, Старагара, Груже, Рековца, Лапова и Раче.

Ово је предузеће у 1946 години национализовано и претворено у Среско предузеће за производњу грађевинског материјала¹.

Циглана и црепана Браће Павловић-Бојацић. — На источној периферији града, у алувијалној равни Лепенице и у близини железничке станице, постојало је једно примитивно предузеће ове индустријске гране још од 1905 године, чији је капацитет за сезону износио 800.000 комада цигала и 400.000 комада црепа. Године 1920 комбинат Бојацић купио је ово предузеће, знатно проширио и модернизовао: набављена је парна машина од 80 кс., 2 пресе за циглу и 2 за цреп; тада су подигнуте 3 велике сушаре.

¹ В. стр. 177.

После тога, предузеће је имало капацитет од 2,200.000 комада цигала и 1,300.000 комада црепа, његова вредност је износила 2,100.000 динара, а просечан годишњи промет око 1,700.000 динара. Потребним угљем комбинат је снабдевао циглану из свог рудника „Бресница“. Преко сезоне, у предузећу је било запослено око 100 радника, који су сви били из околине Власотинаца, Лесковца, Пирота и Бабушнице. Реон предаје ове циглане углавном се поклапао са истим реоном претходног предузећа; приликом извођења инвестиционих радова знатан проценат произвођње (око 30%) куповао је Војно-технички завод.

Заједно са осталом имовином власника, по ослобођењу, 1945 године, конфискована је и циглана са црепаном.

Циглана и црепана Браће Аранђеловић. — Повољни изгледи за рад ове индустрије, који су наступили нарочито после година привредне кризе, били су повод да три брата Аранђеловића дођу из села Великог Боњинца (Црна Трава) и оснују током 1936 године у Крагујевцу, у близини циглане „Рекорд“, једно веће предузеће ове индустријске гране. Циглана је била снабдевена машином од 60 кс., подигнута је кружна пећ за две ватре и набављене су две пресе и два ваљка за израду бибер-црепа и машинског црепа. Осим тога, на имању предузеће је саградило сушаре, галерије за смештај робе и зграде за становање радника. Капацитет циглане је износио 3,000.000 комада цигала и 1,500.000 комада црепа; у 1939 години вредност предузећа је било 2,100.000 динара, а годишњи промет 2,650.000 динара. Ове године у циглани је било запослено 148 радника, који су на почетку сезоне дошли из околине Лесковца, Власотинаца и Бабушнице и запослили се у овој грани индустрије, што су чинили и сваке године. За своје потребе ова је циглана куповала угаљ од рудника у Алексинцу, Сењског Рудника, ресавских рудника, Боговине и „Бреснице“; гипс је претежно увозила из Немачке, а нешто је куповала и у земљи. Своје производе ово је предузеће продавало углавном у оном реону као и претходна два.

Циглана је национализована крајем 1946 године.

Током 1938 године власници ове циглане купили су у селу Доњој Сабанти, чији је атар изграђен од кречњака, а које је још под кнезом Милошем било познато по производњи креча, једну кречану за коју је исте године подигнут ринглов са мостом за убацивање камена у пећ. Дневни капацитет ове кречане је био 7.000 кг креча; вредност кречане у 1939 години износила је 510.000 динара, а промет јој је био 580.000 динара. У њој је било запослено 20 радника-кречара из самог села.

Кречана је била приватно власништво Браће Аранђеловића све до 1949 године, када је преузета од стране Градског грађевинског предузећа „Казимир Вељковић“.

Изградња многих нових зграда у граду, адаптације и оправке руинираних и дотрајалих, извршење већих инвестиционих радова у неким индустријским предузећима (војној индустрији „Црвена застава“, Фабрици кожа „Партизан“, Фабрици конзерви „Црвена звезда“), подизање по селима многих кућа за становање, задружних домова и разних економских зграда нарочито за потребе задружног и државног сектора, најзад, одржавање и оправка путева на једној пространој територији, чији је административно-управни центар био Крагујевац, били су повод да се овде оснују нека грађевинска предузећа, са задатком и да изводе радове и да производе грађевински материјал (грађевинско предузеће „Шумадија“, грађевинско предузеће „Казимир Вељковић“ и Предузеће за одржавање путева „Крагујевац“). Тако је грађевинарство као привредна грана, стварно, тек по ослобођењу добило свој прави лик.

Грађевинско предузеће „Шумадија“. — У циљу извођења великих грађевинских радова, крајем 1946 године основано је у Крагујевцу грађевинско предузеће републичког значаја „Шумадија“ са основним средствима од 8,024.000 динара и обртним од 4,263.000 динара¹. Поред основне, грађевинске делатности, предузеће је имало и помоћне погоне: механичку, столарску, ковачку, лимарску и браварску радионицу, возни парк и радионицу за израду бетона. У 1951 години оно је изводило велике инвестиционе радове у војној индустрији „Црвена застава“, градило је за војне потребе станбене зграде у граду, изводило је грађевинске радове за потребе рудника азбеста у Страгарима и рудника олова и цинка на Руднику и оправљало пут Сјеница—Пријепоље и Качаник—Тетово; вредност тих радова у поменутој години износи 250,782.000 динара.

Ово предузеће запошљава велики број радника. Како је овој делатности претежно потребна проста радна снага, ова се узима, углавном, из околине где се радови изводе. У 1951 години у предузећу је запослено 1.450 радника, а за извођење радова у Крагујевцу и његовој околини њих 465. Од овога броја 361 станује у граду, а 104 у околним селима, који свакодневно долазе на радове (20 из Шљивовца, 15 из Драче, 10 из Грошнице, 1 из Груже, 9 из Мечковца, 7 из Маршића, 18 из Јовановца, 7 из Кормана, 12 из Дивостина и 5 из Белошевца).

Грађевинско предузеће „Казимир Вељковић“. — Ово предузеће уствари је основано почетком 1947 године под називом Градско грађевинско предузеће, чији је главни задатак био извршење инвестиционих радова углавном у самом граду, а споредни, производња грађевинског материјала. Од читавог уређаја и

¹ Током 1948 године предузеће је било локалног, а од 1949—1959 обласног значаја.

инвентара, предузеће је тада имало две мешалице и два стара камиона. Почетком 1943 године оно је фузионисано са предузећем „Шумадија“, а крајем исте године опет издвојено из његовог састава, добијајући том приликом и нов назив (Грађевинско предузеће „Казимир Вељковић“).

Развој овог предузећа може се видети из нижег прегледа:

Година	Број радника	ОСНОВНА ДЕЛАТНОСТ Вредност извршених радова	СПОРЕДНА ДЕЛАТНОСТ			
			ПРОИЗВОДЊА			
			Цигла (ком.)	Цреп (ком.)	Креч (т)	Камен (м³)
1947		27.500.000	—	—	—	—
1948		5.500.000	—	—	—	—
1949		22.043.000	2.000.000	—	1.768	3.000
1950		30.167.000	4.080.000	1.065.000	1.332	2.488
1951	369	87.013.000	2.488.000	1.109.000	1.243	2.205

Ови подаци показују како је вредност извршених радова од стране предузећа из године у годину постајала све већа; индекс вредности извршених радова за период од његовог оснивања (1947 године 100) па до краја 1951 године износи 316,4. За унутрашње јачање овог предузећа и његово оспособљавање да може прихватити извођење и великих радова било је од значаја оснивање, у његовом саставу, а као помоћне делатности, механичке, столарске и ковачке радионице, припајање цигларског предузећа, које је имало као своје погоне две циглане¹, кречану у Доњој Сабанти и каменолом у Корману, и, најзад, извршење већих инвестиционих радова у самом предузећу током 1949—1951 године. Тако оспособљено, ово је предузеће градило у Крагујевцу низ већих објеката (станбене зграде у улици Гиге Мандића и Браће Хаџића, парну пекару, зграду Средњотехничке школе, инвестиционе радове у предузећима „Црвена застава“ и „Партизан“, товилишта за градско предузеће „Економија“, канализације итд.).

Материјалом и сировинама ово се предузеће снабдева са разних страна. Циглу, цреп, креч и камен оно производи у довољним количинама у својим погонима, па чак један мањи проценат ових производа продаје разним предузећима у Краљеву и Београду. Шљунак предузеће набавља у Краљеву, преко Средског предузећа за производњу грађевинског материјала, у Багрдану код фирме Свете Поповића, а и само га вади из Велике Мораве код Лапова. Грађу доноси из својих сецпишта „Гоч“ и „Гокчаница“, а у једном проценту купује кад неких фирми у Краљеву

¹ У 1951 години Грађевинском предузећу „Казимир Вељковић“ припојене су циглане Браће Бојацић и Браће Аранђеловић.

и Београду. Најзад, оно купује цемент код београдске фирме „Копаоник“ и код предузећа у Пули и Солину, угаљ за циглану и кречану у рудницама „Деспотовац“ и „Бресница“, а остали потребан материјал (електрични, водоинсталатерски и тсл.) углавном код разних београдских фирми („Електротехна“, „Јанко Лисјак“ „Копаоник“).

У 1951 години у овом предузећу је запослено 369 радника и службеника. Од овог броја њих 133 чини технички и административни апарат предузећа (заједно са 50 ученика у привреди), а 236 запослено је у основној и споредној делатности предузећа као радна снага. На нижем прегледу показано је одакле потиче та радна снага:

Срез, околина, место	ЗАПОСЛЕНА РАДНА СНАГА				
	У административно-техничком апарату (са учен. у прив.)	У основној грани делатности — грађевинарству	У споредној грани делатности		
			у цигланама	у кречани	у каменолому
Ср. босилеградски	—	37	—	—	—
Околина Пирота	—	—	21	—	—
„ Бабушнице	—	—	18	—	—
„ Лесковца	—	—	16	—	—
„ Власотинаца	—	—	29	—	—
Грошница	1	2	1	—	—
Теферич	1	1	1	—	—
Жрањаци	—	1	1	—	—
Трмбас	2	1	1	—	—
Петровац	1	2	1	—	—
Доња Сабанта	—	—	—	12	—
Корман	—	—	—	—	12
Станово	1	3	—	—	—
Белашевац	1	1	—	—	—
Мале Пчелице	1	1	—	—	—
Драча	—	5	—	—	—
Дивостин	1	3	—	—	—
Драгобраћа	—	5	—	—	—
Букоровац	—	6	—	—	—
Шљивовац	—	6	—	—	—
Вињиште	—	4	—	—	—
Аџине Ливаде	—	3	—	—	—
Крагујевац	124	42	—	—	—

Као што се види, особље запослено у административном и техничком апарату предузећа (инжењери, техничари, административни службеници и помоћни службеници) у највећем проценту станују у самом Крагујевцу, док свега њих неколицина долазе из околних села свакодневно на рад; ученици у привреди смештени су у Дому ученика, који је у саставу предузећа. Квалификована радна снага основне делатности предузећа потиче једним делом из удаљених крајева државе, а другим из самог Крагујевца; један проценат ове радне снаге настањен је и у околним селима и

током сезоне долази на радове, при чему треба напоменути да је у том случају по правилу реч о простој радној снази запосленој у грађевинарству. Што се тиче радне снаге споредне гране делатности предузећа, она се за производњу цигле и црепа добавља у највећем проценту из удаљених крајева земље, а за производњу креча и камена из самих села где се погони налазе.

Предузеће за одржавање путева „Крагујевац“. — Ово је предузеће основано током 1949 године са задатком да врши оправке и реконструкције путева на територији раније Области крагујевачке, као и да се стара да их одржава у исправном стању. За извршење ових задатака њему су стављена на располагање основна средства у износу од 3,863.768 и обртна од 14,088.078 динара. У 1951 години, оно је извршило радове у вредности од 39,725.000 динара. Предузеће се каменом снабдевало претежно из каменолома, који се налазе у близини радилишта, а осталим материјалом углавном код београдских фирми.

У 1951 години у предузећу је запослено 270 радника; од тога броја на радовима у непосредној околини Крагујевца било је запослено њих 28. Већина ових радника станује у Крагујевцу (16), а остали су из околних села (1 из Јовановца, 2 из Цветојевца, 1 из Ресника, 4 из Корићана, 3 из Вучковице и 1 из Станова).

ЗАКЉУЧАК

Крагујевац спада у ред градова наше земље са најинтересантнијом историјом. Али, оно што нарочито привлачи пажњу при проучавању његовог развоја јесте брзина којом су се смењивали периоди живота овог града, у којима је он мењао своју дотадашњу физиономију и добијао нову. У исто време, под утицајем овог центра, и његова околина је пролазила кроз те исте периоде развоја и мењала свој географски лик.

Створен у турско доба, у новим друштвено-економским условима, на раскршћу многих путева и у центру једне шире географске целине, Крагујевац је служио као већи административно-управни и судски центар, са нешто заната и трговине, чије су услуге биле подешене искључиво за потребе малобројног живља у граду. За време аустријске окупације, због близине границе, он је постао значајно стратешко место, тако да ова — стратешка — функција града, узима превагу над онима које је и дотада имао.

Такву улогу имао је Крагујевац углавном све до ослобођења од Турака, заправо све док није постао престоница земље. Тада, пак, он је веома брзо, скоро преко ноћи, у потпуности изменио свој лик. Потстакнута чињеницом да је град постао престоница, градска привреда је нагло кренула напред. То се нарочито односи на трговину, и увозну и извозну, којом се кнез највише занимао. Али, исто тако, и занати налазе погодно тло за рад, па се појављују и многи нови, којих дотада у граду није било, потискујући старе источњачке. Носиоци најзначајније трговине искључиво су кнез и његови ортаци, а заната многи странци; српски елеменат, тек ослобођен вишевековног ропства, још се није упутио у све тајне привредног пословања. У овом времену Крагујевац је постао и највећи управни, просветни, културни, верски и војни центар земље. Он нема више за становнике Турке; сада га све више настањује српски елеменат и разни странци, који долазе да овде врше разне позиве. Просто се осећа како из дана у дан Запад потискује Исток. Изменом спољашње физиономије, настају и дубоке унутрашње промене; тада почињу да се мењају обичаји и начин живота и да се преображава друштвена психологија. Свим овим појавама снажно утискује свој печат процес првобитне акумулације капитала, који се овде проводи на безобзирнији начин него ма у ком другом крају зем-

ље, а који је био тако значајан за свеколики живот и града и његове околине.

Од половине па до краја прошлог века Крагујевац је доживљавао даље промене. Он, истина, више није престоница, али је и надаље један од највећих управних, судских и војних средишта и најпознатији просветни, културни, идејни и политички центар државе. У њему се огледала читава друштвено-политичка историја Србије XIX века: ту су се рађале напредне идеје, водила активна политичка борба и радило на остварењу великих националних идеала. У овом раздобљу, у њему је цветао и привредни живот. Од свих привредних грана, трговина је заузимала прво место, нарочито извозна трговина, тако да је на европским тржиштима Крагујевац био познат као велико извозничко место пољопривредних производа. Крајем прошлог века, капиталом који је потекао из ове привредне гране оснивају се прва приватна индустријска предузећа и први новчани заводи; отада је трговина постепено уступала своје место овима, нарочито индустрији. Носиоци привреде сада су, углавном, били Срби, мада су велике трговине држали и Јевреји и Цинцари. Ово унутрашње економско јачање Крагујевца пратило је стално повећање градског живља и изградња и урбанизација насеља, тако да се већ у осамдесетим годинама прошлог века ретко где могла наћи која грађевина из турског доба.

Овај непрекидни успон у развоју града прекинуо је Први светски рат. Али и по завршетку овога, Крагујевац није више био онакав центар као дотада. На његов рачун никли су многи нови центри, углавном дуж железничких пруга, које су тада изграђене. Он први пут од свога постанка није седиште највеће административно-територијалне јединице, што знатно утиче на његов живот. Исто тако, оснивањем многих школа по већим околним местима, он је престао бити онако велики културно-просветни центар, као што је био пре Првог светског рата. Од свих привредних грана, прво место је заузимала индустрија, мада су и њу, као и остале привредне гране, захватале све оне противречне појаве, о којима је у раду било речи, а које су се онако видљиво испољавале нарочито у периоду привредне кризе. Читав овај период између два светска рата окарактерисан је великим супротностима, које су постојале како између разних слојева и сталежа, тако и у оквиру њих самих, што је добијало своје спољно обележје у различитим политичким опредељењима грађана, преко којих се водила оштра борба класних интереса.

За време окупације током Другог светског рата Крагујевац је страдао више него иједан други град у земљи. Његов свеколики живот је замро, а становништво се смањило за преко шестину. Као да је још и раније био изабран од стране непријатеља да се над њим изврши „одмазда“ због нарушених планова из мартовских дана 1941 године. Али, још док су трајале борбе за

коначно истеривање непријатеља, он предњачи другим градовима и у својој обнови, и у обнови целе земље. Он за то налази свеже снаге, потстакнут извојеваним ослобођењем земље и новим друштвеним поретком, имајући стално пред собом лик своје велике прошлости. Убрзо по ослобођењу, он је опет постао велики административно-управни, просветни, културни, политички и привредни центар, из кога се неуморно ради на вајању новог облика и самог града и његове околине, па чак и шире области. За кратко време, Крагујевац је уистину постао велики социјалистички центар: процес подруштљавања његове привреде брзо је захватио, сем једног дела занатства, све привредне гране, а функције града добиле су квалитативно нову садржину.

Упоредо са градом, и у зависности од њега, доживљавала је промене и мењала свој лик и његова околина.

Пре појаве насеља Крагујевца, становништво ове области, користећи веома повољне услове за живот, бавило се разним пољопривредним радом, негујући, у зависности од степена развијености производних снага, и ратарство и воћарство, нарочито виноградарство, и сточарство, као и неке споредне пољопривредне гране (пчеларство, лов). Доласком Турака, када пада и оснивање Крагујевца (кога ови и настањују), област о којој говоримо у потпуности је изменила свој географски лик. Сасвим малобројно српско становништво, које је успело да избегне испред турског мача, напустило је плодна поља и нашло прибежиште у неприступачним и шумовитим планинским пределима Рудника, Јешевца, Котленика, Гледићких Планина и Црног Врха. Густа шума постепено је прекрила читаву област и чинила један непрекидан и непрегледан покривач, који је одлучујуће деловао на свеколики живот и људску делатност. Знатно доцније, у релативно повољнијим условима за живот, и спровођењем организације турског аграрног система, низиски предели и алувијалне равни били су прошарани њивама, које је обрађивала раја. Али, основна привредна грана је била сточарство, које је нарочито узело маха откада су Срби добили право на трговину стоком. Углавном, оваква слика околине је остала у основним линијама за све време до ослобођења, мада су у периоду аустријске окупације и извојеваних победа у Првом устанку и остале пољопривредне гране нешто јаче биле развијене, нарочито ратарство, тако да су оранице више него дотада почеле да освајају земљиште — првенствено низиске пределе и ниже побрђе.

Ослобођење земље од Турака и пресељење престонице из Црнуће у Крагујевац била су судбоносна по живот становника села овог краја и промену његовог изгледа. Становништво, које је почело да се увећава досељавањем са стране, напустило је своје збегове и земунице и почело да гради куће и да обрађује своја имања. Са извојеваном слободом и сталним порастом ста-

новништва ишло је и све јаче обрађивање земље, мада је сточарство још најглавнија привредна грана. Процес крчења шуме, пошто је требало и земље за оранице и дрва за свакојаке потребе, толико је узео маха да се шумски покривач већ знатно помакао из низиских предела ка побрђу. У овом времену још преовлађује натурална привреда, у којој се као произвођачка јединица истиче породична задруга, чији су чланови вични свим оним радностима и занатима који су им били нужни ради задовољења разних потреба.

Што се више ближила половина XIX века, читава социјално-економска структура села нагло се мењала. У условима јачања робне производње, стара породична задруга, већ задужена, почела се брзо распадати на инокосна газдинства. Ова, пак, имајући још слабију материјалну основицу, стално су се задуживала, ситнила свој посед и сиромашила. Ратарство је постепено почело да потискује сточарство и да заузима његово прво место међу привредним гранама, успевајући то све већим освајањем нових комплекса земљишта, која су дотле била под шумом. Упоредо с тим, и као последица те појаве, дошло је до наглог опадања домаће радности и сеоских заната. Уколико се дубље залазило у другу половину прошлог века, а поготову уколико се ближио његов крај и наступале прве деценије овога, све ове појаве добијале су још оштрије видове или доспевале до свог завршетка. Процес ситњења и парцелисања поседа, наглим ишчезивањем старих задруга, узео је такве размере да је то одлучујуће утицало на целокупну пољопривредну производњу и на животни стандард претежног дела сеоских газдинстава. Из овога је проистицала и аграрна пренасељеност, коју је Крагујевац у малом обиму успео да ублажи, и појава масовног задуживања сеоских домаћинства, нешто код сеоских газда, а у знатно већој мери код разних зеленаша у самом граду. У овом времену поларизација становништва села у имовинском погледу већ је такорећи стриктно извршена.

Али, не само у социјалном, већ и у економском погледу догађале су се крупне промене. Ратарство и воћарство са виноградарством заузела су велике комплексе земљишта углавном на рачун шуме и ливада, и тиме смањивала основицу за екстензивно сточарење, пошто је и ратарство карактерисала заосталост. И, уколико је тржиште у Крагујевцу тражило више пољопривредних производа, било за прераду или за извоз, утолико се земљорадник све више пео уз планинске стране, крчио шуму и претварао земљиште у обрадиво, мењајући притом географску слику овог краја. У недостатку земље, он је створио оранице и подигао воћњаке чак и на 700 метара, а, с друге стране, спустио винограде и у алувијалну раван. Потребне градског тржишта и могућност зараде нису му дали да сагледа далекосежне штетне последице тог свог рада, а граду није ишло у рачун да му на

то укаже. Исте побуде навеле су земљораднике да уводе, нарочито у периоду између два светска рата, многе врсте и сорте жита и воћа, које су почели да гаје и на оним земљиштима која им не одговарају, што је само доводило до опадања приноса. И, док су у Крагујевцу јачале трговина пољопривредним производима и индустрије које су прерађивале разне сировине биљног и животињског порекла, док се град једном речи богатио на рачун своје околине и био један велики центар, дотле се све више повећавала релативна заосталост те његове околине. Ситно-сопственичка сељачка газдинства све су брже почела да пропадају и село се пауперизовало, а ту појаву још су више истицали и давали забрињавајуће размере процеси сталног одношења и спирања оранице и деградације тла, пресушивање извора и слабљење речних токова, који су се зачели онога тренутка када су оранице почеле да захватају и апсолутна шумска земљишта. У овом времену град никада није предузимао неке озбиљније мере да отклони ове далекосежне последице. Исто тако, он није успео да умањи економске штете које су наступале због негативних особина појединих природних одлика (сувост климе, поплаве и т.сл.), а које су, у условима ситних газдинстава и екстензивне земљорадње, имале једну од одлучујућих улога у привредном животу села.

У новим друштвеним условима, у социјалистичкој држави, пред Крагујевцом стоје веома крупни задаци, чије остварење значи не само извршење оних радова којима би се отклониле наслеђене негативне појаве и исправило оно што досада није било добро, већ и организовано, планско постављање и извршење, и у граду и у околини, таквих радова који ће допринети новом односу града према селу. Притом треба истаћи да ће перспектива града и његове околине зависити од природне основе и природних богатстава краја, о коме се у овом раду говори, и изградње великих саобраћајница, које ће везивати различита привредна подручја државе (продужење аутостраде Загреб—Београд, која ће ићи долином Велике Мораве, изградња железничке пруге нормалног колосека дуж Западне Мораве, која ће везивати рударско подручје источне Србије са индустриским центрима средње Босне, и изградња железничке пруге Београд—Бар). Природне основе и природна богатства околине Крагујевца (сировинска и енергетска база) показују како град у будућности не може бити неки велики индустријски центар, нити да ће околина имати неки нарочито значајан индустријски објекат; с друге стране, изградња поменутих саобраћајница говори како ће и град и његова околина бити ипак по страни ових артерија, којима ће струјити интензиван привредни живот државе. То све значи да ће Крагујевац и његова околина и у догледној будућности имати углавном онакав општи привредни лик какав и данас имају. Али, још

за дуго времена град ће бити један велики културни, просветни, управни и политички центар земље, који ће вршити снажан утицај на своју околину и покретати је напред и на тај начин давати, као и у прошлости, свој значајан допринос заједници.

Са таквом перспективом града треба приступити организовању и остварењу извесних крупних задатака, којима би се унапредили Крагујевац и његова околина. Крагујевац, пре свега, треба подићи по новом регулационом плану, изградити многе нове зграде, потребне разним установама и надлештвима, увести канализацију, регулисати корито Лепенице у самом атару града и спасати га зеленим појасом. Како је град велики просветни центар, било би потребно подићи летовалишта за ученике, најпре у оним планинским деловима његове околине. Градска прехранбена индустрија, која и у будућности има услова за развој, могла би бити проширена изградњом нових објеката, у којима би се производили разни препарати на бази локалних сировина (гершла, разни препарати за супу, препарати од овса за исхрану људи, уље) и прерађивало млеко. Исто тако, и извесне индустријске гране, сродне металној индустрији, могле би основати у граду нека своја предузећа, користећи у том циљу велики број висококвалификованих радника, који би се појавио приликом реорганизације градске индустрије, пре свега металне. Најзад, град треба да развије и туризам, при чему би користио природне лепоте ближе и даље околине и те околности да се у његовој близини налазе велики споменици наше средњевековне државе (манастири Враћевшница, Каленић, Љубостиња, Јошаница и др.) и историска места епохалних борби у Првом и Другом устанку.

Из Крагујевца морају потећи планови и за унапређење његове околине. Поред остварења свих оних мера које у циљу унапређења пољопривреде предвиђа агрономска наука, град треба да помогне извршење и других великих радова који би толико значили за живот његове околине. То би били, најпре, радови којима би се подигле бране на Грузи и њеним притокама и извршила регулација корита Лепенице све до њеног ушћа. На тај начин биле би спречене поплаве и омогућено знатно наводњавање земљишта, што је веома значајно када се истакне да привреда овога краја подноси такоређи сваке године знатне штете од последица сувости климе и плављења плодних површина; даље, остварењем ових радова омогућила би се електрификација највећег броја села околине, која је толико значајна за њен привредни и културни напредак, а, исто тако, било би решено и питање пијаће воде многих насеља, које се у њиховом животу, слабљењем и пресушивањем бројних извора, из дана у дан све оштрије поставља. Остварење још два по привредни живот значајна задатка тражиће најпре помоћ Крагујевца. Прво, то је враћање привредном животу оних површина изложених ерозији; а, друго, то је реонизација биљних култура, воћа и стоке, пошто су у

овом погледу наслеђени од ранијег друштвеног поретка стихијност и шаренило. Само тако град ће вратити свој дуг околини и омогућити њено постепено претварање из заостале у привредно напредну.

ЛИТЕРАТУРА

1. В. Карић: Србија, Београд, 1888
2. Радосав П. Марковић: Црква кнеза Милоша у Крагујевцу, Крагујевац, 1935
3. Д-р Ј. Цвијић: Језерска пластика Шумадије, Глас СКА LXXIX, Први разред 32
4. Јован М. Жујовић: Геологија Србије I, Београд, 1893
5. Петар С. Јовановић: Један детаљ из језерске пластике Шумадије, Гласник Географског друштва, св. 5, 1921
6. Милош Павловић: Извештај о геолошком картирању на листовима Ваљево, Бијељина и Крагујевац, Годишњак Завода за геолошка и геофизичка истраживања НР Србије, год. III, 1952
7. Ј. Цвијић: Балканско полуострво и јужнословенске земље, књ. I, Загреб, 1922
8. Марко Милосављевић: Температура ваздуха као вегетациони чинилац у НР Србији, Гласник Српског географског друштва, св. XXIX, 1949
9. Катарина Милосављевић: Кишне и сушне периоде у НР Србији, Београд, 1951
10. Д-р Милан Т. Луковић: Нови прилози са хидрографију Југославије, Гласник Скопског научног друштва, књ. VI
11. Александар Стебут: Земљишта дринско-саво-моравске области, издање Министарства пољопривреде и вода, Београд, 1924
12. М. Ђ. Милићевић: Кнежевина Србија, Београд, 1876
13. Д-р Михаило Драгић: Груза — антропогеографска испитивања, Насеља српских земаља, књ. X
14. Д-р Добр. Тодоровић: Пољопривреда у Шумадији, монографија Шумадије у прошлости и садашњости, Суботица, 1932
15. Мита Петровић: Финансије и установе обновљене Србије, I—III, књ. I, Београд, 1901
16. М. Илић: О појави гипса у околини Крагујевца, Геолошки анали Балканског Полуострва, 1932
17. Д-р Момчило Нинчић: Историја аграрно-правних односа српских тежака под Турцима, Београд, 1920
18. Светозар Марковић: Србија на Истоку, Београд, 1892
19. Тодор Радивојевић: Лепеница — антропогеографска испитивања, Насеља српских земаља, књ. VII
20. Душан Ј. Поповић: Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718—1739), Београд, 1950
21. Д-р Драг. М. Павловић: Финансије и привреда за време аустриске владавине у Србији (од 1718—1739), Глас СКА LXIV
22. Прота Матија Ненадовић: Мемоари, Београд, 1893
23. Тихомир Р. Ђорђевић: Из Србије кнеза Милоша (Становништво — Насеља), Београд, 1924
24. Д-р Душан Пантелић: Београдски пашалук пред Први устанак (1794—1804), Београд, 1949
25. Д-р Драгослав Јанковић: О политичким странкама у Србији XIX века, Београд, 1951
26. Д-р Драгослав Јанковић: Историја државе и права Србије у XIX веку, Београд, 1952

27. Споменица Београдске трговачке омладине 1880—1930, Београд, 1931
28. Лазар Арсенијевић-Баталака: Историја српског устанка, део први, Београд, 1898
29. Вукашин Ј. Петровић и д-р Ник. Ј. Петровић: Грађа за историју Краљевине Србије за време прве владе кнеза Милоша Обреновића, I—II, Београд, 1882
30. Слободан Јовановић: Кнез Милош и сељачко питање, Социолошки преглед, књ. I, Београд, 1938
31. Владислав Миленковић: Економска историја Београда, Београд, 1932
32. Ото Дубислав Пирх: Путовање по Србији у години 1829, превод д-р Драгиша Т. Михаиловић
33. Гроф Адолфо од Карамана: Белешке о Србији из октобра 1829 године, превео М. Ђ. Милићевић, Споменик XVII
34. Веселин Маслеша: Светозар Марковић, Београд, 1945
35. Јеремија Д. Митровић: Крагујевац до 1839 године, Београд, 1933
36. Слободан Јовановић: Друга влада Милоша и Михаила, Београд, 1933
37. Вук Караџић: О унутрашњој политици кнеза Милоша, Београд, 1923
38. Мих. Гавриловић: Милош Обреновић, књ. II, Београд, 1912
39. Јаша М. Продановић: Вук Караџић и Милош Обреновић, Београд, 1938
40. Д-р Бартол. Куниберт: Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића, 1804—1850, превео Д-р М. Р. Веснић, Београд, 1901
41. Слободан Јовановић: Уставобранитељи и њихова влада, Београд, 1933
42. Мијо Мирковић: Економика аграра ФНРЈ, Загреб, 1950
43. Мих. Аврамовић: Наше сељачко газдинство, Београд, 1928
44. Д-р Никола Константиновић: Развој наше привреде по Петогодишњем плану, I део, Београд, 1948
45. Д-р Милисав Лутовац: Привредно-географска карактеристика слива Јасенице, Београд, 1951
46. Јован Томић: Крагујевац и двор кнеза Милоша, „Нови лист“, бр. 249—251, година 1923
47. Споменица Мушке гимназије у Крагујевцу (1833—1933), Крагујевац, 1934
48. Д-р Драгослав Јанковић: Прве радничке демонстрације у Србији (Крагујевац 1876), Београд, 1953
49. Д-р Боривоје М. Дробњаковић: Крагујевац, Гласник Географског друштва, св. 12, Београд, 1926
50. Д-р Тих. Р. Ђорђевић: Архивска грађа за занате и еснафе у Србији (од Другог устанка до еснафске уредбе 1847 године), Београд, 1925
51. Д-р Љубиша Протић: Развитак индустрије и промет доbara у Србији за време прве владе кнеза Милоша, Београд, 1953
52. Михаило М. Живанчевић: Наше занатство и занатлишки покрет 1888—1938, Београд, 1938
53. Владан Ђорђевић: Путничке црте, књ. II, Београд, 1869
54. Миливоје М. Савић: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, књ. VIII, Сарајево, 1930
55. Панта С. Срећковић: Крагујевац, Бранково коло, 1898
56. Коста Н. Костић: Трговачки центри и друмови по српској земљи у Средњем и Новом Веку, Београд, 1899
57. Бертрандон де ла Брокијер: Путовање преко мора, Београд, 1950.
58. Св. Христић: Трговачко-занатлијски шематизам за годину 1896, 1903 и 1911.

RÉSUMÉ

Dr Miroslav Popović

KRAGUJEVAC ET SA RÉGION ÉCONOMIQUE

(Contribution à la géographie économique et sociale de la ville et de ses environs)

Situation et particularités naturelles

La région dans laquelle a été fondée, par suite de certaines conditions sociales et historiques, la ville de Kragujevac se trouve dans la partie centrale de la Šumadija et forme un pays de transition entre les hautes terres de l'O, du SO, du S. et du SE où elle s'appuie aux monts Rudnik' (1132 m), Ješevac (921 m), Kotlenik (748 m), Gledićske Planine (922 m) et Crni Vrh (919 m), — et les terres basses au N, au NE et à l'E, tournées vers la vallée de la Grande Morava, vers laquelle gravite toute la région. Elle comprend la plus grande partie de la Rudnička Šumadija; ses limites sont formées par les régions de Jasenica, Takovo, Podibar, Levač, Belica, et par la vallée de la Grande Morava à laquelle la relie un grand nombre de route, qui toutes se rejoignent au centre de la région, — à Kragujevac. Quant à la ville elle-même, à 183 m d'altitude, elle est située dans la partie SE du bassin de même nome, à l'endroit où viennent mourir dans le cours de la Lepenica trois rangées de coteaux: Stanovljansko Polje, orienté vers le NO, qui s'élève en vagues douces vers le massif du Rudnik; Metino Brdo, dernier contrefort du Crni Vrh; et Gospodarevo Brdo, point final des monts de Gledić.

Outre les commodités que leur offre la situation favorisée de la région dans laquelle ils vivent, les hommes ont trouvé là, pour leur vie économique et l'ensemble de leur activité, d'autres particularités naturelles éminemment propices, en premier lieu la variété du relief, la fertilité du sol et un climat favorable.

Dans le relief on distingue nettement trois unités morphologiques importantes pour la vie économique: la zone des terres basses

(103 à 250 m) formée en grande partie par les plaines alluviales de la Lepenica, de la Gruža et de leurs affluents; la zone intermédiaire (250 à 550 m), caractérisée surtout par ses sédiments néogènes; et la zone montagneuse (550 m et au-dessus) composée de schistes cristallins et de roches d'âge crétacé, d'où surgissent çà et là des roches éruptives. A la première de ces zones correspondent des terrains alluviaux; à la seconde, des terres argileuses et du forestier gris; et à la troisième, du forestier gris dégradé et des terrains squelettoides.

En ce qui concerne le climat, son trait caractéristique est de permettre à cette région la culture de toutes les plantes qui demandent un climat tempéré. La température moyenne de l'année est ici de 11,4°C, celle de janvier de -0,2°C et celle de juillet de 22,4°C; la température moyenne pendant la période végétative est de 15,8°C. Les précipitations atmosphériques atteignent la hauteur moyenne de 677,2 mm, avec leur maximum en mai et juin, les deux mois où les chutes de pluie sont le plus nécessaires aux cultures. Ces conditions de climat extrêmement favorables sont quelquefois troublées par des gelées tardives ou par la sécheresse qui causent de grands dommages aux fruits, aux légumes et au blé. Il faut aussi souligner, à cause de son importance pour la vie économique, le fait que la Lepenica et la Gruža représentent à elles seules tout le réseau hydrographique de ce pays, et que ne l'une ni l'autre, étant donné le faible volume d'eau dont elles disposent, ne peuvent être d'un grand secours pour une irrigation de quelque envergure. Enfin il faut mentionner que cette région n'a pas de richesses minières, ni de houille, en sorte que sa caractéristique est purement agricole.

Toutes ces particularités naturelles ont contribué de façon décisive à développer dans cette région une agriculture aux formes variées, qui se distingue par son hétérogénéité. Dans la zone des terres basses on fait surtout les cultures qui ont besoin d'humidité (maïs, plantes industrielles, plantes fourragères); on y élève de belles races de bétail. Dans la zone intermédiaire on cultive les autres céréales, blé surtout, les fruits et la vigne; on y élève également des bêtes à cornes; tandis que la zone montagneuse est avant tout le domaine des forêts et du petit bétail. C'est ainsi que la nature a permis à l'homme; dans cette région, d'obtenir une quantité abondante de vivres de telle sorte qu'il peut, une fois ses besoins satisfaits, vendre au marché l'excédent de ses produits. Ces circonstances ont été déterminantes pour faire naître dans cette région, et, comme s'est tout naturel, dans son centre économique, un grand commerce des produits de l'agriculture et de l'élevage (fruits, céréales, bétail) et différentes entreprises industrielles de transformation des matières d'origine végétale ou animale (industrie meunière, industrie des conserves, des cuirs et peaux).

Les traits caractéristiques de la vie économique et sociale de la ville

Kragujevac est l'une des villes de notre pays dont l'histoire est des plus intéressantes. Mais ce qui frappe le plus dans l'histoire de son développement, c'est la vitesse à laquelle se sont succédés les différentes périodes de sa vie, qui ont transformé constamment sa physionomie. Et en même temps que ce centre, sous son influence, ses environs passaient par les mêmes phases de développement, changeant ainsi, d'aspect géographique.

La ville a été fondée au temps des Turcs. Dans des conditions sociales et économiques alors nouvelles, Kragujevac, bien situé au milieu d'une région géographique assez étendue, au croisement de nombreuses routes, se trouvait en centre administratif et judiciaire tout indiqué. Les quelques métiers et le peu de commerce qu'on y trouvait servaient uniquement aux besoins des habitants de la ville, encore peu nombreux. Pendant l'occupation autrichienne, à cause de la proximité de la frontière, Kragujevac devint une place stratégique importante, si bien que cette fonction prévalut sur celles qu'elle avait auparavant. C'est ce rôle surtout qu'a joué la ville jusqu'à sa libération des Turcs, c'est-à-dire jusqu'au moment où elle fut choisie comme capitale du nouvel Etat. A partir de ce moment, très vite, à vue d'oeil pour ainsi dire, elle change complètement d'aspect. Le fait pour la ville d'être devenue la capitale joue en faveur du développement de son économie. Et ceci vaut surtout pour le commerce, d'exportation comme d'importation, dont s'occupait principalement le prince. Mais l'artisan, lui aussi, trouvait là un terrain favorable. Beaucoup de métiers nouveaux apparaissent, qui font reculer les anciens métiers orientaux. Le commerce est en grande partie représenté par le prince et ses associés; les métiers, par des étrangers. Les Serbes, à peine libérés du joug séculaire n'avaient pas eu le temps encore de pénétrer tous les secrets des affaires. Dans cette période, Kragujevac devient le plus grand centre administratif, culturel, scolaire, religieux et militaire du pays. Il n'y a plus de Turcs parmi ses habitants. La population se compose de Serbes et d'étrangers divers, qui viennent pour y exercer différents métiers ou fonctions. On sent que chaque jour, l'Occident fait reculer l'Orient. En même temps que change la physionomie extérieure, s'accomplissent de profonds changements internes. Les mœurs et le mode de vie se transforment, la psychologie sociale évolue. Toutes ces manifestations sont fortement marquées par le processus de l'accumulation primitive du capital, qui s'exerce ici sans vergogne et plus que partout ailleurs dans le pays. Ce processus a été d'une importance considérable pour la vie de la cité et de ses environs.

Dans la deuxième moitié du siècle passé, Kragujevac subit d'autres changements. Ce n'est plus, il est vrai, la capitale, mais il continue d'être l'un des centres administratifs, judiciaires et mili-

taires les plus importants, et le centre scolaire, culturel, idéologique et politique le plus connu du pays. Il reflète toute l'histoire sociale et politique de la Serbie du XIX-e siècle. C'est là que sont nées les idées nouvelles progressives, là que s'est déroulée la lutte politique active et que l'on a travaillé à la réalisation des grands idéaux nationaux. Dans cette période, la vie économique aussi était florissante, grâce à l'existence d'une fabrique de canons et de fournisseurs militaires. Ce fut la première entreprise industrielle de Serbie, fondée en 1851. Dans l'ensemble de l'activité économique, la première place était tenue par le commerce, surtout le commerce d'exportation. C'est ainsi que sur les marchés européens, Kragujevac était connu comme un grand centre d'exportation des produits agricoles. A la fin du siècle passé, grâce aux capitaux accumulés par le commerce, se fondent à la fois des entreprises industrielles et les premières banques. Le commerce peu-à-peu cède le pas à ces nouveaux venus, surtout à l'industrie. A ce moment la ville avait 294 maisons de commerce, 479 ateliers artisanaux, 7 entreprises industrielles, 7 banques et 101 cafés et restaurants. Les Serbes étaient alors les principaux représentants de l'économie, quoique d'importantes maisons de commerce fussent tenues par des Juifs ou des Tsintsars. Ce progrès économique de Kragujevac s'accompagnait d'une augmentation du nombre des habitants, et de l'urbanisation de la ville. Ainsi, déjà vers 1880, il était rare d'y trouver une maison du type turc.

Cet essort continu fut interrompu par la première guerre mondiale. Mais, même à la fin de la guerre, Kragujevac ne redevint pas un centre aussi important qu'auparavant. Beaucoup d'autres centres étaient nés à ses dépens, principalement le long des nouvelles voies ferrées construites alors. Pour la première fois depuis sa fondation, la ville n'est plus le centre du plus grand territoire administratif, ce qui se répercute sur toutes les formes de sa vie. De même, avec la création de différentes écoles dans les villes voisines, elle n'est plus le grand centre culturel et scolaire qu'elle était avant la première guerre mondiale. Dans la vie économique, c'est maintenant l'industrie qui tient la première place; bien que, dans ce domaine aussi, on puisse constater de nombreuses manifestations contradictoires, qui s'exteriorisent surtout en période de crise économique. Toute la période d'entre deux guerres est caractérisée par de grandes contradictions, aussi bien entre les différentes couches et classes de la population qu'à l'intérieur même de chacune d'elles. Cet état se faisait jour dans les différences d'orientation politique des habitants par l'intermédiaire desquels se déroulait une lutte de classes aiguë.

Lors de la deuxième guerre mondiale, pendant l'occupation, Kragujevac a pâti plus que toute autre ville dans le pays. La vie se ralentit considérablement, le nombre des habitants se trouva réduit d'un sixième. On eût dit qu'il avait été choisi d'avance par

l'ennemi pour assouvir sa vengeance, à cause de ses plans manqués aux jours de Mars 1941. Mais tandis que se déroulaient encore les batailles qui devaient chasser l'ennemi, Kragujevac donne l'exemple aux autres villes dans sa reconstruction comme dans celle du pays tout entier. Pour cette tâche, il puise un renouveau de forces dans la libération du territoire et dans le nouvel ordre social, les yeux toujours fixés sur l'image de son grand passé. Très vite, après la libération, il est redevenu un important centre administratif, social, culturel, économique et politique, ou l'on travaille infatigablement à sculpter la nouvelle figure aussi bien de la ville que de ses environs, et même de la province. En peu de temps Kragujevac est devenu vraiment un grand centre socialiste: le processus de la socialisation de son économie a rapidement englobé toutes les branches de cette économie, sauf une partie de l'artisanat, et les fonctions de la ville ont acquis un contenu qualitativement nouveau.

Les traits caractéristiques de la vie économique et sociale au village

Parallèlement à la ville, et sous son influence, la campagne environnante changeait.

Avant la fondation de la ville de Kragujevac, les habitants de cette région, profitant des conditions très favorables à la vie qu'ils y trouvaient, s'occupaient de travaux agricoles de toutes sortes. Dans le cadre du niveau de développement des forces productives, on pratiquait l'agriculture, la culture des fruits et surtout de la vigne, et l'élevage, ainsi que des activités secondaires comme l'apiculture et la chasse. Avec l'arrivée des Turcs, au moment où fut fondé Kragujevac où ils se fixèrent, la région change complètement d'aspect géographique. La population serbe, très peu nombreuse, qui réussit à fuir l'épée turque en abandonnant des champs fertiles, trouve un abri dans les régions montagneuses peu accessibles et forestières de Rudnik, Ješevac, Kotlenik, Crni Vrh et les montagnes de Gledić. Peu à peu, une forêt épaisse et ininterrompue recouvre toute la région de son manteau, à perte de vue, et ce fait retentit d'une manière décisive sur toute la vie et toute l'activité des hommes. Bien plus tard, dans des conditions relativement meilleures pour la vie, et par la mise en vigueur de l'organisation du système agraire turc, les champs ont peu à peu parsemé de leurs taches les basses régions et les plaines alluviales; la „raja" les cultivait. Mais la principale activité économique était l'élevage, qui a pris de l'extension quand les Serbes ont acquis le droit de commercer avec le bétail.

Dans ses grands traits, ce tableau économique et géographique est resté le même jusqu'à la libération. Cependant, au temps de l'occupation autrichienne, à la fin du XVIII-e siècle, et des victoires de la première insurrection nationale, les autres branches agricoles se sont développées elles aussi, surtout l'agriculture; en sorte que

Les emblavures s'étendaient alors bien plus qu'auparavant, surtout dans les régions basses et sur le coteaux.

La libération du pays du joug des Turcs, et le déplacement de la capitale de Crnuće à Kragujevac furent des événements déterminants pour la vie des paysans de cette région, et le changement de son aspect. La population, qui affluait de tous côtés, s'est mise à augmenter; abandonnant ses trous de troglodytes et ses cachettes dans les forêts, elle a commencé à construire des maisons et à labourer ses terres. Cette liberté et cet accroissement de la population ont entraîné l'extension toujours accrue du travail de la terre, bien que l'élevage soit resté toujours la branche d'activité principale. Le défrichement des forêts a pris alors une grande envergure, car il fallait faire place aux champs et fournir du bois pour toute sortes d'usages. Aussi la couverture des forêts a reculé notablement des plaines vers le pied des montagnes. A cette époque, c'est encore l'économie naturelle qui domine. Là, l'unité productive est la coopérative familiale (zadruga) dont les membres sont versés dans tous les travaux et les métiers dont ils ont besoin.

A mesure que nous approchons du milieu du XIX-e siècle, toute la structure économique et sociale du village change rapidement. Dans les conditions d'intensification de la production de marchandises, la vieille coopérative familiale, déjà endettée, se désagrège en fermes individuelles. Mais ces fermes, avec une base économique encore plus faible, s'endettent à leur tour, réduisent leur superficie et s'appauvrissent. L'agriculture fait reculer l'élevage et prend la première place dans l'économie, grâce aux terres de plus en plus étendues qu'elle conquiert aux dépens des forêts défrichées. En même temps, et comme conséquence de ce phénomène, on voit diminuer de plus en plus nettement l'industrie domestique et les métiers de village. A mesure qu'on avance dans la deuxième moitié du siècle passé, à plus forte raison vers sa fin et au début du XX-e siècle, toutes ces manifestations prennent un aspect plus aigu, ou même arrivent au terme de leur évolution. Le processus de dispersion et d'amoindrissement des parcelles des propriétés, accompagné d'une rapide disparition des coopératives familiales, prend de telles proportions, que cela influe d'une façon déterminante sur toute la production agricole et sur le standard de vie de la majorité des fermes. De là découle la surpopulation agraire, que Kragujevac pouvait soulager dans une certaine mesure, ainsi que l'apparition de l'endettement massif des paysans, un peu chez les riches villageois, mais en grande partie chez les usuriers de la ville. Dans cette phase, la polarisation des habitants de la campagne environnante, quant à leur richesse, est déjà tout-à-fait chose faite.

Mais à côté de ces transformations sociale, de gros changements s'opèrent aussi au point de vue économique. L'agriculture, la culture des fruits et de la vigne, s'installent sur de grandes superficies, principalement aux dépens des forêts et des prés, diminuant

ainsi la base de l'élevage extensif: car l'agriculture était encore à un stade primitif. Et plus le marché de Kragujevac demandait de produits agricoles, soit pour les transformer, soit pour les exporter, plus l'agriculture remontait les pentes des montagnes, défrichait les forêts et augmentait la superficie des terres arables, donnant ainsi à la région un tout autre aspect géographique. Parce qu'il manquait de terres, il a labouré et planté des arbres fruitiers jusqu'à 700 m d'altitude, tandis que d'un autre côté il faisait descendre ses vignobles jusque dans la plaine alluviale. Les besoins du marché de la ville et la possibilité du gain ne lui permettaient pas d'aprevoir les conséquences néfastes de ce travail; la ville n'avait pas d'intérêt à les lui montrer. Les mêmes raisons ont conduit les paysans, surtout entre deux guerres, à introduire de nombreuses espèces de céréales et d'arbres fruitiers, qu'ils ont commencé à cultiver sur des terrains qui ne leur convenaient pas: ce qui avait pour résultat d'abaisser le rendement de la récolte. Et pendant que le commerce des produits agricoles et l'industrie de transformation de ces produits augmentaient à Kragujevac, pendant que la ville s'enrichissait au détriment de sa campagne et devenait un grand centre, le retard relatif de ses environs augmentait de plus en plus. Les petites propriétés agricoles reculaient chaque jour davantage et le village s'appauvrissait. Ce fait, s'est encore aggravé et a même pris des proportions inquiétantes par suite du processus d'érosion des surfaces labourées, dont l'humus est emporté par l'eau des pluies qui dégrade les terres; par suite aussi de l'ensèchement des sources et de l'affaiblissement des cours d'eau. Ce processus a commencé au moment où les surfaces labourées ont empiété sur les terres spécifiquement forestières. Dans cette période, la ville n'a jamais pris de mesures tant soit peu sérieuses pour enrayer les conséquences lointaines de ces agissements. De même, elle n'a pas réussi à diminuer les dommages économiques résultant de certaines particularités naturelles négatives (climat sec, inondations, etc...) et qui vu les conditions d'exploitation en petites propriétés et le mode extensif d'agriculture, jouaient un rôle du premier plan dans la vie économique du village.

L'avenir de la ville et de ses environs

Dans l'Etat socialiste, dans les conditions sociales nouvelles, Kragujevac a des tâches importantes à remplir. Pour mener à bien ces tâches, il lui faut non seulement exécuter des travaux qui supprimeront les conditions défavorables et corrigeront ce qui jusqu'à présent marchait mal, mais aussi entreprendre et réaliser d'une manière organisée et planifiée, aussi bien dans la ville que dans ses environs, d'autres travaux qui oront pour résultat l'établissement de nouveaux rapports entre la ville et la campagne. A ce propos, il faut souligner que le progrès de la ville et de ses environs dépendra des

bases naturelles et des richesses naturelles de la région dont il est question dans ce travail. Cela dépendra aussi de la construction des grandes voies de communication qui relieront les divers territoires économiques de l'Etat (prolongement de l'autostrade Zagreb—Beograd, qui longera la vallée de la Grande Morava; construction du chemin de fer à voie normale le long de la vallée de la Morava de l'Ouest, qui doit relier la région minière de la Serbie orientale aux centres industriels de la Bosnie moyenne; construction également de la voie ferrée Beograd—Bar). Les bases et les richesses naturelles des environs de Kragujevac (la base énergétique et celle des matières premières) montrent que dans l'avenir cette ville ne peut pas être un grand centre industriel, et que ses environs n'auront pas un établissement industriel important. D'autre part, la construction des lignes de communication indique que la ville et ses environs resteront à l'écart de ces artères, par lesquelles coulera intensément la vie économique de l'Etat. Cela veut dire que Kragujevac et ses environs auront dans le proche avenir le même aspect économique qu'aujourd'hui. Mais longtemps encore la ville restera un grand centre culturel, administratif et politique du pays, qui exercera une forte influence sur son voisinage, en l'entraînant en avant, et apportera ainsi comme par le passé son tribut au pays.

Les yeux fixées sur une telle perspective, il faut entreprendre la réalisation des tâches importantes dont le but serait le progrès de Kragujevac et ses environs. Avant tout, il est nécessaire de construire Kragujevac d'après un nouveau plan, bâtir des édifices neufs en grand nombre pour les diverses administrations et institutions, construire un réseau de canalisation, régulariser le lit de la Lepenica dans sa traversée de la ville, et entourer cette dernière d'une ceinture de verdure. Comme Kragujevac est un grand centre scolaire, il serait nécessaire encore d'élever des maisons de vacances pour les élèves. On pourrait élargir l'industrie alimentaire par la construction de nouvelles entreprises, car les conditions de ce développement existent. Ces entreprises s'occuperaient de la transformation des matières premières fournies par la pays (pâtes de toutes sortes, orge décortiqué, avoine séchée, huile) ainsi que des produits laitiers. De même, certaines branches industrielles proches de la métallurgie, pourraient fonder des entreprises à Kragujevac, profitant du grand nombre d'ouvriers qualifiés qui seraient rendus disponibles lors de la réorganisation de l'industrie de la ville, surtout en ce qui touche la métallurgie. Enfin, Kragujevac doit développer le tourisme, en utilisant les sites des environs proches et lointains, et aussi en profitant du fait que dans ses alentours se trouvent de grands monuments de notre Etat médiéval (les monastères de Vračevšnica, Kalenić, Ljubostinja, Jošanica, et d'autres), ainsi que les lieux historiques où se sont déroulées les luttes, qui font époque des deux insurrections nationales.

C'est Kragujevac lui-même qui doit élaborer les plans destinés à servir le progrès de ses environs. Tout en prenant les mesures

prévues par la science agronomique pour perfectionner l'agriculture, la ville doit participer à l'accomplissement d'autres grands travaux qui seraient importants pour la vie de la région. Et d'abord, il faudrait construire des barrages sur la Gruža et ses affluents, et régulariser le lit de la Lepenica jusqu'à son embouchure. Ainsi on éviterait les inondations, et on rendrait possible l'irrigation des terres, ce qui prend toute sa valeur si l'on pense aux dommages que subit la contrée chaque année, soit par les inondations, soit par la sécheresse. La réalisation de ces travaux permettrait d'électrifier la majeure partie des villages, chose très importante pour leur progrès culturel et économique. Cela résoudrait en même temps le problème de l'eau potable pour bien des agglomérations. Ce problème de l'eau est d'ailleurs, de jour en jour plus aigu, vu que de nombreuses sources tarissent ou voient leur débit s'affaiblir. Il y a encore deux tâches importantes qui exigeraient le secours de la ville de Kragujevac. C'est d'abord la restitution à la vie agricole des surfaces détruites ou endommagées par l'érosion; et ensuite la rayonnisation des cultures, des arbres fruitiers et de l'élevage, étant donné que dans ce domaine on a hérité de l'ancien régime la plus grande anarchie. C'est seulement ainsi que la ville paiera sa dette à la région, et rendra possible sa transformation en une contrée prospère.